

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

**КУЛЬТУРА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ:
ЄВРОПЕЙСЬКИЙ
ТА УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД**

За загальною редакцією
доктора історичних наук, професора
Юрія Шаповала

Київ – 2013

УДК 323.2 (477)
ББК 66.3 (4 Укр)12
Ш 24

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
(протокол № 7 від 11.12.2012 р.)*

Авторський колектив:

*Юрій Шаповал (керівник), Світлана Набок (відповідальний секретар видання)
Лариса Нагорна, Олександр Бойко, Валентин Бушанський, Алла Киридон,
Фелікс Левітас, Костянтин Баханов, Микола Рябчук, Ярослав Грицак,
Владислав Верстюк, Оля Гнатюк (Польща), Карме Аугесті Рока (Іспанія)
Ігор Гирич, Олена Радзивілл, Федір Турченко, Володимир Кулик,
Ярослав Калакура, Віталій Перевезій, Антон Глушко, Юрій Шайгородський,
Олександр Майборода, володимир Баран*

Рецензенти:

*Станіслав Кульчицький, доктор історичних наук
Олег Траверсе, доктор політичних наук,
Леонід Тунчієнко, кандидат філософських наук*

*Редагування текстів Катерина Олексіна
Підготовка іменного покажчика Антон Глушко*

Для оформлення обкладинки використано твір Томаса Місури "Пам'ять".
Сідней, 2011 рік. Фото Юрія Шаповала

Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід /
Ш 24 [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.]; за загальною редакцією Ю. Шаповала.
– Київ: ІПЕНД, 2013. – 600 с.
ISBN 978-966-02-6839-5

Історична пам'ять – умовний і крихкий конструкт, який вибудовується у зіткненні політичних і корпоративних інтересів, ідеологічних настанов. Проблема відсутності в Україні єдиного ціннісного, понятійного, символічного простору нині є однією з найгостріших з-поміж тих, які підтримують стан постійної ідентифікаційної кризи.

Автори вбачили завдання у дослідженні вузлових питань, як практичного, так і теоретичного характеру, що їх ігнорування може призвести до ескалації пам'яттєвих війн та поглиблення розколотості символічного простору. Як запобігти всьому цьому? На це запитання прануть віднайти відповідь автори книги.

Розрахована на фахівців та на широке коло читачів.

**УДК 323.2 (477)
ББК 66.3 (4 Укр)12**

© Юрій Шаповал, 2013
© Інститут політичних

і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013

ISBN 978-966-02-6839-5

ЗМІСТ

ВСТУП (<i>Юрій Шаповал</i>)	5
--	---

РОЗДІЛ 1

ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ 9

1.1. Культура історичної пам'яті (<i>Лариса Нагорна</i>).....	9
1.2. Феномен соціальної пам'яті: основні концептуальні підходи до аналізу та інтерпретації (<i>Олександр Бойко</i>).....	35
1.3. Темпоральні сценарії репрезентації колективної пам'яті (<i>Алла Киридон</i>).....	79
1.4. Історична пам'ять: поняття і феноменологія (<i>Валентин Бушанський</i>)	93

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА 114

2.1. Політика пам'яті та її орієнтаційна місія (<i>Лариса Нагорна</i>).....	114
2.2. Історична пам'ять про Голодомор: втрата та віднайдення (<i>Юрій Шаповал</i>)	142
2.3. Голокост: пам'ять, факти, документи (<i>Фелікс Левітас</i>).....	167
2.4. Нові часи – нові герої: формування культури пам'яті в Україні (<i>Костянтин Баханов</i>).....	182
2.5. Герої і лиходії. Розщепленість національної пам'яті та проблема символічної легітимізації держави (<i>Микола Рябчук</i>).....	217
2.6. Історія в особах: до формування історичної пам'яті в Україні, 1991–2011 (<i>Ярослав Грицак</i>).....	231
2.7. Держава і політика пам'яті: досвід чотирьох Президентів України (<i>Світлана Набок</i>).....	251
2.8. Гетьман Мазепа в історичній пам'яті України (<i>Владислав Верстюк</i>)	274
2.9. Обличчя історичної пам'яті. Доробок польського Інституту національної пам'яті та суспільні дискусії (<i>Оля Гнатюк</i>).....	280

- 2.10. Політика повернення історичної пам'яті в Іспанії.
Каталонська модель (*Карме Агусті Рока*) 301

РОЗДІЛ 3

ДИДАКТИКА ТА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ

ОБРАЗІВ МИНУЛОГО 326

- 3.1. Українська історична пам'ять,
шкільні підручники і освіта (*Ігор Гирич*) 326
- 3.2. Трансформація образу радянського
минулого в українських підручниках
з історії (*Олена Радзивілл*) 392
- 3.3. «Общая история»: наука чи політика?
(*Федір Турченко*) 414

РОЗДІЛ 4

НАУКОВИЙ І ПУБЛІЧНИЙ ДИСКУРС

ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ 447

- 4.1. Громадська думка й історична
пам'ять у сучасній Україні (*Володимир Кулик*) 447
- 4.2. Історична і національна пам'ять:
історіографічний вимір (*Ярослав Калакура*) 466
- 4.3. Суб'єктно-об'єктний дуалізм: взаємополітизація
полів історії та релігії (*Віталій Перевезій*) 480
- 4.4. Образ «перманентного зовнішнього ворога»
як національний автостереотип українців
і словенців (*Антон Глушко*) 502

РОЗДІЛ 5

МІФ, ПАМ'ЯТЬ, ІСТОРІЯ 514

- 5.1. Міф у символічному полі політики
(*Юрій Шайгородський*) 514
- 5.2. Міфологізація праісторії: протилежні наслідки
псевдопатріотизму (*Олександр Майборода*) 534
- 5.3. Політична ностальгія і пошуки реального
минулого (*Володимир Баран*) 562

Іменний покажчик 585

Відомості про авторів 598

ВСТУП

Потреба звертатися до минулого, вести з ним постійний діалог притаманна кожному цивілізованому соціуму. І не лише тому, що, не знаходячи відповіді на питання «що робити?», ми інстинктивно задаємося простішим: «хто винен?». Існує своєрідна «магія задзеркалля»: багатьом здається, що, розшифрувавши коди минулого і потойбічного, легко пояснити парадокси сьогодення і зазирнути у майбутнє. Існують і суто прагматичні мотиви інтересу до історії: в руках політиків та ідеологів вона виступає як інструмент соціалізації, виховання громадянських почуттів. Якщо й справді існує життєдайна субстанція, яка перетворює населення на народ, то одним з його найважливіших компонентів є історична свідомість. У ситуаціях вибору, що виникають постійно, історичні аналогії можуть підказати оптимальний вибір і убезпечити від помилок.

«Колективна пам'ять», «історична пам'ять», «культурна пам'ять», «соціальна пам'ять», «суспільна пам'ять», «національна пам'ять» – цими поняттями найчастіше оперують дослідники, доволі часто не знаходячи спільної мови, не виробляючи якоїсь однієї усталеної дефініції. Тим не менш завжди йдеться саме про *пам'ять* як про канал передачі історичного досвіду і чинник формування національної ідентичності. Не підлягає сумніву, що пам'ять – це таки ефективний важіль. Є лише одне застереження: пам'ять спроможна бути такою за наявності у суспільстві загальноприйнятого проекту майбутнього й принципового консенсусу щодо основоположних цінностей. Коли ж у соціумі гостро стикаються різноспрямовані інтереси і вирують політичні пристрасті, репрезентація минулого здатна перетворитися на небезпечне знаряддя маніпулювання масовою свідомістю.

Насправді колективна пам'ять – доволі умовний і крихкий конструкт, який вибудовується, як правило, у зіткненні корпоративних інтересів, політичних уподобань, ідеологічних настанов. Минуле (пам'ять) не дає себе зберегти, «законсервувати», – воно постійно опосередковується теперішнім, пристосовується до нього, включаючи в себе не лише акумульований історичний досвід, але не меншою мірою символи, міфи і все те, що входить,

використовуючи термінологію Карла Юнга, у сферу «колективного несвідомого». Можливість сакралізації певних подій і подій стає при цьому цілком реальною, а сам пошук «історичної правди» – беззмістовним.

Модна у свій час теза про те, що історія має бути «вчителькою життя» збанкрутіла. І руку до цього доклав не лише постмодернізм. Безліч разів людство мало можливість переконатися у тому, що об'єктивне історієписання – не більш ніж рожева мрія. Адже історичний наратив у будь-якому вигляді – це не стільки фіксація подій, скільки реєстр їхнього відображення у свідомості сучасників і нащадків. Пропущений через свідомість дослідника факт перестає бути об'єктивною реальністю, стаючи не більш як образом, сформованим у його уяві. За точним зауваженням одного з дослідників, історики дивляться на свої історично детерміновані об'єкти з перспективи, яка сама є історично детермінованою.

Із сказаного випливає проблема відповідальності дослідника (як і політика не меншою мірою) за ті «образи минулого», які він пропонує суспільству. Заклики «писати таку історію, якою вона була» можуть бути щирими, але суспільної користі від них небагато. Адже у кожному суспільстві існує політична й ідеологічна кон'юнктура, яка змушує одних проходити повз «незручні» для них факти, а інших – щось прикрашати чи сакралізувати. Зрештою, не виключена і можливість наявності «кількох правд». А головне: на відміну від так званих точних наук, історія не має у своєму розпорядженні достатньо надійних інструментів верифікації. Перевірити щось із того, що відбувалося у минулому, неможливо, а спроби відтворити картину лишаються у кращому випадку моделями.

Саме тому у моделюванні історичної пам'яті найбільшого успіху досягають ті соціуми, які керуються простим принципом – «не зашкодь». Злагодя у будь-якому суспільстві вибудовується не просто, і механізми відтворення минулого зазвичай передбачають і відповідні інструменти його «подолання». Йдеться насамперед про принципове неповторення того, що призводило в минулому до зіткнень і травм. І ще про пошук в історичному досвіді здорових консолідуючих ідей і шляхів порозуміння. Зовсім не потрібно приховувати якісь «темні» сторінки історії, але конче важливо

розглядати їх у контексті певної епохи, відповідно до панівних у ті часи правових і моральних норм.

Навряд чи на політичній карті з'явилася б об'єднана Європа, якби не було знайдено певний консенсус у націленості на майбутнє і нероз'ятрювання минулих травм. Нинішні європейські цінності базуються на послідовному людиноцентризмі, обстоюванні прав і свобод індивіда безвідносно до його етнічного походження, громадянства, майнового стану, на пріоритетах вільного руху людей, товарів, ідей, ініціатив, послідовному захисті прав меншин. Небезпроблемно, але наполегливо вибудовуються нові стереотипи взаємного сприйняття держав-членів ЄС з акцентом на спільних інтересах і завданнях. Багато уваги приділяється виробленню «спеціальних статусів сусідства». Наголос на історичних сюжетах здебільшого використовується для того, щоб зайвий раз наголосити: слід назавжди виключити умови, що призводили в минулому до жахливих катаклізмів.

Не варто, зрозуміло, ідеалізувати європейський досвід. Не все так просто у стосунках з історією: від місцевих інтелектуалів доволі часто доводиться чути скарги на те, що «тематику пам'яті» не завжди вдається ефективно вписати у контекст формування громадянської ідентичності. І все ж у сучасному світі «приреченими» на перемогу однозначно є ідеї інтеграційної налаштованості, за самим своїм змістом націлені у майбутнє.

Над цією аксіомою варто замислитися українському політичному класу. Бути чи не бути Україні в об'єднаній Європі і коли саме? Це насамперед залежить від готовності її еліт плідно працювати над засвоєнням європейської системи цінностей і норм поведінки. Неможливо йти вперед із головою, повернутою назад, і ранжування за принципом «свій–чужий». Так само безперспективно плекати в історичній пам'яті лише ті сюжети й мотиви, які об'єктивно запрограмовані на конфронтацію. Мінімум емоцій, максимум неупередженості, толерантність – єдино можливий шлях до формування в Україні політичної нації, вільної від різного роду партикуляристських й етноцентристських комплексів.

Саме з цього виходили автори цієї колективної монографії, які розглядають феномен історичної пам'яті, теорію і практику такого

неоднозначного явища як політики пам'яті, роль дидактики у формуванні образів минулого, науковий і публічний дискурс історичної пам'яті, а також роль міфів у цьому процесі.

Ця праця упродовж кількох років готувалася у відділі етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, але до її підготовки були залучені фахівці з різних установ і навчальних закладів України, а також з Польщі та Іспанії. Принагідно хотів би щиро подякувати за допомогу, що її надав нам при підготовці монографії Польський інститут у Києві (за його сприяння здійснено переклад тексту професорки Карме Агусті Рока¹); найщиріша подяка особисто заступниці директора пані Анні Лазар.

Сподіваємося, що наше дослідження стане імпульсом для подальших розвідок, буде корисним.

¹ Цей текст підготовлено у рамках дослідного проекту *Historia, memoria y justicia: los espacios de duelo y memoria de las víctimas de la violencia franquista* (Історія, пам'ять і правосуддя: простір болю та пам'яті жертв франкістських злочинів) – HAR2010-15791, 2010–2013. Проект здійснюється Льейдським університетом під керівництвом Конксіти Мір за фінансової підтримки іспанського Міністерства науки та інновацій.

РОЗДІЛ 1 ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

1.1. Культура історичної пам'яті

Людина – єдина істота на планеті, якій притаманне осмислене, усвідомлене ставлення до минулого. І це – не просто данина людській допитливості: в історії відшукуються запобіжники, інваріанти, навіть пророцтва. Але не забуваймо, що витoki варварства теж кореняться в експлуатації минувшини. Приводи до кровопролитних війн легко знаходилися під гаслами відновлення «історичної справедливості». А коли говорять гармати, про справедливість можна забути.

У будь-якому здоровому суспільстві існує власний смисловий континуум, який включає в себе ціннісні коди, найуживаніші символи, загальноприйнятні морально-етичні норми. Саме вони визначають стійкість соціальної пам'яті – як засобу міжпоколінської передачі інформації. Принцип дії соціальної пам'яті часто уподібнюють хвилі, яка переносить інформацію через покоління незалежно від того, чи усвідомлюють дійові особи свою роль у цьому процесі. Досить точний термін для передачі складного зв'язку між минувшиною і її відтворенням наступними поколіннями запропонував П. Рікер – «репрезентація минулого». У його трактуванні кожна історична конструкція є радше реконструкцією – результатом інтенції, претензій, побажань. Ступінь її вірогідності залежить не стільки від людської порядності, скільки від тих стимулів, які спонукають дослідника задати документу те або інше запитання, обрати той чи інший спосіб пояснення².

На кожного історика, хоч яким незаангажованим він себе уявляє, тисне суспільний контекст; свідомо чи несвідомо (через доволі затерте поняття «актуальність») він реагує на виклики своєї доби. Відчуваємо ми це чи ні, але наша соціальна пам'ять завжди дискурсивно обумовлена і орієнтована на прагматичні цілі. Коли відомого етнолога К. Леві-Строса запитали, чи є місце міфу у наш хронометричний час, його відповідь була несподіваною: єдиним

² *Аннали на рубеже веков. Антологія.* – М., 2002. – С. 40–41.

доменом знання, який сьогодні так само влаштований, як міф, є історія. «Уявлення, образи, які ми створюємо про історію, у широкому розумінні міфічні – у тому сенсі, що вони цілком і повністю залежать від тієї позиції, яку ми самі займаємо у нашому сучасному»³.

Не варто, зрозуміло, у таких складних питаннях вдаватися до спрощень, адже міф – це далеко не завжди свідоме викривлення фактів чи засіб маніпулювання свідомістю. Значно частіше міф – це прояв базисних інтенцій до самоствердження й самореалізації, точніше – компенсаторний засіб, покликаний бодай в уяві мінімізувати обмеженість людських можливостей. Людській свідомості притаманне прагнення до розгадки таємниць світоустрою, і коли раціональні пояснення не «спрацьовують», конструюються міфи. Міф позараціональний і водночас вітальний; він допомагає людині не просто існувати чи виживати, але й відшукувати сенс власного існування. Зрештою, вдало сконструйований міф може мати потужний креативний, консолідаційний потенціал. «Міф Європи», приміром, немало прислужився тому, що нині у світі існує зразок наднаціонального об'єднання, що зберігає ореол привабливості.

Інша річ, що у всякої міфотворчості є своя службова функція, виконання якої полегшується зручністю спрощених, прийнятих на віру стереотипів масової свідомості. За Р. Бартом, міф «дарує есенціальну простоту; у світі, який він організує, немає суперечностей, оскільки немає глибини»⁴. Позараціональність міфу і примат у ньому образно-емоційного начала виявляються «запитаними» особливо в часи суспільної нестабільності. І саме в цей час до мови міфів охоче звертаються ідеологи. Незалежно від того, на яких цінностях і яких упередженнях базуються штучно сконструйовані політичні міфологи, вони майже завжди мають у своїй основі опозицію «ми–вони», протиставлення «героїв» і «злодіїв». Застосування евфемізмів, підміна дефініцій виступають як засоби політичної містифікації, яка затемнює справжню суть подій і явищ.

Саме тому у сучасному світі, всуціль зітканому із політичних протистоянь та ідеологічних конфронтацій, постійно співіснують

³ Беседа с Клодом Леви-Строссом Константина фон Барлевена и Галы Наумовой // Вопросы философии. – 2009. – № 5. – С. 68–69.

⁴ Барт Р. Мифологии. – М., 1996. – С. 270.

і перебувають у стані конфліктної взаємодії два типи масової свідомості – раціональний і магічний (міфологічний). Носії першого оцінюють світоустрій як сферу практичних дій, в якій надзвичайно багато залежить від самої людини. Як правило, це прибічники ініціативного типу поведінки, індивідуалістичних орієнтацій, універсалістських цінностей, пріоритетів свободи й демократії. Притаманний їм погляд на суспільство як на самоусвідомлювану, саморефлектовану структуру зумовлює підвищену увагу до проблем типологізації масової свідомості, суспільного інтересу, історичного досвіду кожної спільноти.

Магічний тип масової свідомості відзначається максималізмом і позірною революційністю; його носії прагнуть дістати «все і відразу». Притаманні йому відмітні риси – потяг до зрівняльної справедливості, простих рішень («забрати й поділити»), комплекси жертви, невисока цінність людського життя. В ролі компенсаторних механізмів виступають утопічні марення, месіаністські ілюзії, пошук зовнішніх ворогів, ксенофобія. Такому типу свідомості більшою мірою, ніж раціоналістичному, притаманна амбівалентність: невисокий рівень довіри до владних інститутів сполучається не тільки із завищеними соціальними очікуваннями, але й з підсвідомим прагненням до авторитарної влади.

В історієписанні конфлікт між двома типами свідомості породжує явище, яке П. Рікер вклав у формулу «конфлікт інтерпретацій». Одна й та сама подія, що мала місце в історії, набуває того або іншого вигляду залежно від того, який тип свідомості притаманний її досліднику. Кожен з них здійснює своєрідну селекцію, відбираючи факти на підтвердження своїх гіпотез і задля їх тлумачення. Але, як слушно наголошував М. Попович, «при пошуку істини результатом селекції є побудова різних відповідей на одне питання, а при новому тлумаченні структурної схеми маємо однакові за структурою відповіді на різні питання. Тлумачення пов'язане з перенесенням простору (структури) в інше культурне середовище, а отже, в поле іншої тематизації чи в інший дискурс... Природно, цей процес безкінечний, якщо враховувати обов'язкові мутації парадигм»⁵.

⁵ Попович М. В. Раціональність і виміри людського життя. – К., 1997. – С. 189–190.

Саме тому будь-яка спроба зазирнути за «завісу часу» в принципі утопічна. Повернутися в минуле неможливо; якийсь умовний його відрізок можна лише змодельовати. Від того, хто і з якою метою здійснює цю операцію, залежить не лише вигляд моделі, але й її суспільний резонанс. Експериментально перевірити відповідність зображення оригіналові ніхто не може: останній пішов у небуття. Звідси, за Ю. Левенцем, популярність категорії «інтерпретація»; за нею завжди ховається суб'єкт, той, хто пропонує й розтлумачує смисли, висуває гіпотези. «І, врешті-решт, той, хто прагне свій маленький світ ним самим визнаних цінностей розширити і надати йому загальнозначущості (М. Бахтін)»⁶.

Отже, однозначно ствердної відповіді на запитання: «чи є минуле пізнаваним у принципі» жоден серйозний історик не дасть. Кожному, хто присвятив себе моделюванню минулого, хочеться, щоб його модель визнали адекватною, щоб йому повірили. Але перехід у площину віри автоматично виводить і автора, і читачів поза межі простору раціональності. У реконструюванні минулого кожен може обирати між двома типами соціального аналізу: реалістичним і міфологічним. Неприпустимо лише не бачити різниці між ними, видавати другий за перший.

На жаль, в історієписанні надто часто домінує ідеологічна, пропагандистська функція, особливо коли у процесі «розсекречування історії» далеке минуле «виходить на сучасність» і відлунує в ній. Англійський історик Дж. Тош слушно зауважував, що об'єктивність історичного знання розмивається у колективній пам'яті, для якої феномен викривлення й замовчування зовсім не дивина. Такою є прагматика колективної дії – щоб група здобула колективну ідентичність, їй конче необхідне спільне бачення пріоритетних цінностей. В ім'я такої мети картина історичного минулого часто коригується на шкоду достовірності⁷.

Попри це кожна держава вибудовує власну «політику пам'яті» – щоб забезпечити міжпоколінську передачу інформації й задля вироблення імунітету проти повторення травматичного досвіду.

⁶ Левенець Ю. А. Політична наука: параметри раціоналізму // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні. – К., 2009. – С. 181.

⁷ Тош Дж. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. – М., 2000.

Історична пам'ять – потужна й нічим не замінна частина духовного потенціалу нації, смисложиттєвий компонент націє- і державотворення, основа історичної свідомості соціуму. А потурбуватися про те, щоб ірраціоналізація, своєрідна «психологізація» не ставали на заваді раціональному сприйняттю минувшини, покликана історична наука. Саме вона «виступає чинником стримування від падіння у «прірву ірраціоналізму», зберігає наукову вартість історичного знання, чим забезпечує необхідний баланс раціональних та ірраціональних складників національної свідомості»⁸.

Оптимальне співвідношення раціоналізму й певних ірраціональних компонентів в історичній свідомості є показником зрілості національних еліт. Будь-які перекося, породжувані чи то схильністю до ідеалізації минулого, чи то спробами «націоналістичного використання історії» (Е. Сміт), створюють ризики, наслідки яких важко спрогнозувати. Адже саме історична свідомість є тією життєдайною субстанцією, яка творить із населення народ. Пропонуючи специфічний смисловий континуум, який тією чи іншою мірою поділяється усіма членами даного співтовариства, історична пам'ять є важливим чинником соціалізації людини і здатна формувати свідомісні конструкти для кількох поколінь. Як вважають соціологи, саме вона «розставляє акценти, розподіляє пріоритети й визначає реакції»⁹. Народ, який прагне поважати традиції і шанувати своїх предків, у процесі осмислення минулого вчиться усвідомлювати свою відповідальність перед нащадками. І навпаки, довільні, продиктовані політичною кон'юнктурою, трактування минулого здатні виховувати безбатченків, пристосуванців, формувати атмосферу соціального цинізму.

Історична пам'ять – надзвичайно складний феномен суспільної свідомості, що входить як у сферу суспільної психології, так і в царину ідеології. Вона включає в себе і матеріальні залишки минулого, і відповідні символи, міфи, історіографічні уявлення. Кожна історична спільнота – це своєрідний мікрокосм, який існує

⁸ Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 54–55.

⁹ Кармадонов О. А. Социальная память и социализация // Социология. – 2007. – № 2. – С. 222.

у часі й просторі і на кожному етапі свого розвитку створює знакову систему, що її з більшим чи меншим успіхом розшифровують нащадки. Щільність і тривкість історичної пам'яті залежить як від ступеня розвитку соціуму, так і від якості колективного самоусвідомлення, що формується суспільно-політичною думкою. У вигляді органічної частини в неї входить і те «колективне підсвідоме», яке не підвладне раціональним поясненням. Логіку формування історичної пам'яті не завжди легко збагнути, але очевидне одне: чим охочіше вона тяжіє до однозначності й нормативності, тим більшою є вірогідність її сакралізації. А це вже створює відчутні небезпеки, оскільки об'єктивне знання швидко витисняється міфами, а міфи є найзручнішим об'єктом політичних маніпуляцій. Ризики принаймні подвоюються, якщо національна ідея, що закладається у фундамент ідентифікаційних практик, має виразний етнічний підтекст.

Культура історичної пам'яті – єдине, що здатне страхувати соціум від таких і їм подібних небезпек і ризиків. Чому важливо робити наголос саме на культурі? Насамперед тому, що лише культурі під силу створювати систему загальноприйнятних у даному соціумі норм, обмежень, моральних заборон. Тільки вона проводить чітку межу між можливим і неможливим, чесним і безчесним. Там, де закінчується простір культури (а він, як свідчить історія, не безмежний), починається простір варварства.

Саме тому доволі розмите й полісемантичне поняття «культура», уведене в обіг три з чвертю століття тому німецьким філософом С. Пуфендорфом, виступає як універсальний означник сутності духовних надбань людства й механізмів організації міжпоколінських зв'язків. Серед не менш як 500 різних визначень культури виразно домінують ті, що відштовхуються від духовного стану суспільства, який, у свою чергу, визначається якістю передачі інформації «на будь-яку відстань». Основні функції й цілі культури у тому й полягають, щоб виробляти «довготривалі» ціннісні орієнтації, допомагати людині розв'язувати пізнавальні завдання будь-якої складності, якомога повніше задовольняти духовні потреби суспільства.

Не менше значення має культура як контекст людського життя, як життєвий світ особи, який гарантує психологічну безперервність

існування соціуму. Лише культура здатна забезпечувати «проникнення» людини в минуле з тим, щоб спроектувати його у сучасне й майбутнє, створюючи у такий спосіб безперервно існуюче соціокультурне середовище. Фахівці розглядають культуру як адаптивний процес людського пізнання, що протікає як у межах людської психіки, так і поза нею. «Ще до знання про предмет існує культура цього знання про цей предмет, яка визначає питання і стиль запитання в процесі розкриття дійсності... Більше того, існує певна традиція оцінки культури з огляду на рівень її «контекстуальності» – наповнення культурою життя суспільства. Зрештою люди не обирають (і не можуть обрати) за своєю волею те чи інше суспільство і відповідні суспільні настанови»¹⁰. А отже, людина як продукт культури стане саме такою, якою її створить той культурний фон, що на ньому відбувається її соціалізація.

Якщо вкладати у поняття культури все створене людиною упродовж кількох тисячоліть, «культурний запас» людства уявляється майже невичерпним. Насправді ж культурні надбання, як ніщо інше, підвладні впливу часу і зазнають постійних руйнувань. Людина як частина природи має здатність до самовідновлення, хай і обмежену віковими та іншими параметрами. Але створені нею матеріальні й духовні цінності, як правило, не підлягають відновленню. Зруйнована пам'ятка культури лише у рідкісних, справді поодиноких випадках здатна здобути «нове життя» (найчастіше, на жаль, у вигляді «муляжу»). Перерваний зв'язок поколінь теж у своїй основі невідновний. Покоління, чие життя було понівечене громадянськими війнами й репресіями, пам'ятають своїх предків хіба що до третього-четвертого коліна. Коли ж втрачає історичну пам'ять соціум, його життя стає безбарвним, поволі втрачає сенс.

Саме тому у кожному суспільстві виникає потреба час від часу нагадувати про певні історичні події – щоб не уривався зв'язок поколінь. Коли цим цілеспрямовано займаються еліти й політики, правомірно, очевидно, говорити про моделювання тієї чи іншої схеми історичного процесу, а отже, в метафоричному сенсі – і про «політику пам'яті». Символічні ряди й системи ритуалів, створені в її контексті, мають властивість справляти вплив на характер

¹⁰ Енциклопедія етнокультурознавства. Понятійно-термінологічний інструментарій, концептуальні підходи. Ч. 1. Кн. 2. – К., 2001. – С. 129.

суспільних відносин «тут і тепер». Вони ж є потужним інструментом «мнемонічної соціалізації» підростаючих поколінь, школою виховання політичної компетентності й активної участі у суспільному житті.

Теоретичний фундамент під «політику пам'яті» було закладено ще у першій чверті минулого століття. Француз М. Хальбвакс у книзі «Соціальні рамки пам'яті» (1925) зробив цікаву спробу розмежувати поняття «історична пам'ять» і «колективна пам'ять». Вони уявлялися йому антагоністичними – колективна пам'ять, що формується штучно, під чийсь групові інтереси, неминуче супроводиться руйнуванням історичної пам'яті, бо витісняє з неї цілі пласти історії, які не узгоджуються із пануючими у даному суспільстві стереотипами. Свідкові події, як правило, не дано досягнути її історичний смисл. І коли пізніше очевидець пише про цю подію, він свідомо чи несвідомо намагається «підлаштувати» власне бачення під уже усталені суспільні оцінки. Штучні спроби створити заднім числом колективну пам'ять завжди суб'єктивні¹¹.

Міркування Хальбвакса логічні, хоча сконструювати на такому протиставленні концепт «об'єктивної» історичної пам'яті навряд чи комусь вдасться. Адже природна, базована на спогадах, пам'ять людини обмежена діапазоном її власного життєвого досвіду. А те, що на побутовому рівні вкладається у поняття «історична пам'ять» – це такою ж мірою штучна конструкція, як і колективна пам'ять. У кращому випадку це збірна поняття містить набір образів, текстів, ритуалів, які в сукупності формують щось на зразок автостереотипу певної культурної традиції і у такий спосіб впливають на процес формування національно-громадянської, етнічної, регіональної чи якоїсь іншої ідентичності.

Упродовж ХХ століття у низці країн Європи проходили випробування масштабні проекти дослідження історичної пам'яті, авторами яких виступали П. Нора, М. Ісенгі, Е. Франсуа, Х. Шульц. Перший вбачив завдання семитомної французької серії «Історія пам'яті» у «докладній інвентаризації національної пам'яті», що

¹¹ Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3.

означає концептуалізацію ідеї нації у монументах, символах, національних святах, мистецьких творах з метою створення великої історії батьківщини, такої «яка заслуговує, щоб заради неї жертвували життям». Однак він же самокритично визнавав, що історична пам'ять зазвичай не корелює з науковим історіописанням. Перша, доводив П. Нора, емоційна й легковірна, тому її влаштовують лише ті деталі, які її підкріплюють. Друге є операцією інтелектуальною й секуляризаторською, що вимагає аналізу та критичного дискурсу. Якщо пам'ять розміщує спогад поміж священних істин, історія виганяє його звідти. А отже, розмова про функції пам'яті має сенс лише у зв'язку з розглядом проблем передачі уявлень і досвіду від покоління до покоління – загроз викривлень, втрат, кон'юнктурних поправок тощо¹².

Сьогодні в інтелектуальних колах Заходу до досліджень, створених в ключі «історії пам'яті», існує досить стримане, щоб не сказати негативне, ставлення. За висновком австрійського культуролога Й. Файхтінгера, з точки зору впливу на стан національної ідентичності ці праці значної цінності не мали. «Тематика пам'яті має сьогодні широку популярність у засобах масової інформації, однак найчастіше продається, так би мовити, старе вино у нових міхах»¹³.

Песимістичний тон відомого вченого можна зрозуміти: адже як культура й ідентичність, так і історична пам'ять завжди використовувалися для того, щоб посилювати відчуття «Ми» на противагу відчуттю «Вони». Реконструюючи минуле, кожне нове покоління діє за принципом «образного моделювання», відшукуючи в минулому те, що співзвучне його настроям і очікуванням. За точним спостереженням І. Глебової, конструювання «образів минулого» неминуче пов'язане із трансплантацією понять і змішуванням часів; по суті відбувається штучне викривлення того,

¹² Нора П. Поколение как место памяти // Новое литературное обозрение. – 1998. – № 2. Див. також: Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С. 35, 217.

¹³ Файхтінгер Й. По ту сторону методичного націоналізму. Перспективи культури, історической памяти и идентичности в Европе // Вопросы философии. – 2007. – № 9. – С. 35.

що відбувалося насправді, «свідома гра в минуле і з минулим». При цьому саме поняття «образ минулого» набуло своєрідного символічного змісту. «Образ минулого виконує роль соціального посередника між минулим і сучасним; агента впливу сучасного у просторі минулого і минулого у сучасному»¹⁴.

На відміну від пам'яті як такої історична пам'ять «генетично» запрограмована на оцінку. Їй притаманні не просто пригадування й відтворення, але й своєрідний рефлекс сприйняття чи несприйняття, схвалення чи осуду. Кожний історичний факт потрапляє ніби під промінь прожектора і стає об'єктом прискіпливого аналізу. До того ж цей аналіз здійснюється, як правило, людиною небезсторонньою. Керуючись власною системою цінностей, вона сама обирає «точку відліку» у підході до тієї доби, яку вивчає. А майже неминуча «оціночна бінарність» (біле – чорне, добре – погане) заважає бачити півтони і нюанси. Плюси на мінуси і навпаки змінюються напрочуд легко, і саме це відкриває майже необмежені можливості для маніпулювання суспільною свідомістю.

Упродовж кількох століть конструюванням «колективного минулого» з більшим чи меншим успіхом займалися нації-держави. Загальною тенденцією при цьому була іманентно закладена в історієписанні політична тенденційність: зведення в абсолют своїх виняткових достоїнств супроводилося застарілими претензіями до «інших». Ідентичності, створювані на основі таких версій минулого, запрограмовані на конфлікт. Саме тому, констатує Є. Хельберг-Хірн, «колективна пам'ять ані лінійна, ані безстороння: вона вибіркова і підвладна емоційній і політичній цензурі... Ідея альтернативного минулого необхідна для нинішнього виправдання альтернативного майбутнього»¹⁵.

Глобалізаційні процеси ставлять під сумнів евристичну і особливо комунікативну цінність виробленого на традиційному фундаменті історичного знання – до такої міри, що питання «Чи виживе Кліо за глобалізацією?» виносяться у заголовки статей в

¹⁴ Глебова И. И. Травматическое прошлое и национальная политическая культура // Политическая наука. – 2006. – № 3. – С. 115–116.

¹⁵ Hellberg-Hirn E. Imperial Imprints. Post-Soviet St.Petersburg. – SKS Finnish Literature Society – 2003. – P. 114.

авторитетних журналах. Висновок про те, що національна історія в епоху глобалізації «не лише не потрібна – вона заважає»¹⁶, на перший погляд може здатися провокативним і позбавленим будь-якої логіки. Але з урахуванням радикалістських крайнощів, притаманних сегментованому суспільству із фрагментованими політичними культурами, варто замислитися над тим, які наслідки може мати заангажований погляд на історію, коли його пропагують державні структури. Адже в епоху глобалізації історія виразно перетворюється із засобу групової самоідентифікації на джерело продукування комерціалізованих образів. Приспосовуючись до потреб ринку, вона з легкістю підміняє ідею оволодіння знанням маніпулятивними конструктами.

Доводиться констатувати, що кардинальні зміни, привнесені в процеси пізнання й суспільного самоусвідомлення всюдисущою глобалізацією, усвідомлюються із певним запізненням. Як констатують соціологи, у посткласичній еволюції культури завдяки новітнім інформаційним технологіям легко тиражуються саме експресивні форми самоусвідомлення. «Настає новітня епоха управління увагою – епоха соціальної технології, яка витісняє гуманітарність культури. Відбувається підміна смислотворчого оригіналу закодованим інформаційним знаком, неповторної особи – штучною моделлю... У цій тенденції відчувається вбудовування людини у технологію, що її переросла, передчується фатальна риса засинання (або смерті) свідомості»¹⁷. Але водночас діє й протилежна тенденція – мережеві структури руйнують макрогрупові культурні зв'язки, що традиційно будувалися за схемою «Ми – вони». Мікрогрупові культурні зв'язки, які приходять їм на зміну, менш конфронтаційні за визначенням, бо будуються на моделях культурного розмаїття.

Зважена й реалістична політика пам'яті – це і є процес вибудовування співзвучних настроям епохи і викликам часу образів минулого й модусів поведінки. Самовідновлення культури у контексті поширення масових інформаційних технологій мож-

¹⁶ Бойцов М. А. Выживет ли Клио при глобализации? // Общественные науки и современность. – 2006. – № 1. – С. 93.

¹⁷ Ланкин В. Г., Григорьева О. А. Книга как информационно-технологическая основа культуры // Социс. – 2009. – № 7. – С. 83.

ливе лише за умови цілеспрямованої діяльності влади й соціуму у напрямку мінімізації впливу на суспільну свідомість міфологічних історичних конструкцій та штучно створених ідеологем. Особливо актуальним це завдання є для травмованих у минулому соціумів – тих, яким довелося зазнати моральних втрат від тривалої бездержавності й розчленованості. Україна належить саме до таких – адже упродовж століть боротьби за визнання свого права на існування у її громадян виробилися стійкі комплекси «оборонної свідомості», своєрідної запрограмованості на поразку.

За таких обставин не доводиться дивуватися тому, що «битва за минуле» супроводиться у нас гострим зіткненням інтересів різних суспільних верств і політичних акторів. Оскільки певним чином змодельоване минуле є цінним символічним ресурсом і має власний мобілізаційний потенціал, його інтерпретації у поляризованому соціумі набирають силу ідеологічної зброї. Історичні міфи й символи свідомо використовуються для відволікання суспільної уваги від шокуючих реалій сьогодення. Звідси сакралізація певних подій і постатей, чорно-білий оціночний фон, винесення «за дужки» всього того, що не вкладається у задані схеми. Одномірне сприйняття минулого породжує як мінімум дві крайності – своєрідну національну мегаломанію або ж стійкий «комплекс жертви».

Не варто, зрозуміло, із таких міркувань робити висновок про суцільно деструктивний потенціал концептів, базованих на ідеях історичної пам'яті. Історична пам'ять, якщо вона не зациклюється на травмах і «пошуку ворога», здатна цементувати суспільство, пропонувати прийнятну для нього систему символів. Останні виступають у ролі опор національної самосвідомості і маркерів самоідентифікації. Втрата історичної пам'яті або її значна деформація здатна зміщувати суспільні орієнтири, породжувати масовий песимізм.

Конструктивний потенціал «образів минулого» визначається тим, наскільки вдало вони вмонтовані в систему світовідчуття сучасної людини і наскільки пропоновані символи здатні підживлювати природну потребу у суспільній злагоді й взаєморозумінні. Історики, політологи, фахівці у галузі соціальної психології мають у своєму розпорядженні і справді неосяжний «Монблан

фактів», і напрацьований віками теоретико-методологічний інструментарій аналізу складних і неоднозначних суспільних феноменів. Саме тому цивілізований світ ревно оберігає сферу історичної пам'яті від директивного втручання політики. Історія – не релігія і не мораль, доводять французькі науковці, вона не повинна бути рабинею актуальності і не може зводитися до пам'яті. Тим більше вона не може бути об'єктом юрисдикції. У вільній державі ані парламент, ані інший юридичний авторитет не має права визначати, що в історії є правдою¹⁸.

Строкатий і неоднозначний світовий досвід переконує: консолідація громадян навколо інтерпретацій минулого як основоположного компонента національної ідеї ймовірна лише у стабільних соціумах з односпрямованими ціннісними настановами. У розколотих, поляризованих суспільствах простір історичної пам'яті – суцільна зона імпровізацій і пов'язаних із ними ризиків. Історичний факт як даність й історичний факт як атрибут пізнання в принципі є різними феноменами. Уже саме по собі пізнання відтворює лише невелику частину реальності і «на ходу» сортує інформацію, що опиняється у полі зору. Та й взагалі в історії марно шукати універсальну, придатну для всіх Істину. Надто щільно переплітаються в ній різноспрямовані інтереси й амбіції, щоб історієписання було безсторонньою фіксацією реальності. «Своя правда» може бути і у народів, і у суспільних груп.

Зовсім не випадково в сучасному світі приділяється чимало уваги виробленню стратегій вилучення занадто травматичного (колективного й індивідуального) досвіду із системи суспільних комунікацій. Кожна країна має свою систему того, що німецькою мовою передається поняттями «Vergangenheitsbewältigung» (подолання минулого) або «Vergangenheitspolitik» (політика минулого). Не йдеться ні про мікшування, ні тим більше про забування – намагання зретушувати минуле небезпечно вже тим, що відкриває шляхи для політичних спекуляцій. Мова йде про дози і ще більшою мірою – про адаптування шокуючих фактів до особливостей певної, насамперед дитячої, аудиторії. Незміцніла свідомість схильна сприймати жахи минулого без необхідної поправки на умови, які їх

¹⁸ Дзеркало тижня. – 2007. – 8 грудня.

детермінували. А отже, виникає реальна небезпека «перенесення провин» з одного суб'єкта на іншого і виникнення на цій основі відчуттів національної ущемленості, «комплексу жертви», запрограмованості на поразку. Важливо чітко усвідомлювати не лише «що пам'ятати», але й «як пам'ятати», аби не виховати покоління, позбавлене відчуття національної гордості.

Соціальна відповідальність історика, про яку у нас напрочуд мало говорять і пишуть, у тому й полягає, щоб розумно інтерпретоване історичне минуле могло виконувати функції соціального захисту, ідентифікації, мінімізувати травмуючий вплив сучасних реалій. «Пам'ять нагадує нам про те, – пише німецький історик Ю. Кока, – що й сучасна цивілізація може перерости у варварство... Історична пам'ять – це більше, ніж знання історії... Та пам'ять, яку я маю на увазі, має багато спільного із просвітництвом, із дискурсом, критикою та перетвореннями. Вона мусить пройти через людські голови, якщо хоче достукатися до їхніх сердець»¹⁹.

Як виховувати патріотів? В умовах України, яка розгубила за роки незалежності велику частину свого економічного, культурного, інтелектуального потенціалу, не просто знайти ясну й чітку відповідь на це запитання. Але цілком очевидно, що марною справою є прищеплення громадянам високої громадянської свідомості на ґрунті селекції, етнічного протекціонізму, розмежування на «наших» і «не наших». На такому фундаменті можливе лише руйнування позитивних для групової ідентичності архетипів. Українські владні структури припустилися фатальної помилки, коли зробили удавану «українськість» чи не єдиним джерелом патріотизму. Усі, для кого етнічний критерій не є визначальним, автоматично потрапили у розряд «чужих», а лояльне ставлення до Росії й особливо російськомовність перетворилися на залякуючий жупел, ознаку належності до «п'ятої колони». Відповідно й «фігури спогадів» витримуються здебільшого у чорно-білій гамі, з виразним домінуванням антиросійських інвектив.

Опозиція «ми – вони», навколо якої вибудовуються константи історичної пам'яті, пов'язана з відмінністю авто- і

¹⁹ Кока Ю. Напередодні нового тисячоліття: що ми візьмемо із собою у майбутнє // Deutschland. – 1999. – № 6. – С. 11.

гетеросприйняття особи й групи. Тут ми безпосередньо стикаємося із явищами динамічної стереотипії, завжди ціннісно зафарбованими й замкненими «самі на себе». Ще у 20-х р. минулого століття американський журналіст У. Ліппман, якого вважають автором теорії соціального стереотипу, з'ясував походження феномена «хибної стереотипізації», виводячи його не з гносеологічних, а з функціональних чинників. Але якщо у той час феномен стереотипу непокоїв переважно аналітиків масової, буденної свідомості, то на кінець ХХ століття стереотипи міцно опанували і сферу науки.

Історична наука виявилася у цьому відношенні особливо вразливою. Історичне знання, зауважує відомий німецький теоретик історії Р. Козеллек, виникло в точці розмежування між сагами, міфами, казками й пошуком достовірних відомостей, але хіба що Цезар чи Фрідріх Великий мали можливість описувати те, що самі переживали на власному досвіді. Загалом же «в історіографії озвучується те, що можна назвати раціонально контрольованим минулим»²⁰. І коли засоби раціонального контролю диктує політична кон'юнктура, виникає величезна спокуса фіксації й каталогізації вже наявних стереотипів. Готовий стереотип звільняє від рутинної роботи осмислення дійсності, несхожої на нашу. Але, стаючи на шлях стереотипізації, наука неминуче сповзає на рівень побутової свідомості. Стереотипи не лише «закріпачують» свідомість, але й звужують, локалізують простір наукового пізнання²¹.

Магічна свідомість, яка виразно протистоїть раціональному типу мислення, базується на примітивних уявленнях про можливості силового чи директивного втручання у природну логіку розвитку суспільних систем. На емоційно-ціннісному рівні цьому типу свідомості притаманні орієнтації на домінування, з одного боку, і конформізм, з другого, вербальна агресивність у поєднанні з месіаністськими ілюзіями, етноцентризм у тандемі з пошуком

²⁰ Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. – К., 2006. – С. 316.

²¹ Оноприенко В. Науковедение: поиск системных идей. – К., 2008. – С. 56–61.

ворога. Наслідком стає «хаос міфів» і майже безмежна влада хибних стереотипів.

Нині вже для всіх стає очевидним, що стратегія «націоналізації» історичної пам'яті виявилася в Україні не надто успішною. За визнанням авторів підготовленого у форматі «білої книги» підсумкового аналітичного видання «Україна в 2008 році: процеси, результати, перспективи», історична пам'ять громадян України лишається амбівалентною, підвладною зовнішнім впливам, етноексклюзивною, її відмінні проєкції є джерелом соціального напруження в суспільстві²². На підтвердження цих тез можна наводити десятки аргументів. Тут хотілося б звернути увагу лише на кілька небезпек, здатних перетворити поле історичної пам'яті на суцільний простір ризиків і конфронтацій.

Перша небезпека полягає, на наш погляд, у тому, що в процесі переосмислення минулого у поле суспільної уваги потрапляють переважно ті події і факти, які мають роз'єднувальний потенціал. Підміна, на яку мало хто звертає увагу: те, що робилося в СРСР на ґрунті гіпертрофованої класової ненависті, нині трактується у категоріях «колоніального визиску», «окупаційного режиму». Модні у сучасному світі постколоніальні теорії і справді озброюють дослідників новою оптикою, але надзвичайно важливо уважно аналізувати їх придатність до ретроспективного аналізу у певних регіонах. Щодо України, навіть якщо йдеться про Російську імперію, їхня адекватність меншою мірою сумнівна. Щоб говорити про колоніальний статус певної етнічної території, вона принаймні повинна мали чіткі територіальні межі, а ніякої території, яка бодай умовно називалася б українською, в імперії Романових не було. Еліта Гетьманщини не тільки не відчувала себе ущемленою, але й по праву належала до «співтворців» проекту Російської імперії, її представники ставали канцлерами, міністрами, сенаторами. Про свою «українськість» вони не згадували: жорна асиміляції працювали справно. І. Гізель, Ф. Прокопович, М. Юзефович, кожен у свій час, стали ідеологами російського месіа-

²² Україна в 2008 році: процеси, результати, перспективи. Біла книга державної політики. – К., 2008. – С. 166–167.

нізму й різних версій «єдиносудимства», первісним смислом якого було обґрунтування єдності «трьох гілок» російського народу.

Пошук відповіді на запитання: «Чи була Україна колонією СРСР?» ще більшою мірою перевантажений політичними й ідеологічними конотаціями. У метафоричному сенсі його застосування допустиме. Але коли доходить справа до наукових дефініцій, більшість зарубіжних дослідників воліє утримуватися від категоричних оцінок²³. Прикметно, що навіть щодо виниклих на пострадянському просторі країн Центральної Євразії, чий колоніальний статус у Російській імперії та СРСР західна історіографія донедавна не піддавала сумніву, нині точаться дискусії на ці теми, причому, як констатує Л. Адамс, «спеціалісти з постколоніалізму раптом пройнялися турботою про «геополітичне виключення» радянського й пострадянського простору з своїх теоретичних викладень»²⁴. І дивуватися цьому не доводиться. Адже, нехай і з запізненням, спільнота незаангажованих істориків починає інстинктивно відчувати, що жупел «радянського колоніалізму» значною мірою був і є ідеологічним витвором. Складність центр-периферійних і міжетнічних відносин в СРСР, констатує В. Тишков, не дає достатніх підстав, щоб вважати Радянський Союз нелегітимною державою, а тим більше – імперією. Але якби деякі популярні історики не заявили, що СРСР – це історична аномалія і йому немає місця на історичній карті, невідомо ще, чи була б вдалою політична мобілізація, спрямована на демонтаж тогочасного політичного режиму, а відтак і держави. «Імперська парадигма... – це не просто академічний концепт, а потужне ідеологічне гасло»²⁵.

Другою небезпекою уявляється той виразно етноцентристський фокус у підходах до минулого, який уже відчутно стає на заваді створенню повнокровної картини вітчизняного історичного

²³ Докладніше про це див.: Нагорна Л. Антиколоніальний дискурс в Україні: пастки метафоричної експансії // Історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 3–13.

²⁴ Адамс Л. Применима ли постколониальная теория к Центральной Евразии? // Неприкосновенный запас. – 2009. – № 4. – С. 25.

²⁵ Тишков В. А. Самый историчный век: диалог истории и антропологии. «Век меньшинств» // Россия на рубеже XXI века. – М., 2000. – С. 288–289.

процесу. Етнічна історія України, якщо говорити не лише про український, а й про єврейський, кримськотатарський та інші етноси, в усі часи складалася драматично – насамперед внаслідок дії геополітичних чинників, але також і внаслідок слабкості й нескоординованості дій етнічних еліт. Але як акцентована «віктимізація», так і настійлива «етнізація» історії – далеко не кращі з методологічного погляду підходи до відтворення минулого у всій повноті й багатогранності. Етнічні самоідентифікації можуть бути головними у самовідчутті якоїсь частини суспільства, але значно більше людей жило й живе іншими інтересами й турботами. Це особливо помітно за умов сучасної України, в якій значна частина громадян, опинившись на межі виживання, надто мало переймається етнічними проблемами.

Легко зрозуміти галичан – їхні етнічні домагання так послідовно ігнорувалися австрійським урядом і поляками, що протестний етнонаціоналізм став «альфою і омегою» їхнього світовідчуття. Але немає ніяких підстав переносити цей стереотип в атмосферу Наддніпрянщини, де етнічна самосвідомість аж до початку ХХ ст. була притаманна лише незначній частині населення. Можна по-різному ставитися до марксистської теорії класів і класової боротьби, але зображувати події 1917–1920 рр. в Україні лише у кольорах національної революції означає не лише спрощувати загальну картину розстановки суспільних сил, але й перекривати кисень для розуміння дальшого розвитку ситуації, внаслідок якого Україна опинилася у складі СРСР.

Третя небезпека полягає, як нам здається, у неспроможності подивитися відкритими очима на радянський період вітчизняної історії. Бачити тут один суцільний негатив – антиісторично і з будь-якого погляду непродуктивно. Сучасна Україна є спадкоємицею не стільки УНР, яка виявилася дуже короткочасним, до того ж невдалим, експериментом, скільки УРСР. Не будемо фокусувати увагу на намірах і планах Кремля – це тема окремої розмови. Але ж значно більш вагомими є об'єктивні виміри радянської спадщини – друга в Європі за розмірами територія, закріплення за Україною статусу модерної держави, а за українською етнонацією ознак «титольності», оптимальний фундамент для вирішення проблем територіальної організації внаслідок

зафіксованих радянським ладом міжреспубліканських кордонів і наявності відповідних республіканських організаційних структур, модернізаційні здобутки у сфері економіки, високий освітній рівень населення, членство в ООН і багато іншого. Якби більшовики у свій час не підтримали лозунг права націй на самовизначення і не створили своєрідну напівдержавну субстанцію у вигляді УРСР, шлях до української незалежності міг би бути значно довшим.

Абсолютно непродуктивним з будь-якої точки зору виявилось ігнорування і навіть демонстративне відкидання як «чужого» того величезного пласту російськомовної культури, який упродовж століть творився спільними зусиллями росіян і українців. Нині навіть частина західноукраїнських еліт дійшла до усвідомлення того, що вписати спадщину радянського часу в нову культурну традицію, яка відповідала б реаліям суверенного національного буття, вельми корисно і не так вже й складно. Непродуктивно, доводить В. Вітковський, ставитися до радянської епохи як до «темного середньовіччя», спадщини якого слід якомога швидше та повніше позбутися. Адже «багатющій і популярній серед найширших верств населення культурній традиції нова держава спромоглася протиставити лише комерційний маскульт, ненависний навіть його вимушеним споживачам і, до речі, майже цілковито неукраїнський»²⁶.

Надзвичайно вразливими з точки зору просвітницьких, а тим більше консолідаційних завдань є практично всі версії історіографічного канону, які нині побутують в Україні. Як переконливо доводить Н. Яковенко, ані «козакофільський», ані залишково радянський, ані забарвлений націоналістичними аспіраціями різновиди історичної пам'яті не створюють такого варіанту колективної ідентичності, який би задовольняв внутрішні потреби консолідації суспільства і відповідав викликам сьогодення. Усі вони пропагують не просто наївний і застарілий, але потенційно шкідливий образ українського суспільства. Він «може сприяти укоріненню анархічного, асоціального сприйняття світу як поля безперервної і затятої боротьби, де «колективу-нам» завжди належить моральне

²⁶ Львівська газета. – 2006. – 9 червня.

право на насильство», призвести до соціальної дезадаптації майбутніх громадян, які можуть виявитися неготовими до життя у сучасному глобалізованому світі і сприйняття сусідства, співжиття й контактів різних народів, культур і вір як звичного супроводу життя. Сприйняття Іншого як «чужинця» не тільки не додає патріотичної самоповаги, але й створює підґрунтя для ксенофобії або, принаймні, до хуторянської замкненості²⁷.

Як серйозну загрозу національній безпеці слід розглядати паралельне існування в країні двох різних історіографічних канонів, внаслідок чого оцінки всіх доленосних подій і визначних історичних постатей у колективному баченні виявилися гостро відмінними. «Точок дотику» майже немає, як немає і загально-визнаної схеми історичної еволюції. «Нативістський», етноцентристський за змістом наратив вибудовується за шаблоном: Київська (вже українська) Русь – Галицько-Волинська держава – шляхта й козацтво у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій – колоніальний стан українських земель у Російській та Австро-Угорській імперіях – «визвольні змагання» УНР, Української держави та ЗУНР – «советська окупація» – героїка ОУН-УПА – українське дисидентство – здобуття незалежності. У альтернативній схемі із сильним присмаком залишкової «радянськості» пріоритети розставлені по-іншому: давньоруська народність – литовсько-польська колонізація – Переяславська рада – суспільно-політичні рухи – Жовтнева революція і громадянська війна – утворення УРСР – Велика Вітчизняна – розпад СРСР. Відповідно і «пантеони героїв» докорінно різні. Обидві схеми хибують на прямолінійність і спрощення, а з факту компромісності самого «українського проекту» робляться протилежні висновки. Відсутність у України як держави скільки-небудь вираженої ідеологічної стратегії робить конкуренцію інтерпретацій по суті безконтрольною і підвладною будь-яким політичним впливам.

Навряд чи відповідає завданням патріотичного виховання громадян і меморіальна політика держави. Вона млява й непослі-

²⁷ Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. – К., 2008. – С. 119–127.

довна, цілком залежна від смаків та уподобань поляризованих регіональних еліт. Спроби якось врівноважити увічнення пам'яті Катерини II паралельним встановленням пам'ятника гетьману Сагайдачному у Севастополі здатні викликати лише іронічну посмішку. «Війни пам'ятників» стали нормою, як і акти вандалізму, які не дістають належної реакції ні з боку влади, ні з боку дезорганізованого й деморалізованого соціуму. Соціологи слушно звертають увагу на те, що кампанії увічнень і перейменувань заполітизовані настільки, що настрої суспільства у цьому питанні принципово не беруться до уваги.

Усвідомлення того, що філософія етноцентризму, примітивізована до бездумної мегаломанії, моделювання образу Іншого як чужинця, «окупанта» тощо, поглиблює поляризацію українського суспільства і вже тому є вкрай небезпечною для її майбутнього, дедалі глибше проникає у суспільну свідомість. Показовим прикладом може бути дискусія щодо змісту підручників з історії, яка відбулася у жовтні 2007 р. за ініціативи Українського інституту національної пам'яті. Проаналізувавши тексти 12 підручників для загальноосвітніх навчальних закладів, експерти дійшли невтішного висновку: навчальна література з історії не відповідає ані станові сучасної історичної науки, ані європейським критеріям історичної дидактики, ані, зрештою, теперішнім потребам українського суспільства. Йшлося насамперед про архаїчність підходів, домінування мілітарної історії, апологію народних бунтів, повстань, підпільної діяльності, зловживання категоріями «національного гніту» та «колоніального статусу» тощо²⁸. У активно нав'язуваній соціуму системі цінностей домінують гіперідеологічність, агресивна імпульсивність, ірраціональний погляд на історію як інструмент. Комплекс «образи за державу» формує виключно позитивні автостереотипи й негативні гетеростереотипи, відчуття віктимності разом з настроями соціального реваншу.

Зрозуміло, що у такому поляризованому суспільстві, яким є сучасна Україна, марно сподіватися на консолідаційний ефект від інструментальної мобілізації історичної пам'яті. Не кажучи вже про індивідуальний досвід кожної людини, суспільний досвід груп і виразно фрагментована політична культура диктують різні критерії оцінок історичних подій і різні пояснення мотивацій. Отже,

²⁸ Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. – С. 43–44.

цілком назрілою є дискусія в історичному середовищі щодо усталених історичних стереотипів і шляхів їхньої деміфологізації. Ключова роль тут має належати фундаментальним дослідженням, насамперед створеному колективними зусиллями новому історіографічному канону, вільному від кон'юнктурних крайнощів. Але не менше значення для формування українолюбної України загальногромадянської ідентичності матимуть і ті праці, які цілеспрямовано й за державної підтримки створюються в руслі державної політики пам'яті. З цього приводу доречними уявляються такі конкретні рекомендації.

1. Обравши європейську орієнтацію, країна мусить дотримуватися європейських стандартів «політики пам'яті» і відповідно вибудовувати свою систему громадянської освіти на всіх рівнях. Мультикультуралізм, толерантність у ставленні до інакшості, вільний обмін ідеями, мінімальний вплив політики на формування історіографічних інтерпретацій, непримиренність до будь-яких проявів расизму й ксенофобії – це саме ті європейські й загальнолюдські орієнтири, які надійно страхуватимуть соціум від сповзання у прірву національної мегаломанії й етнократії. Система громадянської освіти не повинна залежати від смакових уподобань тих або інших високопосадовців і політичної кон'юнктури. Консенсус у відборі критеріїв формування історичної пам'яті знайти не так вже й складно, якщо керуватися здоровим глуздом і орієнтуватися на універсалістську етику з її головним принципом «не зашкодь».

2. Головною передумовою введення політики пам'яті у конструктивне русло має бути відмова від ілюзорних прагнень «писати правду», відтворювати «усе як було». Розрахунки на абсолютну об'єктивність у реконструкції історичного процесу щонайменшою мірою наївні. Історію пишуть люди зі своїми симпатіями й уподобаннями, і читач має справу здебільшого не з фактами, а з інтерпретаціями. У кращому випадку він дістає не описання тієї чи іншої події, а відрефлектований зусиллями кількох поколінь істориків образ, своєрідну інтерпретаційну модель. Тому немає і не може бути «єдино правильного» погляду на предмет дослідження – існує багато правильних поглядів, кожен із яких потребує власного стилю репрезентації. Мова репрезентації і є тим самим «моментом епістемології», якою визначається вклад історика у справу розуміння історичного процесу. Та чи інша точка зору на предмет

дослідження окреслює поле можливостей, методологію дослідження, межі релевантності концепцій. Історіографічний канон зовсім не обов'язково має бути «відшліфований до блиску» і відсепарований від виявів «інших поглядів», гіпотез, припущень. Але у ньому не повинно бути бездоказових тверджень, смакових інтерпретацій фактів, статистичних перекручень.

3. Варто піддати серйозній науковій критиці ті міфи й ідеологеми, які присутні у навколонуковій публіцистиці і які серйозно псують імідж української історичної науки. Нас не можуть не дратувати заяви російських крайніх «радикалів від історії» на кшталт С. Родіна, які вбачають в українцях не більш як «етнічну химеру, виниклу в результаті духовно-психологічної й культурної мутації», а українській історичній науці взагалі відмовляють у праві на існування²⁹. Але ж треба самокритично визнати, що живляться такі інсинуації безглуздими претензіями деяких українських авторів на «привласнення» «арійської спадщини» іраномовних кочівників раннього залізного віку й таке «задавнення» української історії, яке зображує українську мову міжплеменною вже на початку нашого літочислення. А чого варте перетворення у шкільних підручниках русичів на українців (аж до перейменування «Руської правди» на «Українську правду»)?

4. На серйозну критичну рефлексію заслуговують негативістські критерії типізації у «націоналізованій» історії. Під сильним тиском політичної кон'юнктури історична «ментальна карта» вибудовується у гостро конфліктному руслі, на основі протиставлення «скривджених» українців сусідам, насамперед Росії. За Г. Касьяновим, у такій системі координат, поширеній від країн Балтії до Кавказу, Росія та росіяни незмінно асоціюються з експансією, русифікацією, національним гнітом. В українському варіанті «маємо величезний набір стереотипів від чогось на зразок «300-річного панування» до прямих чи контекстуальних посилок на негарзди і трагедії України, за які відповідає Росія (чи в редукованому вигляді «Москва»)». Цікаво, що саме у випадку з Росією етап поділу спільних простору/пам'яті/історії в історичному наративі набуває надзвичайної контекстуальності та «акту-

²⁹ Родин С. Отрекаясь от русского имени. Украинская химера. Историческое расследование. – М., 2006. – С. 4, 86, 92.

альності» в сучасній політико-ідеологічній реальності»³⁰. Ілюстрацією до цієї думки відомого історика можуть бути майже одночасні недружні акти російської і вітчизняної владних еліт: створення в РФ «Комісії при Президентові у протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії» та ініційоване СБУ явно запізниле в історичному часі кримінальне переслідування винуватців голодомору в Україні.

5. Терміново слід виправляти викривлення, породжувані етноексклюзивністю історичної пам'яті у її вітчизняному варіанті. Історія України постає у ній як майже неподільний простір формування і розвитку українського етносу, внаслідок чого з неї виявилася фактично вилученою, приміром, історія Кримського ханства. У відповідь, як констатує О. Галенко, «кримські татари створюють власні стереотипи: позитивні – про себе і негативні – про своїх нових сусідів». У цьому кривому дзеркалі кримські татари постають як єдині представники автохтонного населення Криму, Кримський ханат – як високоцивілізована держава з відкритим суспільством, що забезпечувало рівність усім народам Криму, а слов'янам – як росіянам, так і українцям – відводиться роль непримиренних ворогів кримських татар. Хоча Конституція України усунула етнічність із критеріїв громадянства, суспільний дискурс в Україні виявився переобтяженим явищами реанімації традицій націоналізму зразка XIX і початку XX століть³¹.

6. Варто всерйоз замислитися над адекватністю популярних у вітчизняній історіографічній продукції і особливо у навколонауковій публіцистиці тверджень про Україну як нібито суцільний простір свободи й демократії. «Легітимацийна» історія України зазвичай будується на зображенні українців як незмінних носіїв волелюбних прагнень і демократичних ініціатив. Ідеалізація козацтва з перенесенням сповідуваних ним цінностей і норм на увесь український народ – лише один з багатьох способів доведення нібито «одвічного

³⁰ Касьянов Г. Націоналізація історії та образ Іншого: Україна і посткомуністичний простір // *Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації*. – К., 2008. – С. 17–19.

³¹ Галенко О. І. Тягар стереотипів // *Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство*. – К., 2004. – С. 81–101.

демократизму» української нації і притаманного їй потягу до свободи. Справді, матеріалізована у вигляді козацького імунітету ідея свободи сприяла розвитку демократичних традицій в українській ментальності. Але антиісторично виривати запорожців із контексту середньовіччя, коли здобичництво у поєднанні з насильством ніде в Європі не вважалося чимось неприродним. Людські життя – і свої, й чужі – у тому жорстокому світі часто приносилися у жертву вигоді, позірній ідеї, а то й просто молодечому самоствердженню. У цьому розумінні не таким вже далеким від істини був публіцист В. Базилевський, який вважав, що «немислимий для Європи тієї пори демократизм Запорозької Січі» ніс у собі «потужний заряд самознищення»³².

7. Вітчизняній еліті саме час замислитися і над спрямуванням сучасного освітнього процесу. Буквальна, без врахування вітчизняної традиції «самопізнання» орієнтація на болонські стандарти може мати украй негативні наслідки. Тестування з історії із вибором з кількох заданих формулювань налаштовує на бездумне запам'ятовування і навіть на «вгадування» настроїв розробників програми. Але ж для соціалізації особистості головним є вміння самостійно мислити і чітко формулювати власні думки. На жаль, практика вступних іспитів до аспірантури свідчить про те, що відстань до «суспільства знань» в Україні лишається великою. Не доводиться вже говорити про крайню слабкість системи післядипломної освіти, абсолютно недостатнє впровадження дистанційних форм навчання тощо.

8. Якщо вітчизняна еліта у своїй масі дійсно прагне європеїзації українського суспільства, вона має докорінно змінити своє ставлення до соціальної й гуманітарної політики. Для останньої однозначно згубна зацикленість на певній системі «своїх» цінностей і нерозуміння складних взаємозалежностей держав, народів, індивідів у світі, що глобалізується. Така оберненість у минуле, яка вибудовує україноцентричні пріоритети на сакралізації архаїчних цінностей, постулатах власної непогрішності й за давних претензій до сусідів, формує ущербну свідомість і недієздатність, обеззброює людину перед складними викликами часу. Фундаментом

³² Базилевський В. Холодний душ історії // Дніпро. – 1996. – № 1–2. – С. 79.

зваженої й реалістичної гуманітарної політики мають бути принципи людиноцентризму, відкритості до загальноцивілізаційних надбань, заохочення інноваційності, налаштованості на взаєморозуміння й крос-культурну взаємодію.

Неможливо переоцінити у зв'язку з цим значення консолідаційних зусиль, спрямованих на зменшення існуючих «ліній розмежувань» і забезпечення «соціальної надійності» держави. Необхідно з урахуванням європейського досвіду соціалізації не лише здійснити «ревізію» допущених помилок і прорахунків, але й докласти максимум зусиль до вироблення стратегії, максимально орієнтованої на пошук суспільного порозуміння і соціальної відповідальності. Надзвичайно важливо при цьому змінити ракурс соціальної пам'яті, відшукуючи в минулому прояв кращих людських якостей, зразки взаємопідтримки, обмінів культурними надбаннями. Лише в такий спосіб вдасться змінити тональність «страдницького» дискурсу на життєствердну.

9. Водночас і громадяни мають зрозуміти сутність історичної пам'яті і виробляти осмислене ставлення до неї. У здоровому суспільстві соціальна пам'ять – головний канал передачі суспільного досвіду, і той потенціал, який є в її розпорядженні, великою мірою визначає ступінь соціальної успішності кожного індивіда. У кінцевому рахунку увесь світ являє собою безмежне поле пам'яті, де минуле нашаровується на сучасне і проявляється крізь призму інтерпретацій. Індивідуальна пам'ять людини має властивість «підключатися» до соціальної пам'яті саме тоді, коли індивід відчуває потребу в орієнтації й адаптації у соціальному просторі. Зрештою його доля великою мірою залежить від того, які параметри минулого досвіду формують його особистість – успішності чи жертвовності, гордості чи принижень, здобутків чи постійних втрат. Те, що П. Бурдье назвав габітусом, є по суті формою залежності людини від умов життя, рівною мірою продиктованих і минулим досвідом, і системою виховання. Варто нарешті зрозуміти, що історія кожного народу, хоч якою складною вона була, є вмістилищем його власного життєвого досвіду, і треба навчитися цей досвід розуміти й поважати. Кулі, спрямовані у бік минулого, часто стають бумерангом, який руйнує цивілізовані підвалини співжиття.

1.2. Феномен соціальної пам'яті: основні концептуальні підходи до аналізу та інтерпретації

Один, доторкнувшись до слона, говорить: «О, це схоже на стіну».

Інший, обійнявши ногу слона, стверджує: «Це дерево».

Третій хапає слона за хвіст і заявляє: «Ну що ви, це ж мотузок».

З притчі про слона і трьох сліпих

Соціальна пам'ять – інтегральний вид колективної пам'яті. Це надзвичайно складний феномен/фактор/механізм суспільного життя, що забезпечує стабільність та поступальність розвитку людства. Місце та значення соціальної пам'яті у моделі суспільного розвитку визначаються/обумовлені тим, що саме вона практично одночасно виконує три ролі: а) компенсатора (репродукує/реконструює/відтворює минуле); б) стабілізатора (контролює/регламентує/направляє сучасні суспільні процеси); в) ініціатора (моделює/конструює/програмує майбутню траєкторію еволюції суспільства).

У цьому контексті покажемо і знаковим є той факт, що у старогрецькій міфології богиня пам'яті Мнемозіна була матір'ю всіх муз, їй приписували винахід мови і лічби. Очевидно саме тому, базуючись на імені цієї богині, пам'ять у психології часто називають мнемічною діяльністю. Про особливе значення пам'яті у житті як окремої людини так і суспільства в цілому, на думку фахівців, красномовно говорить те, що: а) жодна інша психічна функція не може бути здійснена без її участі; б) кожна психічна функція має свій мнемічний аспект³³.

Очевидно саме тому пам'ять та механізм її функціонування з найдавніших часів постійно перебували у епіцентрі уваги провідних мислителів минулого. У античні часи цю проблему активно досліджували Платон, Арістотель, Плотін, Алкмеон Кротонський³⁴, у середні віки – Аврелій Августин, Фома Аквінський, у новий час – М. Мон-

³³ Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности. – М. : Школа-Пресс, 1995. – С. 282.

³⁴ Характерно і показово, що вже на цьому, практично стартовому етапі осмислення феномену пам'яті її дослідженню присвячували окремі праці та трактати: Арістотель. Протрептик. О чувственном восприятии. О памяти / Пер. на рус. Е. В. Альмовой. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2004; Плотин. О чувственном восприятии и памяти / Четвертая энеада / Пер. с древнегреч. и послесл. Т. Г. Сидаша. – СПб. : «Издательство Олега Абышко», 2004. – С. 303–311.

тень, Ф. Бекон, Т. Гоббс, Р. Декарт, Б. Спіноза, Д. Гартлі, Д. Локк, Г. Лейбніц, Е. Кант, Г. В. Гегель, Д. Юм та інші. Втім практично до XIX ст. осмислення феномену пам'яті перебувало у рамках спостережень, здогадок, міркувань, гіпотез, що лише наближалися до серйозного наукового аналізу.

У XIX ст. (особливо у другій його половині) та на початку XX ст. у підході до вивчення природи пам'яті в цілому та соціальної пам'яті зокрема відбувся якісний стрибок. Він став можливим, з одного боку, завдяки своєрідним інтелектуальним проривам у сфері пізнання мнемічних процесів, які здійснили А. Бергсон, Е. Гуссерль, В. Дільтей, Е. Дюркгейм, К. Леві-Стросс, У. Джеймс, П. Жане, В. Вундт, З. Фрейд, з іншого – започаткуванню експериментального дослідження пам'яті (Г. Еббінгауз, Т. Рібо). Саме ці «інтелектуальні прориви» та прагматичне експериментування і заклали фундамент багатьох сучасних концептуальних підходів до вивчення проблем пам'яті: ідеї Е. Дюркгейма – структурно-функціонального підходу, Е. Гуссерля – феноменологічного, К. Леві-Стросса – структуралістського, А. Бергсона – гуманітарно-антропологічного, В. Вундта та Г. Еббінгауза – асоціативного; У. Джеймса – функціонального, П. Жане, та Т. Рібо – діяльнісного, З. Фрейда – психоаналітичного.

Характерно і показово, що саме у XIX ст. та початку XX ст., коли спалахнула хвиля масштабних війн та революцій, у вир яких потрапила значна частина світового співтовариства, увага дослідників дедалі більше починає звертатися до проблем суспільної свідомості, колективних настроїв та уявлень, а відтак і колективної пам'яті в цілому та соціальної пам'яті зокрема.

Однак, на початку XX ст. підсумок дослідження проблем пам'яті був невтішним: «Жодна психологічна теорія, – характеризуючи реальний стан справ, акцентував З. Фрейд, – ще не була в змозі дати звіт про основний феномен пригадування і забування в його сукупності; більше того, послідовне розчленовування того фактичного матеріалу, який можна спостерігати, тільки-но розпочато»³⁵. Втім, якщо, «за Фрейдом», жодна теорія на початку новітньої історії ще не могла пояснити глибинну природу пам'яті, то, очевидно, у цьому є свій сенс та логіка: феномен пам'яті на стільки масштабний,

³⁵ Фрейд З. Психология бессознательного: Сб. произведений / Сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М. Г. Ярошевский. – М. : «Просвещение», 1990. – С. 248.

складний та всеохопний, що його необхідно вивчати комплексно, використовуючи та синтезуючи різні підходи різних наук. У цьому контексті не випадково відомий дослідник проблем пам'яті Патрік Х. Хаттон назвав процес її вивчення «квінтесенцією міждисциплінарних інтересів»³⁶.

Якщо проаналізувати напрацювання у сфері дослідження пам'яті в цілому та соціальної пам'яті зокрема за період від другої половини XIX ст. до нашого часу, то, на нашу думку, у межах гуманітарного та природничого напрямів можна виділити декілька концептуальних підходів:

Соціологічні підходи до трактування природи та механізму пам'яті³⁷

*Структурно-функціональний підхід*³⁸ (Е. Дюркгейм³⁹, Г. Тард⁴⁰, М. Хальбвакс⁴¹, М. Мосс⁴², А. Варбург⁴³, Л. Флек⁴⁴, Б. Шацька⁴⁵). Суть

³⁶ Хаттон П. Х. История как искусство памяти / Пер. с англ. В. Ю. Быстрова. – СПб. : Изд-во «Владимир Даль», 2003. – С. 9.

³⁷ Кравченко С. А. Социология: парадигмы через призму социологического воображения. – М., 2002; История теоретической социологии. Социология XIX века: от появления новой науки до предвестников ее первого кризиса: Учебное пособие для вузов. Изд. 3-е, перераб. и доп. – М. : Академический Проект; Гаудеамус, 2010; История теоретической социологии. XX век. Стабилизационное сознание и социологическая теория в век кризиса: Учебное пособие для вузов. Изд. 3-е, перераб. и доп. – М. : Академический Проект; Гаудеамус, 2010; История теоретической социологии. Социология второй половины XX – начала XXI века: Учебное пособие для вузов. Изд. 3-е, перераб. и доп. – М. : Академический Проект; Гаудеамус, 2010; Социальная эпистемология: идеи, методы, программы / Под редакцией И.Т. Касавина. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2010.

³⁸ Арнаутова Ю. А. Культура воспоминания и история памяти // История и память: Историческая культура Европы до начала Нового времени / Под ред. Л. П. Репиной. – М. : Кругъ, 2006. – С. 47–55.

³⁹ Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Пер. с фр. и послесловие Л. Б. Гофмана. – М. : Наука, 1990; Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана. – М. : Канон, 1995.

⁴⁰ Тард Г. Социальная логика: пер. с фр. / Габриэль Тард. – СПб. : Социально-психологический центр, 1996; Тард Г. Мнение и толпа // Психология толп. – М. : Институт психологии РАН, Издательство «КСП+», 1998. – С. 257–408; Тард Г. Законы подражания: Пер. с фр. – М. : Академический Проект, 2011.

підходу: суспільство розглядається як функціональна система, ключовою ознакою/функцією якої є стійкість, що забезпечується шляхом відтворення та підтримки рівноваги взаємодіючих у системі елементів. У цій схемі колективній пам'яті відводиться роль стабілізуючого, інтегруючого та консолідуючого суспільного інструмента.

Пояснення дії механізму пам'яті: колективна пам'ять/спогади формуються у процесі комунікативних контактів/спілкування та детермінуються груповим контекстом. «Колективні уявлення», притаманні суспільній пам'яті, розглядаються як сукупність символів та ідей, традицій, звичок та звичаїв. Представники цього підходу визнають особливості суспільних мнемічних процесів: а) домінуючий вплив на колективну пам'ять/уявлення соціальних, а не психічних факторів; б) поліваріантність моделей колективної пам'яті, які можуть суттєво відрізнятися за змістом та формою, оскільки створюються різними соціальними групами та інститутами суспільства; б) націленість процесу формування колективної пам'яті на інтеграцію, консолідацію та гармонізацію: саме тому пам'ять певної групи розділяється усіма її членами і спрямована на підтримку стабільності і цілісності групи.

Намагаючись інтерпретувати процес формування колективних уявлень Л. Флек ввів до наукового обігу поняття «мислительний колектив». Характеризуючи специфіку та особливості природи

⁴¹ Halbwachs M. *La mémoire collective*. – Paris, Presses Universitaires de France, 1950; Halbwachs M. *Les cadres sociaux de la mémoire*. – Paris : Les Presses universitaires de France, Nouvelle édition, 1952; Хальбвакс М. Колективна і історическая память // *Неприкосновенный запас*. – 2005. – № 2–3 (40–41). – С. 8–27; Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Пер. с фр. и вступ. статья С. Н. Zenkin. – М. : Новое изд-во, 2007.

⁴² Мосс М. *Общества, обмен, личность*. Труды по социальной антропологии. Пер. с фр. – М. : Восточная литература РАН, 1996.

⁴³ Warburg A. *Kunst und soziales Gedachtnis Spurensicherungen. Uber verborgenc Geschichte, Kunst und soziales Gedachtnis*. – Berlin, 1983; Варбург А. *Великое переселение образов. Исследование по истории и психологии возрождения античности*. – СПб. : Азбука-Классика, 2008.

⁴⁴ Флек Л. *Возникновение и развитие научного факта: Введение в теорию стиля мышления и мыслительного коллектива*. Составл., предисл., перевод с англ., нем., польского яз., общая ред. Поруса В. Н. – М. : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 1999.

⁴⁵ Шацька Б. *Минуле – пам'ять – міт*. – Чернівці : Книги – XXI, 2011.

цього феномену, дослідник, по суті, практично визначив структурні елементи/етапи та закономірності формування колективної пам'яті (комунікативний контакт – обмін інформацією – «взаємне латання у пам'яті» забутих місць/сюжетів – створення специфічної атмосфери сприйняття, обробки, кодування та зберігання інформації – вихід на новий надособистісний інтегральний інформаційний рівень): «Мислительний колектив виникає вже тоді, коли двоє або більше індивідів обмінюються своїми думками. Поганий той спостерігач, який не помітить, як жвава розмова двох людей приходить до такого моменту, коли кожен її учасник виявляється у змозі висловити такі думки, які самостійно або в іншому оточенні не зміг би сформулювати. Створюється особливий настрій, який ніхто із співрозмовників не міг би набути інакше і який виникає завжди, як тільки-но співрозмовники зустрічаються знову. Якщо така ситуація триває достатньо довго, із взаєморозуміння і нерозуміння виникає структура мислення, що не належить вже нікому з цих індивідів, але проте не позбавлена змісту»⁴⁶.

Феноменологічний підхід (Е. Гуссерль⁴⁷, А. Шюц⁴⁸, П. Бергер⁴⁹, Т. Лукман⁵⁰, Г. Гарфінкель⁵¹). Суть підходу: в основі пояснювальної схеми лежить ідея соціального конструювання реальності. Пам'ять трактується як «акт інтерпретації, що багаторазово повторюється», у

⁴⁶ Флек Л. Возникновение и развитие научного факта: Введение в теорию стиля мышления и мыслительного коллектива. Составл., предисл., перевод с англ., нем., польского яз., общая ред. Поруса В. Н. – М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 1999. – С. 68–69.

⁴⁷ Гуссерль Э. Избранные работы / Сост. В. А. Куренной. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2005; Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Книга первая / Пер. с нем. А. В. Михайлова; Вступ. ст. В. А. Куренного. – М.: Академический Проект, 2009.

⁴⁸ Шюц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии / Сост. А. Я. Алхасов; Пер. с англ. А. Я. Алхасова, Н. Я. Мазлумяновой. – М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2003; Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / Пер. с нем. и англ. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004.

⁴⁹ Бергер П. Приглашение в социологию: гуманистическая перспектива. – М.: Аспект Пресс, 1996.

⁵⁰ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995.

⁵¹ Гарфінкель Г. Исследования по этнометодологии. – СПб.: Питер, 2007.

процесі її формування відбувається реконструкція – «наша пам'ять постійно перетлумачує і дає усе нові пояснення тому, що вже сталося». Особистість людини трактується як така, що не зберігає певної стійкої та незмінної сутності, а швидше, є результатом процесу постійного народження і переродження у кожній соціальній ситуації – процесу, що «зв'язується воєдино тонкою ниткою пам'яті»⁵².

Пояснення дії механізму пам'яті: базовим принципом інтерпретаційної моделі є принцип «встановлення відповідності між запасом соціальних спогадів і життєвим світом людини». Згідно з цим підходом суспільство створюється завдяки діяльності індивідів, які мають знання у вигляді суб'єктивних значень або колективних уявлень. За цих обставин соціальна реальність конструюється конкретними суб'єктивними уявленнями людей у процесі їх діяльності. Створений у процесі соціалізації інтерсуб'єктивний світ продовжує існувати, але його необхідно підтримувати. Найважливішими засобами підтримки соціальної реальності є спілкування і вживання однієї мови. Безпосередня взаємодія індивіда з іншими людьми, що здійснюється у процесі комунікації з використанням спільної мови, формує загальні спогади, які мають соціальний характер. Завдяки цим чинникам реальність відтворюється і утримується у свідомості людей. Через спілкування і мову індивіди зберігають в пам'яті реальність. У разі ослаблення/припинення контактів з тими, хто розділяє відповідну реальність, тобто є носіями певної пам'яті, виникає реальний ризик зміни/деформації суб'єктивної реальності. Суттєво трансформувати первинну суб'єктивну реальність можуть також і контакти з альтернативною реальністю.

Представниками цього напрямку введено поняття «символічний універсум», що трактується як «матриця усіх значень, що соціально об'єктивувалися, і суб'єктивно реальних». Його роль полягає в тому, що він «зв'язує колективні події в єдине ціле, що включає минуле, сьогодення і майбутнє», в результаті чого «створюється «пам'ять», що об'єднує усіх тих, хто соціалізований у цій спільноті»⁵³. У другій половині ХХ сторіччя Г. Гарфінкель започаткував

⁵² Бергер П. Приглашение в социологию: гуманистическая перспектива. – С. 56–57, 99.

⁵³ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М. : Медиум, 1995. – С. 157, 167.

один з новітніх варіантів феноменологічної соціології – етнометодологію, яка досліджує процеси становлення і функціонування нормативних моделей і структур в ході соціальної взаємодії та продовжує та розвиває ідеї конструктивізму, стверджуючи, що соціальна реальність не має об'єктивних характеристик, а конструюється в ході мовної комунікації.

Психологічні підходи до трактування природи та механізму пам'яті⁵⁴

Асоціативний підхід (В. Вундт⁵⁵, Г. Еббінгауз⁵⁶, Г. Мюллер, А. Пільцекер, Ф. Шуман⁵⁷). Суть підходу: ключовим елементом розуміння та трактування пам'яті є асоціація, тобто така форма зв'язку між двома психічними елементами, що виникає у результаті досвіду і обумовлює при актуалізації одного елементу появу/прояв іншого; компонент образного мислення, що спонтанно виникає між окремими відчуттями, сприйманнями, уявленнями, ідеями на основі асонансу – часткового збігу, схожості якихось сторін, якостей, форм різних, не пов'язаних у буденному житті предметів.

Пояснення дії механізму пам'яті: якщо певні психічні утворення виникли у свідомості одночасно або безпосередньо один за

⁵⁴ Див. докладніше: Бочарова С. П. Психология и память. Теория и практика обучения и работы. – Х. : Изд-во Гуманитарный Центр, 2007. – С. 14–29; Зинченко Т. П. Память в экспериментальной и когнитивной психологии. – СПб. : Питер, 2002. – С. 19–38; Козубовский В. М. Общая психология: познавательные процессы: учебное пособие / В. М. Козубовский. – 3-е изд. – Минск : Амалфея, 2008. – С. 162–167; Немов Р. С. Психология: В 3 кн. – 4-е изд. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – Кн. 1: Общие основы психологии. – С. 217–243; Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – СПб. : Питер, 2002. – С. 330–335; Черемошкіна Л. В. Психология памяти. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – С. 27–39; Ляудис В. Я. Память в процессе развития / В. Я. Ляудис. – 2-е изд. – М. : МПСИ; Воронеж : МОДЭК, 2011. – С. 7–24.

⁵⁵ Вундт В. Очерк психологии. – СПб., 1896; Вундт В. Психология народов. – М. : Эксмо, СПб. : Terra Fantastica, 2002; Вундт В. Этика: Принципы нравственности. Области нравственной жизни. – Изд. 2. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011.

⁵⁶ Эббингауз Г. Основы психологии. – Т. 1. / Г. Эббингауз. – СПб., 1912; Эббингауз Г. Психология // Философия в систематическом изложении. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2006. – С. 185–261.

⁵⁷ Див. : Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – СПб. : Питер, 2002. – С. 330–331.

одним, то між ними обов'язково утворюється асоціативний зв'язок, і повторна поява якого-небудь з елементів цього зв'язку з необхідністю викликає у свідомості уявлення/демонстрацію усіх інших її елементів. На думку І. Павлова, фізіологічною основою асоціативного запам'ятовування і відтворення є тимчасові структури кори головного мозку, що виникають при одночасній або послідовній дії двох або більше подразників. Виділяють асоціації трьох типів: а) за суміжністю (просторово-часова суміжність відповідних об'єктів); б) за схожістю/подібністю; в) за контрастом (відмінність або протилежність). Окремі елементи інформації відповідно до асоціативного підходу запам'ятовуються, зберігаються та відтворюються не ізольовано, а в певних логічних, структурно-функціональних і смислових асоціаціях з іншими.

Певну слабкість асоціативного підходу фахівці вбачають у механіцизмі, недооцінці чинника усвідомленості та цілеспрямованості у процесі сприйняття зв'язків між образами реального світу.

Бихевіориський підхід (Е. Торндайк⁵⁸, Е. Толмен⁵⁹, Д. Уотсон⁶⁰, Дж. Міллер⁶¹, Ю. Галантер, К. Прибрам⁶²). Суть підходу: розуміння природи пам'яті на основі «психології без психіки», тобто дослідження не свідомості, а поведінки, різних форм тілесних реакцій. Погляди біхевіористів також базуються на асоціативному принципі, але з тією особливістю, що тут більше уваги фокусується на механізмі та процесах підкріплення пам'яті відповідними стимулами. Представниками цієї теорії було введено поняття «когнітивної карти», тобто суб'єктивного

⁵⁸ Торндайк Э. Процесс учения у человека. – М. : Учпедгиз, 1935.

⁵⁹ Толмен Э. Бихевиоризм и необихевиоризм // Хрестоматия по истории психологии. Под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – С. 47–54; Толмен Э. Когнитивные карты у крыс и у человека //– С. 63–69.

⁶⁰ Торндайк Э., Уотсон Дж. Бихевиоризм. Принципы обучения, основанные на психологии. Психология как наука о поведении. – М. : АСТ, 1998.

⁶¹ Миллер Дж. Магическое число семь, плюс или минус два. О некоторых пределах нашей способности перерабатывать информацию // Инженерная психология. – М. : Прогресс, 1964. – С.308–324; Миллер Дж. Информация и память // Восприятие. Механизмы и модели. – М. : Мир, 1974. – С. 205–247.

⁶² Миллер Дж., Галантер Ю., Прибрам К. Планы и структура поведения. – М. : Прогресс, 1964.

уявлення про просторову організацію зовнішнього світу, про просторові стосунки між об'єктами, про їх місцезнаходження у середовищі, що служать основою орієнтації людини у просторі.

Пояснення дії механізму пам'яті: процеси запам'ятовування та відтворення інформації базуються на формулі «стимул – реакція» (S – R). При цьому в якості одиниці аналізу поведінки є зв'язок стимулу (S) і реакції (R) у відповідь. Усі реакції, що реалізуються у відповідь, поділяють на: а) спадкові (рефлекси, фізіологічні реакції, емоції); б) набуті (звички, мислення, мова, соціальна поведінка), які утворюються при зв'язуванні (обумовленні) спадкових реакцій, що запускаються безумовними стимулами, з новими (умовними) стимулами. Результати та напрацювання прихильників цього підходу до дослідження та інтерпретації пам'яті сприяли становленню програмованого навчання, інженерної психології.

Психоаналітичний підхід (З. Фрейд⁶³, К. Юнг⁶⁴, А. Адлер⁶⁵, Е. Фромм⁶⁶). Суть підходу: природа пам'яті значною мірою визна-

⁶³ Фрейд З. Психология бессознательного: Сб. произведений / Сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М. Г. Ярошевский. – М.: Просвещение» 1990; Фрейд З. «Я» и «Оно». Труды разных лет. Книга 1. – Тбилиси: Мерани, 1991; Фрейд З. «Я» и «Оно». Труды разных лет. Книга 2. – Тбилиси: Мерани, 1991; Фрейд З. Толкование сновидений. – М.: АСТ, Минск: Харвест, 2005; Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. – СПб.: Азбука-классика, 2009.

⁶⁴ Юнг К. Г. Психология бессознательного / Пер. с нем. – М.: АСТ; «Канон+», 2001; Аналитическая психология: Прошлое и настоящее / К. Г. Юнг, Э. Сэмюэлс, В. Одайник, Дж. Хаббэк; Сост. В. В. Зеленский, А. М. Руткевич. – М.: Мартис, 1995; Юнг К. Г., Франц М-Л., Хендерсен Д., Якоби И., Яффе А. Человек и его символы / Под. общ. редакцией С. Н. Сиренко. – М.: Серебряные нити, 1997; Юнг К. Г. Психоаналитические типы. – М.: Наука, 1967; Юнг К. Проблемы души нашего времени. – М.: Прогресс, 1994.

⁶⁵ Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии: Пер. с нем. Вступ. ст. А. М. Боковой. – М.: Фонд «За экономическую грамотность», 1995; Адлер А. Понять природу человека / Пер. Е. А. Цыпина – СПб.: Академический проект, 1997; Адлер А. Наука жить. Пер. с англ. и нем. – К.: Port-Royal, 1997; Адлер А. Воспитание детей. Взаимодействие полов / Пер. с англ. А. А. Валеева и Р. А. Валеевой. – Ростов-на-Дону, Феникс, 1998.

⁶⁶ Фромм Э. Гуманистический психоанализ / Сост. и общая редакция В. М. Лейбина. – СПб.: Питер, 2002; Фромм Э. Анатомия человеческой дес-

чається взаємодією свідомості окремої людини/колективу та сфери індивідуального (З. Фрейд) та колективного (К. Юнг) безсвідомого. В основі такої інтерпретації лежить психоаналіз, що являє собою розроблений З. Фрейдом комплекс психодіагностичних та психотерапевтичних методів та теоретичний напрям у психології, орієнтований на вивчення і пояснення несвідомих психічних процесів і явищ.

Пояснення дії механізму пам'яті: на процеси формування та функціонування пам'яті суттєво впливають афективні переживання, які відбивають внутрішні психічні конфлікти між інстинктивними потягами людини та соціальними (моральними і етичними) нормами. Залагодження конфліктів здійснюється шляхом витіснення уявлень про ці потяги зі свідомості в сферу безсвідомого. Будучи витісненими зі свідомості, ці бажання та потяги не зникають безслідно, а продовжують впливати на поведінку людини, функціонування її пам'яті, лише іноді заявляючи про себе у завуальованій формі (в обмовках, описах, помилках пам'яті, сновидіннях, нещасних випадках, неврозах, асоціаціях тощо). З. Фрейд виділив три основні елементи (структури психіки), що виконують ключові ролі у внутрішньому психологічному конфлікті: «Воно» (чи «Ід»), що включає основні потяги, похідні від сексуальних або агресивних імпульсів; «Я» (чи «Его»), яке виконує функцію орієнтації людини у зовнішньому світі та здійснює взаємодію між нею та зовнішнім світом, діючи як обмежувач потягів, що співвідносить їх спрямованість з відповідними вимогами совісті та реальності; «Зверх-Я» (чи «Супер-Его»), що відповідає за «видалення» небажаного.

Значна частина послідовників психоаналітичного підходу вважала, що фрейдівський психоаналіз певною мірою недооцінює роль соціальних чинників, підкреслюючи первинність сексуальних потягів, і тому пов'язувала існування внутрішніх психічних конфліктів людини з іншими факторами – наприклад з протистоянням архетипних (первинних) образів, що зберігаються людством із покоління в покоління (К. Юнг), або з чинниками, що лежать практично на поверхні, в першу чергу, з почуттям неповноцінності і

відчуттям невизначеності свого соціального статусу, фізичних здібностей або сексуальних можливостей (А. Адлер).

Психоаналіз – практично перша теорія, що намагалася пояснити динаміку особи. Опорними точками психоаналітичного підходу та елементами його механізму є визнання: а) існування безсвідомого; б) суттєвого впливу на поведінку людини дитячого досвіду; в) проблеми внутрішніх психологічних конфліктів, що визначають поведінку людини; г) інтерпретація процесу формування психологічного захисту як реакції на дискомфорт, викликаний конфліктами цього виду. Психоаналіз показує, як несвідомий конфлікт діє на емоційне життя і самооцінку індивіда, на його взаємовідносини з іншими людьми і соціальними інститутами і, врешті-решт, як це відбивається на розвитку та функціонуванні його пам'яті.

*Функціональний підхід*⁶⁷ (Ф. Brentano⁶⁸, У. Джеймс⁶⁹, К. Штумпф⁷⁰). Суть підходу: свідомість у цілому, та пам'ять зокрема трактуються як система психічних операцій, що забезпечують пристосування організму до нових ситуацій з метою задоволення його потреб. Акцент робиться на виділенні окремих психічних функцій, що є відносно самостійними елементами. У цьому контексті основним предметом психологічного дослідження стають функції, різні форми активності свідомості, а не вивчення її структурних елементів та змісту.

Пояснення дії механізму пам'яті: кожній психічній функції як феномену активності свідомості суб'єкта, відведено свою специфічну роль у моделі управління окремими актами поведінки: сприймання виконує функцію формування образів об'єктів, пам'ять – зберігання цих образів у формі уявлень, мислення забезпечує реалізацію функції встановлення семантичних зв'язків тощо. Механізм пам'яті включає два структурні елементи: а) запам'ятовування

⁶⁷ Див. докладніше: Бочарова С. П. Психология и память. Теория и практика обучения и работы. – Х. : Изд-во Гуманитарный Центр, 2007. – С. 16–18.

⁶⁸ Brentano Ф. Избранные работы / Составл., перев, с нем. В. Анашвили. – М. : Дом интеллектуальной книги, Русское феноменологическое общество, 1996.

⁶⁹ Джеймс У. Психология / Под ред. Л. А. Петровской. – М. : Педагогика, 1991.

⁷⁰ Штумпф К. Явления и психические функции // Новые идеи в философии. Сб. 4. – СПб., 1913; Штумпф К. Душа и тело // Новые идеи в философии. Сб. 8. – СПб., 1913.

відомого факту; б) пригадування, або відтворення, того ж факту. Акти запам'ятовування та пригадування здійснюються на основі «закону привчання нервової системи», суть якого полягає в тому, що запам'ятовування певного явища це не що інше, як «можливість знову думати» про минуле, а «підставою для цієї можливості служать шляхи в нервовій тканині, через які зовнішнє подразнення викликає пригадуване явище, минулі асоціації...»⁷¹

Попри всі протиріччя та певну недосконалість функціонального підходу важливим результатом його практичного застосування стало створення класифікації психічних явищ, яка з незначними змінами існує донині.

Гештальт підхід (М. Вертгеймер⁷², В. Келер⁷³, К. Коффка⁷⁴, Г. Ресторф⁷⁵, Б. Зейгарнік⁷⁶, К. Левін⁷⁷). Суть підходу:

⁷¹ Джеймс У. Психология / Под ред. Л. А. Петровской. – М. : Педагогика, 1991. – С. 188–190.

⁷² Вертгеймер М. Продуктивное мышление: Пер. с англ. / Общ. ред. С. Ф. Горбова и В. П. Зинченко. Вступ. ст. В. П. Зинченко. – М. : Прогресс, 1987. – 336 с.

⁷³ Келер В. Исследование интеллекта человекоподобных обезьян // Келер В., Коффка К. Гештальт-психология. – М. : АСТ, 1998. – С. 5–280; Кёлер В. Об изоморфизме // История психологии. XX Век. Под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. – 5-е изд. – М. : Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2003. – С. 210–214; Кёлер В. Некоторые задачи гештальтпсихологии // – С. 214–246.

⁷⁴ Коффка К. Основы психического развития // Келер В., Коффка К. Гештальт-психология. – М. : АСТ, 1998. – С. 281–669.

⁷⁵ Див. докладніше: Флорес Ц. Память // Хрестоматия по общей психологии. Психология памяти. Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. 2-е изд. – М. : ЧеРо, 2002. – С. 583–615.

⁷⁶ Зейгарник Б. В., Братусь Б. С. Очерки по психологии аномального развития личности. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980; Зейгарник Б. В. Теория личности К. Левина. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1981; Зейгарник Б. В. Патопсихология. – Изд. 2-е, переработанное и дополненное. – М. : Издательство Московского университета, 1986.

⁷⁷ Левин К. Теория поля в социальных науках: Пер. с англ. – СПб. : Сенсор, 2000; Левин К. Динамическая психология: Избранные труды. – М. : Смысл, 2001.

застосування системного погляду на психічні явища в цілому та на пам'ять зокрема: інформація запам'ятовується і відтворюється в цілісності, а не як асоціативний зв'язок окремих фрагментів.

Пояснення дії механізму пам'яті: актуальна для людини на даний момент часу потреба/мотивація створює у неї певну установку на запам'ятовування або відтворення. Ця установка: а) по-жвавлює у свідомості індивіда деякі цілісні структури, на базі яких у свою чергу запам'ятовується або відтворюється матеріал; б) контролює хід запам'ятовування та відтворення, визначає відбір потрібних відомостей. В основі цієї пояснюючої моделі лежить поняття «гештальту» (нім. Gestalt – форма, образ, структура), який є просторово-наочною формою предметів, що сприймаються, чиї істотні властивості не можна зрозуміти шляхом з'ясування простої суми властивостей їх частин. У результаті сприймання, що фіксуються пам'яттю, не зводяться до суми відчуттів, а властивості об'єкту не описуються через властивості його частин. Представники цього напряму звернули увагу на залежність успішності запам'ятовування від структури матеріалу. Особливо яскраво це знайшло свій вияв у досліджах учениці В. Келера Г. фон Ресторф. У її досліджах було використано п'ять видів матеріалу: склади, геометричні фігури, числа, літери, кольори. Ці види матеріалу були організовані в ряди, кожен з яких включав чотири однорідні і чотири різнорідні пари. Результати дослідів показали, що різнорідні елементи, включені у ряд з помітним переважанням однорідних елементів, зберігаються краще, ніж однорідні незалежно від характеру матеріалу. Цей факт, дістав назву «Ефект фон Ресторф»⁷⁸. Гештальт підхід кардинально змінив погляд на свідомість та пам'ять, зосередивши їх аналіз не на окремих елементах, а на цілісних психічних образах. Разом з тим цей підхід є дещо однобоким, оскільки не враховує детермінації потреб суб'єкта об'єктивними, у

⁷⁸ Див. докладніше: Середа Г. К. Изучение психологической природы специфических эффектов памяти // Психология деятельности и познавательных процессов : Вестн. Харьк. ун-та, 1986. – № 287. – С. 38–45; Флорес Ц. Память // Хрестоматия по общей психологии. Психология памяти. Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. 2-е изд. – М. : ЧеРо, 2002. – С. 583–615; Эффект фон Ресторф // Лидвелл У., Холден К., Батлер Д. Универсальные принципы дизайна / Пер. А. Мороз. – СПб. : Питер, 2012. – С. 254–255.

першу чергу соціальними умовами; не дозволяє розкрити залежності розвитку пам'яті від практичної діяльності людини.

Діяльнісний підхід (П. Жане⁷⁹, Л. Виготський⁸⁰, А. Лурія⁸¹, А. Леонт'єв⁸², П. Піаже⁸³, Т. Рібо⁸⁴, Ф. Бартлетт⁸⁵, С. Рубінштейн⁸⁶).

⁷⁹ Janet P. L'évolution de la mémoire et de la notion du temps. – Paris : Chahine, 1928; Janet P. L' évolution psychologique de la personnalité. – Paris : Chahine, 1929; Жане П. Психический автоматизм. Экспериментальное исследование низших форм психической деятельности человека / Пер. с франц. А. Вольцгефер. – М. : Начало, 1913; Жане П. Подсознательное // Новые идеи в философии / Ред. Н. О. Лосского и Э. Л. Радлова. – СПб, 1914. – Сб.15. – С. 70–82; Жане П. Эволюция памяти и понятие времени // Психология памяти / Под редакцией Ю. Б. Гиппенрейтер и В. Я. Романова. – М. : ЧеРо, 2000. – С. 371–379; Жане П. Психологическая эволюция личности. – М. : Акад. Проект, 2010.

⁸⁰ Виготский Л. С. Мышление и речь: психологические исследования. – Москва; Ленинград: Гос. учеб.-пед. изд-во, 1934; Виготский Л. С. Собрание сочинений: В 6-ти т. / Под ред. М. Г. Ярошевского. – М. : Педагогика, 1984; Виготский Л. С., Лурия А. Р. Культурное развитие специальных функций: память // Психология памяти: Хрестоматия / Ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романов. – М. : ЧеРо, 2000. – С. 406–419.

⁸¹ Лурия А. Р. Нейропсихология памяти. (Нарушения памяти при глубинных поражениях мозга). – М. : Педагогика, 1976; Лурия А. Р. Маленькая книжка о большой памяти. – М. : Эйдос, 1994; Лурия А. Р. Лекции по общей психологии – СПб. : Питер, 2009.

⁸² Леонт'єв А. Н. Избранные психологические произведения: В 2-х т. – М. : Педагогика, 1983; Леонт'єв А. Н. Лекции по общей психологии: Учеб. пособие для вузов по спец. «Психология» / Под ред. Д. А. Леонт'єва, Е. Е. Соколовой. – М. : Смысл, 2000.

⁸³ Piaget J. Inhelder B. La psychologie de l'enfant. – Paris : Presses Universitaires de France, 1966; Пиаже Ж. Психология интеллекта. – СПб. : Питер, 2003; Пиаже Ж. Генетическая эпистемология. – СПб. : Питер, 2004; Фресс П., Пиаже Ж. Экспериментальная психология. Выпуск IV. – Москва : Прогресс, 1973.

⁸⁴ Рібо Т. Память в ее нормальном и болезненном состояниях / Пер. с фр. под ред. Аболенского. – 2-е изд. – СПб. : Изд. В. И. Губинского, 1900; Рібо Т. Психология внимания / Пер. с фр. А. Цомакион. – 2-е изд. – СПб. : Обществ. польза, 1897; Рібо Т. Творческое воображение / Пер. с фр. Е. Предтеченского и В. Ранцева. – СПб. : Тип. Ю. Н. Эрлих, 1901.

⁸⁵ Bartlett F. C. Thinking. An Experimental and Social Study. – L. : Allen & Unwin, 1958; Bartlett F. C. Remembering: A Study in Experimental and

Суть підходу: пам'ять (особливо її вищі, свідомі форми) інтерпретується як складна форма психічної діяльності, що не лише веде свій родовід з соціальної сфери життя людини, а й сама є формою соціальної поведінки, специфічною соціально керованою дією.

Пояснення дії механізму пам'яті: діяльність визначається в якості ключового системоутворюючого фактору процесу розвитку та функціонування пам'яті. В основі пояснюючої моделі лежить принцип єдності психіки та діяльності. Утворення зв'язку між різними уявленнями детермінується не стільки змістом матеріалу, що запам'ятовується, скільки тим, що з ним людина робить. Ця діяльність суб'єкта і визначає характер та специфіку процесу запам'ятовування, збереження та відтворення інформації. При цьому вирішальними чинниками, які визначають продуктивність запам'ятовування, є предметний зміст діяльності і такі її структурні компоненти, як цілі, мотиви, способи тощо. Представникам цього напряму вдалося експериментально довести, що процес запам'ятовування є не репродуктивним, а конструктивним і ґрунтується на створенні внутрішнього образу (схеми) довкілля (Ф. Бартлетт).

Особливістю цього підходу є тривале протиставлення в рамках теорії мимовільної і довільної пам'яті (першу розглядати як пасивне збереження, а другу зв'язували з активними вольовими і розумовими процесами). Мимовільну пам'ять вважали «пам'яттю матерії», а довільну – «пам'яттю духу».

*Смисловий підхід*⁸⁷ (А. Бине⁸⁸, К. Бюлер⁸⁹). Суть підходу: базову основу процесів пам'яті становлять смислові зв'язки між

Social Psychology. – Cambridge University Press, 1995; Бартлетт Ф. Психика человека в труде и игре / Пер. с англ. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1959; Бартлетт Ф. Человек запоминает // Психология памяти: Хрестоматия / Ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романов. – М.: ЧеРо, 2000. – С. 292–303.

⁸⁶ Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973; Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2002.

⁸⁷ Див. докладніше: Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2002. – С. 331–332.

⁸⁸ Бине А. Механизм мышления / Пер. с англ. – Одесса, 1984; Бине А. Измерение умственных способностей / А. Бине. – М.: Союз, 1998.

⁸⁹ Бюлер К. Духовное развитие ребенка / Пер. с нем., под ред. и с предисл. А. Е. Смирнова. – М.: Новая Москва, 1924; Бюлер К. Теория языка. – М.: Прогресс, 1993.

фрагментами сприйнятої інформації, завдяки яким у свідомості людини формується система смислових структур; запам'ятовування смислового змісту не співпадає механічно із запам'ятовуванням мовної форми, в якій воно артикулюється.

Пояснення дії механізму пам'яті: ключова роль у процесі формування пам'яті відводиться своєрідному «смисловому відбору», тобто осмисленому запам'ятовуванню, яке функціонує на базі інших закономірностей, ніж механічне асоціативне відтворення. Основними операціями смислового відбору є: а) виділення головного/суттєвого (при відтворенні осмисленого тексту його основні, найбільш суттєві за значенням частини відтворюються значно краще); б) відсів несуттєвої інформації (забувається здебільшого другорядне); в) конструювання/реконструкція важливого змісту (істотні для розуміння сенсу інформації її частини виокремлюються із загального контексту та об'єднуються в пам'яті з тими, з якими їх зв'язує смисловий контекст).

Характерно, що при відтворенні осмислених текстів слова тексту (в першу чергу незвичні) та граматичні конструкції, особливо складні, замінюються при відтворенні іншими, легшими і звичнішими, але так, що сенс при цьому зберігається. Отже, запам'ятовуються не стільки самі слова і речення, скільки ті думки, які ними позначаються. На цій підставі А. Біне і К. Бюлер зробили висновок про те, що хоча запам'ятовування думок здійснюється в мовній формі, проте не можна зводити смислової пам'яті (запам'ятовування думок) до мовної пам'яті. Висуваючи ідею про «чисту» думку, ці вчені фактично не лише розривають, а й певною мірою протиставляють один одному запам'ятовування думок і запам'ятовування слів, тобто мислення і мови в процесі запам'ятовування⁹⁰.

Системний підхід (Р. Аткинсон⁹¹, Р. Шифрін⁹², У. Найссер⁹³, Р. Клацкі⁹⁴, В. Зінченко⁹⁵, Б. Ломов⁹⁶, Р. Солсо⁹⁷). Суть підходу:

⁹⁰ Див. докладніше: Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – СПб. : Питер, 2002. – С. 331.

⁹¹ Atkinson R. C., Juola J. F. Search and decision processes in recognition memory / In: D. H. Krantz, R. C. Atkinson, R. D. Luce, P. Suppes (Eds.). Contemporary developments in mathematical psychology. Vol. 1. – San Francisco: Free-man, 1974. – P. 242–293; Аткинсон Р. Человеческая память и процесс обучения: Пер. с англ. – М. : Прогресс, 1980.

пам'ять трактується як система організації досвіду. У цьому контексті здійснюється перехід від мікроструктурного аналізу операційної структури пам'яті до рівня її макроструктурного аналізу на рівні цілісної системи діяльності.

Пояснення дії механізму пам'яті: інтерпретаційна модель базується на макроструктурному аналізі пам'яті на рівні цілісної діяльності як саморегульованої функціональної системи, що дає змогу з'ясувати реальне місце і роль усіх рівнів пам'яті (сенсорної, короткочасної та довготривалої) у межах мнемічної системи, розкрити характер та специфіку взаємозв'язку цієї системи з усіма іншими структурними компонентами діяльності (перцептивними, інтелектуальними та моторними), віддзеркалити особливості

⁹² Atkinson R. C., Shiffrin R. M. Human memory: A proposed system and its control processes // *The psychology of learning and motivation: Advances in research and theory*. Vol. 2. – N.Y. : Acad. Press, 1968. – P. 89–195; Atkinson R. C., Shiffrin R. M. The control of short-term memory. – *Sci. Amer.* – 1971. – v. 225; Аткинсон Р., Шиффрин Р. Человеческая память: система памяти и процессы управления // *Психология памяти: Хрестоматия* / Ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романов. – М. : ЧеРо, 2000. – С. 517–546.

⁹³ Найссер У. Познание и реальность: Смысл и принципы когнитивной психологии. – М. : Прогресс, 1981; Найссер У., Хаймен А. Когнитивная психология памяти. 2-е международное издание / Под ред. У. Найссера, А. Хаймена. – СПб. : Прайм-Евразнак, 2005.

⁹⁴ Клацки Р. Структуры и процессы. – М. : Мир, 1978.

⁹⁵ Зинченко В. П., Величковский Б. М., Вучетич Г. Г. Функциональная структура зрительной памяти. – М. : МГУ, 1980; Зинченко В. П., Смирнов С. Д. Методологические вопросы психологии. – М. : Изд-во МГУ, 1983; Зинченко В. П. Человек развивающийся. Очерки российской психологии. – М. : Тривола, 1994; Зинченко В. П. Образ и деятельность. – М. : Издательство «Институт практической психологии», Воронеж : МОДЭК, 1997.

⁹⁶ Ломов Б. Ф. О структуре процесса опознания сигнала // *Материалы XVIII Междунар. конгр. по психологии. Обнаружение и опознание сигнала. Симп. 16.* – М. : Изд-во МГУ, 1966; Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М. : Наука, 1984; Завалова Н. Д., Ломов Б. Ф., Пономаренко В. А. Образ в системе психической регуляции деятельности. – М. : Наука, 1986.

⁹⁷ Солсо Р. Л., Джонсон Х. Х., Бил М. К. Экспериментальная психология: практический курс. – СПб. : Прайм-Евразнак, 2001; Солсо Р. Когнитивная психология / Р. Солсо. – 6-е изд. – СПб. : Питер, 2011.

регулюючих функцій пам'яті на усіх етапах протікання кожної дії і діяльності в цілому. Як системна взаємодія мнемічних здібностей людини, її знань та досвіду, пам'ять, на думку представників системного підходу, має такі особливі властивості: багаторівневність, динамічність, ієрархічність, здатність до розвитку, відкритість стосовно утворення нових зв'язків.

Генетичний (стадіальний) підхід (П. Блонський⁹⁸). Суть підходу: різні види пам'яті (моторна, афективна, образна, вербальна) відповідають певним етапам розвитку людини, її мови, мислення і діяльності, вони є різними шаблонами її історичної еволюції, і їх, відповідно, можна вважати філогенетичними шаблонами вдосконалення пам'яті.

Пояснення дії механізму пам'яті: всі основні види пам'яті: а) з'являються і функціонують у процесі розвитку далеко неодноразово; б) вони розвиваються у певній послідовності («у онтогенетичному розвитку раніше виступає моторна пам'ять і, можливо, потім, але невдовзі – афективна пам'ять, дещо пізніше – образна пам'ять і набагато пізніше – логічна пам'ять»); в) перебувають на різних рівнях свідомості, належать до різних ступенів розвитку свідомості; г) між різними видами пам'яті існує зв'язок і взаємоперехід.

Філософські підходи до трактування природи та механізму пам'яті.

Інформаційний підхід (Е. Тоффлер⁹⁹, М. Маклюєн,¹⁰⁰ М. Кастельс¹⁰¹, В. Ж. Бодріяр¹⁰², Н. Луман¹⁰³, В. Афанасьєв¹⁰⁴, В. Коле-

⁹⁸ Блонский П. П. Память и мышление. – СПб. : Питер, 2001. – С. 34

⁹⁹ Тоффлер Э. Третья волна. – М. : «Издательство АСТ», 1999.

¹⁰⁰ McLuhan M. Understanding Media: The Extensions of Man. – N.Y. : McGraw Hill, 1964; Мак-Люэн М. Галактика Гутенберга: Сотворение человека печатной культуры. – К. : Ника-Центр, 2004; Маклюэн М. Понимание Медиа: внешние расширения человека / перевод с английского В. Г. Николаева. – М. : Гиперборей; Кучково поле, 2007; Маклюэн М., Фиоре К. Война и мир в глобальной деревне. – М. : АСТ, 2012.

¹⁰¹ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М. : ГУ ВШЭ, 2000; Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и

ватов¹⁰⁵, Я. Ребане¹⁰⁶, В. Устьянцев¹⁰⁷, А. Уйбо¹⁰⁸). Суть підходу: соціальна пам'ять розглядається як накопичений в ході соціально-історичного розвитку ретроспективний тип соціальної інформації,

обществе / Пер. с англ. А. Матвеева под ред. В. Харитонов. – Екатеринбург : У-Фактория (при участии Гуманитарного ун-та), 2004.

¹⁰² Baudrillard J. L'échange symbolique et la mort. – Paris, Gallimard, 1976; Бодрийяр Ж. Система вещей / Пер. С. Зенкина. – М. : Рудомино, 1995; Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. – М. : Добросвет, 2000; Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального / Пер. Н. В. Сулова. – Екатеринбург : Изд-во Уральского ун-та, 2000; Бодрийяр Ж. Забыть Фуко / Пер. Д. Калугина. – СПб. : Издательство «Владимир Даль», 2000.

¹⁰³ Luhmann N. Soziale Systeme: Grundriss einer allgemeinen Theorie. Frankfurt / Main : Suhrkamp, 1994; Луман Н. Власть / Пер. с нем. А. Ю. Антоновского. – М. : Праксис, 2001; Луман Н. Реальность массмедиа / Пер. с нем. А. Ю. Антоновского. – М. : Праксис, 2005; Луман Н. Эволюция. Пер. с нем. / А. Антоновский. – М. : Логос, 2005; Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Перевод с немецкого И. Д. Газиева / под редакцией Н. А. Головина. – СПб. : Наука, 2007.

¹⁰⁴ Афанасьев В. Г. Социальная информация и управление обществом. – М. : Политиздат, 1975; Афанасьев В. Г. О сущности, видах, свойствах и функции социальной информации // Научное управление обществом. – Вып. 11. – М. : Мысль, 1977. – С. 89–112; Афанасьев В. Г., Урсул А. Д. Социальная информация (некоторые методологические аспекты) // Вопросы философии. – 1974. – № 10. – С. 61–74.

¹⁰⁵ Колеватов В. А. Социальная память. – М. : Мысль, 1984.

¹⁰⁶ Ребане Я. К. Информация и социальная память: к проблеме социальной детерминации познания // Вопросы философии. – 1982. – № 8. – С. 44–54.

¹⁰⁷ Устьянцев В. Б. Социальная память и начало исторического познания // Философские вопросы социального познания. – Саратов : Изд-во СГУ, 1980. – С. 12–19; Устьянцев В. Б. Социальные аспекты становления исторического сознания // Некоторые вопросы отечественной и всеобщей истории. – Саратов : Изд. во СГУ, 1983. – С. 39–49.

¹⁰⁸ Уйбо А. С. Информационный подход к проблеме субъективной реконструкции исторического прошлого // Философские науки. – 1982. – № 1. – С. 30–39; Уйбо А. Реконструкция исторического прошлого как междисциплинарная задача // Учёные записки Тартуского университета. «Смысловые концепты историко-философского знания». Труды по философии. – XXXV. – 1990. – С. 76–92

який: а) зафіксований у результатах практичної і пізнавальної діяльності; б) передається з покоління в покоління за допомогою соціально-культурних засобів; в) є основою індивідуального і громадського пізнання на кожному конкретному етапі історичного розвитку. Представники цього підходу виділяють три історичні форми соціальної пам'яті – репродуктивну, реконструктивну і конструктивну¹⁰⁹.

В основі концепції фундатора інформаційного підходу Е. Тоффлера лежить ідея хвиль-типів суспільства, що змінюють одна одну. Перша хвиля – це результат аграрної революції, яка змінила культуру мисливців та збирачів. Друга хвиля – результат індустріальної революції, яка характеризується масовою продукцією, масовим розподілом, масовою торгівлею, масовою культурою, масовою освітою, нуклеарним типом сім'ї та корпоративізмом. Третя хвиля – результат інтелектуальної революції, тобто постіндустріальне суспільство, в якому спостерігається величезна різноманітність субкультур і стилів життя. У цьому контексті акцентується, що людство, створюючи нові варіанти інформаційної сфери, вже декілька разів упродовж своєї історії «круто ламало свою соціальну пам'ять».

Спочатку соціальні групи були вимушені накопичувати свою загальну пам'ять у формі історії, міфу, традиційного практичного знання і легенди тощо там само, де вони зберігали приватну пам'ять, тобто у головах людей. При цьому реальний обсяг соціальної пам'яті був жорстко обмежений. У той же час, коли соціальна пам'ять накопичувалася в людських умах, то постійно піддавалася поступовому руйнуванню, поповненню, змішуванню, комбінуванню по-новому. Вона була «діяльною, енергійною і в найпрямішому сенсі живою».

Цивілізація Другої хвилі розповсюдивши масову грамотність, ввівши систематичні ділові записи, побудувавши тисячі бібліотек і музеїв, фактично «знищила бар'єр пам'яті». Тобто, по суті, «втягнула соціальну пам'ять з-під «черепної коробки», знайшла нові способи її зберігання і тим самим

¹⁰⁹ Див. докладніше: Илизаров Б. С. Роль ретроспективной социальной информации в формировании общественного сознания: в свете представлений о социальной памяти // Вопросы философии. – 1985. – № 8. – С. 62–65.

вивела її за рамки колишніх обмежень. Шляхом збільшення запасу кумулятивного знання вона прискорила усі процеси нововведень і соціальних змін. Хоча цивілізація Другої хвилі радикальним чином розширила соціальну пам'ять, вона ж її і заморозила: пам'ять стала «об'єктивованою» – втіленою в артефактах, книгах, газетах, фотографіях та фільмах. Тиражовані новим варіантом інформаційної сфери символи на тривалий час ставали пасивними/нерухомими і оживали лише тоді, коли «знову вводилися в людський мозок» і «їх по-новому обробляли і перебудовували».

Третя хвиля трансформації інформаційної сфери, в основі якої лежить винахід радикально нових засобів масової інформації, наблизила впритул процес формування соціальної пам'яті до цивілізації «фотографічної пам'яті». Різкий стрибок суспільства в інфосферу Третьої хвилі є історично безпрецедентним, оскільки він робить соціальну пам'ять не лише кількісно значною за обсягами, але і активною. Адже комп'ютер не тільки допомагає організувати або синтезувати інформацію про реальність, тобто виконує функцію зберігання, а й відкриває нові можливості: на відміну від бібліотеки або каталогу він може ще мислити незвично, творчо та оригінально, стимулюючи цим появу нових теорій, ідей та ідеологій. Отже, він фактично прискорює процес історичних змін і підтримує різке зрушення у бік соціального різноманіття Третьої хвилі¹¹⁰.

Пояснення дії механізму пам'яті: процес формування соціальної пам'яті трактується як своєрідне інформаційне «програмування», у якому ключову роль відіграють носії інформації та їх взаємодія. Головним носієм соціальної пам'яті є реальна людина як соціально і культурно «програмована» істота. Проте існують і такі носії соціальної пам'яті, які стосовно людини відносно самостійно існують та функціонують: а) знаряддя виробництва та матеріалізовані результати праці, що часто узагальнюються та позначаються поняттями «матеріальна культура» і «друга природа»; б) об'єктивні соціальні стосунки, які базуються по суті на виробничих стосунках; в) мова в широкому сенсі, тобто «природні» мови, їх різні технічні видозміни, а також позамовні

¹¹⁰Тоффлер Э. Третья волна. – М. : АСТ, 1999. – С. 295–299.

семіотичні засоби. «Програмування» кожної людини, а також реалізація процесу громадського пізнання здійснюється на основі цих матеріальних носіїв інформації¹¹¹.

Герменевтичний підхід (Х.-Г. Гадамер¹¹², К.-О. Апель¹¹³, П. Рікер¹¹⁴). Суть підходу: в основі трактування пам'яті лежать принципи та методи герменевтики (грец. ερμηνευτική, від ερμηνεύω – роз'яснюю, тлумачу), що являє собою: а) мистецтво тлумачення текстів класичної старовини; б) вчення про принципи їх інтерпретації.

Пояснення дії механізму пам'яті: в основі інтерпретації мнемічних процесів лежить певна послідовність/сума «операцій розуміння», націлених на послідовне здійснення інтерпретації текстів. Під «розумінням» мається на увазі «мистецтво досягнення значення законів, що передаються однією свідомістю і сприймаються іншою свідомістю через їх зовнішнє вираження (жести, пози, мова)». Мета розуміння – здійснити перехід від певного виразу до того, що є основною суттю знаку. Перехід від розуміння до інтерпретації зумовлений тим, що знаки мають матеріальну основу, моделлю якої є писемність. Будь-який слід або відбиток, будь-який документ або пам'ятник, будь-який архів, як фактори формування пам'яті, можуть бути письмово зафіксовані і очікують інтерпретації. Представники герменевтичного підходу проводять

¹¹¹ Ребане Я. К. Информация и социальная память: к проблеме социальной детерминации познания // Вопросы философии. – 1982. – № 8. – С. 47.

¹¹² Gadamer H.-G. Wahrheit und Methode: Grundzuge einer philosophischen Hermeneutik. – Tubingen : Mohr, 1965; Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики: пер. с нем. / Х.-Г. Гадамер; общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. – М. : Прогресс, 1988; Гадамер Х.-Г. Актуальность прекрасного. – М. : Искусство, 1991; Гадамер Х.-Г. Что есть истина? // Логос. – 1991. – № 1. – С. 30–37.

¹¹³ Apel K.-O. Transformation der Philosophie. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1973; Апель К.О. Трансформация философии / К. О. Апель; пер. с нем. В. Куренной, Б. Скуратов. – М. : Логос, 2001.

¹¹⁴ Ricoeur P. Memory, History, Forgetting. – Chicago, University of Chicago Press, 2004; Рикёр П. Время и рассказ. Т. 1. Интрига и исторический рассказ. – М. ; СПб. : Университетская книга, 1998; Рикёр П. История и истина / Пер. с фр.; – СПб. : Алетейя, 2002; Рикёр П. Память, история, забвение / Пер. с франц. – М. : Издательство гуманитарной литературы, 2004; Рикёр П. Я-сам как другой / Пер. с франц. – М. : Издательство гуманитарной литературы, 2008. – 416 с.

різке розмежування між термінами «розуміння» та «інтерпретація». На їх думку, суть першої категорії полягає у проникненні в іншу свідомість за допомогою трактування зовнішніх ознак її вираження, а другої – у з'ясуванні прихованих смислів, що зафіксовані у письмовій формі знаками¹¹⁵. Прихильники цієї теорії вважають, що «герменевтика перекидає місток у вигляді семіотики репрезентації минулого між феноменом історії та феноменом пам'яті»¹¹⁶.

Гуманітарно-антропологічний підхід (А. Бергсон¹¹⁷). Суть підходу: в основі трактування лежить теза про те, що будь-яке сприймання людиною реальності, яким би воно не було миттєвим, «вже є пам'яттю». («Практично ми сприймаємо лише минуле, оскільки чисте сьогодні є невливою поступальною ходою минулого, яке підточує майбутнє»). Суб'єктивний аспект сприймання полягає в стискуванні інформації, що «здійснюється пам'яттю, а об'єктивна реальність матерії зводиться до численних і послідовних збуджень, на які це сприймання внутрішньо розкладається». Пам'ять трактується не як «регресивний рух від сьогодні до минулого, а навпаки, прогресивний рух від минулого до сьогодні». Основна її функція полягає в тому, щоб викликати сукупність минулих сприймань, аналогічних актуальному сприйманню, нагадати причинно-наслідкові зв'язки і підказати у такий спосіб оптимальне рішення/лінію поведінки¹¹⁸.

¹¹⁵ Див.: Рикёр П. Герменевтика и метод социальных наук // Рикёр П. Герменевтика. Этика. Политика: Московские лекции и интервью / Пер. с фр. М.: АО «Камі»; Academia, 1995. – С. 3 – 18; Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики: пер. с нем. / Х.-Г. Гадамер; общ. ред. и вступ. ст. Б.Н. Бессонова. – М.: Прогресс, 1988. – С. 453–454.

¹¹⁶ Рикёр П. Память, история, забвение / Пер. с франц. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. – С. 543.

¹¹⁷ Bergson H. Matière et mémoire. Essai sur la relation du corps à l'esprit. – Paris: Les Presses universitaires de France, 1965; Bergson H. Les deux sources de la morale et de la religion. – Paris: Les Presses universitaires de France, 1948; Бергсон А. Собрание сочинений в 4-х тт. – Т. 1. – М.: Московский Клуб, 1992; Бергсон А. Творческая эволюция. Материя и память: Пер. с фр. – Минск: Харвест, 1999; Бергсон А. Избранное: Сознание и жизнь / Анри Бергсон; [пер. с фр.]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010.

¹¹⁸ Бергсон А. Собрание сочинений в 4-х тт. – Т. 1. – С. 202, 255, 304, 311.

Пояснення дії механізму пам'яті: основна функція цього механізму вбачається у «спресуванні» інформації про минуле. «Спресування» реалізується за такою схемою: коли актуальне та миттєве сприймання індивіда здійснює поділ матерії на незалежні предмети, «пам'ять ущільнює в чуттєві якості безперервний потік речей», вона «продовжує минуле у сьогодні», оскільки майбутнє людства значною мірою залежатиме від того, наскільки «наше сприймання, що розширюється завдяки пам'яті, спресує минуле». Пам'ять, що практично є невіддільною від сприймання, включає в себе минуле і сьогодні, стискає в собі безліч моментів різної тривалості і завдяки цьому, «через свою подвійну дію, є причиною того, що ми *de facto* сприймаємо матерію в нас, тоді як *de jure* ми сприймаємо її в ній самій»¹¹⁹.

Минуле, за А. Бергсоном, накопичується у пам'яті у двох формах: «з одного боку, у вигляді рушійних механізмів, які отримують з нього користь, з іншого – у вигляді особистих образів-спогадів, що реєструють усі його події, з їх контуром, забарвленням і місцем в часі». На цій підставі у межах гуманітарно-антропологічного підходу було виділено два види пам'яті: а) рухову (у формі рухових механізмів), що трактується як звичка; б) образну (у вигляді незалежних спогадів), що вважається «дійсною пам'яттю». Особливістю цих видів пам'яті, з яких «одна уявляє, а інша повторює», було визнано те, що рухова пам'ять інколи може замінювати образну і часто навіть створювати її ілюзію¹²⁰.

Культурологічні підходи до трактування природи та механізму пам'яті¹²¹

Культурно-семіотичний підхід (Я. Ассман¹²², Ю. Лотман¹²³, О. Ексле¹²⁴, Й. Рюзен¹²⁵, М. Бахтін¹²⁶, Е. Кассіпер¹²⁷). Суть підходу:

¹¹⁹ Бергсон А. Собрание сочинений в 4-х т. – Т. 1. – С. 203, 293.

¹²⁰ Там же. – С. 206, 209, 210, 213.

¹²¹ Гаспаров Б. М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. – М.: Новое литературное обозрение, 1996; Культурология. XX век. – Словарь. – СПб.: Университетская книга, 1997; Брагина Н. Г. Память в языке и культуре. – М.: Языки славянских культур, 2007; Социальная эпистемология: идеи, методы, программы / Под редакцией И. Т. Касавина. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2010.

культура трактується як колективний інтелект та колективна пам'ять, тобто надіндивідуальний механізм зберігання і передачі актуальної для суспільства інформації.

Пояснення дії механізму пам'яті: стосунки пам'яті культури та її саморефлексії розглядаються як постійний діалог. Певна

¹²² Assmann J. Das kulturelle Gedachtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. – München : Verlag C.H. Beck, 2000; Ассман Й. Монотеизм и память. Моисей Фрейда и библейская традиция // *Анналы на рубеже веков: Антология*. – М. : XXI век: Согласие. – 2002. – С. 130–146; Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом, политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман. – М. : Языки славянской культуры. – 2004.

¹²³ Лотман Ю. М. Память в культурологическом освещении // Лотман Ю. М. Чему учатся люди. Статьи и заметки. – М. : Центр книги ВГБИЛ им. М. И. Рудомино, 2010. – С. 249–255; Лотман Ю. М. Память культуры // Лотман Ю. М. Чему учатся люди. Статьи и заметки. – М. : Центр книги ВГБИЛ им. М. И. Рудомино, 2010. – С. 256–269; Лотман Ю. М. Семиосфера. – СПб. : Искусство–СПб, 2000.

¹²⁴ Эксле О. Г. Культурная память под воздействием историзма // *Одиссей*. – 2001. – М., 2001. — С. 176–198; Эксле О. Г. Действительность и знание: очерки социальной истории Средневековья / О. Г. Эксле. – М. : Новое лит. обозрение, 2007.

¹²⁵ Рюзен Й. Утрачивая последовательность истории (некоторые аспекты исторической науки на перекрестке модернизма, постмодернизма и дискуссии о памяти) // *Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории*. – Вып. 7. – М. : Едиториал УРСС, 2001. – С. 8–26; Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Пер. з нім. – Л. : Літопис, 2010.

¹²⁶ Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. – М. : Художественная литература, 1965; Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – М. : Худож. лит., 1975; Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / Сост. С. Г. Бочаров; Текст подгот. Г. С. Бернштейн и Л. В. Дерюгина; Примеч. С. С. Аверинцева и С. Г. Бочарова. – М. : Искусство, 1979; Бахтин М. М. Философия как живой опыт. Избранные статьи. Составление, послесловие, комментарии С. Федякина. – М. : Лабиринт, 2008.

¹²⁷ Кассирер Э. Избранное. Опыт о человеке. – М. : Гардарика, 1998; Кассирер Э. Философия символических форм. – Том 1. Язык. – М. ; СПб. : Университетская книга, 2001; Кассирер Э. Философия символических форм. – Том 2. Мифологическое мышление. – М. ; СПб. : Университетская книга, 2001.

інформація (тексти) з хронологічно більш ранніх пластів вносяться в культуру, взаємодіючи з її сучасними механізмами, генерують образ історичного минулого, який переноситься культурою у минуле і вже як рівноправний учасник діалогу впливає на дійсність/реальний стан. Пам'ять розглядається не як «склад інформації, а механізм її регенерації». Відповідно до такого підходу, символи, що зберігаються в культурі, з одного боку, несуть в собі інформацію про контексти, з іншого, для того, щоб ця інформація «прокинулася», символ має бути вміщений у певний сучасний контекст, що неминуче трансформує його значення. Отже, інформація, що реконструюється, завжди реалізується в контексті гри між мовами минулого і сьогодення. Крім того, «механізми пам'яті культури мають виняткову реконструюючу силу. Це призводить до парадоксальної ситуації: «з пам'яті культури можна витягнути більше, ніж в неї внесено»¹²⁸. Цей підхід став своєрідним фундаментом/концептуальною базою для розвитку структуралістського підходу.

Структуралістський підхід (К. Леві-Строс¹²⁹, М. Фуко¹³⁰, Ж. Лакан¹³¹, Р. Барт¹³², Ж. Дерріда¹³³). Суть підходу: процес формування

¹²⁸ Лотман Ю. М. Семиосфера. – СПб.: Искусство–СПБ, 2000. – С. 567, 618

¹²⁹ Леві-Строс К. Первобытное мышление / Пер., вступ. ст., примеч. А. Островского. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб; Республика, 1999; Леві-Строс К. Структурная антропология / Пер. с фр. Вяч. Вс. Иванова. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001.

¹³⁰ Foucault M. *Nietzsche, Genealogy, History // Language, Counter, Memory, Practice: Selected Essays and Inter, views.* – Ithaca, 1977. – P. 139–164; Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Пер. с фр. В. П. Визгина и Н. С. Автономовой. – СПб.: А-сacд, 1994; Фуко М. Археология знания / Пер. с фр. Общ. ред. Бр. Левченко. – К.: Ника-Центр, 1996.

¹³¹ Лакан Ж. Семинары. Книга I: Работы Фрейда по технике психоанализа (1953/54). Пер. с фр. / Перевод М. Титовой, А. Черноглазова (Приложения). – М.: ИТДГК «Гнозис», Издательство «Логос», 1998; Лакан Ж. «Я» в теории Фрейда и в технике психоанализа (1954/55). Пер. с фр. / Перевод А. Черноглазова. – М.: Издательство «Гнозис», Издательство «Логос», 1999; Лакан Ж. Четыре основные понятия психоанализа (Семинары: Книга XI (1964)). Пер. с фр. / Перевод А. Черноглазова. – М.: Издательство «Гнозис», Издательство «Логос», 2004; Лакан Ж. Этика психоанализа (Семинары: Книга VII

пам'яті розглядається як результат дії позачасових психічних структур, що впливають на процес формування уявлень про соціальну реальність. Базовими принципами цього підходу є комплекс уявлень: а) про культуру як сукупність знакових систем і культурних текстів і про культурну творчість як про символотворчість; б) про наявність універсальних інваріантних психічних структур, прихованих від свідомості, але тих, які визначають механізм реакції людини на увесь комплекс дій зовнішнього середовища (як природного, так і культурного); в) про культурну динаміку як наслідок постійної верифікації людиною уявлень про навколишній світ і зміни в результаті цієї верифікації принципів комбінаторики усередині підсвідомих структур його психіки, але не самих структур; г) про можливість виявлення і наукового пізнання цих структур шляхом порівняльного структурного аналізу знакових систем і культурних текстів¹³⁴.

Пояснення дії механізму пам'яті: текст трактується як пам'ять («Витканий з безлічі рівноправних кодів, немов з ниток, текст у свою чергу сам виявляється вплетеним у нескінченну тканину культури; він є її «пам'яттю», причому «пам'ятає» не лише культуру минулого і сьогодення, але і культуру майбутнього») (Р. Барт)¹³⁵, яку можна відно-

(1959–60)). Пер. с фр. / Перевод А. Черноглазова. – М. : Издательство «Гнозис», Издательство «Логос», 2006.

¹³² Barthes R. *Mythologies*. – P. : Seuil, 1957; Barthes R. *L'Aventure semiologique*. – P. : Seuil, 1985; Барт Р. *Избранные работы: Семиотика: Поэтика*: Пер. с фр. / Сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М. : Прогресс, 1989; Барт Р. *Мифология* / Перевод с французского В. В. Зенкина. – М. : Издательство имени Сабашниковых, 1996.

¹³³ Деррида Ж. *Голос и феномен и другие работы по теории знака Гуссерля* // Пер. с фр. С. Г. Калининой и Н. В. Суслова. – СПб. : Алетейя, 1999; Деррида Ж. *О почтовой открытке от Сократа до Фрейда и не только* / Пер. с фр. Г. А. Михалкович. – Минск : Современный литератор, 1999; Гурко Е. *Деконструкция: тексты и интерпретация*. Деррида Ж. *Оставь это имя (Постскрипtum), Как избежать разговора: денегации*. – Минск : Экономпресс, 2001; Деррида Ж. *Письмо и различие*. Пер. с фр. Д. Кралечкина. – М. : Академический проект, 2007.

¹³⁴ *Культурология. XX век*. – Словарь. – СПб. : Университетская книга, 1997. – С. 447.

¹³⁵ Барт Р. *Избранные работы: Семиотика: Поэтика*: Пер. с фр. / Сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М. : Прогресс, 1989. – С. 38.

вити шляхом реконструкції/конструювання («Метою будь-якої структуралістської діяльності – байдуже, рефлексивної або поетичної – є відтворення «об'єкту» так, щоб в подібній реконструкції виявилися правила функціонування («функції») цього об'єкту» (Р. Барт)¹³⁶.

Підходи історичної науки

до трактування природи та механізму пам'яті.

Спадкоємнісний/естафетний підхід (М. Блок¹³⁷ М. Розов¹³⁸). Суть підходу: інтерпретація колективної пам'яті як певного сталого загальнолюдського інформаційного фонду, для виявлення та тлумачення компонентів якого недостатньо володіти даними одиничного досвіду¹³⁹. Окремі соціальні процеси мають надінди-відуальний характер, у ході їх розгортання через спадкоємнісний/естафетний підхід відбувається передача «спогадів» (М. Блок), «зразків» (М. Розов), що обумовлюють зберігання та відтворення/реконструкцію у суспільстві моделей діяльності та поведінки.

Пояснення дії механізму пам'яті: в основі тлумачення специфіки процесу формування та функціонування колективної пам'яті лежить теза про передачу «спогадів через естафету поколінь»¹⁴⁰.

¹³⁶ Барт Р. Избранные работы: Семиотика; Поэтика – С. 254.

¹³⁷ Bloch M. Apologie pour l'histoire ou métier d'historien. – Paris, Colin, 1999; Блок М. Апология истории или ремесло историка / Пер. с фр. Е. М. Лысенко. – М. : Наука, 1986.

¹³⁸ Розов М. А. История науки и проблема ее рациональной реконструкции // Философия науки. Вып. 1: Проблемы рациональности. – М. : ИФ РАН, 1995. – С. 216–241; Философия науки и техники: Учебное пособие // В. С. Степин, В. Г. Горохов, М. А. Розов – М. : Контакт–Альфа, 1995; Розов М. А. Что такое теория социальных эстафет // На теневой стороне. Материалы к истории семинара М. А. Розова по эпистемологии и философии науки в Новосибирском академгородке. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 2004. – С. 167–178; Розов М. А. Социум как волна (Основы концепции социальных эстафет) // Феномен социальных эстафет: Сборник статей. – Смоленск : СГПУ, 2004. – С. 5–35; Розов М. А. Теория социальных эстафет и проблемы эпистемологии. – Смоленск, 2006.

¹³⁹ Блок М. Апология истории или ремесло историка – С. 27.

¹⁴⁰ Там же. – С. 42.

Суть пояснювальної моделі полягає в тому, що трансляція та збереження інформації у пам'яті відбувається завдяки комунікативному контакту, що здійснюється у суспільстві між представниками різних вікових категорій. Соціальна естафета – це початковий, базовий механізм існування соціальних програм – це відтворення тих або інших форм, норм та моделей поведінки чи діяльності за безпосередніми зразками («Відтворення діяльності за зразками – це початковий, базовий механізм соціальної пам'яті»¹⁴¹).

Основними носіями інформації колективної пам'яті у давні часи були епічні оповідання, романтичні та героїчні романи. Суттєві зміни колективній пам'яті відбуваються у критичні моменти історії, коли вона особливо активізується та деформується. Механізм деформації пам'яті/спогадів зумовлений тим, що завжди є небезпека, що до первинних помилок сприймання додадуться помилки пам'яті¹⁴². Представники цього напрямку вважають, що теорія соціальних естафет певною мірою нагадує генетику або молекулярну біологію, претендуючи і на аналогічну роль у складі соціогуманітарного знання.

*Менталітетний/ментальнісний підхід*¹⁴³. (М. Блок¹⁴⁴, Л. Февр¹⁴⁵, Ф. Бродель¹⁴⁶, Ф. Ар'єс¹⁴⁷, Ж. Дюбі¹⁴⁸, Е. Ле Руа

¹⁴¹ Розов М. А. История науки и проблема ее рациональной реконструкции. – С. 238.

¹⁴² Блок М. Апология истории или ремесло историка. – С. 42, 44, 58–59, 62, 100, 142, 154, 167, 175.

¹⁴³ История ментальностей, историческая антропология: зарубежные исследования в обзорах и рефератах / Российский государственный гуманитарный университет. – М., 1996; Гуревич А. Я. Исторический синтез и Школа «Анналов» – М.: Индрик, 1993. – С. 30–136; Кононенко Б. И. Большой толковый словарь по культурологии. – М.: АСТ, 2003; Современная западная философия: Словарь / Сост.: Малахов В. С., Филатов В. П. – М.: Политиздат, 1991. – С. 176–178.

¹⁴⁴ Блок М. Апология истории или ремесло историка; Блок М. Короли-чудотворцы. Очерк представлений о сверхъестественном характере королевской власти, распространенных преимущественно во Франции и Англии. – М.: Языки русской культуры, 1998.

¹⁴⁵ Febvre L. Combats pour l'histoire. – Paris, Armand Colin, 1953; Февр Л. Бои за историю. Пер. с фр. Серия: Памятники исторической мысли. – М.: Наука, 1991.

Ладюрі¹⁴⁹, М. Ферро¹⁵⁰, П. Нора¹⁵¹). Суть підходу: в основі трактування пам'яті лежить поняття ментальності/менталітету (від лат.

¹⁴⁶ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII вв. 3 т. – Том 1. Структури повсякденності. 2-е изд. / пер. с фр. Л. Е. Куббеля; вступ. ст. Ю. Н. Афанасьєва. – М.: Весь мир, 2006; Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII вв. 3 тт. – Том 2. Ігри обміну. 2-е изд. / пер. с фр. Л. Е. Куббеля. – М.: Весь мир, 2006; Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII вв. 3 тт. – Том 3. Время мира 2-е изд. / пер. с фр. Л. Е. Куббеля. – М.: Весь мир, 2007; Бродель Ф. История и общественные науки // Философия и методология истории. – М.: Прогресс, 1977. – С. 115–142; Бродель Ф. Динамика капитализма. – Смоленск: Полиграмма, 1993.

¹⁴⁷ Aries E. L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime. – Paris, Seuil, 1973; Aries P. Histoire des populations françaises et de leurs attitudes devant la vie depuis le 18e siècle. – Paris, Seuil, 1979; Арьес Ф. Человек перед лицом смерти: Пер. с фр. / Общ. ред. Оболенской Св.; Предисл. Гуревича А. Я. – М.: Прогресс-Академия, 1992; Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке / Пер. с франц. Я. Ю. Старцева при участии В. А. Бабинцева. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999; Арьес Ф. Время истории / Пер. с франц. М. Неклюдовой. – М.: ОГИ, 2011.

¹⁴⁸ Duby G. Hommes et structures du Moyen Âge: Recueil d'articles / G. Duby. – P.; La Haye: Mouton, 1973; Duby G. Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme. – Paris: Gallimard, 1978; Дюби Ж. История Франции. Средние века. От Гуго Капета до Жанны д'Арк. 987–1460 / Пер. с фр. Г. А. Абрамова, В. А. Павлова. – М.: Междунар. отношения, 2000; Дюби Ж. Доба соборів (Мистецтво та суспільство 980–1420 років), переклад з французької. – К.: Юніверс, 2003.

¹⁴⁹ Ле Руа Ладюрі Э. Монтанью, окситанская деревня (1294–1324). – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2001; Ле Руа Ладюрі Э. Королевская Франция (1460–1610): от Людовика XI до Генриха IV. – М.: Международные отношения, 2004.

¹⁵⁰ Ферро М. Как рассказывают историю детям в разных странах мира / Ферро М.; перевод с фр. Е.И. Лебедевой. – М.: Книжный Клуб, 2010.

¹⁵¹ Nora P. Entre Mémoire et Histoire: La problématique des lieux // Les lieux des mémoires / Sous la dir. De Pierre Nora. – P., 1984. V. I. La République. р. XV–XLII; Нора П. Всемирное торжество памяти / «Неприкосновенный запас». – 2005. – № 2–3 (40–41) // <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22-pr.html>; Франция–память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М.Винок. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1999; Нора П. Глобальный «взбуч пам'яті» // День. – 2001. – № 111. – 23 червня.

mens – розум, мислення, душевний склад), яке характеризується як глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, що включає і несвідоме; відносно стійка сукупність установок і схильностей індивіда або соціальної групи сприймати світ певним чином. Частина вчених прямо отожднює поняття «менталітет» і «пам'ять». Наприклад, філософ І. Пантін вважає, що ментальність – «це своєрідна пам'ять народу про минуле, психологічна детермінанта поведінки мільйонів людей»¹⁵². Інша частина фахівців у сфері менталістики найчастіше описує менталітет шляхом використання споріднених з пам'яттю понять, що є або її структурними елементами («система образів»; «уявлення»; «коди»; «установки»; «психічний склад»; «сукупність символів»; «система цінностей»; «глибинні підвалини світосприйняття, світогляду»; «система знань, сенсів»), або ж частковими результатами прояву функціональної діяльності пам'яті («основа способу життя», «рівень суспільної свідомості», «способи бачення світу», «стереотипи поведінки»; «система мотивів» тощо).

Пояснення дії механізму пам'яті: ментальність, як і колективна пам'ять, формується під впливом традицій культури, соціальних структур і усього середовища життєдіяльності людини і сама, у свою чергу, їх формує суттєво впливаючи при цьому на перебіг культурно-історичної динаміки. Особливістю менталітету є його певна консервативність, значна стійкість до зовнішніх впливів, як правило, він змінюється набагато повільніше, ніж матеріальне виробництво або суспільно-політичні умови. Менталітет, що значною мірою базується на колективній пам'яті, формує відповідну культурну картину світу і значною мірою визначає спосіб життя, поведінку людини і форму стосунків між людьми.

Введення поняття «менталітет/ментальність» стало свідченням переміщення центру тяжіння в історичних дослідженнях, ніби «згори вниз» – від історії «героїв», правителів, державних діячів, мислителів до історії повсякденного життя різних соціальних шарів і груп, пересічних людей, суспільства в цілому.

¹⁵² Пантин И. К. Национальный менталитет и история России // Вопросы философии. – 1994. – № 1. – С. 30.

В епіцентрі уваги представників цього напрямку знаходиться дослідження не мінливих та кон'юнктурних суспільних настроїв, а соціально-культурних уявлень, закладених в їх свідомість культурою, мовою, релігією, вихованням, соціальним спілкуванням, які значною мірою базуються на колективній пам'яті. Спектр цих суспільних уявлень досить широкий, до нього, зокрема, належать сприймання простору і часу; установки, що стосуються дитинства, старості, хвороб, сім'ї, сексу, жінки; оцінка суспільства і його компонентів; розуміння співвідношення частини і цілого, індивіда і колективу; установки на нове або на традицію; оцінки права і звичаю і їх ролі в житті суспільства; розуміння влади, панування і підпорядкування, інтерпретація свободи; доступ до різних видів джерел і засобів зберігання, і поширення інформації, зокрема, проблеми співвідношення культури писемної і культури усної тощо.

При всій різноманітності та різновекторності саме ключові/базові суспільні уявлення, що зберігаються у колективній пам'яті певної соціально-культурної спільноти людей і утворюють в сумі своєрідну пояснюючу/орієнтуючу світоспоглядальну систему (картину світу), яка визначає їх погляди та поведінку і тим самим накладає відбиток як на панівний соціальний лад, так і на специфіку та динаміку культури¹⁵³. За цих обставин колективна пам'ять виступає в ролі своєрідного фундаменту, каркаса і одночасно одного з ключових факторів формування і розвитку менталітету/ментальності, а відтак – важливою умовою функціонування та розвитку суспільства. У цьому контексті і слід сприймати слова Ф. Ар'єса про те, що «сучасний інтерес до історії ментальностей, можливо, вказує на бажання суспільства вивести на поверхню свідомості почуття та уявлення, що приховані у глибинах колективної пам'яті»¹⁵⁴.

¹⁵³ Див.: Гуревич А. Я. Проблема ментальностей в современной историографии // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. – Вып. 1. – М., 1989. – С. 85–86.

¹⁵⁴ Ар'єс Ф. История ментальностей // История ментальностей, историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М.: РГГУ, 1996. – С. 30.

*Історико-антропологічний підхід*¹⁵⁵ (А. Бюргьер¹⁵⁶, К. Томас¹⁵⁷, Е. Ле Руа Ладюрі¹⁵⁸, К. Гінзбург¹⁵⁹, Н. Земон Девис¹⁶⁰, П. Берк¹⁶¹, Ж. Ле Гофф¹⁶², А. Гуревич¹⁶³, К. Вульф¹⁶⁴).

¹⁵⁵ Репина Л. П. Социальная история и историческая антропология: новейшие тенденции в современной британской и американской медиэвистике // Одиссей. Человек в истории. 1990. – М., 1990. – С. 167–181; История ментальностей, историческая антропология Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М.: РГГУ, 1996.; Кром М. М. Историческая антропология: Учебное пособие. – 3-е изд. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, Квадрига, 2010; Чеканцева З. А. Европейская история XIX века в свете исторической антропологии // Политическая культура XIX века: Россия и Европа. – М.: ИВИ РАН, 2005. – С. 39–50.

¹⁵⁶ Burgière A. L'anthropologie historique / A. Burgière // La nouvelle histoire [Sous la dir. de J. Le Goff, R. Chartier et J. Revel]. – Paris: Retz, 1978. – P. 37–61; Burgière A. Anthropologie historique / A. Burgière // Dictionnaire des sciences historiques; [Pub. sous la dir. de A. Burgière]. – Paris: Gallimard, 1986. – P. 52–60.

¹⁵⁷ Thomas K. History and Anthropology // Past and Present. – 1963. – № 24. – P. 3–24.

¹⁵⁸ Le Roy Ladurie E. Montailou, village occitan de 1294 à 1324. – P.: Gallimard, 1975; Ле Руа Ладюрі Э. Монтайю, окситанская деревня (1294–1324). Ле Руа Ладюрі Э. Королевская Франция (1460–1610): от Людовика XI до Генриха IV.

¹⁵⁹ Гинзбург К. Микроистория: две-три вещи, которые я о ней знаю // Современные методы преподавания новейшей истории: Материалы из цикла семинаров при поддержке Democasy programmer Tacis: Пер. / Россия. Европ. Ун-т, Италия. Фонд Фельтринелли; Редкол.: А.О. Чубарьян и др. – М.: ИВИ РАН, 1996. – С. 207–236; Гинзбург К. Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI в. / Пер. с итал. М. Л. Андреева, М. Н. Архангельской. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000; Гинзбург К. Мифы–эмблемы–приметы: Морфология и история. Сборник статей. / Пер. с ит. и послесл. С. Л. Козлова. – М.: Новое издательство, 2004; Гинзбург К. Моя микроистория // Казус: Индивидуальное и уникальное в истории. – М.: Наука, 2006. – С. 343–353.

¹⁶⁰ Davis Natalie Zemon. Ghosts, Kin, and Progeny: Some Features of Family Life in Early Modern France // Dædalus, Spring 1977. – v.106, no.2. – P. 87–114; Земон Дэвис Н. Возвращение Мартена Герра. – М.: Прогресс, 1990; Земон Дэвис Н. Дамы на обочине. Три женских портрета XVII века. – М.: Новое литературное обозрение, 1999; Земон Дэвис Н. Обряды

Суть підходу: колективна пам'ять трактується як один з ключових елементів та інструментів: а) моделювання соціальних реалій минулого; реконструкції способу сприймання реальності у різні історичні періоди; б) аналізу соціально-психологічних установок та мотивів; в) дослідження природи соціокультурних автоматизмів; г) вивчення процесу формування колективних уявлень, моделей та культурних норм поведінки.

На стартовому етапі розвитку цього напрямку вважалося, що окрім археологічних матеріалів, лише антропологічні особливості доносять до нас пам'ять про ті історичні події, що відбувалися¹⁶⁵.

насилия // История и антропология. Междисциплинарные исследования на рубеже XX–XXI веков. – СПб. : Алетей, 2006. – С. 111–162.

¹⁶¹ Burke P. The Historical Anthropology of Early Modern Italy: Essays on Perception and Communication / Peter Burke. – Cambridge : Cambridge University Press, 1987.

¹⁶² Le Goff J. Histoire et memoire – P. : Gallimard, 1988; Le Goff J. Héros et merveilles du Moyen-âge. – Paris, Seuil, 2005; Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада: Пер. с фр. / Общ. ред. Ю. Л. Бессмертного; Послесл. А. Я. Гуревича. – М. : Издательская группа Прогресс, Прогресс-Академия, 1992; Ле Гофф Ж. Средневековый мир воображаемого: Пер. с фр. / Общ. ред. С. К. Цатуровой. – М. : Изд. группа «Прогресс», 2001; Ле Гофф Ж. Другое Средневековье: Время, труд и культура Запада / Прев. с франц. С. В. Чистяковой и Н. В. Шевченко, под ред. В. А. Бабинцева. 2-е изд., испр. – Екатеринбург : Изд-во Урал, ун-та, 2002.

¹⁶³ Гуревич А. Я. Историческая наука и историческая антропология // Вопросы философии. – 1988. – № 1. – С. 56–70; Гуревич А. Я. Проблема ментальностей в современной историографии // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. – Вып. 1. – М., 1989. – С. 75–89; Гуревич А. Я. Исторический синтез и Школа «Анналов» – М. : Индрик, 1993; Гуревич А. Я. «Территория историка» // Одиссей: Человек в истории. 1996. – М., 1996. – С. 83–111.

¹⁶⁴ Вульф К. Антропология История, культура, философия / Пер. с нем. Г. Хайдаровой. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 2008; Вульф К. К генезису социального. Мимезис, перформативность, ритуал / Пер. с нем. Г. Хайдаровой. – СПб. : Интерсоцис, 2009.

¹⁶⁵ Алексеев В. П. Историческая антропология и этногенез. – М., Наука, 1989. – С. 184.

З часом поняття «антропологічні особливості» розширилося, і у ході свого розвитку антропологічна історія поступово включила у свій предмет поведінку, звичаї, цінності, уявлення, вірування усіх соціальних груп, незалежно від їх становища у громадській ієрархії, перетворивши «історію знизу» в «історію зсередини» і поставивши перед собою завдання синтезу усієї історичної дійсності у фокусі людської свідомості (у «суб'єктивній реальності») ¹⁶⁶.

Історико-антропологічний підхід – це один з напрямів пізнання соціокультурної історії людства, що знаходиться на стику: а) емпіричних досліджень історії культури, які ведуться у руслі описових методологій; б) методів історичної науки; в) системно-моделюючих, типологічних та кроскультурних досліджень, що базуються на методологіях культурологічної науки. Цей підхід, що став логічним продовженням підходу ментальнісного, дедалі поглибив процес своєрідної «зміни акцентів», в основі якого лежала переорієнтація уваги дослідника «згори – до низу», тобто з опису інституціональних механізмів соціальної регуляції – політичної та військової історії, персоналій правлячих еліт, історії церкви, історії мистецтва тощо на вивчення «історії повсякденності» – способів життя, картин світу, звичаїв, звичок та інших стереотипів свідомості і поведінки пересічної людини даної епохи ¹⁶⁷.

Характерними рисами історико-антропологічного підходу є: а) міждисциплінарність, активний діалог як з іншими науками (антропологією, соціологією), так і між різними галузями історичного знання (соціальна, економічна, політична історія об'єднуються навколо поняття «культура»); б) зосередження уваги дослідників на міжособовій та міжгруповій взаємодії, погляд на процеси, що відбуваються, з позиції їх учасників; в) вивчення усіх видів соціальних практик, рутини і повсякденності на усіх рівнях і в усіх проявах (від культури поведінки до культури політичної) ¹⁶⁸.

¹⁶⁶ Репина Л. П. Социальная история и историческая антропология: новейшие тенденции в современной британской и американской медиэвистике // Одиссей. Человек в истории. – Вып. 2. – М., 1990. – С. 167–181.

¹⁶⁷ Флиер А. Я. Антропология историческая // Культурология. XX век. – Словарь. – СПб. : Университетская книга, 1997. – С. 42.

¹⁶⁸ Див. докладніше : Кром М. М. Историческая антропология: Пособие к лекционному курсу / Европ. ун-т в Санкт-Петербурге. – СПб., 2000.

Своєрідним стрижнем історико-антропологічного підходу є «усна історія», яка відбиває досвід та переживання, що збереглися у спогадах та уявленнях «маленької людини». Процес відновлення/реконструкції цього формату пам'яті дістав назву «Історія повсякденності».

Історична антропологія досліджує культурне буття людей на рівні, наближеному до їх повсякденної соціальної практики, нормативні зразки поведінки та свідомості, безпосередні психологічні мотивації та інші прояви «життя знизу» та «життя зсередини», у яких колективна пам'ять відіграє ключову роль. Характерно, що, на відміну від фундаментальної теорії, антропологія (історична, соціальна, культурна та психологічна) тяжіє в цілому більше до емпіричного, вимірюваного рівня пізнання. Її концепції нерідко формують основу розробки практичних технологій управління актуальними соціокультурними процесами¹⁶⁹.

Пояснення дії механізму пам'яті: не зафіксована письмово колективна пам'ять про минуле піддається постійному корегуванню/зміні залежно від динаміки історичної кон'юнктури. («Повідомлення та знання, що зберігалися однією лише людською пам'яттю і не зафіксовані письмово, не були відокремлені від свідомості, яка продовжувала піддавати їх постійній переробці»¹⁷⁰. «Етногенетичні перекази не зберігаються незмінними упродовж історії народу, люди не лише зберігають в них пам'ять про своє походження, але і вносять в них корективи залежно від того, яким вони хочуть бачити своє походження»¹⁷¹). Особливо радикальна реконструкція колективної пам'яті, зокрема, стереотипів свідомості та поведінки, глибинної програми людської діяльності відбувається у переломні/критичні історичні періоди.

Антропологічно орієнтована історія вивчає «тілесність» («Тіло стає пам'яттю культури. У ньому інкорпуються норми і цінності,

¹⁶⁹ Флиер А. Я. Культурология для культурологов: Учебное пособие для магистрантов и аспирантов, докторантов и соискателей, а также преподавателей культурологии. – М. : Академический Проект, 2000. – С. 10.

¹⁷⁰ Гуревич А. Я. «Территория историка». – С. 101.

¹⁷¹ Алексеев В. П. Историческая антропология и этногенез. – С. 173.

схеми і стратегії»)¹⁷² і свідомість людей в усіх його «формах», їх поведінку і зв'язки (з середовищем, один з одним і соціумом в цілому) в конкретному часі-просторі. При такому підході тематичне поле історичної антропології становлять історія ментальностей, історія повсякденності, нова політична історія, нова соціальна історія, нова біографія, гендерні дослідження, нова інтелектуальна історія, нова культурна історія. Усі ці модифікації антропологічно орієнтованих досліджень, так або інакше, перетинаються з мікроісторією як особливою дослідницькою практикою¹⁷³.

Біологічні підходи до трактування природи та механізму пам'яті

*Біохімічний підхід*¹⁷⁴ (К. Лешлі¹⁷⁵ Ф. Крік, Дж. Уотсон¹⁷⁶, Х. Хіден¹⁷⁷, К. Прибрам¹⁷⁸). Суть підходу: в основі трактування природи пам'яті лежить відкриття Дж. Уотсоном і Ф. Кріком ДНК

¹⁷² Вульф К. К генезису социального. Мимезис, перформативність, ритуал. – С. 91.

¹⁷³ Чеканцева З. А. Европейская история XIX века в свете исторической антропологии // Политическая культура XIX века: Россия и Европа. – М. : ИВИ РАН, 2005. – С. 49–50.

¹⁷⁴ Механизмы памяти / И. П. Ашмарин, Ю. С. Воронкин, П. В. Бундзен и др., отв. ред. Г. А. Варганян. – Л. : Наука, 1987. – С. 78–123; Нейрохимия / Под ред. Ашмарина И. П., Стукалова П. В. – М. : Изд-во Института биомед. химии РАМН, 1996. – С. 372–414; Зинченко Т. П. Память в экспериментальной и когнитивной психологии. – СПб. : Питер, 2002. – С. 54–62; Чайченко Г. М. Основы физиологии высшей нервной деятельности. – К. : Вища школа, 1987. – С. 45–57; Нейрохимия / Под ред. Прохоровой М. И., Ещенко Н. Д. – Л. : Изд-во Лен. ун-та., 1979. – С. 233–261.

¹⁷⁵ Лешли К. С. Основные нервные механизмы поведения / Психология. Т. III. Вып. 3. – М. : Госиздат, 1930 – С. 293–315; Лешли К. С. Мозг и интеллект. – М. : Огиз-Соцэкгиз, 1933

¹⁷⁶ Уотсон Дж. Молекулярная биология гена. – М. : Мир, 1967; Уотсон Дж. Д. Двойная спираль: воспоминания об открытии структуры ДНК. – М. : Мир, 1969.

¹⁷⁷ Хиден Х. Нейрон // Функциональная морфология клетки. – М.; Л.: Изд-во иностр. лит., 1963. – С. 185–210; Хиден Х. Клетки-сателлиты в нервной системе // Структура и функция клетки. – М. : Мир, 1964. – С. 116–132.

¹⁷⁸ Прибрам К. Языки мозга: Эксперименты, парадоксы и принципы нейробиологии / К. Прибрам; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1975.

(дезоксирибонуклеїнової кислоти) і РНК (рибонуклеїнові кислоти), які визначають генетичний код, що є основою спадковості. У цьому контексті процес формування та функціонування пам'яті відбувається під впливом складних структурно-хімічних перетворень на системному та клітинному рівнях головного мозку, що зумовлені дією зовнішніх подразників. Цей процес базується на періодичному перегрупуванні/зміні нуклеотидної послідовності білкових молекул нейронів і передусім молекул так званих нуклеїнових кислот. Більшою мірою ця трансформація зачіпає рибонуклеїнову кислоту (РНК), яка вважається основою онтогенетичної, індивідуальної пам'яті, значно меншою, на думку фахівців, зміни відбуваються в структурі дезоксирибонуклеїнової кислоти (ДНК), що є носієм генетичної, спадкової пам'яті.

Пояснення дії механізму пам'яті: кожне подразнення нервової клітини викликає збільшення вмісту РНК, а тривала відсутність подразнення нервової клітини, навпаки, веде до зниження змісту РНК. Біохімічна модель пам'яті ґрунтується на гіпотезі про двоступінчатий характер запам'ятовування. На першому етапі у мозку відбувається короткочасна (близько декількох секунд) реакція, яка викликає фізіологічні зміни. Ці зміни можуть мати зворотній характер і є механізмом короткочасного запам'ятовування. На другому етапі (по суті, біохімічному) відбувається утворення нових білкових речовин (протеїнів), що зумовлює безповоротність змін у нервових клітинах. РНК може утримати величезну кількість кодів інформації. Здатність РНК реагувати/резонувати на знайомі подразники і становить біохімічний механізм пам'яті.

Нейрофізіологічний підхід (Д. Хебб¹⁷⁹, С. Роуз¹⁸⁰, Г. Лінч, М. Бодрі, П. Анохін¹⁸¹, Р. Галамбос)¹⁸² Суть підходу: фізіологічний

¹⁷⁹ Hebb D. O. A neuropsychological theory // Psychology: A study of science. Vol. 1. Sensory perceptual and physiological formulations. – New York : McGraw-Hill, 1959. – P. 622–643; Hebb D. O. Textbook of psychology. – Philadelphia: Saunders, 1972. – P. 77.

¹⁸⁰ Роуз С. Устройство памяти. От молекул к сознанию: Пер. с англ. – М. : Мир, 1995.

¹⁸¹ Анохин П. К. Биология и нейрофизиология условного рефлекса. – М. : Медицина, 1968; Анохин П. К. Системный анализ интегративной деятельности нейрона // Успехи физиол. наук. – 1974. – Т. 5. – № 2. – С. 5–92.

акт запам'ятовування базується на умовному рефлексі, тобто на процесі утворення зв'язку між новим і раніше закріпленим змістом. Ключові ідеї цього підходу ґрунтуються на вченні І. Павлова про закономірності вищої нервової діяльності.

Пояснення дії механізму пам'яті: в основі інтерпретаційної моделі лежить поділ пам'яті людини на короткочасну і довготривалу, кожна з яких має свою специфічну нейрофізіологічну природу. Короткочасна пам'ять – це процес, обумовлений повторним збудженням імпульсної активності в замкнутих ланцюгах нейронів, який не супроводжується морфологічними змінами. Довготривала пам'ять, навпаки, базується на структурних змінах, що виникають у результаті модифікації міжклітинних контактів – синапсів. Ці структурні зміни пов'язані з повторною активацією. Таке повторне збудження нейронів, які утворюють один ланцюг, призводить до виникнення довготривалих змін, що пов'язані із зростанням синапсичних з'єднань і збільшенням площі їх контакту. Після встановлення таких зв'язків ці нейрони утворюють своєрідний клітинний ансамбль, і будь-яке збудження хоч би одного нейрона, що належить до нього, зумовлює збудження усього ансамблю. Саме на цій схемі і базується механізм зберігання і відтворення інформації у пам'яті.

Отже, протягом другої половини XIX–XX ст. у суспільній науковій думці (соціології, психології, філософії, культурології, філології, історії, біохімії, нейрофізіології та ін.) було сформовано та теоретично обґрунтовано цілу низку концептуальних підходів щодо інтерпретації природи та механізму пам'яті в цілому та соціальної пам'яті зокрема. На перший погляд може здатися, що ми маємо справу з суцільною какофонією підходів, теорій, оцінок та суджень, які не лише не пов'язані та не узгоджуються між собою, а навіть суперечать одне одному. Чи є вихід з цього

¹⁸² Механизмы памяти / И. П. Ашмарин, Ю. С. Воронкин, П. В. Бундзен и др., отв. ред. Г. А. Вартанян. – Л.: Наука, 1987. – С. 132–221; Памяти физиологические механизмы // Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. – СПб.: Прайм–ЕВРОЗНАК, 2002. – С. 331–332; Марютина Т. М., Ермолаев О. Ю. Введение в психофизиологию. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 2001. – С. 199–200.

глухого кута? Чи можна гармонізувати цю дивовижну різновекторну поліфонію трактування феномену пам'яті?

На нашу думку, ключ до цієї проблеми існує, і його віднайшов ще у першій половині ХХ століття відомий філософ, педагог та психолог П. Блонський. «Розбіжності між дослідниками пам'яті, – писав він ще у 1935 р., – можна, звичайно, пояснити суб'єктивними причинами: теорії різних дослідників з різним ступенем досконалості, відповідно до кваліфікації дослідників, відбивають одне і те ж явище – пам'ять. Але розбіжності настільки великі і в той же час настільки велика кваліфікація багатьох з цих дослідників, що, мабуть, закрадається підозра, чи в суб'єктивній недосконалості дослідників тільки причина їх розбіжностей»¹⁸³. Суть проблеми вчений резонно вбачав у тому, «що, вивчаючи абсолютно різні види пам'яті, дослідники приходили до різних результатів, переконані, втім, при цьому, що всі вони вивчають одне і те ж. Ще більша плутанина виходила, коли один і той же дослідник або компілятор (найчастіше так робили саме автори підручників або узагальнюючих робіт про пам'ять) в одній і тій же роботі, при цьому не віддаючи собі в тому звіту, змішував докупи подібні різні, деколи навіть протилежні результати»¹⁸⁴.

Хоча ці слова написані ще у 1935 р., на превеликий жаль, вони й досі зберігають свою актуальність, щоправда з невеличкою поправкою – різні дослідники справді «вивчають одне й те ж», але проблема полягає в тому, що досліджуються не лише «різні види пам'яті» тільки з різних сторін, а й увага вчених фокусувалася на різних фазах розвитку пам'яті: одних цікавив процес сприймання та початкової фіксації інформації, інші досліджували механізм її обробки та запам'ятовування, треті – зосереджувалися на специфіці процесу відтворення.

Разом з тим, на нашу думку, більшу частину різних точок зору на процес формування та функціонування пам'яті в цілому та соціальної пам'яті зокрема варто розглядати не як конкуруючі, а як взаємодоповнюючі. За цих обставин спроба об'єднати в єдине ціле сутнісні елементи згаданих та охарактеризованих у статті підходів щодо трактування природи та механізму соціальної

¹⁸³ Блонский П. П. Память и мышление. – СПб. : Питер, 2001. – С. 29.

¹⁸⁴ Там же. – С. 30–31.

пам'яті – це зовсім не догматична еkleктика, адже остання є поєднанням в одному вченні різнорідних, органічно несумісних елементів, безпринципне запозичення і змішування суперечливих ідей, оцінок, теорій¹⁸⁵, а цілком обґрунтований органічний синтез, в основі якого лежить метод наукового дослідження предметів, явищ дійсності в цілісності, єдності та взаємозв'язку їх частин¹⁸⁶.

У цьому контексті ретельний аналіз та синтез сутнісних елементів різних підходів до проблеми формування та функціонування пам'яті в цілому та соціальної пам'яті зокрема дає підстави виділити характерні риси та особливості суспільного мнемічного процесу:

1. Глибинний фундамент соціальної колективної пам'яті становить біологічна основа, ключовим структурним елементом якої є генетичний код (біохімічний, нейрофізіологічний підходи);

2. Різні види пам'яті (моторна, емоційна, образна, вербальна) відповідають певним етапам розвитку людини, її мови, мислення і діяльності, вони є різними шаблями її історичної еволюції, і їх, відповідно, можна вважати філогенетичними шаблями вдосконалення пам'яті (генетичний (стадіальний), гуманітарно-антропологічний підходи);

3. Колективна пам'ять є системою психічних операцій, що забезпечує стабільний та поступальний розвиток (приспосовування до нових ситуацій та умов; виживання в екстремальних умовах; задоволення нагальних потреб; забезпечення перспектив подальшого прогресу тощо) певної людської спільноти (функціональний підхід);

4. Основним системоутворюючим фактором процесу розвитку і функціонування колективної пам'яті є діяльність (діяльнісний підхід);

5. Процеси запам'ятовування та відтворення інформації в межах пам'яті ґрунтуються на формулі «стимул – реакція» (S – R) (біхевіористський, біохімічний, нейрофізіологічний підходи);

6. Базову основу процесів пам'яті становлять смислові зв'язки між фрагментами сприйнятої інформації, завдяки яким у свідомості людини формується система смислових структур. Колективна пам'ять трактується як система організації досвіду, у цьому контексті

¹⁸⁵ Словник іншомовних слів /Уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – К. : Довіра, 2000. – С. 405.

¹⁸⁶ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – С. 1318.

здійснюється перехід від мікроструктурного аналізу операційної структури пам'яті до рівня її макроструктурного аналізу на рівні цілісної системи діяльності (смісловий, системний підходи);

7. Колективна пам'ять визначається як сукупність соціально значущих знакових систем (герменевтичний, культурно-семіотичний, структуралістський підходи);

8. Одним з ключових механізмів формування та функціонування пам'яті є механізм асоціації, суть якого полягає в тому, що якщо певні психічні утворення виникли у свідомості одночасно або безпосередньо один за одним, то між ними обов'язково утворюється асоціативний зв'язок, і повторна поява якого-небудь з елементів цього зв'язку з необхідністю викликає у свідомості уявлення/демонстрацію усіх інших її елементів (асоціативний, біхевіористський підхід);

9. Колективна пам'ять формується у процесі комунікативних контактів/спілкування та детермінується груповим контекстом (структурно-функціональний, феноменологічний, спадкоємнісний/естафетний підходи).

10. Природа та особливості колективної пам'яті значною мірою визначаються специфікою взаємодії колективної свідомості та колективного безсвідомого (психоаналітичний, ментальнісний підходи).

11. У процесі формування колективної пам'яті відбувається репродукція/реконструкція/конструювання минулого, що зберігається в результаті інформаційного «програмування», у якому ключову роль відіграють носії інформації (людина, знаряддя виробництва та матеріалізовані результати праці, об'єктивні соціальні стосунки, мова) та їх взаємодія (феноменологічний, інформаційний, культурно-семіотичний, структуралістський, історико-антропологічний підходи);

12. У ході різновекторних суспільних комунікацій стихійно/організовано практично щомиті виникають тисячі, мільйони, мільярди «мислительних колективів» (за Л. Флеком), які, на нашу думку, точніше було б назвати «колективами переосмислення та інтерпретації»¹⁸⁷. Ці маленькі (більше однієї людини – вже

¹⁸⁷ Справді, Л. Флек терміном «мислительні колективи» позначав, головним чином, наукові об'єднання та співтовариства, коли ж мова йде

колектив) та неймовірно гігантські, планетарного масштабу «колективи переосмислення та інтерпретації» і є тією загадковою лабораторією, своєрідним інформаційним магнітним полем, у рамках якого формується/трансформується/передається колективна пам'ять у цілому та соціальна пам'ять зокрема. Саме у цих рамках і відбуваються ключові мнемічні процеси: а) обмін актуальною інформацією; б) взаємодоповнення/взаємопроникнення інформації; в) конкурентне переосмислення та трансформація первинних уявлень; г) редагування та формування загальноприйнятних/суспільновизнаних/узгоджених трактувань; д) створення каналів, форм та методів інтенсивного поширення узагальненої інформації про минуле. Особливістю життєдіяльності «колективів переосмислення та інтерпретації» є створення у їх межах специфічної комунікативної атмосфери, певного стилю мислення, тобто формування умов за яких отримана інформація не механічно кількісно підсумовується, а якісно трансформується та набуває якостей надіндивідуальної, соціально значущої, у якій синтезовано та зафіксовано певний суспільний досвід, тобто де-факто вона перетворюється на колективну пам'ять (структурно-функціональний підхід);

13. Образи колективної пам'яті сприймаються системно/цілісно, а не як сума окремих відчуттів (гештальт підхід);

14. Колективна пам'ять є надіндивідуальним механізмом зберігання і передачі актуальної для суспільства інформації (культурно-семіотичний підхід).

Як бачимо, хоча це і певною мірою парадоксально, але практично всі проаналізовані підходи до дослідження та трактування мнемічних процесів, незважаючи на окремі взаємні неузгодженості та суперечності, у сукупності надзвичайно корисні для глибокого розуміння/пояснення характерних рис та особливостей

про сприйняття та фіксацію у колективній пам'яті певної інформації широким загалом, то, ймовірно за все, у ланцюжку «осмислення – переосмислення – трактування» індивідуальне осмислення під тиском іншої/колективної думки може піддаватися кон'юнктурному переосмисленню, а інтерпретація/трактування може стати абсолютно домінуючим фактором і фіксуватися у пам'яті без належного критичного осмислення/переосмислення.

природи та механізму колективної пам'яті. На нашу думку, такий синтезний підхід є своєрідною вакциною від «синдрому притчі про слона та трьох сліпих». Суть цього синдрому полягає в тому, що при ізольованому вивченні одного і того ж феномену з різних сторін та у різний спосіб, без взаємного обміну інформацією, органічного інтегрування ключових результатів цих досліджень та використання цієї інформації як спільної бази даних виникає цілком реальна загроза втрати цілісного уявлення про сам об'єкт дослідження.

Отже, глибинне вивчення природи та механізму соціальної пам'яті як виду пам'яті колективної можливе лише на міждисциплінарній основі, на ґрунті органічного синтезу результатів природничих та гуманітарних дисциплін. У цьому контексті, якщо узагальнити ключові ідеї розглянутих у статті основних концептуальних підходів до аналізу та інтерпретації феномену пам'яті в цілому та соціальної пам'яті зокрема можна дійти висновку про те, що в основі формування меморацийного механізму лежить така інтегральна схема/специфічний логічний ланцюжок, що має таку структуру: відчуття – сприймання – слід – знак – код – образ – уявлення. Саме уявлення, які є формою/ступенем переходу від відчуттів до думки, від конкретного до абстрактного, від відчуттів до понять, і становлять основу колективної пам'яті. За своєю природою вони бувають двох типів: а) уявлення, що виникають на основі реконструкції та базуються на результатах відчуттів та сприймань, які зберігаються у пам'яті; б) уявлення, що формуються шляхом конструювання на основі уяви та мислення. Основною умовою формування та функціонування колективної пам'яті є комунікативний контакт, у ході якого виникають «колективи переосмислення та інтерпретації», що створюють специфічну атмосферу та мають свій своєрідний стиль мислення і суттєво впливають на процес трансформації та фіксації інформації у суспільній свідомості. Потужним каталізатором меморацийних процесів є ритуал.

1.3. Темпоральні сценарії репрезентації колективної пам'яті

Динамічність змін, каталізована подіями кінця 1980-х – початку 1990-х, спресованість історичного часу призводять до швидких трансформацій суспільних систем, виникнення багатовекторних криз різного рівня в розвитку суспільства та особистості. Відтак спостерігається руйнація усталених у минулому соціальних структур, фундаментальних змін в осмисленні процесів буття та морально-ціннісних імперативів в умовах модифікації всієї соціокультурної системи. Трансформуються алгоритми соціальної дії людини. Зростає зацікавленість проблемами минулого, історії, пам'яті, постає потреба переосмислення взаємовідносин між сучасним і минулим. Відтак актуалізуються проблеми зв'язку політики пам'яті та демократичних трансформацій, пам'яті та політичної культури, ролі пам'яті в громадянському примиренні, досягненні толерантності та відновлення довіри.

В умовах зламу традиційних підвалин життя відбувається переосмислення власного минулого шляху та уявлення про історичний шлях групи, нації, суспільства. Відбувається активізація процесів об'єднання та роз'єднання інтересів, цілей індивідів, груп, держав різного роду об'єднань. Спостерігається визначення та перевизначення позицій та співвіднесення їх із позиціями інших.

Пам'ятологія (сфера вивчення пам'яті) все частіше потрапляє в поле зору представників суспільних наук. Відтак дослідження «пам'яті» мають інтердисциплінарний характер. Концепції колективної пам'яті та теоретичне обґрунтування процесу конструювання минулого розкривається зокрема у працях Я. Ассмана, П. Бергера, А. Варбурга, Т. Лукмана, Н. Лумана, А. Полетаєва, І. Савельєвої, Л. Репіної, М. Фуко, П. Хаттона; прикладні аспекти деконструкції/конструювання колективних образів історії предметно розроблені у наукових розвідках Т. Адорно, Ф. Артога, Х. Вельцера, Д. Лоуенталя, М. Емара, Д. Хапаєвої, Б. Дубіна, Д. Хоскінга, Е. Кінана, Г. Грінченко, В. Гриневича та ін. На українському матеріалі зазначена тема розкривається у працях Я. Грицака, І. Дзюби, Л. Зашкільняка, Ю. Зерній, А. Киридон, Т. Кузьо, Л. Нагорної, А. Портнова, Л. Стародубцевої та ін.

Безпосередньо причетними й втягненими у війну пам'ятей опиняються історики, серед завдань яких є відтворення причинно-

наслідкових зв'язків і наслідків минулих подій. Колективна пам'ять (в сенсі (ре-)конструювання історичного буття) піддається осмисленню з нових позицій моменту відтворення. Усвідомлюючи, що колективна пам'ять враховує темпоральні властивості людського буття та множинність його проявів, і водночас колективна пам'ять є продуктом міжособистісної взаємодії, спробуємо проаналізувати сутнісне наповнення конструкту «колективна пам'ять» у модусах часу (минуле, сучасне, майбутнє) в теоретичному дискурсі. Р. Козеллек зазначав, що «будь-яке розуміння без поправки на коефіцієнт часу приречене на німоту»¹⁸⁸. Зацікавлення викликає можливість і варіативність використання конструкту «колективна пам'ять» у темпоральному вимірі. Наразі йдеться про колективну пам'ять не лише як об'єкт дослідження, але й рефлексії щодо умов її пізнання, контекстів та інтерпретацій.

Зазначимо, що в науковому середовищі чіткого визначення поняття, пов'язаного з пам'яттю, не існує. Серед дефініцій найчастіше вживаються – «історична пам'ять», «колективна пам'ять», «культурна пам'ять», «соціальна пам'ять», «суспільна пам'ять», «національна пам'ять» та ін. Відтак йдеться про складність дефініювання. Замість терміна «історична пам'ять», широко вживаним у літературі, послуговуємося поняттям «колективна пам'ять», базуючись на позиціях М. Хальбвакса та Я. Ассманна. Імпонує підхід М. Хальбвакса щодо граничної опозиції історії та пам'яті. Французький дослідник наголошував: «Колективна пам'ять не збігається з історією, і вислів «історична пам'ять» обрано не зовсім вдало, бо він пов'язує дві протилежні з багатьох точок зору поняття»¹⁸⁹.

Ми послуговуємося конструктом «колективна пам'ять»¹⁹⁰. Побіжно зауважимо, що конструкт «колективна пам'ять» визначено

¹⁸⁸ Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Пер. з нім. – К. : Дух і літера, 2006. – С. 119–120.

¹⁸⁹ Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / М. Хальбвакс // Неприкосновенный запас: Дебаты о политике и культуре. – 2005. – № 2–3 (40–41). – С. 22.

¹⁹⁰ Варіативність дефініювання поняття «історична пам'ять» подано в ст.: Киридон А. М. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання / Алла Миколаївна Киридон // Україна – Європа – Світ. – Вип. 3: Міжнародний зб. наук. пр. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 112–116.

парадигмально, тобто комунікативним середовищем наукової спільноти. Водночас, і це істотно, змістове наповнення цього терміна досягається не синтезуванням теоретичних узагальнень та підходів, а інтегруванням складових, властивих царині дослідження, оскільки колективна пам'ять формується й форматується під впливом темпоральної складової нашого життя в універсальному полі взаємодії мислення, практики та соціальних інститутів.

Британський дослідник Данкан Белл, спираючись на конструктивістську парадигму, колективну пам'ять визначає як «витвір індивідів (або групи індивідів), об'єднаних разом для обміну спільними спогадами про конкретні події минулого»¹⁹¹. Отже, термін «колективна пам'ять» прийнятний для позначення спільного для значної кількості людей досвіду, образу або гештальту. Твердження вибудовуємо на підставі того, що кожна людина має в межах власної свідомості образ (досвід або гештальт), який пережили й інші. Відтак кожен набуває свого власного досвіду, але спільні спогади стосуються єдиної для всіх події або низки подій, хоча інтерпретація чи смислове навантаження цих подій має варіативний характер. При цьому, безперечно, необхідно враховувати те, що колективна пам'ять виконує ряд соціально значущих функцій (ідентифікації, мобілізації, легітимації, соціалізації, солідаризації, національної безпеки), аналіз яких є окремою проблемою дослідження.

Розгляд задекларованої теми резонує в ситуації парадоксу. По-перше, парадоксальність ситуації в тому, що «пам'ять» логічно експлікується на минуле (британський історик Джон Тош¹⁹² взагалі для характеристики соціальної пам'яті оперує терміном «минуле»), водночас у комунікативно-дискурсивній практиці звичним стало екстраполювання її на сучасне та майбутнє. Відтак йдеться про створення своєї ситуації парадоксу: всі модуси часу (минуле, сучасне, майбутнє) умовно фокусуються в концепті «колективна пам'ять». По-друге, екстраполюючи міркування Ф. Броделя про

¹⁹¹ Bell D. *Mythscapes: memory, mythology and national identity* // *British journal of sociology*. – L., 2003. – Vol. 54. – № 1. – P. 63.

¹⁹² Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Пер. с англ. – М. : Изд-во «Весь мир», 2000. – 296 с.

історію світу¹⁹³ на вимір конструкту пам'яті, зауважимо, що модуси часу – минуле–теперішнє–майбутнє – дають можливість для виміру пам'яті. Часові модуси пам'яті «зчеплені один з одним» (термін Ф. Броделя). Але в цьому процесі спостерігається певна суперечність: колективна пам'ять – це і спадкоємність, і розрив спадкоємності.

Американський історик А. Мегілл підкреслює, що пам'ять є одним із модусів нашого часового досвіду – «модус часового досвіду, сфокусований на минуле. ...Без пам'яті не було б переживання часу...»¹⁹⁴. Відповідно пам'ять може утримувати й реанімувати події різних рівнів значення. Осмислення, усвідомлення їх та перспектива тісно пов'язані з кількома часовими зрізами.

Німецький історик Р. Козеллек, характеризуючи працю Г.-Г. Гадамера «Істина і метод», зазначає: «Розуміння, хоч би на що воно було спрямоване, чи то на текст, чи то в онтологічному плані на пошуки сенсу людського буття, принципово пов'язане з часом, причому не лише з ситуативним часом або ж з духом часу, які є синхронічним камертоном людини, не лише з послідовністю часового розгортання, зрушеннями в часі; розуміння у трактовці Гадамера демонструє зворотній зв'язок із літературно-історичним процесом відображення реальності, джерела якого неможливо збагнути лише діахронічним шляхом, бо своєрідність цих джерел полягає в тому, що вони можуть бути осягнутими лише у своєму часовому континуумі»¹⁹⁵.

У сенсі задекларованого дискурсу порушуємо питання про рівні колективної пам'яті (виміри пам'яті): сформована «в минулому» пам'ять, яка транслюється, та пам'ять як спосіб самовираження сучасності (пам'ять, яка конструюється в теперішньому). Так, польський дослідник П. Квятковскі вирізняє два рівні колективної пам'яті – пропаганду й поточну¹⁹⁶. Власне, це твердження імпонує з точки

¹⁹³ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – Т. 3. Час світу. – К. : Основи, 1998. – С. 57, 556.

¹⁹⁴ Мегілл А. Историческая эпистемология: Науч. монография / Перевод М. Кукарцевой, В. Кашаева, В. Тимонина. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. – С. 105.

¹⁹⁵ Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. – С. 119–120.

¹⁹⁶ Kwiatkowski P. T. Pamięć zbiorowa społeczeństwa polskiego w okresie transformacji. – Warszawa : Wyd-wo Naukowe SCHOLAR, 2008. – S. 46.

зору розгляду пам'яті як процесу. Але водночас виникає питання про активність і пасивність пам'яті, статичну й динаміку процесу. Можна зробити припущення, що на етапі статичному (який виявляється в минулому) формується щось на зразок схеми-матриці, яка в подальшому може реорганізовуватися, адаптуючись до нових умов. Британський соціальний антрополог Мері Дуглас зазначила: «У процесі сприйняття ми будуємо [світ], приймаючи одні підказки, й відкидаючи інші»¹⁹⁷. Те, що найкраще підходить до існуючого зразка-матриці – приймається те, що не узгоджується, – відкидається, а те, що не узгоджується й не приймається. – призводить до модифікації самої структури уявлень. Тому, стверджує антрополог, факти, які не вписуються в існуючий зразок, найчастіше або ігноруються, або перекручуються.

Йдеться про своєрідний фільтруючий механізм в темпоральному вимірі. Адже, по-перше, на момент завершення формування матриці пам'яті на певний час вона опиняється в статичному стані – пам'ять-матриця пасивна. Однак зміни в соціумі призводять до «активізації» пам'яті – її затребуваність певними соціальними групами в конкретному історичному контексті викликає необхідність адаптації колективної пам'яті до конкретних умов. Будь-які суспільні зрушення (національне самовизначення, набуття державної незалежності, зміна політичного режиму) неодмінно призводять до оновлення колективної візії минулого. Сутнісним наразі видається твердження англійського психолога Ф. Ч. Бартлетта: «Найчастіше ми прагнемо до того, щоб перетворити минуле, а не просто повторити його»¹⁹⁸. Отож, на нашу думку, певними фільтрами колективної пам'яті є контекст епохи, заданість пропагованої колективної пам'яті, а також конкретний соціум із його сутнісними характеристиками.

По-друге, на момент своєрідного реанімування колективної пам'яті вона з пасивної перетворюється на активну, оскільки починає функціонувати механізм фільтрації. В результаті дії останнього відбувається перетворення заданої матриці; при цьому,

¹⁹⁷ Дуглас М. Чистота и опасность / Пер. с англ. – М., 2000. – С. 66.

¹⁹⁸ Бартлетт Ф. Человек запоминает // Психология памяти: Хрестоматия по психологии. – М., 2000. – С. 301.

навіть за умови її тотожного відтворення, спостерігається активізація матричної схеми. У цьому контексті звернемося до твердження Й. Рюзена: «Події...духовно з нормативною силою і значенням завжди *живі* для сучасності. Коли їх через пам'ять переносять з минулого до сучасного, вони набувають значення, але не обов'язково згодом, бо вони вже, так би мовити, вписалися у внутрішні і зовнішні обставини, за яких і на основі яких про них пам'ятають.... Ще до того, коли минуле через тлумачення стає історією для пізнішої сучасності, воно вже діє у процедурах їхнього переінтерпретування на історію»¹⁹⁹.

По-третє, важливо враховувати соціальне середовище, в якому формується й транслюється колективна пам'ять. Думка про залежність історичних інтерпретацій від свідомості відповідних соціальних груп, які їх продукують, вперше була висловлена Морисом Хальбваксом. Він же конститував, що колективна пам'ять створюється певною соціальною групою і на її створення впливають різні чинники. З-поміж останніх дослідник виділив безпосередньо процес інтерактивної комунікації, традиції сімей, особливо аристократичних, де трепетно зберігають пам'ять про славні діяння та достоїнства великих пращурів, традиції релігійних груп тощо. До того ж, навіть пам'ять окремих людей не є в повному розумінні «індивідуальною», оскільки кожен індивід усвідомлює себе членом певної групи і «згадує» в контексті її пам'яті – пам'ять групи актуалізується в індивідуальній пам'яті її членів. Але для будь-якої групи необхідним є врахування зміни часових перспектив з огляду на те, що «по мірі поступального плину часу виміри минулого, сучасного та майбутнього дедалі більше розходяться між собою»²⁰⁰.

Осмислення порушеного дискурсу обумовлює вирізнення своєрідного ланцюга в транслюванні «пам'яті»: хто формує, хто репрезентує й хто є реципієнтом «колективної пам'яті». Йдеться про своєрідний перетин темпоральних площин: той, хто формує

¹⁹⁹ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Переклав з нім. В. Кам'янець. – Львів : Літопис, 2010. – С. 203.

²⁰⁰ Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. – К. : Дух і літера, 2005. – С. 200.

«пам'ять», знаходиться в певному середовищі, за певних умов, в певній соціальній групі – це своєрідна матриця. Відтак «зчеплена» з наступною площиною, пам'ять мусить реагувати на інші умови соціуму й часу, а відповідно – на «іншого» – представника, який сформувався в конкретному середовищі, з власними уподобаннями. Відтак подальшого пошуку відповідей потребують питання: наскільки затребуваними будуть образи матриці? що буде адсорбовано наступними реципієнтами колективної пам'яті? та ін.

А. Мегілл наголошує: необхідно враховувати, що, врешті-решт, завжди є шанс появи певного свідчення, яке змінить сприйняття того, що відбулося²⁰¹. Проблема полягає в тому, що це свідчення дає далеке від адекватного розуміння того, що саме відбулося. До прикладу, глибоко травмуючі події часто відбуваються в обставинах, коли точне відтворення їх перебігу просто неможливе. Окрім того, значна кількість свідчень з'являється через десятиліття після означених подій. Тобто є достатньо часу, щоб спогади зникли чи трансформувалися в процесі їх переосмислення чи переказів. Водночас добре відомо, що навіть зі свідченнями, зібраними відразу після подій, слід поводитися надзвичайно обережно з огляду на їх репрезентативну адекватність. Віддаленість у часі ускладнює ситуацію: «Люди іноді нездатні помітити різницю між тим, що вони дійсно бачили, і тим, про що вони тільки-но чули. Вони іноді вкладають в те, що вважають своїми власними спогадами, ту інформацію, яка стала доступною їм пізніше». Окрім того, «сакралізація» певних явищ чи подій призводить до нерелевантності свідчень і подій²⁰². Відтак постає проблема корекції пам'яті.

По-четверте, на кожному відтинку часу йдеться про зіткнення пам'ятей: з одного боку, уже сформованої пам'яті-трансляції (яка підлягає інтерпретації в конкретному історичному контексті, що призводить до її трансформації), а з другого, – актуалізації змістового наповнення подій та смислової контекстуалізації (запам'ятовування процесів та подій поточного моменту). Подібна синхронізація в часі вимагає коригування проєкції з урахуванням того, що пам'ять

²⁰¹ Мегілл А. Историческая эпистемология: Науч. монография / Перевод М. Кукарцевой, В. Кашаева, В. Тимонина. – М.: «Канон+» РООИ Реабилитация», 2009. – С. 95.

²⁰² Там само. – С. 96–97.

формується в контекстах особово-біографічному, культурному, науковому, ідеологічному. Як підкреслює відома українська дослідниця Л. Нагорна, «конструкції історичної пам'яті настільки рухливі й мінливі, що пам'ять-репрезентація постійно перевіряється досвідом і як пам'ять-дія може поставати уже в зовсім іншому обличчі»²⁰³. Суголосною є думка російської дослідниці Л. Репіної: «Індивідуальний досвід безперервно приростає, з кожним новим днем, новим контактом, новим вчинком, і «шлейф» пам'яті, що нас створює, подовжується. «Матриця» не застигла, вона «живе» й змінюється в часі...»²⁰⁴.

В цьому сенсі, видається варто говорити про подвійні фільтри: колективна пам'ять має свої механізми фільтрування, але фільтром водночас є час. Виразною є назва розділу «Фільтри пам'яті та пласти досвіду», в якому Р. Козеллек розглянув вплив двох світових воєн на соціальну свідомість²⁰⁵. Дослідник говорить про злами, які переживає кожна людина у своїй біографії, – визначні події, які знаменують собою новий період життя: «Відбуваються зсуви у досвіді, котрі змушують людину залишити проторені та звичні досі й відкривати для себе інші шляхи. Новий досвід, у свою чергу спонукає свідомість до його опрацювання. Долаються своєрідні пороги, після яких багато з минулого, а можливо, й усе, набуває зовсім іншого вигляду залежно від сили враження та його усвідомлення»²⁰⁶. У цьому контексті йдеться про дві світові війни, які «принесли небачені й немислимі за масштабами злами та зсуви в досвіді їхніх дійових осіб або жертв, чия свідомість безперечно формувалася під їхнім впливом». Визначаючи межі спільноти, для якої є спільний досвід та передумови спільної свідомості, Р. Козеллек водночас порушує питання про необхідність диференційованого підходу залежно від ступеня різних видів впливу та різних передумов формування свідомості. При цьому історик наголошує:

²⁰³ Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – С. 129.

²⁰⁴ Репіна Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: Социальные теории и историографические практики – М., 2011. – С. 420–421.

²⁰⁵ Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. – С. 293–312.

²⁰⁶ Там само. – С. 293.

«Спільна війна не всіма сприймається як спільна»²⁰⁷. Відтак для визначення спільностей і розбіжностей пропонує виділити необхідні аналітичні зрізи: синхронічні фактори, що діяли під час війни, а потім – діахронічні фактори, що породили її наслідки.

Вибудовування моделі колективної пам'яті вимагає також врахування нерозривних форм її дії – «пам'ятання» та «забування». Російські дослідники пам'яті І. Савельєва та А. Полетаєв, вивчаючи динаміку колективної пам'яті, звертають увагу на те, що зміна у часі уявлень про важливість окремих компонентів минулого проходить двома способами: «Певні події, явища, постаті зникають з набору основних маркерів (але не обов'язково з уявлень про минуле у цілому – часто вони просто відходять на другий та третій план). У той же час оцінка значущості інших подій... закріплюється у наборі маркерів»²⁰⁸. Ці процеси зумовлені подіями, що відбуваються в міжчасі.

За визначенням А. Мегілла, «пам'ять є образ минулого, сконструйований суб'єктивністю в теперішньому»²⁰⁹. Розширюючи контекст, Й. Рюзен актуалізує дихотомію «запам'ятовування» й «забування». Він зазначає, що минуле потрібно ще й так запам'ятати, «щоб воно й відпускало». Іншими словами: здатність культури мати майбутнє залежить від її здатності забувати. Не могли забути – означає відчувати минуле на своїх плечах як тягар, що заважає йти вперед. «Таке забування теж проходить не саме собою, його досягають через активну діяльність історичної свідомості в царині осмислення й переосмислення», – підкреслює науковець²¹⁰.

Інша діяльність, спрямована на забування, складніша. Німецький історик стверджує: «Всі історичні культури мають болісне минуле, бо воно суперечить системі цінностей, за

²⁰⁷ Козеллек. Часові пласти. Дослідження з теорії історії.. – С. 293–294.

²⁰⁸ Савельєва И. М., Полетаев А. В. Социальные представления о прошлом, или Знают ли американцы историю / И. М. Савельева, А. В. Полетаев – М. : Новое литературное обозрение, 2008. – С. 172.

²⁰⁹ Мегилл А. Историческая эпистемология. – С. 165.

²¹⁰ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. – С. 329.

критеріями якої сучасні люди себе оцінюють і формують свою історичну ідентичність. Таке минуле радше замовчують, а в особливо тяжких випадках витісняють», однак «замовчувана й витіснена історія – не забута, вона причаїлася в темряві підвалин, шкодить проектам на майбутнє і чинить небажаний вплив на їх реалізацію»²¹¹. Водночас, окреслюючи ціннісний простір «болісної минувшини», А. Мегілл справедливо зауважує: «Нездатність окремих людей в ряді країн погодитися з аспектами їх власного минулого не означає, що коли є «дефіцит пам'яті», то становище повинне бути виправлене за рахунок його відтворення»²¹².

На перший погляд, дещо парадоксально звучить твердження Й. Рюзена відносно того, що «майбутнє здатне врятувати минуле». У цьому контексті важлива роль належить інтерпретації: «Те, “як воно, власне було”, – це не лише справа простого репродукування фактів, а й справа інтерпретування. До інтерпретування фактів належить знання про те, що сталося потім, і тут вагому роль відіграють оцінні інтенції пам'яті»²¹³. Але водночас історик застерігає: така зміна минулого після того, як воно відбулося, здатна розрадити чи й навіть примирити лише за умови часової інтерсуб'єктивності.

Згідно з К. Леви-Стросом: «Події, які є значущими за одним (часовим) кодом, не зберігають цю свою значущість за іншим»²¹⁴. На основі твердження М. Хальбвакса про детермінованість пам'яті індивідів існуючими в суспільстві категоріями розуміння висловимо припущення: на відтворення, фіксацію та інтерпретацію пам'яті також впливає тривалість стабільного періоду в теперішньому, яка усталює, і незмінність моделей пам'яті (тобто незмінність в підходах до усталених, зафіксованих пам'яттю, подій). Але водночас не можна залишити поза увагою ті значущі події, які Я. Ассман назвав «точками фіксації».

²¹¹ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. – С. 329.

²¹² Мегілл А. Историческая эпистемология. – С. 101.

²¹³ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. – С. 287.

²¹⁴ Леви-Стросс К. Неприрученная мысль // Леви-Стросс К. Перво-бытное мышление / Пер. с фр. – М. : Республика, 1994. – С. 319.

Визначальним для подальшого конкретно-подієвого зрізу колективної пам'яті та з огляду на їх вплив на формування ідентичності видається виокремлення рівнів значущості подій, запропоноване Й. Рюзенем:

1. Події з позитивною ґрунтувальною й конститутивною функцією;

2. Події, що негативно конституують ідентичність;

3. Події або ланцюги подій, які давніші вияви колективної ідентичності перетворюють на інші й новіші²¹⁵.

Продукуючи подібне увиразнення, Й. Рюзен ще й диференціює подієві складові, зауважуючи, що одна й та сама «історична» подія має завжди дві частини: «Це – синтез фактичності, ґрунтованої на досвіді, й інтенційності, ґрунтованої на цінностях, нормах і інтересах»²¹⁶. При цьому автор підкреслює умовність такого поділу. Наразі видається, що в темпоральному вимірі фактичність може бути незмінною, однак інтенційність трансформується, позаяк трансформуються цінності, норми й інтереси. Відтак, пам'ять може звертатися до факту, але його інтерпретація залежатиме від усталених ціннісно-моральних та ідеологічних норм суспільства.

У моделі Р. Коллінґвуда фігурує поняття «внутрішня сторона події», під якою автор розуміє лише те, що може бути описане в категорії мислення (мотиви, роздуми). Натомість під зовнішньою стороною події автор розуміє лише те, що стосується «тіл та їх руху»²¹⁷. У проекції на колективну пам'ять це може бути опри-явлене в побудові теоретичної конструкції з сутнісними характеристиками «внутрішня» й «зовнішня» сторони колективної пам'яті. Під «внутрішньою стороною пам'яті» пропонуємо розуміти процеси формування образів, їх інтерпретацію групами чи індивідами, осмислення існуючої «картинки» в певному контексті. Натомість «зовнішньою стороною» пам'яті є події, які відтворюються в часовому вимірі.

²¹⁵ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. – С. 205–207.

²¹⁶ Там само. – С. 197.

²¹⁷ Коллінґвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография / Пер. с англ. – М. : Наука, 1980. – С. 203.

Тобто домінантою «внутрішньої сторони пам'яті» виступає відповідь на питання «як?» відтворюється, а «зовнішньої» – «що?» відтворюється.

Наступним кроком у цьому алгоритмі має бути пошук механізму ініціації – як здійснюється «зчеплення» минулого й теперішнього, минулого й майбутнього у вимірі колективної пам'яті. Й. Рюзен вводить поняття «темпоральна інтерсуб'єктивність» – це зв'язок між людьми минулого і сучасними людьми, який перебуває на рівні змістовності практики їхнього життя. Надії, очікування і страхи в ланцюгу поколінь якоюсь мірою «передають у спадок»²¹⁸. У цьому ж проблемному полі артикульовано твердження Хосе Ортеги-і-Гассета: «Генерації постають одна з одної, тож нова стикається з формами, породженими попередньою. Таким чином для кожної генерації життя є процесом у двох вимірах. В одному з них життя одержує вже пережите попередньою генерацією – ідеї, поцінування, інституції тощо; в другому – пускається самопливом»²¹⁹.

Одна з парадигм цієї темпоральної інтерсуб'єктивності – це міжпоколіннєвий зв'язок культурної орієнтації. У термінах запропонованої гіпотези Й. Рюзен зауважує, що «минуле» – це не якийсь сталий фактаж, бо суб'єктивність людей, що діяли й стаждали в ньому, приводила його в часовий рух, який у ментальному зв'язку поколінь більших і менших колективів сягає аж до нас. Точніше, він сягає нашого ества, сягає глибин нашої суб'єктивності, проходить крізь нас і сягає майбутнього, яке ми, визначаючи змісти, проектуємо для своєї діяльності²²⁰.

Йдеться про комунікативну пам'ять, яка мало формалізована й виникає в інтерактивному контексті людських взаємин у повсякденні. Комунікативна пам'ять базується на звичаєвому досвіді індивідів і груп. Аналізуючи поняттєвий ряд пам'яті в працях Хальбвакса та Ассмана, російська

²¹⁸ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. – С. 315.

²¹⁹ Ортеги-і-Гассета Х. Тема нашої доби // Вибрані твори / Перекл. з іспанської В. Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенко. – К. : Основи, 1994. – С. 318–319.

²²⁰ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. – С. 315–316.

дослідниця Ю. Арнаутова зауважує, що це радше усна традиція, своєрідний «живий спогад», який існує у вимірі трьох поколінь – діти-батьки-діди²²¹. Комунікативна пам'ять нетривала (коротка) – охоплює лише 80–100 років, до того ж не має загальновищарних «пунктів фіксації», які пов'язують її з віддаленим минулим.

Натомість культурна пам'ять формується віками (тривала (довга) пам'ять). Культурну пам'ять характеризує високий ступінь формалізації, й виникає вона в полі церемоніальної комунікації. «Пунктами фіксації» чи «об'єктивованими формами» культурної пам'яті Я. Ассманн вважає «фігури спогадів»: тексти, зображення, монументальні будови, написи тощо. При цьому культурна пам'ять обов'язково пов'язана з соціальними групами, для яких вона слугує умовою самоідентифікації, зміцнює в них відчуття єдності й власної своєрідності. Культурну пам'ять можна розглядати як узагальнюючу назву для всього «знання», яке скеровує переживання, дії, суспільну практику, повторюється та передається з покоління в покоління. Культурна пам'ять має (за Ассманом) «реконструктивний характер», тобто імпліковані в ній ціннісні ідеї, ступені релевантності, як і «знання про минуле», яке вона транслює, безпосередньо пов'язані з актуальною для поточного моменту ситуацією в житті групи. У цій взаємодії виникає «соціальна мережа» взаємодії (пригадування якихось подій). Я. Ассман розглядає «комунікативну» пам'ять та «культурну» пам'ять як складові пам'яті колективної.

Позиціуючи майбутній вимір часової інтерсуб'єктивності як «відкритий кінець у поєднанні минулого й сучасного», Й. Рюзен наголошує: «Це майбутнє настільки «дійсне», наскільки напрям передбаченого розвитку, спроектованого й започаткованого у своїх діях в ім'я ненароджених поколінь, кореспондує з «дійсним» поєднанням минулого й сучасного, які несуть у собі тягар досвіду минулого й живість сучасного життя»²²². Дослідник постулює: «Історична пам'ять виконує

²²¹ Арнаутова Ю. А. Культура воспоминания и история памяти // История и память: Историческая культура Европы до начала Нового времени / Под ред. Л. П. Репиной. – М. : Кругъ, 2006. – С. 50.

²²² Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. – С. 288.

умову доконечного дистанціювання з теперішнім, щоб одержати майбутнє як інноваційний шанс»²²³. Оперуючи категоріями «простору досвіду» та «горизонту очікувань» як засобами постановки теми історичного часу²²⁴, Р. Козеллек стверджує, що «теперішнє та майбутнє перехрещуються між собою в існуючих нині досвіді та очікуваннях»²²⁵.

Вальтер Бен'ямін окреслив спрямованість минулого в майбутнє у відомому формулюванні про те, що «нас очікували». Коментуючи цей вислів, німецький дослідник Йорн Рюзен зауважив, що з погляду теорії історії це означає, що в досвіді минулого завжди є сподіване майбутнє.

Таким чином, зміна часових перспектив спричиняє певні зрушення в сприйнятті або конфігуруванні складного соціального феномена – колективної пам'яті. Усвідомлюємо, що пропонується наукова розвідка номінує дискусійну тональність порушеного питання. Потребує подальшого з'ясування та осмислення комплекс питань (зокрема: механізм взаємодії чи витіснення матричної форми пам'яті та новоутвореної; як відбувається процес формування матриці пам'яті, наскільки можна говорити про тяглість колективної пам'яті; які чинники впливають на забування чи реанімування її складових; що є фільтрами пам'яті; як відтворити початкову форму того, що пам'ятають, як діє пам'ять в певних контекстах та ін).

²²³ Рюйзен Й. Нові шляхи історичного мислення. – С. 330.

²²⁴ Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. – С. 350–375.

²²⁵ Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. – С. 360.

1.4. Історична пам'ять: поняття і феноменологія

Вінстон Сміт – персонаж роману «1984» Джорджа Орвелла – засумнівався у правдивості офіційної історії своєї країни. Забравши до робітничого кварталу Лондона, він запримітив старого, років восьмидесяти, котрий простував до пивниці. Цей старий мусить добре пам'ятати капіталізм, подумав Сміт, адже застав революцію уже зрілим чоловіком, він – живий зв'язок із минулим. Від кого ж ще, як не від нього, можна довідатися про колишнє життя?

«Ви значно старші за мене», – мовив Сміт, пригощаючи старого пивом, – «на вашому віку сталося чимало змін. А чи правда?...» – цікавиться Сміт і розпитує про економічну експлуатацію, жакливі умови життя, соціальне приниження, особливий статус представників панівного класу, отих лордів, що розїжджали вулицями в шикарних автомобілях, нап'явши на голови химерні циліндри. Старий глянув блакитними очима на обшарпані стіни пивниці, потім на затертий шинквас і двері вбиральні, ніби в обстановці цього закладу намагався роздивитися зміни, котрі приніс час... Багато цікавого довідався Вінстон Сміт про дореволюційну добу: як промовець у Гайд-парку обізвав лейбористів «лакеями», так і сказав, «лакеї буржуазії!», наголосив старий, посміхнувшись і хильнувши пива; як старий (коли ще не був старим, а двадцятилітнім парубком) штовхнув якимось посеред тротуару п'яного добродія в чорнім пальті та циліндрі, получив од того в морду й мало не трафив під автобус; і як, років п'ятдесят тому, йдучи на похорон своєї невістки, і сам надягав циліндр (звісно, брав на прокат).

Засмутився Вінстон Сміт од цих розповідей і подумав, що цілком імовірно, офіційна історія країни і не геть фальшива, а, можливо, і геть не фальшива. А пам'ять старого – «звалисько дрібних деталей». І відчай пройняв Вінстона Сміта. «Свідки старого світу не спроможні зіставити епохи, – збагнув Сміт. – Вони пам'ятають безліч непотрібних фактів: сварку зі співробітником, пошуки велосипедного насоса, що кудись запропастився, вираз обличчя давно померлої сестри, вир пилу вітряного ранку сімдесят років тому, але те, що справді важливе, – поза їхнім кругозором. Вони подібні до мурахи, яка бачить дрібне, але не бачить велике».

Нині тема «історичної пам'яті» вельми популярна. Але, якщо розвивати орвеллівську метафору, то «історична пам'ять» – це спогад мурахи про зустріч зі слоном.

«Історична пам'ять» і суміжні поняття

Поняття «історична пам'ять» відносно нове в українській гуманітаристиці. Саме тому в багатьох наукових студіях (не кажучи вже про публіцистику та політичну риторику) це поняття вживається достоту довільно, зазвичай, як синонім до понять «національна свідомість», «історичні уявлення», «колективна пам'ять» тощо. Рецепція українськими дослідниками західної соціальної філософії й історіографії сприяла запозиченню цього поняття і методології його застосування. Але справжній ажіотаж довкола історичної пам'яті настав із початком в Україні «історичних війн». На війні ж, як відомо, всі засоби згодяться (а некоректний вжиток поняття, то це – взагалі дріб'язкова річ).

Отже, не зайвим є окреслити вжиток поняття «історична пам'ять». Доцільно також, аби виокремити питоме значення поняття, зіставити його з суміжними. Саме в такий спосіб, шляхом вибудови поняттєвої матриці, і до снаги виявити, що власне ми маємо на увазі, кажучи про «історичну пам'ять». Та чи вдасться в підсумку дійти точної дефініції «історичної пам'яті»? Згідно з міркуванням польського філософа Владіслава Татаркевіча, поняття, якими послуговуються гуманітарні науки, – присутньо «відкриті». Визначеність властива лише поняттям логіки та математики. Неокантіанство прагнуло надати філософії суто наукової точності. І реалізацію цієї мети вбачало в конкретизації понять. Однак зрештою забрело в такі хащі, в яких зустрілось і поріднилося зі схоластиком. Тож Людвіг Вітгенштайн (чи то жартома, чи то серйозно) мусив визнати: уточнення будь-якого поняття є справою нескінченною, а отже – й безглуздою. Та попри усвідомлення необхідності певного іронічного агностицизму, завважимо, що формулювання максимально точної дефініції поняття «історична пам'ять» є необхідним завданням.

Однією з найпомітніших праць, присвячених історичній пам'яті, є книга українсько-канадського історика Сергія Єкельчика «Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській

історичній уяві». Ця написана англійською мовою книга спершу була опублікована в Торонто (2004 рік). І лише в 2008 дійшла в перекладі до українського читача. Завдяки такій віддаленості від «історичних війн» в Україні ця книга є зразком дослідження, в якому поняття «історична пам'ять» використовується суто нейтрально.

Уже в передмові автор пише про *суму понять, які розкривають дискурс історичної пам'яті*. Насамперед – це *модерністський дискурс становлення націй і дискурс постколоніальних студій*. Кажучи про модерністських дискурс «уявленості» націй, Єсельчик відзначає, що творення націй ніколи не починалося з чистого аркуша. «Інтелектуали XIX і XX століть мали обмежений культурний простір для соціальної інженерії: вони вживали наративи, об'єкти та образи, які вже асоціювалися з певними поняттями чи емоціями»²²⁶. Отже, згідно зі слушним міркуванням Єсельчика, нація є «дискурсивним» поняттям, але начало цього дискурсу вельми глибоко заховане в історії культури, відтак і сам «дискурс» нації є визначеним наративами та традиціями колективної пам'яті домодерної епохи. Скажімо, «дискурс» української нації об'єктивно ґрунтувався на літературі козацьких канцеляристів.

У свою чергу, саме за посередництва методології постколоніальних студій, вважає Єсельчик, до снаги виявити соціальну та світоглядну позицію творців дискурсу української національної пам'яті, зокрема в сталінську добу. «У багатьох сенсах, – пише Єсельчик, – тогочасні українські культурні діячі поводитися як класичні місцеві еліти, котрі визначали свою відмінність і захищали свою культурну сферу, не кидаючи виклик імперії (а насправді обґрунтовуючи самé імперське домінування)»²²⁷. Продовжуючи міркування Єсельчика, зазначимо, що історична пам'ять так чи так відображається в словах, є наративом, що об'єктивно зумовлює існування ціннісної ієрархії, відображеної в естетичному каноні.

Конкретизуючи поняття «історична пам'ять», Єсельчик традиційно посилається на праці Моріса Гальбвакса, П'єра Нора та Йосефа Єрушалмі. Саме від Гальбвакса Єсельчик бере розрізнення

²²⁶ Єсельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Пер. з англ. – К. : Критика, 2008. – С. 25.

²²⁷ Там само. – С. 23.

понять «історія» та «колективна пам'ять» (традиція): історія розпочинається там, де втрачається традиція. Необхідно акцентувати й таку тезу Гальбвакса: колективна пам'ять багатоголоса, історія – монологічна.

Тотожна інтерпретаційна схема спостерігається й у запропонованому П'єром Нора дослідженні «місць пам'ятні»: атрибути колективної пам'яті певних соціальних груп (наприклад, феодалські замки та міські ратуші) зрештою трансформуються в загальнонаціональну систему символів. («Минають дні, минають ночі») і нащадки буржуа милуються похмурими вежами, що були ненависні їхнім пращурам). Згідно з Єрушалмі, цей процес відбувається інституційно, «під тиском модерних історичних репрезентацій».

Разом із тим Єкельчик відзначає, що в трактуванні «колективної пам'яті» серед дослідників немає одностайності. Утім і саме поняття «історична пам'ять», на думку Єкельчика, «важко піддається систематизації, вислизає від неї». Характеризуючи погляди П'єра Нора та Йосефа Єрушалмі, Єкельчик вказує, що дослідники ототожнюють як колективну й історичну пам'ять («наші знання про минуле»), так і «соціальну пам'ять прожитого нами досвіду». Хибою теорії Нора та Єрушалмі, на думку дослідника, є ігнорування питання про «засвоєння історичної пам'яті індивідом». Бо ж «індивідуальна практика пам'яті, яка формує приватні спогади у рамках сучасного публічного знання про минуле, – це також момент визначення себе самого, адже усвідомлення історії формує основу модерної національної ідентичності»²²⁸. Відтак, зазначає Єкельчик, евристичність має й поняття «історична свідомість», потрактоване в дослідженнях Еймосама Франкенштайна та Сьюзен Крейн як «бажання індивідів зрозуміти свій досвід історично».

Лариса Нагорна, зіставляючи поняття «історична свідомість» й «історична пам'ять», вказує, що вони часто помилково ототожнюються. Перше поняття є ширшим, а сама історична свідомість – системнішою та впорядкованішою, оскільки являє собою інституційно визначений досвід історичного мислення. «Історична свідомість, – пише Нагорна, – перебуває на вищому шаблі – вона є опосередкованим результатом ціннісно-психологічного впливу

²²⁸ Єкельчик С. Імперія пам'яті : російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – С. 27.

знання на систему світобачення, емоції, мотивації, поведінкові стереотипи»²²⁹. Історична ж пам'ять натомість – утворення спонтанне, підживлене зазвичай зусиллями політиків і публіцистів.

Отже, ми маємо такі ключові поняття: 1) «історія» – модерна трактовка становлення «дискурсивної» нації. Історія присутньо є монологічною й підпорядкованою телеологічній логіці: виникнення нації є закономірним й об'єктивно неминучим; 2) «колективна пам'ять» – традиційні практики (ритуали) та наративи (оповістки, легенди) певних соціальних груп. Колективна пам'ять є гомогенною й формується в процесі безпосередньої комунікації з носіями досвіду; 3) «історичне уявлення» – довільна трактовка історії та наративів колективної пам'яті; 4) «історична свідомість» – уявлення суб'єкта про канонізовану історію, котре приймається ним як основа його національної самоідентифікації; 5) «соціальний досвід» – трактовка соціальних подій, властива їхнім безпосереднім учасникам.

Як бачимо, поняття «історична пам'ять» близьке за змістом до поняття «історична свідомість», як її трактують Еймосам Франкенштайн, Сьюзен Крейн, Лариса Нагорна. Відмінність насамперед у тім, що «історична свідомість» ґрунтується на суб'єктивно прийнятному дискурсі національної історії. І прийняття це присутньо є некритичним і догматичним. Натомість «історична пам'ять» може мати предметом «колективну пам'ять» або «пам'ять соціальну», формуючи в такий спосіб ревізійністський дискурс нації.

Отже, б) «історична пам'ять» – усвідомлення актуальних для суб'єкта аспектів історичного дискурсу або колективної пам'яті, котре є основою або трансформації усталеного історичного дискурсу (засадничого для історичної свідомості), або формування нового дискурсу національної історії.

Значимо, що слово «пам'ять» у цьому понятті має не психологічне, а філософське значення – інтеріоризація сенсу, прийняття його як актуального і визначального для діяльності суб'єкта. Історичної пам'яті в її буквальному сенсі, звісно, не існує. Спогади, наприклад, учасників Другої світової війни – це не історична пам'ять у точному значенні поняття, це – наратив їхнього

²²⁹ Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. – К. : ІТІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – С. 162.

соціального досвіду. Інша справа, що коли соціальний досвід участі в Другій світовій війні піддається суб'єктом трансформації згідно з нормативним дискурсом історії цієї війни, то такий наратив уже являтиме собою прояв історичної свідомості. Коли ж такий наратив вступатиме в дискурсивне протистояння з іншим альтернативним трактуванням історії Другої світової, то наратив набуватиме рис історичної пам'яті, хоча може таким і не бути, бо одна нормативна трактовка історії може лише стикатися з іншою не менш нормативно.

Показовий приклад – «страсті» довкола постаті Степана Бандери. Особи, для яких він є антигероєм із великої літери, зазвичай лише захищають власну соціально-політичну ідентичність, котра визначена їхньою історичною свідомістю, сформованою радянським нормативним дискурсом історії «Великої Вітчизняної війни». І до постаті історично-реального Степана Бандери їм, загалом, байдуже. І поготів, якби стало відомо, що ніякого Бандери і не було, що це лише вправна містифікація, то вони засмутилися б і обурились, бо ненависть до Бандери – це атрибут чистоти їхньої ідентичності.

Відтак слушно стверджувати, що *історична пам'ять завжди конфліктна*. Вона емоційно та міфологічно загострена. Вона може вбиратись у шати *політичного й історичного нігілізму*. Але цей нігілізм – своєрідна провокативна теза, що спонукає до заперечення *історичної пам'яті – це спроба руйнації усталеного дискурсу з метою вибудови нового нормативного дискурсу*. Суб'єкт, який артикулює наратив історичної пам'яті (наголосімо, що це – зазвичай, нове бачення історії), – мимоволі вступає в конфлікт із носіями нормативної історичної свідомості. Коли Тарас Шевченко називає «ясновельможних гетьманів» – «грязь Москви, варшавське сміття», він частково заперечує й нормативний дискурс російської історії, й колективну пам'ять нащадків козацької старшини.

Рух від нігілізму до соціального конфлікту, а в рамках соціального конфлікту до ствердження нової дискурсивної нормативності – це необхідні віхи розгортання історичної пам'яті. Справжньою енергетикою цього руху є етика. *Історична пам'ять присутньо – етична, оскільки слугує легітимації*. Історична ж свідомість натомість (якщо дотримуватися усталеного у філософії розрізнення понять «етика» та «мораль») – присутньо моралістична, оскільки спрямована на збереження ключових когнітивних стереотипів.

Коли почалася війна – Вінстон Сміт цього не знав. Здавалося, війна йшла завжди. Але він добре пам'ятав, що лише чотири роки тому його країна (Євразія) уклала союз із Океанією, а до того воювала проти неї, маючи союзником Остазію. А тепер усе перемінилося. І в усіх архівах, на всіх сторінках газет і книг з історії написано: Євразія завжди воювала з Остазією, мир з Океанією був завжди. Вінстон відчував, що його пам'ять – це останній сховок історичної правди. І пам'ять ця дошкуляла йому. Сидячи у своєму робочому закапелку, ковтаючи в їдальні смердючий джин «Перемога», йдучи вулицями крізь вихори пилу, роблячи з усією країною фізичні вправи перед телекраном, він почувався – зрадником і чужинцем. Потрібне було лише одне зусилля волі: забути, що чотири роки тому не було ніякої війни з Океанією, і зробити висновок: оскільки війна таки була, то Євразія воювала з Остазією. Потрібна була дрібниця. Хіба мало речей він забув на своєму віку? Забув навіть обличчя матері. Це так просто – розпилити спогад. Але (і Вінстон розумів це) Міністерство любові швидше розпилить його тіло, аніж він зможе розпилити власну пам'ять.

Генеалогія історичної пам'яті

Як виникає історична свідомість – зрозуміло. Школа, університет, ЗМІ, політичні ритуали, мистецтво – формують, за висловом П'єра Нора, «місця пам'яті». Кожна історична пам'ять претендує на те, щоб стати історичною свідомістю – альтернативою того історичного дискурсу, проти якого вона повстає. Але як виникає «історична пам'ять»? Що провокує її зародження? Кажуть, Усесвіт виник у наслідок Великого вибуху. От я й запитую про іскру. Що то за іскра, котра спричиняє вибух історичної пам'яті й зародження галактик історичної свідомості? Я написав, що історична пам'ять нігілістична, конфліктна й етично-нормативна; і що етика є рушієм розгортання історичної пам'яті. Певен, що відповідь на питання про зародження історичної пам'яті можлива лише шляхом віднаходження *конфлікту*, який спричиняє неприйняття соціальних реалій, легітиміційного дискурсу, і відповідно – пошуки соціальних і легітиміційних альтернатив.

Звернімося до української минувшини. Історик Наталя Яковенко, проаналізувавши «літературу канцеляристів» (тексти Григорія Грабянки, Пилипа Орлика та Самійла Величка), звертає увагу

на майже тотожні дискурсивні форми, за допомогою яких автори відображають події козацької революції, наступної Руїни та виступу Івана Мазепи проти Петра I. Зокрема Яковенко пише: «Доходячи до сакраментального пункту – обґрунтування законності козацького повстання проти короля-помазаника, Грабянка апелює до релігійних кривд (“ляхи заборонили православну віру”), Орлик – до захисту “православної віри, прав і вольностей”, Величко – до лицарського “права на опір”»²³⁰.

У свою чергу, як пише Яковенко, Пилип Орлик удається до цієї самої аргументації («право на опір»), витлумачуючи у «Виводі прав України» та «Маніфесті до європейських держав» законність власних дій і дій Івана Мазепи щодо Петра I: «Козаки, – пише Орлик, – мають за собою право людське й природне, одним із головних принципів котрого є: народ завжди має право протестувати проти гніту і повернути уживання своїх стародавніх прав»²³¹. «Право на опір», про яке йдеться в Орлика та Величка, – це, наголошує Яковенко, «невилучний елемент середньовічного лицарського права», своєрідного договору, який укладають сюзерен і васал: перший бере на себе обов'язок «опіки», другий – служби. Невиконання ж обов'язку «опіки» дає васалу «право на опір». Саме ця логіка лицарського права (хрестоматійна для Середніх віків) і використовується авторами-канцеляристами. Зазначимо також, що саме ця логіка, перенесена з лицарського права до теорії суспільного договору, була й формою легітимації війни за незалежність США та Великої Французької буржуазної революції.

Релігійні «кривди» та «кривди козацькому народу» – ось каталізатор конфлікту. Звернімо увагу й на те, що Богдан Хмельницький, прагнучи залучити до повстання не лише представників козацької верстви, а й посполитих, також апелює до релігійних почуттів, тих таки «кривд» віри. Годі й казати, що для Середньовіччя (і не лише для Середньовіччя) релігійні почуття – це вельми важливий складник ідентичності. І цілковите блюзнірство – ставити питання про масштаби «кривд». Дошукуватися, а чи були кривди (з соціологічного погляду)? Або ж з'ясовувати витоки

²³⁰ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 3-тє вид., перероблене та розшир. – К. : Критика, 2006. – С. 440.

²³¹ Там само. – С. 441.

«дискурсу кривд». Та й непотрібне це завдання. Бо «кривди» чи, кажучи сучасною мовою, «травми» – це переживання, ментальний феномен, який не піддається кількісному вимірюванню.

Чому релігійні війни такі жахливі? Чому настільки сповнені фанатизму? Адже християнство заповідає: возлюби, не вбий, підстав другу щоку? Справа в самій специфіці віри. Віра ірраціональна. І як ірраціональний символ вона зумовлює поведінковий ригоризм і мисленнєвий догматизм. Зазіхання на догмати та форми нормативної ірраціональної поведінки завжди викликає лише одну реакцію – агресію. Чому? А тому, що в інший спосіб неможливо захистити ані догмати, ані ірраціонально прийняті поведінкові форми. Людина не годна раціонально пояснити, чому вона вірить і чому дотримується релігійних ритуалів. Специфіка ще й у тім, що раціонально пояснити символи віри та доцільність ритуалів – узагалі неможливо. Переживання віри – це містицизм і самокатування. Це наруга над логікою, здоровим глуздом і потребами тіла. Віра затискає гайки свідомості та поведінки. Віра – це вишкіл волі: волі до самообмеження в думці та поведінці. Ця воля тамує внутрішній конфлікт – бунт проти алогічності та дошкульності. І жага цього бунту стикається з простою і вульгарною річчю – страхом Божим, містичним жахом перед незвіданістю посмертності та містичним сподіванням на благодать у прижиттєвості (без якої легше вмерти, аніж жити). «Кривди віри» – це глузування над волею людини, перетворення містицизму на марновірство, а догматизму на глупство. Одне слово, неприємно почуватися ідіотом. Найзапекліший конфлікт спричиняється саме зазіханням на символи – речі ірраціональні. Незбагненні символи обстоюються лише за допомогою найзрозумілішої речі – насилля.

Сучасна Україна як єдність, даруйте на слові, «землі та крові» народилася саме в буремному XVII столітті. Саме боротьба проти Берестейської унії змусила усвідомити і прийняти як визначальний складник «руської» ідентичності не православну віру, а кровну спорідненість. Адже саме після унії Мелетій Смотрицький написав, що не віра робить русина русином чи поляка поляком, а «народження і кров» робить русина русином, а поляка поляком. Саме Руїна – громадянська війна – призвела до кшталтування у свідомості загалу образу України – «Матки-Отчизни нашої»,

єдиного терену від Новгород-Сіверського до Холма та Сяну. Спільне приниження, спільна трагедія і навіть, що важливо, – спільна ненависть українця до українця! – це ті чинники, котрі спонукали до усвідомлення, переживання й артикуляції єдності народу.

З тієї ж таки трагедії Руїни та фактичної загибелі Гетьманщини під Полтавою й постало історичне сприйняття України. Крах державно-політичного життя об'єктивно унеможливив становлення історичної свідомості як форми осмисленої в часі (тобто історично) державно-політичної ідентичності. Це історичне сприйняття могло зародитися (й зародилося) лише як узагальнений і символічно поданий соціальний досвід – колективна свідомість старшинської верстви, виражена в історичній пам'яті. Політичні шторми викинули їх на безлюдний острів Слобожанщини. Шаблі повисли на ржавих цвяхах. Бойові коні розтовстіли й одвикли від гарматних залпів. Пошрамовані тіла протяглися ладаном. Ревматизм, самотність і бездіяльність – ось доля колись навіжених полковників і сотників. Україна забрела в історичний лабіринт і загубилася. Стіна перед носом змушує пригадувати шлях за спиною. Пастка лабіринту змушує лементувати. Цим лементом і стала історична пам'ять.

Історична пам'ять завжди травматична. Це завжди переживання кривди. Історична пам'ять завжди етична. Історична пам'ять непотрібна, коли є можливість, сміливість і воля перетворити крапку на кому, коли є можливість відплатити за кривди. Така відплата і є політичною діяльністю. Політичні ж шляхи в Україні ведуть або в Бендери, або до Бандери. Одне слово, і там, і там – не Едем.

Переживання краху політичного проекту й усвідомлення неможливості політичної діяльності залишає тільки один шлях – спогади, етичний пафос й естетичний надмір. Чому, запитують історики, війна Богдана Хмельницького, в якій були блискучі перемоги, відобразилась у народній свідомості загалом і передусім в одній думі про поразку під Берестечком? Тому й відобразилась, що війна загалом завершилася поразкою. Берестечко стало символом, ключовим образом історичної пам'яті, в якому сфокусувалася гіркота поразки.

Історична пам'ять – це переживання болю. Це – символізація болю. А символ тяжіє до просторово-часової єдності. Слово про символ тяжіє до лаконічності. Людська свідомість – не підручник з історії. Свідомість стискає спіраль часу в одну точку. Багаторічна війна з її відомим фіналом стиснулася у ємкий образ Берестечка.

Ми нарікаємо на депресивність української історичної пам'яті – вічний плач і голосіння. Справа лише в тім, що історична пам'ять посутньо іншою й бути не може. Історична пам'ять некрофільна. Вона тяжіє до похмурих образів кладовищ, руїн і могил. Історична пам'ять, породжена поразкою та наступною фрустрацією, є рефлексією поразки та фрустрації. Історична пам'ять – це прояв понівеченої суб'єктності. Це свідомість понівеченості. Тож, які образи може продукувати така свідомість? – Могили серед степу широкого, розритої могили, зарослого бур'яном Чигирина. (Назва міста Чигирин перекладається з татарської як «шлях»). Це – шлях, який нікуди не вивів Україну.)

Однак, чи самотня українська історична пам'ять у цій зацикленості на стражданні? Вічний Єрусалим, втрачений Єрусалим, спасений Єрусалим; щойно нога грішника ступить на землю обітну – простяться усі гріхи!

Вольтер якось зазначив, що народи, які зазнали поразки на полі бою, прагнуть виграти битву на білому полі паперу. Вони прагнуть знецінити перемогу ворога. І єдина зброя у цій боротьбі – етика й естетика. І перемога настає лише тоді, коли переможці приймають етико-естетичні образи, створені переможеними. Коли переможці починають вірити в етичну вищість переможених, тоді вони зазнають духовної поразки й уже не спроможні користуватися плодами перемоги здобутої на полі бою. Коли спис прохромив тіло Ісусове – християнство зазнало поразки. Коли були написані Євангелії – християнство перемогло. Літери виявилися гострішими, аніж спис і цвяхи. Коли Полуботок високо-високо повис на дибі – там таки, між небом і землею, повисло й майбутнє України. Страсті Полуботкові – оповістки про безневинні муки його – це аналог батога, який шматував його тіло: оповістки шматували моральність ката. Високим на зріст був цар Петро, але здійснений на дибу Полуботок виявився вищим.

Історична свідомість може поборювати історичну пам'ять лише шляхом раціоналізації. Фізичні гоніння тільки посилюють відчуття фрустрованості, відповідно – посилюють здатність свідомості сприймати й продукувати стражденицькі образи. Не Шевченкові тексти як такі, а солдатчина витворила з поета Батька-Тараса. Калнишевський, останній кошовий Війська Запорозького, був людиною, скажімо так, не вельми добродесною. У кращі часи запорожці таких у Дніпрі топили. І от потрапляє Калнишевський до ями на Соловецьких островах. І хоче він уже не ланів розлогих, і не ставків повнорибих, а палицю сучкувату, аби щурів одганяти. І вийшов із ями Калнишевський святим схимником Петром Багато-страждальним (і з погляду Православної Церкви, і з погляду української історичної пам'яті).

Історична свідомість може протиставити етиці історичної пам'яті лише власну етику, а естетиці – лише власну естетику. «Лик его ужасен, он прекрасен», написав Олександр Пушкін. Прекрасність жаху – це естетика історичної свідомості. Велич звершень, масштабність причетності, «громад'є планов» (додав би Маяковський) – це стилістика історичної свідомості в розробці теми «людина і простір». У зіткненні історичної свідомості й історичної пам'яті стикаються формально велике й формально мале, формально сильне й формально слабке. Однак за формальною величчю може бути порожнеча. А за формально малим і неформально мале – дріб'язкове. Історична свідомість й історична пам'ять борються за етичну велич, якій байдуже до формального. У гнилому тілі біблійного Йови, зіщуленому поміж китовими ребрами, знайшлося стільки величі, що її вистачило, аби протиставити самому Богові!

Провінція і метрополія, минуле і майбутнє, страждання і сила, машина і природа, почуття і розум, жіноче і чоловіче – це загалом ключові образи, які протиставляють одне одному історична пам'ять й історична свідомість. (Показово, що саме ці бінарні образи й становлять канву колоніальної культури).

Узагальнюючи генеалогію історичної пам'яті, варто конкретизувати такі структурні компоненти:

1) передумовою зародження і становлення історичної пам'яті є ідентичність. В українському випадку ця ідентичність мала клю-

чові характеристики етнічної (уявлення про кровну спорідненість, спільну Батьківщину, спільну культуру й релігійну віру) та національної (спільна політична традиція й актуальний державно-політичний проект). У боротьбі за державно-політичний проект провідну роль відігравала козацька верства, зокрема старшина. Тож соціальний досвід козацької старшини і став основою спершу колективної, а згодом й історичної пам'яті;

2) чинником розвитку історичної пам'яті є фрустрація національної ідентичності (блокування розвитку державно-політичного проекту). Державне життя нації з необхідністю проявляється в історичному дискурсі. Крах державного життя унеможлиблює становлення історичного дискурсу, а відповідно й формування історичної свідомості. Проте в рамках християнської культури історичне світосприйняття об'єктивно властиве мисленню²³². А, отже, це історичне мислення мусить знайти форму проявлення. І такою формою стає історична пам'ять;

3) оскільки історична пам'ять є породженою фрустрацією, то вона завше акцентована, тобто вибіркова, зі значними емоційними форте на значущих історичних подіях. Історична пам'ять завше травмована. І хоча це й прикро визнавати, але іншої історичної пам'яті, окрім як травмованої, не існує. Історична пам'ять – це завше повернення до одних і тих самих знакових подій – джерел травми. Постійне розігрування одних і тих самих ситуацій, тиражування одних і тих самих образів (поразка під Берестечком, руйнування Батурина, катування Полуботка, розорення Січі тощо);

²³² Кажучи про історичне мислення, я маю на увазі розрізнення мислення міфологічного й історичного. Міфологічне мислення циклічне, історичне – «векторне», спрямоване на відкрите майбутнє. Згідно з традицією, основоположником історичного світосприйняття в християнській культурі вважається Августин Блаженний. Утім, уважніший погляд на вчення Августина Блаженного дає можливість побачити, що християнський погляд на історію є лише образом одного єдиного кола – початку й кінця історії. І ця зімкненість початку й кінця зближує історичне мислення з міфологічним. Тож є рація стверджувати, що історичне мислення є приховано міфологічним.

4) із психологічного погляду, історична пам'ять завше садо-мазохічна. Її дискурс завше страждальницький. Історична пам'ять мучить. Але суб'єкт не здатен відмовитися од цих історичних «спогадів», бо вони – частина його ідентичності. І більше того, ці спогади – його досвід прийняття провини за травматичну подію. Й у цьому проявляється певна конструктивність історичної пам'яті: суб'єкт почуває власну провину в тому, що політична подія мала неуспішне завершення. А отже, почуває і здатність виправити ситуацію, що називається, переграти історію. Удаючись до психологічної термінології, можна сказати, що він прагне закінчити політичний гештальт;

5) поетика історичної пам'яті неминуче ностальгійна і трагічна. Естетика Романтизму виявилася об'єктивно оптимальною для вираження української історичної пам'яті. Саме тому модерністські мистецькі форми так болісно приживалися в українській культурі: вони були несуголосними загальному само- і світосприйняттю. Історична пам'ять продукується в образах передусім трагічного канону: жах ситуації, вимушеність боротьби, героїзм, загибель героя (і повернення до того ж таки жаху ситуації). Трагічний канон найбільш етично акцентований з усіх естетичних канонів. У трагедії свідомість сягає катарсису, завдяки якому долається мученицька визначеність історичної пам'яті. Саме через трагедію й виражається етичний пафос: чистота і духовна велич страдника, ницість і жорстокість переможця. Історична пам'ять є спробою «перехитрити історію»: переможений страдник стає етично й естетично вищим за ката-переможця. І без такої етичної й естетичної перемоги неможлива перемога політична.

Фройдистські конотації історичної пам'яті

Міркуючи про історичну пам'ять, неможливо не вдатися до фройдистської термінології. (Загалом, читач уже мав можливість завважити це в попередніх уступах.) У теорії Фройда поняття «пам'ять» відіграє надзвичайно важливу роль. Адже саме завдяки функції пам'ятання-забування людина або актуалізує травматичний досвід, або блокує його. Травматичний досвід – це переживання нереалізованості актуальної потреби. В основі ж потреби, за Фройдом, лежить енергія Ід (Воно) – сфера інстинктів, насам-

перед сексуальних. У подальшому «соціальний психоаналіз» спробував зняти цю сексуальну акцентованість фрейдизму. Скажімо, згідно з Еріхом Фроммом, потреба в соціальній успішності є не менш важливою для людини, аніж потреба задовольнити первинні потреби. Докладно на цьому аспекті зупинятися не варто, звернімо увагу лише на те, що травматичний досвід не локалізується в часі, він позначається на особистості загалом і може стати визначальним. Прагнучи уникнути деструктивних проявів переживання травматичного досвіду, людина, як показує Фрейд, вибудовує стратегії психологічного захисту, котрі предметом своїм і мають пам'ять.

Загалом, Фрейд виокремлює такі способи психологічного захисту: 1) *витіснення* – найпростіша форма, спрямована на забування. Однак забути травматичний досвід неможливо. Його переживання стає підсвідомим. При цьому особа мусить витратити зусилля на постійне витіснення спогаду, що блокує її можливості до творчої діяльності; 2) *проекція* – перенесення провини за невдачу на іншого суб'єкта чи річ (найпримітивніша форма). Проекція проявляється у двох формах: а) пошукові винуватця і б) уособленні в іншому власних суб'єктивно неприйнятних потреб. Остання форма проекції виразно проявляється в ентополітичних наративах, коли Інший зображується як втілення певних (а іноді й усіх) найогидніших рис; 3) *заміщення* – прояв агресії по відношенню до суб'єкта, який становить меншу загрозу, аніж суб'єкт, що спричиняє страждання; 4) *раціоналізація* – спосіб аргументації, спрямований на інтерпретацію травматичної ситуації як начебто доцільної чи неминучої. Як відомо, завдяки Езопу, виноградне гроно, яке висить занадто високо, – завжди зелене; 5) *реактивне утворення* – двоетапна форма поведінки: перший етап – витіснення потреби, другий – протилежно спрямована діяльність. Як вважав Фрейд, найзатятіші борці проти аморальності – найбільш аморальні за своїми нахилами; 6) *регресія* – повернення до дитинних форм поведінки. Дитинство – досвід захищеності. Відтак імітування проявів дитячості є спробою створити відчуття безпеки й уникнути відповідальності; 7) *сублімація* – конструктивна реалізація потреби в соціально прийнятній формі. Фрейд вважав, що здобутки європейської культури – це наслідок сублімації заблокованих християнством первинних потреб; 8) *заперечення* – відторгнення інформації про подію: «це неможливо», «цього не може бути» тощо.

Фройд стверджував, що всі люди використовують згадані механізми, так чи так комбінуючи їх. І це – нормально. Проблеми виникають лише тоді, коли використання захисту спричиняє викривлення уявлення про реальність²³³.

Очевидно, що у феноменології історичної пам'яті простежуються захисні механізми, які виокремив Зігмунд Фройд. Цілісно вони проявляються в колоніальному дискурсі. Не вельми й складно віднайти в українській «котляревщині», як називає таку літературу Тамара Гундорова²³⁴, форми подолання травматичного досвіду. Українці-малороси зображуються регресивними: «вечно поющая и пляшущая Малороссия» заселена не завжди тверезими, але чуйними та незлобливими персонажами. Ця дитячо-жіночна інфантильність протиставляється жорстокості, раціональності й підступності Інших. Козацькі кладовища – це кубла всілякої нечесті. Вони нагадують не про славу спочилих героїв, а навіюють містичний жах. І добрий чоловік не потикається в такі місця. Спогад про славу банально витісняється.

Та звернімося до сучасних аберацій історичної пам'яті. Нині є щонайменше дві історичні теми, які викликають найбільші емоційні збурення й використовуються з метою легітимації того чи того політичного проекту: це діяльність ОУН-УПА та голодомори в Україні. Якщо потрактування діяльності ОУН-УПА загалом залежить од, умовно кажучи, «наведення когнітивних стрілок», то з Голодоморами – все набагато складніше. Історія ОУН-УПА – це історія боротьби. Це розповідь про жорстокість, фанатизм, непримирненість. Це історія про самозречення в ім'я цінностей.

У цій боротьбі вічний ад'ютант-українець цілком свідомо визначив собі політичний обов'язок і виступив самостійним учасником політичного процесу. Це трагедія, в декораціях якої можуть височіти не волинські сосни, а доричні колони. «Поворот» Мазепи, бій під Крутами й ОУН-УПА – це вчинки, що завершилися невдачею й призвели до помсти. Відчуття ж помсти (страждання) все

²³³ Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. (Основные положения, исследования и применения.) – СПб. : Питер–Пресс, 1997. – С. 127–133.

²³⁴ Гундорова Т. Кітч і література. Травестії. – К. : Факт, 2008. – 284 с.

одно є формою відповідальності. Тільки те страждання возвеличує людину, яке вона приймає свідомо як форму власної відповідальності. У стражданні є сенс лише тоді, коли людина могла його передбачити, однак зважилася, не відступила. Страждання сяє тільки в полум'ї спалених мостів. Бухгалтерія «добрих» і «поганих» учинків ОУН-УПА, незалежно від того, який «сухий залишок» у ній виявляють історики, не спростує головне – етико-естетичний канон цієї боротьби, її трагедійність.

Із голодоморами ж – усе складніше. Вояк УПА знав, чому його грудей торкається куля, знав, чому йому випала нагода побачити Сибір. Кров і білий сніг на тілі мали сенс. І це був його сенс. Це був усвідомлений вибір. А чи був усвідомлений вибір у 1933 році? Історична пам'ять про волинські ліси здатна перетворитися на історичну свідомість, бо усвідомленість присутньо була властива цим «місцям пам'яті». Натомість, що можна сказати про свідомість селянина в 1933 році? Єврей, який ішов у Бабин Яр, дедалі виразніше чуючи постріли, знав, чому він не може звернути з вулиці Артема: така Його воля. І причетність до цієї волі надавала сенсу кожному крокові й уже фактично прожитому життю. Страждання – це не ситуативний, не поведінковий, а онтологічний вибір єврея. І тому Бабин Яр є місцем пам'яті. Він од початку був таким місцем.

Спогади про 1933 рік – це не історична пам'ять, це – соціальний досвід. Це подія, захована від свідомості її учасників у чорну скриньку. Для людей, які пам'ятають 1933 рік, – це досвід, співмірний жаху кримінального насилля. У грабунку та гвалті немає сенсу. Ніхто не обирає собі роль жертви грабунку та гвалту. Концентраційний табір, плацдарм на Дніпрі та волинський ліс – це місця пам'яті. Українське село – це не місце пам'яті. Це місце насилля. Причому насилля формально «легітимного», бо ж скоєного владою, яка, з погляду здорового глузду, й мала б захищати від насилля. Ця подія заперечує всі соціальні сенси: державна машина знищує своїх таки громадян. Як жити з цим? Як дати раду спогадам? Як збагнути?

Неможливо і жити, неможливо й збагнути, до снаги лише збабути. *Витіснити*, сказав би Фройд; знайти «цапа-відбувайла»,

себто створити *проекцію*: в усьому винен Сталін; або ж вдатися до *реактивної поведінки* – податися в прокурори, і з об'єкта потенційного насилля стати суб'єктом, який здійснюватиме насилля.

27 квітня 2010 р. Президент Віктор Янукович, беручи участь у засіданні Парламентської Асамблеї Ради Європи, сказав: «визнавати Голодомор як факт геноциду щодо того чи іншого народу, ми вважаємо, буде неправильно, несправедливо. Це була трагедія, спільна трагедія держав, що входили до СРСР». Президент переконаний, що «це були наслідки сталінського тоталітарного режиму, ставлення до людей».

29 січня 2012 р. Президент Віктор Янукович оприлюднив таке звернення:

«Дев'яносто чотири роки тому біля станції Крути відбувся бій, в якому полягли українські юнаки – військові курсанти, студенти та гімназисти. Вони вірили, що захищають ідеали свободи і незалежності України.

Ця героїчна та водночас трагічна дата в історії нашої держави завжди буде нагадувати нам про велику відповідальність наставників і командирів за рішення, які вони приймають.

Згадаймо нині у молитві душі загиблих героїв. Хай з Богом спочивають».

Страсбурзька заява побудована на логіці раціоналізації та проекції. Проективний механізм забезпечує локалізацію події: провина покладається на сталінізм, котрий відокремлюється й од посутнього тоталітарного характеру радянської влади, й од політичного статусу тогочасної України – окупованої країни під орудою колабораціоністського режиму. Водночас, шляхом раціоналізації, подія розпоршується, набуває подібності до стихійного лиха, фактично стираються такі її юридичні характеристики, як умисел, організація, реалізація та приховування. Інтерпретація цієї події в устах Президента Віктора Януковича дає можливість спостерегти унікальну аберацію: Голодомор є для нього травматичним образом, але в парадоксальному сенсі. *Янукович сприймає Голодомор не з позиції жертви, а з позиції винуватця.*

Голодомор є для нього травматичним, оскільки заперечує його ідентичність радянської людини. Загроза ідентичності є травматич-

ною. І тому Янукович вибудовує захист, аби витіснити загрозу – образ події, котра викриває всю химерність і радянської, і пострадянської ідентичності, включаючи ціннісну шкалу, властиву і тій, і тій. Радянська ідентичність була посутньо заснована на геополітичній ксенофобії й ієрархії «вищості – заниженості» соціальних й етнополітичних образів, опозиції нарцисичного Я-образу та заниженого образу Іншого. Збереження ж нарцисичного Я-образу зумовлює мотивацію витіснення образу події, кора піддає сумніву апріорну непогрішимість самосприйняття нарциса. Саме тому заява Віктора Януковича справляє враження «перекладеної з російської»: усвідомлення відповідальності за Голодомор є неприйнятним для Я-образу «великої» Росії – правонаступниці СРСР.

Радянська дійсність неминуче прищеплювала громадянам інфантильні установки. Перед тоталітарною машиною людина була ніким і нічим. Відповідно до владної вертикалі потрапляли з-поміж інших й особи, мотивація котрих була психологічно посилена прагненням заперечити власний занижений статус. Крах політичної та соціальної системи відкрив можливості для соціально «успішної», з формального погляду, діяльності насамперед для тих осіб, у психотипі котрих уже містилися нарцисичні конструкти. Відтак психологічно визначена система ціннісних уявлень і мотивації виявилася пролонгованою в часі на пострадянський період. Химерність ситуації в тому, що в незалежній Україні досі відчутною є радянська система цінностей. Адже олігархічна політична система так само забезпечує доступ до соціальних благ лише для осіб, інкорпорованих до владної вертикалі. Їхня «нарцисична потреба» є визначальною соціальною мотивацією, поєднаною з «принципом насолоди».

Не менш цікаве й звернення Президента Віктора Януковича з нагоди крутянських подій. У нім механізм витіснення так само поєднуються з акцентуацією опозицій «вищості – нижчості». Розберімо цей текст. Перше речення: подія виноситься за історичний і політичний контексти. Ми читаємо: майже сто років тому біля залізничної станції відбувся бій. Автор тексту займає відсторонену точку споглядання: біля однієї з безлічі станцій відбувся один із безлічі боїв. І саме слово «бій» працює на применшення значення

події (різні ж бо бувають бої, з різними наслідками). Ця сама відсторонена формальність простежується й у фразі про «полеглих українських юнаків»: подія сповзає до рівня курйозу. Чому «полягли українські юнаки»? Автор нам про це не каже.

Друге речення: ситуація курйозу посилюється. Згадка про «полеглих» пов'язується лише зі згадкою про їхні ідеали. Невже полягли вони лише тому, що вірили в певні ідеали? Виходить, що їхні ідеали посутньо вбивчі? «Вони вірили, – пише автор, – що захищають ідеали свободи і незалежності України». А хіба насправді не захищали!? Автор тексту відсторонюється: вони – вірили, а ми, звісно, – ні. За термінологією Мішеля Фуко, це механізм створення образу «божевільного», з якого можна кепкувати, якому можна співчувати, про якого варто дбати (тобто ізолювати), але слідувати за яким – зась. Приниження самого суб'єкта («юнаки») веде до приниження й предмету його віри: мудрі люди не марновірні.

Третє речення розпочинається з філологічної химери – «героїчна... дата». Закінчення речення розкриває сенс події: виявляється, та має значення лише як негативний приклад для «наставників і командирів». (Підключаються репресивні конотації: наставники та командири, ще раз щось подібне втнет!?. Невже автор підозрює, що «наставники та командири» знову можуть вдатися до подібного божевілля?) Ця подія, як впливає з тексту, – лише повчання, і лише для конкретних відповідальних осіб: іншого сенсу в ній автор не бачить.

Й останнє, п'яте речення – «Хай з Богом спочивають» – явно нагадує фразу «йди собі з Богом».

Який сенс у цій грі на «пониження»? Сенс один: загнати подію в маргінальну нішу, і там таки запечатати всі ідеї, пов'язані з нею. Аби створити такий текст, потрібно було зайняти особливу точку споглядання: нарцисичну позицію, зверхню і щодо історичної події, і щодо сучасників – адептів історичної пам'яті.

Події під Крутами розглядалися на одному із засідань Центральної Ради. Була створена слідча комісія, котра дійшла висновку, що командування збройних сил припустилося помилки. Але чому Павло Тичина не згадує про це у вірші «На Аскольдовій могилі поховали їх»? Тому й не згадує, що героїзм солдата –

самодостатня величина. А писати: хлопці, ви стали героями, бо ваш генерал – йолоп, – це вже, даруйте на слові, постмодернізм.

Президент Віктор Янукович послідовно знищує українську історичну пам'ять. Навіщо, адже відбувається це всупереч очевидним національним інтересам? Відповідаючи на це запитання, дуже просто вибудувати проекцію й сказати: отакий він Президент Віктор Янукович. Однак відповідь така – була б суто психологічним потрактуванням ситуації. Беручи ж до уваги й політичні складники питання, до снаги завважити, що українське суспільство не готове до артикуляції політичної пам'яті й засвоєння історичного дискурсу, тобто не готове до політичної діяльності, мотивованої історичною свідомістю. Соціальне життя в Україні – це постійна фрустрація.

Історична ж пам'ять завше висуває етико-політичні вимоги: вона дидактична, формулюється в наказовій формі. Нині ж нарративи історичної пам'яті перебувають за межами порогу соціально-психологічної чутливості. Історична пам'ять із її настановами – це додатковий тягар для свідомості та волі. І тому витіснення – це основна реакція на історичні нарративи. Відтак травматичні спогади заганяються в глиб підсвідомого. Суспільство мобілізується не задля політичного розв'язання соціальних проблем, а задля забування.

Наразі є велика спокуса, використавши механістичну парадигму в психології, написати про грядущий вибух, спричинений вивільненням історичної пам'яті. Але таке писання ґрунтувалося б лише на архаїчній парадигмі. Механізми захисту можуть надійно склепити травматичний досвід і невідворотно позначитися на соціальній свідомості. І тоді відразу до творчості, відчуженість од політичної активності, проективні ідентичності та нарцисичні ігри – так і залишатимуться провідними ознаками культури й соціальної поведінки.

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

2.1. Політика пам'яті та її орієнтаційна місія

Політика пам'яті, історична свідомість, історична пам'ять: проблема усталення дефініцій

Потреба в чіткому окресленні орієнтирів гуманітарної політики сьогодні надзвичайно гостра, і не лише в контексті ситуативних переорієнтацій. З настанням інформаційної ери світ швидко змінюється, і так само швидко мають змінюватися оціночні підходи й дослідницькі методи, що застосовуються у процесах формування оптимальних умов соціалізації індивіда й колективних ідентичностей. Будь-якій владі, яка претендує на вплив на суспільну свідомість, доводиться пристосовуватися до деперсоналізованого світу комунікацій, в якому акцент робиться не на завданнях самовиявлення, а на самопрезентаціях – на візуалізації образів, творенні іміджів, продукуванні брендів. Роль ідеологій починають відігравати «структури візуалізації», які є комерційним продуктом і як такі здебільшого позараціональні й підвладні політичній кон'юктурі. За таких умов з'являються реальні ризики підміни цінностей сурогатами й симулякрами, втрати будь-яких світоглядних орієнтирів. Платою за невизначеність і бездіяльність може стати така хаотизація суспільної свідомості, в якій впевнено почуватимуть себе лише маніпулятори.

За умов виразного різномислення у поглядах на історичне минуле, які ми нині маємо можливість спостерігати, від політичних і культурних еліт залежить надзвичайно багато: вони повинні не лише чітко визначати перспективні цілі з урахуванням різноспрямованих «культурних кодів», але й вміти маневрувати й домовлятися, уважно стежачи за суперництвом історико-культурних дискурсів і вибудовуючи оптимальну стратегію взаєморозуміння і узгоджених дій. Елемент новизни тут має створюватися постійним продукуванням життєздатних пояснювальних схем і концептуальних парадигм, максимально віддалених від «пошуку ворога» й перебільшення значення «зовнішнього чинника», націлених на прищеплення соціуму відчуття «національної самокритики» і відповідальності за наслідки власних вчинків.

Щоб у суспільстві функціонували й відтворювалися позитивні ціннісні уявлення, необхідний цілеспрямований наголос владних структур і елітних прошарків на важливості процесів самоорганізації й взаємної відповідальності влади перед суспільством і суспільства перед владою. Здоровий соціум і відповідальний індивід мають покладатися насамперед на себе і не шукати винуватців своїх бід на стороні – ні в минулому, ні в сучасних обставинах. Коли питання ставиться саме так, воно переростає у ширшу й глибшу проблему: співвідношення власних стимулів до вдосконалення і зовнішніх впливів чи перешкод. Суспільство починає одужувати, коли у ньому переважають установки на самореалізацію, конкурентоздатність, налаштованість на діалог і співпрацю.

Будь-яка політика в кінцевому рахунку підпорядкована завданню боротьби за владу та її суспільну легітимізацію. У цивілізованому суспільстві, однак, у політиці превалює не груповий, а спільний, загальногромадянський інтерес. Якщо з такого погляду оцінювати сутність політики пам'яті, то вона може розглядатися як різновид управлінської активності держави у публічній сфері, спрямований на підтримання у суспільстві осмисленого бачення відносин у ланцюгу «минуле – сучасне – майбутнє», раціонального ставлення до традицій та інновацій, розуміння важливості охорони культурної спадщини. Головне тут – вироблення усвідомленого, толерантного ставлення до інакшості й інакомислення, вміння знаходити компроміси й шляхи узгодження різних підходів і відмінних точок зору.

Політика пам'яті – це, насамперед, данина пошани й поваги до зусиль і життєвих подвигів мільйонів людей, які створювали матеріальні та духовні цінності й захищали їх, часто ціною власного життя. Це також створення позитивного узагальнюючого образу країни й народу – такого, який потрібен нам і прийдешнім поколінням для нормального соціально-психологічного самопочуття, а державі – для забезпечення лояльності й згуртованості населення, для налагодження зовнішніх контактів, для залучення до країни капіталів і туристів. Зрештою це і система формування національної ідентичності на засадах загально визнаних універсальних цінностей, поваги до культурного розмаїття, прищеплення громадянам усвідомленого розуміння своїх прав і обов'язків.

Історія – це те, що приходить до кожної людини з темного небуття і що створює, зрештою, сенс її власного перебування на Землі. Це також те, що дає людині змогу зазирнути за обрії буденного, зрозуміти сенс сакральних істин, підняти бодай краєчок завіси над майбутнім. Поставити на користь людині раціональне історичне знання – значить наблизитися до розв'язання «вічної» проблеми узгодження свободи й необхідності. Лише на цьому шляху уявляється можливим забезпечити взаємодію трьох складових, що визначають ефективність впливу на суспільну свідомість: історичного пізнання як когнітивного процесу, історичного знання як його реального результату та історичної свідомості, яка є опосередкованим результатом ціннісно-психологічного впливу знання на систему світобачення та емоції. Історик у цьому процесі виступає як сполучна ланка між академічним та політичним просторами, між державою й суспільством.

У найширшому розумінні конструювання політики пам'яті є політичним процесом із виразними ознаками цілепокладання та артикульованих мотивацій. Головним змістом його в ідеалі є вироблення максимально наближеного до реальності «образу минулого» – як дієвого інструменту впливу на суспільну свідомість. «Робота пам'яті» – своєрідна соціокультурна компенсація, яка допомагає соціуму й індивіду виробляти власне усвідомлене ставлення до минувшини, культурних і моральних традицій народу і водночас уникати травмуючого впливу повсякденності. Природно, що «політика пам'яті» є тим символічним ресурсом, який широко використовується елітними прошарками суспільства для виховання патріотизму, національно-громадянської ідентичності й толерантності. На кожному новому етапі історичного розвитку традиційна модель формування історичної пам'яті зазнає змін і модифікацій, і на цей процес рівною мірою впливають як тенденції розвитку історичної науки, так і політичні та інші виклики сьогодення.

Меншою мірою піддається концептуалізації й коригуванню система ціннісних настанов і поведінкових стереотипів, яка зазвичай вкладається у поняття «історична свідомість». Попри те, що воно закріплене в Конституції України (Ст. 11), політики й соціогуманітарії досі не визначилися із його сутнісним наповненням. У найширшому сенсі під це поняття підводять усе розмаїття форм –

ті, що виникли стихійно, так і ті, що створені наукою – в яких суспільство усвідомлює чи відтворює свій рух у часі. У вужчому – специфічну форму духовного освоєння дійсності, яка надає суб'єкту можливість самовизначення в часі і просторі. Основний предмет рефлексії історичної свідомості – об'єктивні відносини міжпоколінської, міжкультурної, міжетнічної спадкоємності. За Ю. Вільчинським, історична свідомість – це те, що століттями спонукало людей вивчати долю своєї «крові» й «документально підтверджувати «коли?» і «звідки?», а також ретельно вписувати свій родовід в історичну канву». Саме у ній філософ вбачає вияв «волі до спрямованості у часову далечинь»²³⁵.

Історична свідомість суспільства має як науково-теоретичні, так і побутові грані. І якщо на науковому рівні вона тяжіє до максимально повної репрезентативності, то на побутовому на перший план виходить проблема впливу на емоції різних суспільних верств і вікових категорій. Кризовий стан історичної свідомості в Україні очевидний – суспільство фактично змирилося із наявністю «різних історій» і різних критеріїв відбору фактів, які належить пам'ятати. Більше того, самі ці факти, відповідно скомпоновані й препаровані, так часто стають ідеологічною зброєю, що сама процедура визначення «топосів пам'яті» втрачає сенс.

Історія будь-якого народу сповнена безліччю проявів насильства, трагедій, людських драм. Чи варто закарбовувати кожне з них в історичній пам'яті нащадків і цим обтяжувати покоління, що вступають у життя, відчуттям моральної провини? Історики й філософи різних країн відповідають на це питання по-різному. З подачі К. Ясперса, який оголосив усю німецьку націю «мовчазними свідками» або «співучасниками» нацизму, на Заході дістав поширення науковий напрям «філософія після Освенцима». Він апелює до моралі і вважає необхідним перегляд усіх тих основоположних цінностей індивідуалізму, на яких базується світовідчуття людини Заходу. «Презумпція провини» поширюється на всіх, хто вижив у страшній війні, і на їхніх нащадків. Звідси – постійна апеляція до концептів травми, ненависті, жертвовності, відповідальності. Не можна не визнати, що саме так акцентований

²³⁵ Вільчинський Ю. Філософія історії: теорія взаємопроникнення часу і вічності. – К., 2009. – С. 233.

«дискурс провини» допоміг німецькій спільноті вийти з шокового стану і по-новому подивитися на проблему Іншого, переглянути своє ставлення до етнічних меншин²³⁶.

Радянський досвід ставлення до негативних сторін власного минулого був принципово іншим: «ура-патріотичні» сюжети повністю витіснили правду про страждання простої людини за умов державного терору й кровопролитної війни. І коли ця правда в «перебудовному» контексті вийшла на поверхню, ефект сам по собі виявився травматичним. Спричинена ним гостра криза цінностей і сьогодні заважає створенню об'єктивної картини подій; шараханням то в один, то в інший бік вона справляє на історичну свідомість паралізуючий вплив.

Отже, навіряд чи варто вибудовувати історичну пам'ять на суцільному негативі. Інколи – задля терапевтичного ефекту, як дотепно зауважує Я. Грицак – доцільно про щось і не згадувати. Американці не люблять згадувати про величезні втрати, завдані війною Півдня й Півночі, французи – про Варфоломійську ніч. В Україні ж «на жаль, немає консенсусу в тому, що ми мусимо пам'ятати, а що старатися забувати»²³⁷. Концентрація негативу явно перевищена у тій історичній продукції, яка адресується дітям, і це небезпечно. Якщо людину з раннього дитинства переконують, що вона належить до нещасливого, гнобленого, «упослідженого» народу, чи виросте вона патріотом? А коли вона зі шкільних років засвоїть, що зовнішня спорідненість сусідів маскує підступність та ворожість, чи зможе виробити у собі толерантність як імператив поведінки?

В Україні термін «історична політика» поки що не приживається. Очевидно, це пояснюється як багатозначністю й розмитістю самого поняття, так і усвідомленням того, що вплив державної політики на систему історичного знання не повинен бути всеохопним. Розуміють це й у Польщі. За А. Смоляром, «не надто вдалим буває зіставлення історії (що як галузь наукової рефлексії має підлягати методологічній дисципліні й керуватися прагненням об'єктивізму та пізнання істини, не шукаючи зручних

²³⁶ Суковата В. «Філософія після Освенцима»: рефлексії військового насильства у західній і пострадянській свідомості // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 2. – С. 112–131.

²³⁷ День. – 2007. – 18 жовтня.

дидактичних висновків) із політикою, яка за своєю природою перетворює на засіб усе, що тільки може зробити інструментом»²³⁸.

Навряд чи усталиться у вітчизняному науковому дискурсі і запропонований В. Середою термін «історична ідентичність». На її думку, уведення поняття «регіональні історичні ідентичності» допоможе прояснити витоки та зміст регіональних варіацій артикуляції історичного минулого, з'ясувати дистанцію між домінуючими парадигмами пояснення історії й особливостями «персональної пам'яті» індивіда²³⁹. Однак, при всій важливості історичної пам'яті в системі ідентифікацій сучасної людини вона навряд чи може бути домінантним критерієм самостановлення. Різномспрямовані парадигми в регіональній історичній свідомості меншою мірою відбивають політико-культурні орієнтації на груповому й особистісному рівні, ніж використовувані елітами технології символізації.

Оскільки наша історична пам'ять явно переобтяжена ідеологізованими регіональними конфігураціями символів минулого, кожна спільнота істориків має обстоювати пріоритети науки в його оцінках, опираючись спробам політиків та ідеологів нав'язати суспільству власне бачення минувшини й власні критерії патріотизму. Далі буде показано, яка гостра боротьба проти використання національної історії у політичних цілях точиться нині у Франції. Взаємовідносини політики й соціальних наук переростають у серйозну проблему повсюди, бо скрізь є політичні сили, які намагаються перетворити історію на інструмент соціальної інклюзії й «призначення винних», здобування компенсацій за страждання минулого. Різномислення у питанні про те, чи існує «борг пам'яті» і яким чином можна його віддати, збільшує потенціал нерозуміння і відповідних ризиків. Але у цивілізованому світі влада й соціум намагаються дотримуватися консенсусу бодай у тому, що у ставленні до минулого варто до мінімуму звести небезпеку «зловживання пам'яттю», перетворення пам'яті на знаряддя війни.

З цього погляду уявляється надзвичайно важливим виховання культури історичного мислення – із виключенням політичної боротьби «з минулим і за минуле». Суспільство повинне усвідом-

²³⁸ Смоляр А. Влада й географія пам'яті // Критика. – 2010. – № 5–6. – С. 21.

²³⁹ Sereda V. Regional Historical Identities and Memory // Україна модерна. Спеціальний випуск. К.–Львів, 2007. – С.160–209.

лювати, що безхмарного і нетравматичного минулого не було у жодного з народів, що живуть на планеті. Вердикт діям предків можна виносити лише з урахуванням тих, давно зниклих, умов, за яких їм доводилося діяти. Інакше це буде вже не історія, а «політика, повернута в минуле».

Чітке визначення поняття «історична пам'ять» – основоположна домінанта в системі пріоритетів культури історичного мислення. Історична пам'ять – фундамент національної ідентичності, феномен, рівною мірою індивідуальний і колективний. Предметом дослідницької уваги й наукових дискурсів тут є своєрідні топоси, «місця й фігури пам'яті», уведені в систему відповідних символів. Добір їх здійснюється значною мірою довільно, але з обов'язковою «прив'язкою» до сучасних реалій. «Місця пам'яті» – це завжди соціальні конструкти, значною мірою осучаснені. Такими символічними об'єктами можуть бути окремі події, місцевості, особи, ритуали, символи – все те, що сприймається в суспільстві як певна цінність із власною «біографією».

Історична пам'ять як суспільний феномен й екзистенційна цінність

У конструюванні моделей історичної пам'яті надзвичайно важливо забезпечити функціональну рівновагу гуманітарних, соціальних та патріотичних завдань. Кожен здоровий соціум дбає про те, щоб історична правда допомагала виховувати громадянина й патріота, щоб вона слугувала засобом легітимації існуючого державного устрою і водночас забезпечувала непорушність канонів універсалістської, загальнолюдської етики. На практиці для узгодження цих завдань потрібно докласти неабияких зусиль. Бо індивід може вважати себе патріотом і бути ксенофобом, налаштованим на ворожнечу з оточенням і нездатним зрозуміти систему інших поглядів. Широта мислення й обстоювання загальноцивілізаційної ідентичності не обов'язково узгоджується із розумінням важливості захисту етнокультурних надбань. Коли ж розбіжності роздмухуються, виникає серйозна загроза не лише суспільному порозумінню, але й національній безпеці.

Історичну пам'ять, отже, доцільно розглядати у двох ракурсах – як соціальний, екзистенційний та ідеологічний конструкт, з одного боку, і як обопільно гострий інструмент, з другого. Г. Гегель

вважав її різновидом базованої на антитезах рефлексивної історії, в якій прагматика сполучається з моральними рефлексіями та етичними повчаннями. Утім, доводив він, народи і уряди ніколи нічому не навчилися в історії і не діяли відповідно до уроків, які з неї випливають²⁴⁰. Адже плін часу неблаганний, і кожна епоха диктує свої «правила гри». Із різного розуміння свободи випливають різні способи її реалізації. Отже, конфлікти мають право на існування не лише в суспільному житті, але й у колективній свідомості. А прийнятна для всіх універсальна схема історичного процесу – не більш як черговий міф.

Ще на початку ХХ ст. француз М. Хальбвакс наголошував: штучні спроби створити заднім числом колективну пам'ять завжди суб'єктивні²⁴¹. Щоправда, він намагався розмежувати поняття «колективна пам'ять» і «історична пам'ять»: друга вважалася йому більш об'єктивною, базованою на спогадах очевидців подій. Навряд чи на такому шляху вдасться наблизитися до істини, і це визнавав найвідоміший авторитет у сфері політики пам'яті, редактор французької семитомної серії «Місця пам'яті» П. Нора. Історія й історична пам'ять перебувають у складному, нерівноважному зв'язку. Якщо традиційне ставлення до минулого визначалося переважно монопольною позицією історика, то в новому баченні соціальної ролі минувшини проглядається насамперед пошук групових ідентичностей. Коли пам'ять підміняється «обов'язком пам'яті», остання здатна успішно конкурувати з історією і навіть витіснити її у якихось конкретних випадках. «Ефект акумуляції» призводить до «роздмухування» функцій пам'яті, гіпертрофії її інфраструктури.

На секрети цього впливу проливає світло інший французький історик Ж. Нуарель. Конфлікти з приводу пам'яті постійно підживлюють ЗМІ. «Могутність засобів масової комунікації створює умови, за яких у центрі уваги опиняється історія-пам'ять, що витісняє історію-науку. У такому світі немає місця для розуміння або пояснення минулого»²⁴².

²⁴⁰ Гегель Г. В. Ф. Лекции по философии истории. – СПб, 1993. – С. 61.

²⁴¹ Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3.

²⁴² Цит. за: Тьесс А.-М. Использование национальной истории в политических целях: на примере современной Франции // Социологический журнал. – 2010. – №1. – С. 101.

Можливо, це пояснення хибує на спрощення. П. Нора міркує більш глобально. Причини домінування політики пам'яті у ставленні до минулого він вбачає у впливі загального духу емансипації на історичне знання. Розпад колоніальних імперій, активізація й розкутість меншин, зняття ідеологічних заборон – все це чинники, які актуалізують і політизують сферу пам'яті. На пострадянському просторі цей процес вилився у відверте протистояння офіційної історії й сконструйованої історичної пам'яті: остання «несподівано здобула престиж демократії і протесту»²⁴³.

Процес формування колективної пам'яті можна представити у вигляді безперервного наповнення своєрідних риторичних резервуарів, в яких водночас відбувається структурування минулого у певній ціннісній ретроспективі. Зрозуміло, що в цих резервуарах насамперед опиняються ті сюжети, які здатні справляти емоційний вплив на свідомість людини. Відчуття безперервного плину історії у такій подачі зникає, натомість у політичному обігу змінюють один одного вихоплені з контексту фрагменти й осучаснені в міру здібностей авторів картини. Надалі події розвиваються за алгоритмом бодріярівського «принципу симуляції». Стирання межі між бажаним і дійсним створює свідомісні симулякри, в яких грані між минулим, сучасним і майбутнім виявляються стертими. Зрештою людина опиняється у просторі міфів, а цей простір взагалі не потребує осмислення реалій сучасності, оскільки непропорційно густо заповнений минулим.

Чи означає це, що орієнтаційна місія, яку виконує історична пам'ять, всуціль негативна? Ніякою мірою. Людство не виробило кращого механізму міжпоколінської передачі інформації, трансляції ідейних настанов і моральних цінностей, ніж той, який перебуває у когнітивному просторі історичної науки. Циркулююче у суспільстві історичне знання – орієнтир, який допомагає соціуму й індивіду знаходити своє місце у швидкоплинному світі, розуміти закони розвитку історичного часу і масштаби соціального простору. «Минуле, що мислиться, відчувається й переживається, зумовлює наше ставлення до спадщини. Історичне мислення формує наші ціннісні орієнтації, вказує на те, що ми найбільше

²⁴³ Нора П. Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3.

шануємо, до чого ставимося байдуже і чого прагнемо уникати»²⁴⁴. Зрештою, кожен індивід екстраполює одержану інформацію на себе, осмислює її відповідно до досвіду власної родини. Історія, дотепно зауважував В. Ключевський, «вчить навіть тих, хто у неї не вчиться; вона їх провчає за невігластво й зневагу»²⁴⁵.

Минуле зринає у суспільній свідомості як продукт інтерпретацій, але створені людською уявою моделі й образи живуть своїм життям, і тривалість їхнього життя прямо залежить від того, наскільки ці моделі відповідають запитам сучасності. У травмованих соціумах образам минулого належить роль своєрідних захисно-компенсаторних механізмів. Їхня психотерапевтична дія визначається здатністю бути інструментом адаптації до складних реалій буття. Вибудовуючи спрощені, зрозумілі сучасникам образи минулого, інтерпретатори або знімають з їхнього сумління тягар колективних провин, або відводять негативну енергію у бік уявного «ворога». І в тому і в іншому випадку відбувається якщо не процес колективного самоочищення, то в усякому разі акт порозуміння чи прощення. Актуалізоване у такий спосіб минуле здатне знімати напругу в суспільстві, але незважені моделі можуть давати й зворотній ефект.

А.-М. Тьесс бачить високу місію історичного знання у здатності *regere fines* – проводити кордони й розподільчі лінії. П. Бурдье, якому належить уведення терміна у «кордонний простір», бачив сутність конфлікту навколо класифікацій у боротьбі за монополію на право «відкривати очі» й «прищеплювати віру», право примусу до знання й визнання, право давати легітимні визначення кордонам, які перетинають соціальний світ. *Refere fines*, акт, який полягає у «проведенні прямих розподільчих ліній» – це, по суті, боротьба за право на розведення внутрішнього й зовнішнього, царства сакрального й царства профанного, на визначення своєї й чужої території. Як колись монархам, сьогодні історичній науці призначена висока місія «бути експертами у важливих політичних і соціальних сферах», моделювати й прогнозувати майбутнє²⁴⁶.

²⁴⁴ Вільчинський Ю. Філософія історії. – С.10.

²⁴⁵ Ключевський В.О. Письма, дневники, афоризмы и мысли об истории. – М., 1968. – С. 266.

²⁴⁶ Тьесс А.-М. Использование национальной истории в политических целях. – С. 97.

«Робота пам'яті», отже, виконує важливу місію посередника між минулим, сучасним, майбутнім і є важелем соціалізації індивіда. Інша річ, що в сучасних, переобтяжених величезною кількістю інформації, суспільствах на людину тисне величезний апарат ідеологічного примусу. Кожна політична сила намагається максимально використати підвладний їй інформаційний простір. Продуктування історичного знання теж поставлене «на потік» – з усіма позитивами й негативами, які супроводять будь-яке «серійне виробництво». А відтак «локуси пам'яті» неминуче перетворюються у конфліктні зони. Ілюстрацією цього можуть служити ті «битви за минуле», які точаться на пострадянському просторі, стимулюючи постійні спекуляції навколо «відновлення історичної правди».

Для підтримання (як і для руйнування) колективної ідентичності історія цінна тим більшою мірою, що кожен може трактувати й використовувати її на свій розсуд. Саме поняття «історія», яким користується людство як мінімум упродовж двох з половиною тисячоліть, сьогодні лишається не менш розмитим і багатозначним, ніж у часи Геродота. Робити історію і писати історію – зовсім різні види діяльності, і навіть серед професійних знавців історії – історіографів – виділяються свої теоретики, фактографи, популяризатори. Інколи й фахівцеві важко розібратися у складних переплетеннях позитивістських, історико-антропологічних, структуралістських, постструктуралістських, постмодерністських, мікроісторичних та інших напрямів історичного знання. Кожний історик одноосібно вирішує проблему: який напрям дослідження обрати, що важливо донести до колективної свідомості і про що без великої шкоди для неї можна не згадувати. Але кожен причетний до написання історичної розвідки не може не замислюватися над тим, яку функцію він при цьому виконує і як зрештою його слово «відгукнеться». Хтось добросовісно відшукує щоразу вислизуючу Істину, хтось прагне залишити свій слід у трактуванні тієї чи іншої події, хтось просто виконує соціальне замовлення.

Політика формування історичної пам'яті: світовий і вітчизняний досвід

Вибудовуючи стратегію формування історичної пам'яті, владні структури й культурні еліти будь-якої країни мають враховувати як загальноцивілізаційні особливості історичного процесу, так і власний

історичний досвід. Для України одним з першочергових завдань у цьому плані є врахування багатополярності українського політичного ландшафту. Сучасна Україна – це безпрецедентно складний територіальний комплекс, кожна з політико-культурних складових якого мала власну історичну долю і розвивалася у рамках різних цивілізаційних систем. Водночас це арена перехрещування різноспрямованих геополітичних впливів з боку держав, які у різні часи відчували себе на українських теренах повноправними господарями і насаджували у відповідних регіонах не лише власні управлінські системи, але й свої ментально-культурні матриці. Зрештою це і своєрідна контактна зона, де мирно або не мирно уживалися різні етноси, де відбувався інтенсивний культурний взаємообмін і де ідентичність майже завжди була або гібридною, або ситуативною.

Це означає, що запропонувати суспільству «образ минулого», який рівною мірою задовольнив би мешканців різних регіонів, представників різних етносів і конфесій, доволі проблематично, якщо взагалі можливо. Доводиться рахуватися і з відмінними підходами істориків, вихованих у різноспрямованих системах світобачення. І, що не так вже й часто береться до уваги, з протистоянням двох типів націоналізму – українського і російського.

Інколи питання щодо об'єктивності історичного знання формулюється надзвичайно гостро: мовляв, а чи взагалі існує незаангажована історична наука? Тут варто розрізнити, по-перше, історичну науку й історичну пам'ять, а, по-друге, заангажованість як прямий тиск ідеології чи політики і особистий погляд історика, зумовлений його життєвим досвідом, освітою, соціальною належністю тощо. Історик, як і будь-який дослідник, має право на особисту позицію і власне трактування об'єктивності й історизму. Якщо ця позиція не продиктована кон'юнктурними міркуваннями, її слід поважати. А оскільки нейтралізувати ідеологічний вплив на історичну науку ще нікому не вдавалося, до конфлікту інтерпретацій варто ставитися з розумінням. Іронічного ставлення заслуговують і часто висловлювані обурення щодо «переписування історії». Навряд чи його можна уникнути: кожне нове покоління привносить у суспільний дискурс щось своє, наука розвивається, з'являються нові дані, нові ракурси історичного бачення. Сподіватися на те, що історичні постулати лишатимуться незмінними упродовж десятиліть, меншою мірою наївно.

Не випадково Європа, ще недавно розділена кордонами й ідеологічними упередженнями, наполегливо вибудовує не лише механізми примирення, але й своєрідну «стратегію коригування пам'яті» – насамперед як систему упередження конфліктних ситуацій, що можуть виникати на ґрунті «недоосмисленого» минулого. «Якщо ми хочемо мати Європу, їй потрібен «пам'яттєвий кодекс, а не просто сума національних історій», вважає, приміром, французький історик Ф. Жутар²⁴⁷. Інструментарій європейської «пам'яттєвої історизації» надзвичайно широкий – від двосторонніх комісій істориків до спеціальних заходів «підтримання миру», від заснування «інститутів пам'яті» та спеціалізованих музейних установ до винесення спірних питань на розгляд міжнародних організацій – Ради Європи, ОБСЄ тощо. Інколи навіть здається, що неупереджений науковий аналіз починає підмінятися правовим чи адміністративним регулюванням. І все ж кодифікована «спільна європейська пам'ять» поки що лишається добрим побажанням.

Нічого дивного у цьому немає – національний інстинкт, не кажучи вже про сформовану національну ідентичність, непідвладний навіть найуспішнішим політичним проектам. Складний і суперечливий історичний процес, в якому добро і зло можуть співіснувати навіть у діях окремої людини, а перемоги часто невіддільні від поразок, у просторі дозованої пам'яті постає, як правило, у чорно-білому зображенні. Осучаснені ідеальні схеми не передають не лише атмосферу епохи, але й нюанси світовідчуття людей, в душах яких почуття обов'язку постійно змагалося із інстинктом самозбереження. З позицій сучасності легко «засуджувати» минуле, пропонувати інваріанти, відверто моралізувати. Але кому дано збагнути породжувану насильством психологію людини, затиснутої в лещата реальної чи уявної безвиході? В історії кожного народу є сторінки, які викликають почуття жалю або сорому. Але право судити когось мають лише сучасники, для нащадків же головне – відчутти суспільний контекст тієї чи іншої епохи і по можливості утримуватися від категоричних суджень.

²⁴⁷ Цит. за: Розу В. Європейська пам'ять чи європейські пам'яті? Обмеження стерилізованого й застиглого минулого // Європа та її болісні минувшини. – К., 2009. – С. 221.

Саме тому лише історики у всеозброєнні сучасного соціогуманітарного знання, а не владні структури й політичні сили, мають визначати рамки й пріоритети політики пам'яті. Найчіткіше цю позицію формулюють французькі історики, які 2005 р. створили Комітет нагляду за публічним використанням історичної науки. Історична наука, доводять вони, «не є об'єктом якоїсь юрисдикції». Прийняття французьким урядом кількох «законів про пам'ять» стало причиною гострих конфліктів, аж до відставок, судових позовів, петицій та демонстрацій²⁴⁸.

Що ж до модних стратегій «примирення», то вони можуть бути «палицею з двома кінцями». Навіть Іспанія, де ця стратегія довго фігурувала як зразкова, нині демонструє доволі скептичне ставлення до ідеї «пам'яттєвого консенсусу». Асоціації повернення історичної пам'яті вважають некоректним і небезпечним замовчування злочинів проти людяності, скоєних франкістським режимом. У цій державі новий консенсус нині базується не на імперативі забуття й урівнювання катів і жертв, а на потребі «воскрешати не єдину пам'ять, а множину пам'ятей»²⁴⁹.

Ця проста істина, однак, слабо усвідомлюється у сегментованому, поляризованому українському соціумі. В дискусії про відтворення минулого в історичній пам'яті втягнуті величезні маси людей – від політиків і професійних істориків до школярів. Утім, відносний консенсус у питанні про роль історичного знання існує лише на рівні визнання його визначального впливу на процеси соціалізації молодого покоління та вихованні патріотизму. Але вже саме бачення патріотизму демонструє наявність у суспільстві безлічі розподільчих ліній. Для когось патріот – це насамперед захисник етнокультурних надбань віками поневоленого народу. Інші вкладають у це поняття відкритість до загальноцивілізаційних надбань, вміння йти у ногу з часом, бачити перспективу, жити у злагоді з оточенням і власною совістю.

У сучасному когнітивному просторі стикається багато різноспрямованих підходів у питанні про те, чим є історичне знання –

²⁴⁸ Тьесс А.-М. Использование национальной истории в политических целях. – С.92–104.

²⁴⁹ Мартинес-Малер О. Іспанія в боротьбі зі своєю минувшиною: болісні й суперечливі траєкторії пам'яті // Європа та її болісні минувшини. – С.66–76.

інформацією про події, що відбувалися в минулому, орієнтаційною матрицею для коригування суспільних настроїв чи набором довільно вибудуваних істориками конструкцій задля творення наперед заданих легітимізаційних схем. Значною мірою ця різноспрямованість визначається тим, що не завжди проводиться чітка грань між науковим і так званим «ужитковим» історичним знанням, Л. Зашкільняк має рацію, коли говорить про «неунікненну дихотомію історичних знань: з одного боку, вони є продуктом певної соціально-культурної спільноти, яка прагне усвідомити й злегітимізувати себе, посівши відтак своє місце серед інших соціальних спільнот (колективів, націй, держав тощо); з другого боку, вони прагнуть вийти за межі цієї спільноти й усвідомити себе в загальнолюдському вимірі, у порівнянні з іншими. Звідси й нерозв'язна епістемологічна суперечність між соціально-культурною залежністю, схильною до ідеалізації себе та своєї спільноти, і загальнолюдським поглядом на світ, де «я» і моя спільнота взаємодіють з іншими «я» і спільнотами. І, на жаль, не завжди виглядають привабливо»²⁵⁰.

Інша річ, що ані ця дихотомія не є неунікненою, ані епістемологічна суперечність не така вже й нерозв'язна. Надзвичайно низький рівень національної самокритики в українському суспільстві знайшов свій найбільш кристалізований вияв у створенні вкрай ідеологізованої схеми історичного процесу, в якій майже непогрішний український етнос незмінно постає у ролі жертви «зловорожих» сил, а його внесок у загальнолюдську культуру значною мірою нівелюється внаслідок того, що був зроблений «чужими» мовами. Варто ввести украї героїзовану козацьку історію у реалістичний контекст пізньосередньовічного й ранньоновочасного варварства із притаманною йому жорстокістю, щоб зрозуміти небездоганність спрощених схем витоків української Руїни і її сумних наслідків, зазвичай пов'язуваних виключно з російським імперським впливом. Ще важливіше нарешті усвідомити: той символічний (і матеріальний також) ресурс, за володіння й управління яким сьогодні ведуть відчайдушну боротьбу українські еліти – це спадок УРСР.

²⁵⁰ Зашкільняк Л. Історія «своя» й історія «чужа» // Критика. – 2009. – Ч. 9 – 10. – С. 24.

Лінійна, телеологічна, етноцентристська в своїй основі схема українського історичного досвіду набула інструментального значення. Наші еліти навчилися вправно оперувати потрібними їм «образами минулого». Але неподолане завдяки цьому минуле завжди виявляється в змозі «помститися» тим політикам й історикам, які відсепаровують факти на догоду цьогохвилинним потребам. А в суспільстві «страждальний» дискурс поглиблює відчуття втоми, глибокий дискомфорт, підживлює соціальний фаталізм.

«Оборонна психологія» міцно вкарбувалася в історичну пам'ять українського народу. Багатовікова залежність і вироблений на цій основі комплекс меншовартості спричинилися до того, що його героями найчастіше ставали не видатні мислителі, не вчені із світовим ім'ям, не творці архітектурних шедеврів, а «незламні борці». Поволі мислення в бінарних, конфронтаційних категоріях стало домінантою українського світосприймання. І це можна зрозуміти і для якогось етапу навіть виправдати – адже й сам «український проект» був здійснений лише у контексті жорсткого протистояння. Не було ні найменшого шансу на здобуття української незалежності в мирному руслі демократичного розвитку. Вона могла стати витвором або війни, або революції, або їх обох, і саме на цих шляхах вона здобувалася у 1917–1920 рр. Але оскільки ця боротьба не увінчалася успіхом, а розчленування України навіть поглибилася, «травмована свідомість» дістала додатковий регіональний вимір.

Те, що різні частини України упродовж століть перебували по різні боки державних кордонів, наклало такий виразний відбиток на типи регіональної самосвідомості, що оцінки всіх доленосних для України історичних подій і визначних історичних постатей у регіональному колективному баченні виявляються гостро відмінними. Найменш упереджений серед російських українознавців О. Міллер навіть вважає, що тут сформувалися й існують досі дві українські ідентичності, які відрізняються не тільки за мовними вподобаннями, але й за тим образом минулого, який лежить у їхній основі (надалі він, щоправда, визнає, що конкурують не так територіальні ідентичності, як відмінні різновиди націоналізмів). Але вісь протистояння окреслена чітко: західноукраїнці дивляться на східноукраїнців як на об'єкт соціальної інженерії й зіпсованих чужим впливом і навпаки. За оцінкою Міллера, президенти Крав-

чук і Кучма намагалися зменшити розрив між двома типами української ідентичності, проводячи обережну, на вигляд суперечливу, політику формування ідентичності. Ющенко різко посилив націоналізаторський курс, поглибивши протистояння в суспільстві²⁵¹.

Коли українським елітам допоможе прийти до спільної мети розумно інтерпретований і артикульований історичний досвід, поки що сказати важко. Адже, як точно підмітив Г. Гребенник, «європейський досвід пам'яті – “подолання травматичного минулого», наш вітчизняний – відтворення непримиренності”²⁵².

На фоні нескінченних і поки що малопродуктивних звертань до історичної пам'яті потьмяніли ширші поняття – історичне мислення, історична свідомість, які відображають поміж іншим рівень відповідальності суспільства за адекватність своїх знань про минуле. Оптимальний рух знань у часі потребує такого спрямування процесу пізнання, в якому ідеї продукуються на основі синтезу традицій та інновацій. Історичне мислення пробуксовує, коли замикається у колі усталених схем і консервативних догм. Соціум ризикує викривленням власних часово-просторових орієнтацій, якщо виявляється нездатним зрозуміти виклики часу, подивитися критично не тільки на зовнішні обставини свого існування, але й на власні дії і вчинки. А це означає, що інтелектуали повинні відчувати особисту відповідальність за той стереотип «історизації», який поширюється з їхньої подачі на масовому, особливо освітньому, рівні.

Тиск міфів на історичну пам'ять

Польський історик Г. Самсонович з притаманною йому іронічністю писав, що історія подекуди нагадує йому театральну костюмерну, де зберігаються туалети для дуже різних п'єс. Здебільшого їх беруть звідти залежно від потреб часу²⁵³. За сумною іронією тут постає констатація того, що історичне знання доволі

²⁵¹ Миллер А. Политика строительства нации-государства на Украине // Политическая наука. – 2010. – № 1. – С. 76–99.

²⁵² Гребенник Г. П. Проблема отношений политики и морали (Опыт конструирования макиавеллианско-кантианского метадискурса). – Одесса, 2007. – С. 468.

²⁵³ Samsonovich G. O «historii Prawdziwej». – Novus Orbis, 1999.

часто виконує суто службову функцію легітимізації (або, навпаки, делегітимізації) влади чи певних політичних сил. У суспільствах, зациклених на пріоритетах споживацтва, за логікою споживацьких рейтингів конструюється й побудована на історичних символах політика пам'яті. Логіка раціональності, якій підпорядкований відбір сюжетів, вміщуваних у «соціальні рамки пам'яті», дуже часто виявляється на практиці логікою політичної вигоди, підкріпленою системою міфів.

Міфи супроводили процес історієписання в усі часи. Ще Геродот писав про міф як про «прикрашену історичну подію». Як атрибут людської свідомості й елемент культури міф виконував функцію пояснення незрозумілих суспільних процесів, як вторинна семіологічна система (метамова) він, навпаки, затемнював справжню суть цих процесів на догоду тим чи іншим політичним потребам. Від найдавніших часів і до наших днів наукове історичне знання й міфологізована історична свідомість вибудовуються на різних підвалинах, у них відмінні часові коди й засоби популяризації «вічних істин».

Історієписання підпорядковане ритмам лінійного часу; досліджуючи минуле, історик виходить на осмислення сучасного й майбутнього за законами раціональності й послідовності. «Безперервність історії, – зазначав А. Тойнбі, – найпривабливіша з усіх концепцій, вибудована за аналогією з уявленнями класичної фізики... Глави історії будь-якого окремо узятото суспільства нагадують послідовні ступені досвіду людини»²⁵⁴. Що ж до уведення історичних фактів у контекст міфологізованої історичної пам'яті, то воно відбувається в руслі циклічності; його домінантою є повторюваність і постійне повернення до «архетипічних витоків». На зміну наративу приходять фрагменти, як правило, довільно змонтовані й витлумачені. «Гетеротопія доповнюється гетерохронністю: суперечливі контексти зближуються у просторі й часі вельми довільно... Відбувається «втягнення» минулого у актуальні контексти, що обертається його «осучасненням», вільними реінтерпретаціями й «новими прочитаннями»... Історичний час віртуалізується й дістає нелінійну багатозначність, яка перестає бути джерелом значущих смислів і починає служити віртуальним

²⁵⁴ Тойнбі А. Дж. Постигание истории. Избранное. – М., 2001. – С. 43–44.

розважальним фоном повсякденного комфорту. Історичні образи, перетворюючись на об'єкти споживацтва, самі підпорядковуються тепер логіці споживацьких рейтингів»²⁵⁵.

Про міфотворчість у формуванні історичної пам'яті пишуть багато, але алгоритм міфотворення в системі історичного знання лишається все ж непроясненим. Погляд на міф як прямий обман фігурує найчастіше, але суті міфотворчості він не розкриває. Ми не часто замислюємося над тим, чому кожна національна культура простежує свої початки у певному історичному каноні, в основі якого лежить культурний міф. «У тому або іншому вигляді міф присутній у суспільній та індивідуальній свідомості, створюючи цілісний образ – картину буття людини у світі історій й вічності. По суті міф виконує найважливішу функцію зняття екзистенційних і логічних суперечностей між історично минулим та позачасовим – культури у вічності та вічності в культурі». Міф допомагає людині позбутися страху перед історією. Циклічний час, притаманний міфології, дарує людині не лише зрозумілу їй самостійну форму самовиявлення – ритуал, але й особливу метафізичну звабу й духовну рівновагу»²⁵⁶.

Близькими до істини є трактування міфу як замкненої символічної системи із власним конструктивним потенціалом. Останній яскраво проявляється на стадії легітимізації націотворчих устремлень і державницьких ідей. Особливість міфу як складного смислового комплексу в тому, що він не піддається верифікації і спростуванню фактами. Живучість міфів зумовлюється тим, що вони перебувають у позарациональному просторі, експлуатуючи інтуїтивні відчуття й генетично успадковані передсуди. У політичному полі міф виконує поряд з маніпулятивною і свосерідну «обмежувальну» функцію – саме він задає параметри відокремлення «свого» політичного простору від «чужого». Саме тому «спростування» міфів виявляється, як правило, невдячною справою – адже вони приймаються «на віру» і вже тому, по суті, перебувають поза «принципами історії».

²⁵⁵ Горин Д. По ту сторону «принципа історії»: об одной особености исторического самосознания // Неприкосновенный запас. – 2009. – № 6. – С. 123–132.

²⁵⁶ Жукова О. А. О мифологических соблазнах русской истории и культуры // Вопросы философии. – 2010. – № 4. – С. 110–122.

Популярність міфів пояснюється не лише їхньою інструментальною функцією, але й зручністю спрощених, прийнятих на віру певних стереотипів масової свідомості. За Р. Бартом, міф «дарує есенціальну простоту; у світі, який він організує, немає суперечностей, оскільки немає глибини»²⁵⁷. Позараціональність міфу і примат у ньому образно-емоційного начала виявляються «запитаними» особливо в часи суспільної нестабільності. І саме в ці часи до мови міфів охоче звертаються ідеологи. Незалежно від того, на яких цінностях і яких передсудах базуються штучно сконструйовані політичні міфологеми, вони майже завжди мають у своїй основі опозицію «ми – вони», протиставлення «героїв» і «злодіїв». Застосування евфемізмів, підміна дефініцій виступають як засоби політичної містифікації, яка затемнює справжню суть подій і явищ.

Н. Яковенко досить точно визначила джерела функціонування у вітчизняному історичному дискурсі шести-семи своєрідних формул-міфем, що, починаючи з кінця XIX ст., витворювали український національний міф. Від міфу про «вибір» (віри, протекції) через міфему безперервного тяжіння до «возз'єднання» прокладався шлях до пошуку «окупантів» і такого «історіографічного пропагандизму», який не полишав місця «для буденного життя, для елементів громадянського суспільства, для феномена взаємопроникнення культур і т. ін.»²⁵⁸. Зрештою утвердився нині домінуючий спосіб тлумачення минулого як пошук прецедентів для підтвердження тих або інших переваг українського народу, а відтак і викривлений погляд на історичну науку як на свого роду «національний проект», який морально зобов'язує дослідника пропагувати патріотичні цінності.

Якщо пильніше придивитися до матриць вітчизняної історичної пам'яті, неважко переконатися, що вони всуціль зіткані з міфів, починаючи з трипільського, через киеворуський та козацький, аж до залишково-радянського, з одного боку, й оновленого бандерівського, з іншого. Будь-які спроби розхитати бодай один з цих міфів шляхом раціоналістичних міркувань і неспростовних фактів ані у колі

²⁵⁷ Барт Р. Мифологии. – М., 1996. – С. 270.

²⁵⁸ Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/yakovenko-5.htm>

професіоналів, ані на рівні масової свідомості «не спрацьовують». Насамперед тому, що кожен міф намертво зрісся з певною ідеологією і відповідає цілком визначеним політичним потребам. Тому дискусії на теми історичної пам'яті перетворюються, як правило, у зливу взаємних звинувачень у заангажованості і не підносять рівень історичного знання, а, навпаки, дискредитують його.

Отже, міф з легкістю стирає грані між історією й ідеологією, історією й політикою. При цьому, як підмітив К. Леві-Строс, міфологічна логіка досягає своїх цілей немовби ненароком, обхідним шляхом, засобом «бриколажу»²⁵⁹. Вмикаються механізми соціально-символічного позасвідомого, причому у стані політичних протистоянь опора на міф усвідомлюється як внутрішня потреба визначення по лінії «свій – чужий».

Я. Грицак має рацію, коли пише, що історичні міфи відіграють надзвичайно велику роль у нацистському процесі. Через свою могутню притягальну силу вони є надзвичайно ефективними засобами творення колективної ідентичності, навіть за умов пасивності реальної чи потенційної спільноти. Держава активно втручається у цей процес, намагаючись у такий спосіб закріпити конгруентність понять «нації» та «держави» й так «уполювати одразу двох зайців» – злегітимізувати саму себе та виховати лояльних громадян. Історики й особливо публіцисти теж не стоять осторонь реалізації цих завдань. «Великим питанням залишається, однак, наскільки історики можуть впливати на кінцевий продукт, навіть якщо вони свідомо ставлять собі таку мету; скажімо, у тих випадках, коли пишуть шкільні програми та підручники з історії»²⁶⁰.

Робота з критичної переорієнтації культури пам'яті надзвичайно складна і для певної категорії істориків навіть болісна. Адже зручна схема «пошуку ворога» і віднесення на його рахунок усіх мислимих і немислимих бід значно менше обтяжує свідомість, ніж осмислення власних, національних провин. Але без такої роботи марно сподіватися на ефект формування загальногромадянської ідентичності і поліпшення іміджу в очах світової спільноти. Це блискуче доведено, зокрема, німецьким досвідом переосмислення власного «темного» минулого. Історикам ФРН нелегко дався відхід

²⁵⁹ Леві-Стросс К. Структурная антропология. – М., 2008.

²⁶⁰ Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К., 2004. – С. 15.

від колективної амнезії зі стратегією замовчування злочинів нацистського режиму. Але лише тоді, коли вони твердо стали на шлях донесення до світу «саморефлектуючої пам'яті про націонал-соціалістичне варварство», своєрідна «архітектура примирення» принесла бажаний результат.

Під впливом цього процесу значно реалістичніше на темні плями у власній історії почали дивитися й історики інших країн Заходу. «Ідеалізуючі національні наративи» стали об'єктом гострої критики, а внаслідок публічного обговорення ганебних явищ минулого соціуми дістають потужний моральний імпульс. Що ж до Німеччини, то нині внаслідок плідної роботи спільних – німецько-польської, франко-німецької та інших – комісій вона вже значно меншою, якщо не мінімальною, мірою відчуває тягар колишнього іміджу «воєнного противника» в очах європейської спільноти.

Україні, усвідомлює це її історичний загал чи ні, теж доведеться пройти свій шлях переформатування історичної пам'яті, і не найгіршою стратегією при цьому може бути критичний перегляд домінуючого нині «націоналізуючого наративу». Тут нас цікавить, однак, не стільки стратегія, скільки тактика, а саме вибір тих прийомів історизування, які можуть виявитися оптимальними для відтворення минулого в усій його повноті й неоднозначності. Адже реконструкція минулого – це не просто його відтворення у вже стертому, значною мірою віртуальному, вигляді. Це ще й корекція вже запропонованих попередниками уявлень про минуле, а значить, і певна лямка у суспільній свідомості засвоєних тією чи іншою мірою істин.

Базову довіру в суспільстві, про яку всі ми мріємо, неможливо забезпечити на шляхах наслідування успадкованого від радянських ідеологічних доктрин відмежування «своїх» від «чужих». А відтак значного переосмислення потребують не лише конструкти войовничої непримиренності, компромісу, зради, але й відповідні суспільні практики. Погодьмося з очевидною істиною: не тільки ми конструємо минуле, але й минуле «програмує» нас, вчить бути мудрішими. Надзвичайно важливо відшукати ту грань між сакралізацією й героїзацією минулого і його критичним осмисленням, яка не збільшуватиме неминуче присутній у кожному суспільстві конфліктогенний потенціал, а зменшуватиме його на основі раціональності й розуміння тих непростих обставин, в яких доводилося діяти нашим попередникам.

Методологічна культура формування історичної пам'яті

Сучасна методологічна культура мислення допускає різні тлумачення одних і тих самих процесів і явищ. Думка О. Шпенглера про те, що «немає ніяких вічних істин» і що «не існує абсолютно правильних або хибних точок зору»²⁶¹ багатократно підтверджена історичним досвідом. На практиці, однак, завдання узгодження відмінних точок зору є складним не лише на рівні інтерпретаторів подій і явищ, але й на рівні масової свідомості. Ті або інші оціночні категорії легко укорінюються в емоційній сфері і сприймаються «на віру»; в разі етнічних, релігійних чи інших ускладнень вони легко перетворюються на додаткове джерело конфліктності. При цьому колективні феномени, як правило, тяжіють до лінійних, спрощених, а то й відверто міфологізованих конструктів, бо міфи легше сприймаються на масовому рівні. Експлуатуючи інтуїтивні відчуття й генетично успадковані упередження, вони позараціональні у самій своїй основі.

З подачі постмодерністів у сучасній історіографії дедалі частіше можна зустріти твердження на зразок того, що історик має безмежну свободу у виборі способів осмислення й описання реалій минулого. Цей постулат предметно спростовує у своїй книзі «Історичне судження. Межі історіографічного вибору» англійський історик Дж. Горман. Для історії історіографії, якщо вона написана у контексті прагматичної філософії, доводить він, важлива оцінка тих варіантів вибору, який зробили історики минулого, і тих варіантів вибору, яких вони зробити не могли. Межі вибору історика існують, хоча досягнення «узгодженості» в історичних дослідженнях – справа складна. Історики погоджуються один з одним у тому, що одну й ту саму реальність вони досліджують і описують різними способами. Вони бачать тут суперечність і навіть відшукують алгоритм її розв'язання, але не вважають, що відсутність згоди неодмінно треба долати. Але ж будь-який конфлікт потребує вирішення, інакше саме поняття «історія» втрачає сенс. Історична професія не має власного «конституційного суду», тому історики мають самі шукати шляхи подолання конфлікту. І при цьому пам'ятати, що війна, в ході якої ми намагаємося приборати тих, чий

²⁶¹ Шпенглер О. Закат Європи. Очерки морфологии мировой истории. – М., 1993. – С. 155.

увявлення для нас чужі, далеко не кращий спосіб подолання конфлікту. Необхідний синтез варіантів вибору фактологічного матеріалу, придатних для розуміння прагматичних меж дослідження²⁶².

Історик має постійно пам'ятати і про ті пастки, які принесла з собою своєрідна мода на постмодернізм. Уявлення про історика як пророка, який «передбачає заднім числом», або як про посередника-медіатора, що мандрує між наукою й мистецтвом, здатне водночас і поліпшувати, і погіршувати імідж історичної науки. Вихід історіографічних дискурсів поза традиційні межі історичного знання імпонує масовій свідомості, створює ефект розкутості, в якому завжди є місце для апріорних ідей і несподіваних висновків. На жаль, саме ідеологізовані й політизовані історіографічні схеми мають найбільший ступінь стійкості, сполученої з інерційністю.

Проблеми рентабельності й ціни вибору стратегії історизування

Поняття стратегії історизування подвійно актуальне для держав, що виникли на посткомуністичному просторі і змушені були пройти через болісний процес ломки усталених ціннісних орієнтирів. Проблема вибору нової ідеологічної стратегії й регулювання поведінки за допомогою нових інституційних механізмів виявилася тісно переплетеною із по-різному витлумаченим завданням «стирання слідів злочинного минулого». При цьому неминуче постало питання, яке відомий французький знавець посткомуністичних реалій Ж. Мінк вклав у формулу рентабельності стратегічного вибору тих чи інших зображень конфліктної минувшини. Порушувати питання рентабельності потрібно, зауважує він, але виміряти її важко, тим більше, що учасники роблять свій вибір емпірично, залежно від своєї думки про цю рентабельність і від очікуваної вигоди. Вибір залежить від слушної кон'юнктури, але кон'юнктура умовності, приманюючи другорядних гравців можливістю дістати якісь політичні дивіденди, може звести нанівець довгі роки зусиль, витрачених на примирення.

За Мінком, саме це ставить на порядок денний проблему соціології пам'яті – з дослідженням придатності пам'яті до реак-

²⁶² Горман Дж. Грамматика историографии // Вопросы философии. – 2010. – № 3. – С. 45–53.

тивації та використання у мобілізаційних стратегіях. Адже коли у виборі епізодів минувшини в політичних цілях керуються «егоїзмом болю», «йдеться не просто про манеру бачення, а також про стратегію монтажу». Минуле розмальовують постфактум, і тут уже допускається таврування, подання у вигляді, який шокує. Групи войовничих істориків, які вже без комплексів зізнаються в належності до упередженої течії, відкидають висвітлення у напівтонах, творять символічну минувшину, призначену для потреб конфронтації та змагання. Але навіть ті, хто заради свого академізму намагається вирватися із поля пам'яттєвих ігор, «volens polens беруть участь у грі», хоча б з огляду на деонтологічний кодекс чи на вимоги методології. У підсумку «різні зацікавлені групи, політичні партії чи держави створюють собі пам'яттєві ресурси і залучають до свого репертуару дій історизуальні стратегії для того, щоб «повернути в ужиток» образи «болісних» минувшин у своїх поточних політичних іграх»²⁶³.

Усвідомлення того, що сучасне на наших очах перетворюється в об'єкт історизації і зовсім скоро стане минулим, ставить історика в позицію «наздоганяючого суб'єкта». Соціальна місія історика в усі часи визначалася його відповідальністю за ступінь достовірності тієї інформації, яку він має донести до нащадків. У наш час міра цієї відповідальності на порядок зростає, бо не лише незмірно збільшується сам обсяг інформації, але й значно більш строкатим стає «корпус інформаторів». Боротьба різних політичних сил за власне «місце під сонцем» органічно включає в себе і «битви за минуле».

Оформлення специфічного підходу до трактування минулого – «медійного історичного знання» – варто розглядати як різновид комерційного посередництва. Поставлене на потік творення вигідних тим чи іншим політичним силам «образів минулого» фахівці справедливо розглядають як форму дискредитації наукового історичного знання. У продукуванні «потрібних» уявлень про минуле – сенс появи цілої «індустрії пам'яті». Прагнення до самоствердження шляхом дистанціювання від минулого, яке визнається «невигідним» з пропагандистської точки зору, оцінюється як засіб

²⁶³ Мінк Ж. Вступ. Європа та її «болісні» минувшини: стратегії історизування та їх використання в Європі // Європа та її болісні минувшини. – С. 23–24, 37.

легітимації політичного домінування і впливу на соціальний капітал. Але в кінцевому рахунку таке препарування історії дає зворотній ефект. Культивування неповаги до цінностей, сповідуваних батьками, робить дітей бездуховними циніками, які розуміють і сприймають лише владу грошей.

З другого боку, підтримувана владою «індустрія пам'яті» передбачає кількісне зростання завжди наявної у середовищі науковців замкненої корпорації людей, готових «на замовлення» виготовляти потрібні образи й символи. Службова функція такого «цільового використання» історії не потребує доведення. У політичному сенсі вона співвідносна з проблемою легітимізації влади й відповідної «історичної політики», в інформаційному – з обґрунтуванням претензій на монополізацію історичного знання в корпоративних інтересах. Із наукою така «індустрія» має небагато спільного, оскільки відверто дистанціюється від визнання «кількох правд» і різних точок зору. Але саме авторитетом науки вона зазвичай освячується.

Історична наука й історична пам'ять використовують різні стратегії історизації. Навряд чи коректно проводити межу між ними по лінії елітарного й масового знання. Історична пам'ять – не стільки масове знання про минуле, скільки сприйняття минулого як спадщини, що стає інструментальною цінністю. Коли пам'ять органічно вбудовується в систему пошуку ідентичності, проблеми об'єктивності відходять на другий план. Цілком імовірним стає «зловживання пам'яттю», а то й перетворення її на інструмент ідеологічної війни. Тому політику пам'яті варто розглядати не лише з епістемологічної, але й з етичної точки зору.

Культурно-історична епістемологія не лише створює відносно надійний фундамент наукового знання, але й пропонує універсальні критерії відбору об'єктів пам'яті. Предметно аналізуючи створюваний в процесі історизації особливий домен раціональності, вона водночас окреслює межі між наукою і псевдонаукою, між фундаментальним і утилітарним знанням. Оскільки прикладна наука не створює власних когнітивних підвалин, вона часто опиняється в полоні «напівзнання» й еклектики. Держава й суспільство, які дбають про раціональність політики пам'яті, не повинні економити на фундаментальній науці. Йдеться не лише про мізерні тиражі академічних видань, але й про хибну практику заборон на продаж академічними інститутами своєї наукової продукції. Бо вакуум на

ринку науково-популярної літератури негайно заповнюється низькопробною «кон'юнктурщиною».

Рівною мірою сказане стосується й «культурної індустрії» у тій її частині, призначенням якої є пряме обслуговування політики пам'яті. Ідея «креативних культурних індустрій», надзвичайно популярна в сучасному світі, базується на усвідомленні того величезного значення, якого набувають у процесі соціалізації індивіда телевізійна індустрія, індустрія виробництва фільмів, з врахуванням відео та DVD, інтернет-індустрія, видавничий бізнес тощо. Віддати все це на відкуп ринковій стихії – означає дістати у підсумку ущербне покоління, цілковито орієнтоване на примітивні споживацькі стандарти й позбавлене здатності до співпереживання.

«Робота пам'яті» (термін П. Рікера) – це не стільки відтворення подій минулого, скільки цілеспрямоване вибудовування символів і оціночних штампів. Не тільки самі символи, але й технології символізації визначають характер подачі тих або інших подій. З метою підсилення їх емоційного сприйняття особливо активно використовуються символи трагедій, страждань, жертви тощо. У новопосталих державах використання символів величі й героїзму виявляється прямо підпорядкованим легітимізуючим, «націоналізуючим» завданням.

Здійснювана українською владою упродовж двадцятиріччя незалежності політика деідеологізації вдарила бумерангом по всій системі соціалізації особи й, зокрема, по «політиці минулого». Процес розмивання традиційних ідеологій супроводжується не просто торжеством ідеологічного еклектизму, але й виразною переорієнтацією на маніпулятивні практики впливу на суспільну свідомість. Об'єктом комерціалізації стала практично уся гуманітарна сфера. Особливо підвладними силі грошей виявилися ті стратегії історизації, які поширюються ЗМІ. Маніпулятивні ідеології і технології виразно тиснуть на інтерпретації, створюючи їх виразний конфлікт і поглиблюючи процеси поляризації в суспільстві. Діалогічні практики, які мають домінувати на конференціях, «круглих столах» та інших зібраннях, не повинні лишатися осторонь демонстрації тих політичних цілей, які зазвичай закладаються у фундамент маніпуляцій. А головне: держава має нарешті подбати про довгострокову ідеологічну стратегію й приведення до новітніх європейських стандартів усіх засобів впливу на свідомість.

Вибудувана в рамках політики пам'яті концепція історичного минулого України внутрішньо діалогічна й абсолютно непридатна як інструмент консолідації соціуму навколо загальнозначущих цілей і цінностей. Незалежно від «градусу академічності» чи тяжіння до політичної аналітики запропоновані схеми періодизації української історії, як і набір її найвизначніших віх, настільки гостро різняться у двох основних (із кількох запропонованих) моделях – «націоналізуючій» і «залишково радянській», що досягти консенсусу на цій базі не уявляється можливим. Дискусії, як правило, теж нічого не дають, бо виливаються в серію інвектив і особистих образ. Лишається очікувати прориву до раціональності на базі історіографічного осмислення наявних підходів і створення нового синтезуючого наративу в руслі багатофакторного аналізу й «національної самокритики», з обов'язковою умовою відходу від лінійних і телеологічних схем, етноцентризму, мегаломанії тощо.

Моральним імперативом сучасності є орієнтація на полікультурність і повагу до інакшості. Держава має вибудовувати систему громадянського виховання на фундаменті контекстуального універсалізму, у такий спосіб, щоб у фокусі уваги був акцент на багатоманітності культур, взаємоповазі й толерантності. Культура миру як популярне гасло сучасності передбачає оздоровлення морального клімату у суспільстві шляхом зняття стереотипів ворожості й нерозуміння, збагачення палітри знань з метою розширення можливостей для усвідомленого ідентифікаційного вибору. Полікультурна освіта на різних вікових рівнях має стати засобом виховання непримиренності до різних проявів національної мегаломанії, ксенофобії, антисемітських упереджень.

Важливо подбати про загальну тональність політики пам'яті. Люди втомилися від «страждальницького дискурсу» і дедалі більше звикають геть усе бачити у негативному світлі. Тим часом кожному подію, навіть трагічну, можна подати в ключі «подоланої трагедії». Історичні твори, театральні вистави, пам'ятники не повинні емоційно діяти на посилення «комплексу жертви», ставати черговою інфо-травмою. Все, що минуло, має переконувати: сильна людина і здоровий соціум спроможні вийти непохитними з будь-якої ситуації. Сумні ювілеї повинні вести людину від «світлої печалі» до усвідомленої «радості подолання» й торжества життя у найрізноманітніших його проявах.

2.2. Історична пам'ять про Голодомор: втрата та віднайдення

На схилі життя один з найбільш відданих сталінських соратників В'ячеслав Молотов, що доживав свій вік під Москвою на дачі, неодноразово зустрічався з письменником Феліксом Чуєвим, згадував минуле. Ці зустрічі стали матеріалом для книжки Чуєва «100 бесід з В'ячеславом Молотовим». Ось уривок з однієї з бесід:

« – У письменницькому середовищі говорять про те, що голод 1933 року був спеціально організований Сталіним і усім вашим керівництвом.

– Це говорять вороги комунізму!...

– Але начебто майже дванадцять мільйонів загинули від голоду в 1933-му...

– Я вважаю, ці факти не доведені, – стверджує Молотов.

– Не доведені?..

– Ні, ні в якому разі. Мені доводилося в ті роки їздити на хлібозаготівлі. Так що я не міг пройти повз такі речі. Не міг. Я тоді побував на Україні двічі на хлібозаготівлях, у Сичово, на Уралі був, у Сибіру – що ж, я нічого не бачив, чи що? Абсурд! Ні, це абсурд»²⁶⁴.

Це дійсно абсурд, оскільки на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) 3 серпня 1932 року ні хто інший, як Молотов, сказав: «Ми стоїмо дійсно перед примарою голоду і до того ж у багатих хлібних районах»²⁶⁵.

Проте пройшли роки й один з сталінських соратників настільки повірив у ту офіційну неправду, якою на довгі десятиліття були оповиті події початку 1930-х років, що нібито вступав у конфлікт сам із собою.

Неправда із самого початку

Офіційна пропаганда і статистика в СРСР не тільки замовчували відомості про голод початку 1930-х років, але і прагнули не

²⁶⁴ Чуєв Ф. И. Молотов. Полудержавный властелин. – Москва, ОЛМА-ПРЕСС, 1999. – С. 453.

²⁶⁵ Цит. за: Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. – К.– Нью-Йорк, В-во М. П. Коць, 2000. – С. 112.

живати саме слово «голод». Замість цього писали «недооблік смертей». Як же вдалося сховати правду, адже голодом були охоплені величезні території (Україна, Північний Кавказ, Нижня Волга, Західний Сибір, Центрально-Чорноземна область, Казахстан)?

Для відповіді на це питання важливе значення має публікація документальних джерел. Насамперед тих, які відображають діяльність вищого керівництва СРСР у 1932–1933 роках, поведінку регіональних лідерів, зокрема партійно-державної номенклатури УРСР. Ці документи дозволяють зрозуміти доктринальні і ситуативні мотиви дій комуністичного істеблiшменту, що відбирав у селян хліб і практично всі продукти і при цьому прагнув сховати правду про те, що відбувається.

Саме такого роду документи були надруковані мною разом з Валерієм Васильєвим у виданні «Командири великого голоду», що вийшло в Києві в 2001 році у видавництві «Генеза»²⁶⁶. Книга містить прямі архівні свідчення про діяльність надзвичайних хлібозаготівельних комісій на чолі з Головою Ради Міністрів СРСР В'ячеславом Молотовим і секретарем ЦК ВКП(б) Лазарем Кагановичем в Україні і на Північному Кавказі в 1932–1933 роках. Це – телеграми, якими обмінювалися Сталін, Молотів і Каганович, листи, доповідні записки на їхню адресу, проекти рішень регіональних керівних органів, що редагувалися сталінськими посланцями, їхні виступи на різних зборах. Нарешті, це – унікальні щоденники поїздок Кагановича в Україну і на Північний Кавказ. В них зафіксована щоденна діяльність, зустрічі, виступи, вказівки, які «стимулювали» хлібозаготівлі. Матеріали цього збірника, як й інших публікацій, доводять, що вище керівництво було добре інформоване про реальну ситуацію.

Такого роду публікації дозволяють також побачити специфіку й особливості в діях влади в тому або іншому регіоні колишнього СРСР у 1932–1933 роках. Специфікою України було вже те, що вона разом з Північним Кавказом постачала більше половини зерна, що вирощували в СРСР. Говорячи про ситуацію в Україні в

²⁶⁶ Див.: Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. За редакцією В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К. : «Генеза», 2001. – 399 с.

1931 році, Сталін відзначав, що «ряд врожайних районів опинився в стані *розорення і голоду*»²⁶⁷. Однак при цьому в Кремлі вважали, що в Україні є великі запаси зерна, що ховають від держави колгоспи і селяни-одноосібники. Ось чому влада насамперед використовувала методи тиску і репресій під час хлібозаготівель. У травні 1932 року плани цих заготівель були знижені для низки областей Уралу, Середньої Волги, Казахстану й одночасно це зниження практично не торкнулося України і Північного Кавказу.

У 1931 році Україна здала менше хліба, ніж у 1930-му. І тоді спеціальною постановою ЦК ВКП(б) січень 1932 року був оголошений бойовим ударним місяцем закінчення хлібозаготівель. Саме за рахунок України сталінське керівництво сподівалося створити великі запаси зерна. Внаслідок цього в Україні вже в 1931 році вмерло близько 150 000 осіб²⁶⁸.

Це був очевидний знак лиха. У березні – квітні 1932 року в українських селах з'явилася велика кількість голодуючих, а в містах – кинуті батьками діти. Однак і це не зупинило владу, що почала списувати проблеми на дії місцевих керівників.

3 січня 1932 року на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У була обговорена телеграма Сталіна і Молотова, що вимагала неухильного виконання планів хлібозаготівель. 83 українських керівники роз'їхались Україною організувати це виконання. 26 квітня 1932 року тодішній партійний лідер України Станіслав Косіор писав Сталіну: «У нас є окремі випадки і навіть села, які голодують, однак це лише результат місцевого головогупства, перегинів, особливо по відношенню до колгоспів. Усілякі розмови про «голод» на Україні варто категорично відкинути»²⁶⁹.

Як бачимо, ще навесні 1932 року було винайдено досить своєрідну формулу: *голод є, але розмови про голод слід «категорично відкинути»*. За всім цим насамперед стояло небажання режиму

²⁶⁷ Цит. за: Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – С. 23.

²⁶⁸ Див.: Кульчицький С. 1933 рік: сталінський терор голодом // Урядовий кур'єр. – 2002. – 8 листопада.

²⁶⁹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К.: Видавництво політичної літератури України. – 1990. – С. 148.

визнати, що порочність «воєнно-комуністичних», натискних, адміністративних методів керівництва аграрним сектором були фундаментальною першопрчиною катастрофічного становища села.

10 червня 1932 року Голова Ради Народних Комісарів УРСР Влас Чубар писав Молотову і Сталіну: «Ваші докори в тому, що ми, українці, не знаємо, що робиться на селі і, що ми не займалися як слід селом, цілком і повністю справедливі... Зараз вже можна нарахувати мінімум 100 районів (замість 61, що нараховувалися до початку травня), які потребують продовольчої допомоги і зривають плани весняного посіву. Вони також будуть зривати переробку і збирання врожаю технічних культур і хліба»²⁷⁰.

Не випадково в першу чергу на місцевих працівників лягала відповідальність за будь-яку спробу протистояти жорстоким директивам «зверху». Їх виключали з партії і віддавали під суд як зрадників і організаторів саботажу. Так, на 1 січня 1932 року в 146 районах УРСР (усього на той момент було 484 районів) за обвинуваченням у зриві хлібозаготівель було розпущено 250 і віддано під суд 345 складів правлінь колгоспів. У 1931 році й у першій половині 1932 року в Україні замінили 80 % секретарів райкомів партії²⁷¹.

Таким чином, «стіна мовчання» зводилася насамперед у самому партійно-державному апараті, працівників якого жорстко карали навіть за розмови про голод, не кажучи вже про спроби допомогти селянам.

Останнім шансом сказати про катастрофу, що насувається, в Україні стала III партійна конференція. Вона відбулася в липні 1932 року в Харкові. Для участі в ній приїхали Молотов і Каганович. Таким чином, разом зі Станіславом Косіром, який очолював ЦК КП(б)У з 1928 року, на цих зборах були присутні три члени Політбюро ЦК ВКП(б).

Стенограма конференції була надрукована книжкою ще в 1932 році. Однак мені вдалося розшукати в архіві ретельно відредагований автентичний текст. Цей редагований текст був мабуть чи не першим кроком на шляху до того, щоб спотворити реальні події.

²⁷⁰ Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – С. 206.

²⁷¹ Там само. – С. 160.

Тепер дуже важливо прочитати місця, що не ввійшли в офіційно видану версію. Деякі районні керівники намагалися у своїх виступах показати драматизм ситуації, підкреслити, що не можна обвинувачувати в усьому підпорядковані структури, насамперед недавно створені райони. Але ці голоси, а також обережні спроби декого з керівників УРСР вказати на проблеми, не розжалобили сталінських посланців. В Кремлі вважали, що план хлібозаготівель реальний і що керівники України своїми проханнями просто хочуть полегшити собі життя.

Делегати конференції схвалили резолюцію, яку 9 липня 1932 року затвердив пленум ЦК КП(б)У і якою «до безумовного виконання» приймався для України план хлібозаготівель – 356 млн. пудів по селянському сектору. Цей план тричі будуть скорочувати, а до 1 листопада 1932 року в Україні зберуть лише 136 млн. пудів зерна²⁷².

Україна не справлялась з поставленими завданнями. Тоді своє ставлення до цього висловив Сталін в листі Кагановичу від 11 серпня 1932 року. Майже 70 років цей лист пролежав у архіві. Ніким (крім партійних працівників ще в 30-ті роки) не згадувався. Уперше він був надрукований московською «Незалежною газетою» у 2000 році. Це – дуже важливий документ.

Сталін писав про погану роботу партійних і державних структур, про незадовільну роботу ГПУ УРСР по боротьбі з «контрреволюцією». Однак воістину унікальним у цьому листі було те, що Сталін поставив під сумнів лояльність усієї партійної організації України. В ній, за його твердженням, домінували «петлюрівці» і агенти Пілсудського. «Як тільки справи стануть гірше, – писав Сталін, – ці елементи не затримаються, щоб відкрити фронт усередині (і поза) партією, проти партії. Найгірше те, що українська верхівка не бачить цих небезпек...» Але найбільш цікаві такі сталінські вказівки: «Поставити собі за мету перетворити Україну в найкоротший термін у справжню фортецю РСР; у дійсно зразкову республіку. Грошей на це не шкодувати»²⁷³.

²⁷² Див.: Кульчицький С. В. 1933: трагедія голоду. – К.: «Знання», 1989. – С. 33.

²⁷³ Сталин и Каганович. Неизданная переписка. 1931–1936. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОСПЭН), 2001. – С. 274.

Це був виразний антиукраїнський сигнал. Таких оцінок Сталін не давав стосовно жодного з тодішніх регіонів СРСР. Зрозуміло, що евфемізми щодо «справжньої фортецю» і «зразкової республіки» мали перетворитися у низку політичних і господарських заходів. Їхня комбінація мала на меті:

1) вичавити з України максимальну кількість хліба (це мотивувалося нестачею модернізації і необхідністю годувати міста);

2) здійснити репресивну «чистку» усіх сфер суспільства (це мотивувалося засиллям латентних «українських націоналістів» та інших ворогів).

Як підтверджують надруковані останніми роками документи, усі подальші події можна розглядати як виконання цих завдань. І це виконання із самого початку, як видно, не могло не супроводжуватися жертвами.

Коли кількість цих жертв почала збільшуватися, треба було рятувати міжнародну «репутацію» сталінського керівництва, тепер потрібно було зробити голод таємним на міждержавному рівні.

Неправда на експорт

14 січня 1933 року, відповідаючи на численні запити з-за кордону, нарком іноземних справ СРСР Максим Литвинов зробив спеціальну заяву про те, що ніякого голоду в Радянському Союзі немає, що все це – вигадки. Однак правда про те, що відбувається насправді пробивалася на Захід і дипломатичними каналами, і повідомленнями іноземних кореспондентів. Тоді 23 лютого 1933 року Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «Про поїздки по СРСР іноземних кореспондентів». Був встановлений порядок, «в силу якого вони можуть їздити по СРСР і перебувати у визначених пунктах тільки з дозволу Головного управління міліції»²⁷⁴.

Дозвіл одержали насамперед ті кореспонденти, у яких сталінський режим не сумнівався. І результат поїздок був відповідний. Так, 31 березня 1933 року після поїздки Україною кореспондент газети «New York Times» Волтер Дюранті писав: «Немає справжнього голоду чи смертності від голоду, однак розповсюдженою є смертність від недуги недоїдання»²⁷⁵.

²⁷⁴ Сталин и Каганович. Неизданная переписка 1931-1936. – С. 307.

²⁷⁵ Цит. за: Гунчак Т. Голодомор – 32/33 – біль серця всієї України // День. – 2003. – 1 серпня (№ 132).

СРСР продовжував експортувати хліб за кордон за демпінговими цінами. Представник уряду Української Народної Республіки в еміграції Олександр Шульгін звернувся до Хлібної комісії, створеної Лондонською економічною конференцією. Він писав: «В той час, коли комітет радників повинен встановити кількість зерна, що СРСР вивезе за кордон, ми просимо вас в ім'я гуманності заперечувати проти будь-якого вивозу їстівних продуктів і особливо хліба з СРСР. Цей хліб по праву належить тим, хто його сів і хто нині вмирає з голоду – селянам України і Кубані. Зі свого боку ми рішуче протестуємо проти такого вивозу, який ми не можемо кваліфікувати інакше як злочинний»²⁷⁶.

Коли на Заході з'явилися ті, хто протестував проти радянського «голодного» хліба, сталінські дипломати вміло цьому протистояли. До СРСР було запрошено колишнього прем'єр-міністра Франції Едуарда Еррію (якого возили і в Харків), письменників Романа Ролана, Анрі Барбюса, Бернарда Шоу. Всі вони заявляли, що голоду не бачили. Апелюючи до західних діячів, Бернард Шоу в інтерв'ю більшовицькому офіціозові газеті «Правда» порушував таке питання: «...Якщо вони будуть перешкоджати Радянському Союзові продавати свої продукти харчування іноземцям, то що ж він буде з ними робити? Цим державним діячам, що займають високі посади, не спадало на думку, що СРСР сам може з'їсти ці продукти»²⁷⁷.

Але в тому-то і була справа, що режим не збирався віддавати призначені на експорт продукти власному народові, знаючи, що мільйони людей голодують. Світова економічна криза призвела до небувалого падіння цін на промислове устаткування. Радянські зовнішньоторговельні організації активно купували його за валюту і на пільгових умовах оплати. Але ціни на сільськогосподарську продукцію упали ще нижче. Щоб заробити валюту, СРСР продавав насамперед зерно і лісоматеріали. Ось чому плани хлібозаготівель почали збільшувати, держава викачувала в колгоспів весь врожай,

²⁷⁶ Цит за : Гунчак Т. Голодомор – 32/33 – біль серця всієї України // День. / – 2003. – 1 серпня (№ 132).

²⁷⁷ Бернард Шоу об оттавской конференции // Правда. – 1932. – 12 сентября.

забираючи навіть насінні фонди. При цьому Захід переконували, що ніякого голоду немає, а західні держави по суті закрили очі на те, яка справжня ціна експортного «голодного» хліба.

При цьому, однак, були ті, хто не мовчав. Наприклад, у липні 1932-го до України приїхав англійський письменник і філософ Артур Кестлер. Його подорож розпочалася з Шепетівки. Саме тут на захоплено-наївного європейського комуніста чекало перше знайомство з безрадіним радянським життям. Він побачив муки українських селян, про яких написав: «Поїзд, пихкаючи, повз українським степом, часто зупиняючись. На кожній станції юрбилися обірвані селяни, простягали нам білизну й ікони, благаючи в обмін трішки хліба. Жінки піднімали до вікон купе дітей – жалюгідних, страшних, руки й ноги як палички, животи роздуті, великі, неживі голови на тонких шиях. Сам того не підозрюючи, я потрапив в епіцентр голоду 1932–1933 років, що спустошив цілі області й забрав життя в кількох мільйонів...»²⁷⁸.

До вересня 1933-го Кестлер перебував в СРСР, описавши, зокрема, те, яким був Харків під час Голодомору. Радянський Союз Кестлер залишив із важким почуттям: «Хоча я і зберіг віру в комунізм, життя в Росії справило на мене гнітюче враження».²⁷⁹

Ще один приклад – британський журналіст на ім'я Гарет Річард Воган Джонс. Він приїхав до Москви у березні 1933 року. Потім він таємно їде до столиці УСРР – Харкова, для вивчення чуток про великий голод. Виходячи з поїзда, він прямував українськими селами, скрізь зустрічаючи Голодомор. Кишеньковий щоденник Джонса зберіг слова одного сільського голови: «Раніше ми мали коней, корів, свиней та курей. Нині ми помираєм з голоду. Раніше ми годували світ. А нині вони забрали геть усе... я б мав запросити вас, та пригостити як гостя курятинкою, яйцями та добрим білим хлібом. Але зараз ми і хліба не маємо в хаті. Вони вбивають нас»²⁸⁰.

Джонс надрукував серію статей про голод, за що став у Радянському Союзі персоною нон-грата. Ще один знаменитий

²⁷⁸ Цит. за: Шаповал Ю. Поза кон'юктурою // Дзеркало тижня. – 2012. – 24–30 листопада (№ 42-43).

²⁷⁹ Там само.

²⁸⁰ Там само.

англійський журналіст і письменник Джордж Орвел нарікав, що Голодомор в Україні «залишився поза увагою більшості англійських русофілів»²⁸¹.

21 листопада 1933 року кореспондент англійської газети «Manchester Guardian» Малколм Магерідж писав: «Якщо мова йде про голод, то жоден серйозний спостерігач, що дивиться відкритими очима, не може стверджувати, що в селах, у яких я побував, є зараз голод, але не буде заперечувати, що голод був, причому немаленький, переважно в квітні і травні... Можна сміло сказати, що жодна провінція... не постраждала так, як Україна і Північний Кавказ»²⁸².

«Винні» знайдені, тема «закрита»

Особливо небезпечним для сталінського режиму було те, що селяни прагнули виїхати з голодних місць. Ще в червні 1932 року в одному з листів Кагановичу Сталін висловлював невдоволення тим, що «кілька десятків тисяч українських колгоспників усе ще роз'їжджають по всій європейській частині СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами і ниттям»²⁸³.

Незабаром це невдоволення вождя набуло конкретних форм. З осені 1932 і узимку 1933 року діяли так звані харчові блокади кордонів України. Вони були організовані з використанням внутрішніх військ і міліції. Вони перешкоджали виїзду селян, а значить і поширенню інформації про голод. При цьому був неможливий і продуктовий «реверс», тобто приватним особам не дозволялося ввозити без дозволу держави продукти з Росії і Білорусії в Україну.

22 січня 1933 року Сталін і Молотов розіслали директиву партійним і радянським органам, у якій підкреслювалося, що міграційні процеси, що почалися внаслідок голоду серед селян, організовані «ворогами Радянської влади, есерами й агентами

²⁸¹ Цит. за.: Шаповал Ю. Поза кон'юнктурою // Дзеркало тижня. – 2012. – 24–30 листопада (№ 42-43).

²⁸² Цит. по: Шаповал Ю. Невигадані історії. – К.: Світогляд, 2004. – С. 84–85.

²⁸³ Сталин и Каганович. Неизданная переписка. 1931–1936. – С. 179.

Польщі з метою агітації «через селян» у північних районах СРСР проти колгоспів і взагалі проти Радянської влади». У зв'язку з цим наказувалося органам влади і ГПУ УРСР і Північного Кавказу не допускати масового виїзду селян в інші райони. Відповідні вказівки були дані транспортним відділам ОГПУ СРСР²⁸⁴.

Архівні документи свідчать, що комуністична спецслужба була покликана протистояти реальному спротиву селян (там, де він був), а також займалася фабрикацією різного роду справ, метою яких була превентивна протидія селянському обуренню.

При цьому саме спецслужба була тією структурою, що знала правду про реалії голоду. 16 лютого 1933 року з'явилася партійно-державна директива: «Категорично заборонити будь-якій організації вести реєстрацію випадків набрякання і смерті в результаті голоду, крім органів ОГПУ»²⁸⁵. Сільрадам дали розпорядження при реєстрації смерті не вказувати її причину. У 1934 році надійшло нове розпорядження: усі книги ЗАГС (Запис актів громадянського стану) про реєстрації смертей за 1932–1933 роки вислати до спецчастин. Там значна їх кількість була знищена.

Одним з головних завдань ГПУ УРСР було збереження в таємниці самого факту існування голоду і його фатальних наслідків. Так, наприклад, у постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 13 березня 1933 року підкреслювалося: «Доручити тов. Балицькому вжити заходів, що унеможливають перетинання зведень про голод у селі Старошведське за кордон»²⁸⁶.

Важливим кроком на шляху до перекручування дійсних причин того, що відбувалося в українському селі, стали кадрові зміни 1933 року. Роздратований спробами українських керівників пом'якшити плани хлібозаготівель, Сталін втратив терпіння, коли напри-

²⁸⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 9. – Арк. 115–116.

²⁸⁵ Івницький Н. Роль Сталіна в голоде 1932–1933 годов на Украине. По материалам бывшего кремлевского Архива Политбюро ЦК КПСС // Материалы Международной конференции «Великий голодомор и геноцид в Украине 1932–1933 годов». – Виченца, Италия, 16–18 октября 2003 года. Архив автора. – С. 3.

²⁸⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 9. – Арк. 190.

кінці 1932 року він зустрівся із секретарем ЦК КП(б)У і Харківського обкому Романом Тереховим, який повідомляв йому про голод. Відповідь на цю розповідь була такою: «Нам говорили, що ви, товариш Терехов, гарний оратор, виявляється ви гарний оповідач – вигадали таку казку про голод, думали нас залякати, але не вийде! Чи не краще вам залишити посаду секретаря обкому і ЦК КП(б) і піти працювати в Союз письменників; будете казки писати, а дурні будуть читати»²⁸⁷.

За рішенням ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 року свою посаду залишив не тільки Терехов. Почалися кадрові зміни, найважливішим з яких було призначення Павла Постишева на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У і першого секретаря Харківського обкому КП(б)У. «Другий перший секретар» – так називали Постишева в кулуарах представники тодішньої номенклатури, оскільки він мав широкі повноваження від Сталіна.

Архівні матеріали, опубліковані останніми роками, показують, як саме Постишев і його «команда» (люди з його ближнього кола, а також партійні працівники, що приїхали з Росії для кадрового «зміцнення») здійснювали лінію по викачуванню зерна і паралельно займалися широкомасштабною «чисткою» самої партії і всіх суспільних сфер від петлюрівців і українських націоналістів.

І це була не просто політична акція. У цю роботу включилося ГПУ УРСР на чолі з Всеволодом Балицьким. Ще восени 1932 року почалася «масова операція по нанесенню оперативного удару по класовому ворогу», а також з метою виявлення «контрреволюційних центрів, що організують саботаж і зрив хлібозаготівель та інших господарсько-політичних заходів». Тепер чекісти різко збільшили масштаби своїх дій.

Була розкрита «контрреволюційна організація» у сільському господарстві УРСР, у яку зарахували фахівців-аграрників і яку незабаром «зв'язали» з аналогічними організаціями у Москві, Ростові і Мінську. У Москві арештованих українських фахівців вписали ще і до якоїсь всесоюзної організації, що мала за мету «підірвати сільське

²⁸⁷ Цит. за: Правда, 1964. – 26 травня; див. також: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 53.

господарство і викликати голод у країні». Арешти в регіонах носили масовий характер, а 35 членам цієї міфічної організації, на чолі з колишнім заступником наркомзема СРСР українцем Федором Конаром, Колегія ОГПУ СРСР 11 березня 1933 року винесла смертний вирок²⁸⁸.

Тільки в листопаді 1932 – січні 1933 року ГПУ УРСР ліквідувало 1208 «контрреволюційних» колгоспних груп. У 1933 році з 24191 колгоспів було «вичищено» близько 200000 осіб²⁸⁹. Перевірки охопили радгоспи, систему Заготзерна, систему споживчої кооперації. До цього варто додати те, що в самій КП(б)У було оголошено «чистку». Таким чином, виник досить значний контингент осіб, на яких цілком можна було списувати організацію голоду.

Це можна було зробити, оскільки ще з кінця 1932 року в сталінського керівництва проявились особливі претензії. Серйозним фактором, що радикально відрізняв ситуацію в Україні від того, що відбувалося, скажімо, в Росії або Казахстані, були зміни в національній політиці. 14 грудня 1932 року Сталін разом з Молотовим підписав постанову ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР у зв'язку з проведенням хлібозаготівель. Цей документ, крім іншого, вимагав «правильного проведення українізації» в Україні і за її межами, в регіонах, де компактно проживали українці. Документ також містив категоричну вимогу боротися з петлюрівськими й іншими «контрреволюційними» елементами²⁹⁰.

Це означало не тільки кінець, хоча і контрольованої, але все-таки «українізації». Це була вирішальна фаза приборкування «українізованої» самими більшовиками України, ліквідація того україноцентричного потенціалу, який вже ніколи не повинен був відродитися. У травні 1933 року італійський консул у Харкові у повідомленні до Посольства Італії в Москві, оцінюючи наслідки Голодомору, напише: «...Можливо, в дуже близькому майбутньому не доведеться більше говорити ні про Україну, ні про український

²⁸⁸ Докладніше див.: Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 106–107.

²⁸⁹ Шаповал Ю. І., Золотарьов В. А. Всеволод Балицький. Особа, година, оточення. – К. : Стило, 2002. – С. 193.

²⁹⁰ Див.: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 291–294.

народ, а отже не буде й української проблеми, оскільки Україна фактично стане частиною Росії»²⁹¹.

Ось чому сам голод і брехливі версії про його винуватців стали для сталінського режиму бажаним і конкретним приводом для зміни лінії в національному питанні, для могутніх репресивних кампаній (що згодом органічно «вписалися» в єжовський «великий терор» 1936–1938 років). Як зауважував німецький дослідник, професор Гергард Зімон, «Поруч із “війною” проти селянства тут велася війна проти української національної самосвідомості»²⁹².

У 1933 році в Україні в журналі «Червоний шлях» була опублікована розповідь японського письменника Наоши Токунаги під назвою «Голод при багатому врожаї». Незважаючи на те, що розповідь присвячена подіям у Японії, назва і ще більше рік публікації дають підстави говорити, що це була спроба езоповою мовою повідомити про те, що відбувається в Україні. Самі публікатори в передмові писали про те, що це розповідь про те, як експлуатують японське селянство куркулі і поміщики, як «біднота, працюючи до сьомого поту, не має зайвої жмені рису для власних потреб»²⁹³. Тема «куркуля», а особливо «підкуркульника» (ця категорія була особливо розпливчата) домінує в художніх публікаціях українських письменників того періоду. Особливо підкреслювалося, що цих ворогів можна розглянути лише через «більшовицькі окуляри».

Таким чином, винні голоду були названі владою, а тема голоду стала табу. Можна було лише говорити про «господарські труднощі», про «прорив у сільському господарстві». Саме такого роду формули можна знайти в публікаціях того часу. Тепер правдиві оцінки того, що відбувалося і відбувається в українському селі зустрічалися лише в розмовах. Згадування про це «виловлювала» також цензура. Так, в одній з довідок ГПУ УРСР (дато-

²⁹¹ Цит. за: Шаповал Ю. Поза кон'юктурою // Дзеркало тижня. – 2012. – 24-30 листопада (№ 42-43).

²⁹² Gerhard Simon. Die Große Hungersnot in der Ukraine. Holodomor als Völkermord – Tatsachen und Kontroversen // Europäische Rundschau. – 2008. – Nummer 1. – S. 89.

²⁹³ Червоний шлях. – 1933. – № 7. – С. 90.

ваної травнем 1934 року) про негативні настрої селян з листів, із сільської місцевості в Червону Армію, говорилося: «З питань роботи колгоспів і економічному становищу колгоспників переважають повідомлення про нестачу хліба на селі, набряканні, смертності і випадках самогубств на ґрунті голоду». Автор цих слів у низці випадків просять червоноармійців допомогти надсиланням продуктів.

«На сьогоднішній день у нашому колгоспі вся робота стоїть тому, що народ голодний і опухлий, і вмирає. Багато хто покидали хати і виїхали. Мати хвора, приїжджай, інакше ти її не побачиш. Якби було, що їсти, то може ще пожила б». (Лебедин, Харківської області).

«...Хліб колгосп не дає; хліб віддали державі, а самі голодні і босі. У нас тут страшний голод, багато народу задавилось від голоду. У нас одна жінка задавила своїх 4-х дітей і сама два тижні пожила голодна».

«...Дорогий син. Прийдеться нам усім помирати з голоду, бо в нашому хуторі дуже багато голодуючих. Уже поїли всю полову, так що вмираємо всі. У нашій сільраді голод навкруги, важко нам дочекатися нового врожаю» (Городницький район).

«...У нас їсти нема чого. Їмо буряк і капусту. Допоможи нам, не забувай, що твої брати умерли від голоду, пришли нам скільки зможеш хліба».

В окремих повідомленнях ті хто пише, вказуючи на матеріальну незабезпеченість села, радять червоноармійцям по закінченні служби не повертатися додому»²⁹⁴.

Якщо такою була ситуація в 1934 році, то неважко уявити, наскільки трагічною вона була роком раніше. Тим не менш 22 квітня 1935 року на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Косіора та другого секретаря ЦК КП(б)У Павла Постишева надійшов лист від Управління народногосподарського обліку Держплану УСРР. У листі було зафіксовано офіційні (а тому за радянською традицією) далеко неповні відомості, у відповідності з якими Україна на початок 1934 року втратила 4 мільйони 179 тисяч сільського населення²⁹⁵.

²⁹⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 16. – Оп. 27. – Спр. 3. – Арк. 51.

²⁹⁵ Див.: Лозицький В. Смертний вирок народу. Сталінізм і трагедія українського селянства // День. 2008. 25 жовтня.

Проте у 1934 році у своєму виступі на XVII з'їзді ВКП(б) Сталін заявив про ріст населення СРСР у 1933 році. А у відкритій пресі згадки про голод зникли. Здавалося, пам'ять про нього втрачена назавжди.

Важкий шлях до правди

Перше коротке згадування про голод з'явилося в одній зі статей Михайла Шолохова у збірці, присвяченій 60-річчю Сталіна. Шолохов відзначав, що на Північному Кавказі під видом боротьби проти саботажу хлібозаготівель вилучили весь хліб, у тому числі виданий на трудодні. У результаті цього «в колгоспах почався голод»²⁹⁶. У 1940 році на нараді, на якій обговорювали кінофільм «Закон життя» за книгою письменника Олександра Авдєєнка, Сталін визнав, що «у нас, наприклад, мільйонів 25–30 у минулому голодувало, хліба не вистачало...»²⁹⁷. Однак причини і винуватці голоду не були названі.

Парадоксально, але ці причини цілком чітко назвав інший партійний працівник – колишній перший секретар ЦК Компартії України в 1963–1972 роках Петро Шелест. З 1930 року він вів для себе щоденник. Пізніше доповнив його спогадами. Шелест писав: «У той час – 1932–1934 роки – на Україні був страшний голод. На селі вимирали від голоду родинами, навіть цілими селами. У багатьох випадках було навіть людоджерство – це була трагедія. Але все-таки коли-небудь стане відомо, скільки ж від голодної смерті в ті роки вмерло людей. Це був просто злочин нашого уряду, але при цьому соромливо замовчується. Все списується на успіхи і труднощі “росту”»²⁹⁸.

У 1960-ті роки тема голоду почала прориватися крізь цензурні бар'єри на сторінки деяких радянських художніх творів. Так, згадування про трагедії початку 1930-х років можна знайти в книгах

²⁹⁶ Див.: Сталин И. К шестидесятилетию со дня рождения. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1940. – С. 239.

²⁹⁷ Латышев А. Сталин и кино // Суровая драма народа. Ученые и публицисты о природе сталинизма. – М.: Политиздат, 1989. – С. 503.

²⁹⁸ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. За редакцією Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2003. – С. 65.

«Люди не ангель» Івана Стаднюка, «Чотири броди» Михайла Стельмаха, «Ивушка неплачущая» Михайла Алексєєва і деяких інших. Представники дисидентського руху згадували про це у своїх заявах і публікаціях. Наприклад, важливе місце зайняла ця тема в спогадах генерала Петра Григоренка, виданих у США, а також у публікаціях Євгена Сверстюка, Миколи Руденка, В'ячеслава Чорновола, Михайла Осадчого та інших. Про голод писали Олександр Солженіцин, Рой Медведєв, Лев Копелєв та інші.

У 1960 році була завершена і у вигляді рукопису співробітниками КДБ «заарештована» книга Василя Гросмана «Життя і доля» – один з найпотужніших антисталінських здобутків, в якому згадувалося про голод початку 1930-х років (як і в повісті Гросмана «Все тече»). Були вилучені копії «Життя і долі», чернетки, записи, навіть копії і стрічки для машинок. Михайло Сулов, головний партійний ідеолог на питання письменника, коли опублікують його книгу, у 1962 році заявив, що не раніше, ніж через 200 (!) років. Але вийшло не так. У 1974 році фотокопія чистового рукопису був таємно передана європейським видавцям і в 1980-му опублікована у Швейцарії. Проте в СРСР все ще не була зруйнована «стіна мовчання», зведена у 30-ті роки.

У 1933 році схильний піддаватися різновекторним політичним впливам Президент США Франклін Делано Рузвельт санкціонував дипломатичне визнання СРСР, а через 50 років ще один американський Президент – Рональд Рейган назвав Радянський Союз «імперією зла» і схвалив початок діяльності Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні у 1932–1933 роках. Це стало результатом активних зусиль української діаспори (у США і за його межами), яка вбачала в збереженні пам'яті про голод важливий фактор консолідації українців. При цьому відповідальність за голодомор (Holodomor-Genocide) початку 30-х років завжди лягала на московське керівництво, що вважалося не тільки комуністичним, але і російським. Фундаментальний висновок полягав у тому, що тільки не залежна ні від кого українська держава може позбавити себе від повторення трагедії таких масштабів.

Комісія Конгресу США почала збирати матеріали, насамперед свідчення людей, що пережили голод. На початку 1987 року

з'явився перший звіт комісії про роботу в 1986 році. Він поширювався на Заході і був переданий радянським дипломатам. В цих умовах СРСР вживав відповідних заходів. 10 жовтня 1983 року у виступі на Генеральній Асамблеї ООН у Нью-Йорку доктор історичних наук Іван Хміль заявив, що інформація про голод 1932–1933 років є вигадкою українських буржуазних націоналістів, що служили Гітлеру під час Другої світової війни, а потім переїхали до США. Щоб виправдати свою присутність тут, вони почали поширювати фальшиві чутки про голод. Саме такого роду оцінки були покладені в основу роботи радянської контрпропаганди, коли українська діаспора широко відзначала 50-річчя голоду.

Головним завданням було заперечення факту широкомасштабного голоду (мова могла йти лише про «продовольчі труднощі»), антиукраїнської спрямованості в діях кремлівського керівництва, а також дискредитація конкретних осіб, які порушують на Заході тему голоду. У цю роботу, зокрема, був включений посол СРСР у Канаді, майбутній архітектор «перебудови» Олександр Яковлев. В березні 1983 року він у спеціальній записці вніс конкретні пропозиції по «нейтралізації ворожих ідеологічних акцій українських буржуазних націоналістів»²⁹⁹. 5 липня того ж року Посольство СРСР у Канаді висловило офіційний протест у зв'язку з планами спорудити пам'ятник жертвам голодомору в центрі міста Едмонтон. «Ця акція, – підкреслювалося в ноті протесту, – не може не розглядатися як брутальна антирадянська витівка, що переслідує мету викривити історичну правду про колективізацію сільського господарства в СРСР, розпалити ворожнечу до радянського народу»³⁰⁰.

У січні 1984 року в документі, який висвітлював роботу Бюро Агентства друку «Новини» («Новости») у Канаді, спрямованому в Москву, відзначалося, що значна увага приділялася контрпропаганді у зв'язку з 50-літтям голоду. В цьому дивному документі вказувалося: «Велика буржуазна преса Канади, як правило, вміщувала звіти про ці збіговиська (Йдеться про акції пам'яті жертв Голодомору, що проводилися українцями. – *Ю.Ш.*), супроводжуючи їх «страш-

²⁹⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2603. – Арк. 20–22; Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2603. – Арк. 20–22.

³⁰⁰ Там само. – Арк. 44.

ними» історіями «очевидців», вивезених з України в дитячому віці, а також знімками виснажених до невпізнанності людей, явно взятими з архівів нацистських концтаборів»³⁰¹.

Готувалися не тільки пропагандистські акції. Деяких фахівців-істориків (таких, як Віктор Данилов у Москві або Станіслав Кульчицький у Києві) фактично змушували виступати з «уточненням» або «осудом» тверджень західних авторів. Насамперед це торкнулося книги Роберта Конквеста «Жнива скорботи» («The Harvest of Sorrow»), російський переклад якої з'явився в Лондоні в 1986 році.

Примітною спробою «спростувати» очевидне на міжнародному рівні став вихід у світ в 1987 році в Торонто книги журналіста Дагласа Тотла під назвою «Обман, голод і фашизм. Міф про український геноцид від Гітлера до Гарварда» (Fraud, Famine and Fascism. The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard). Хоча на обкладинці стояло ім'я реальної людини, було зрозуміло, що книга підготовлена за замовленням з СРСР і явно зусиллями колективу авторів. Задум цієї публікації також полягав у тому, щоб поставити під сумнів джерела, на яких будуються публікації про голод початку 1930-х років в Україні, а також переконати західного читача в тому, що авторами цих публікацій є люди із сумнівною репутацією. Цікаво також, що перший варіант під назвою «Обман, голод і український фашизм» рукопису був спрямований у Київ для рецензування. Директори трьох київських академічних інститутів, схвалюючи в цілому рукопис, запропонували зняти згадування про український фашизм (оскільки такого не існувало), а також скоротити посилання на публікації радянських контрпропагандистів³⁰².

На думку Тотла, у багатьох публікаціях про голод такі фактори, як «посуха і саботаж ігнорувалися, заперечувалися, применшувалися або спотворювалися. Навпроти, радянські перегини і помилки підкреслюються, подаються з “антиукраїнською” мотивацією, описуються як свідомо сплановані, і наслідки перебільшені в описах багатьох мільйонів, що померли від голоду»³⁰³.

³⁰¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. Спр. 2859. – Арк. 122.

³⁰² Там само. – Арк. 124.

³⁰³ Douglas Tottle. *Fraud, Famine and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard*. – Toronto : Progress Books, 1987. – P. 2.

2 листопада 1987 року Михайло Горбачов у Москві проголосив доповідь у зв'язку з 70-літтям Жовтневої революції. Цей виступ ознаменував новий етап в утвердженні гласності в СРСР. 25 грудня 1987 року тодішній перший секретар ЦК Компартії України консервативний і обережний Володимир Щербицький у доповіді, присвяченій 70-річчю становлення Радянської влади в Україні, згадав, що на початку 1930-х років в УРСР мали місце «продовольчі труднощі, а в сільській місцевості і голод»³⁰⁴.

В Україні почали з'являтися публікації, в яких все виразніше говорилося про голод. І тоді московське партійне керівництво зважилося ще на один крок. Визнаючи факт голоду в Україні, воно спростовувало наявність особливих антиукраїнських акцентів у діях Сталіна і його оточення. 23 травня 1988 року професор Джейкоб Сандберг у Брюсселі відкрив перші слухання Міжнародної комісії з розкриття перед світовою громадськістю трагедії голоду в Україні, його причин і наслідків. Комісія почала аналізувати ці події з точки зору норм міжнародного права. І тоді, незважаючи на те, що вже дули «вітри перебудови», було вирішено висловити черговий протест. 14 жовтня 1988 року четверо юристів і четверо істориків з України, які працювали в Академії наук УРСР, направили на адресу професора Сандберга протест. В ньому підкреслювалося, що «розслідування, яке проводить комісія, навряд чи може бути віднесене до суто правових дій. Воно скоріше має політичний характер і є співучастю в цілеспрямованій ідеологічній акції. Такі дії несумісні з принципами об'єктивного дослідження і навряд чи можуть прояснити істину. Тому вони не можуть не викликати недовіри і протесту»³⁰⁵.

Парадоксально, що один з істориків, котрі підписали цей протест, на той момент був в Україні компетентним і авторитетним дослідником теми голоду, а в 1990 році (уже після відходу Щербицького з посади) ввійшов в авторський колектив книги «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». Це було перше наукове видання на просторах тодішнього СРСР, у якому (за рішенням Політбюро ЦК Компартії

³⁰⁴ Цит. за: Голодомор: біль народний... // Трибуна. – 1990. – № 11. – С. 8.

³⁰⁵ Архів автора. – С. 1.

України!) були опубліковані убивчі за своїм змістом документи вищих партійно-державних інстанцій УРСР³⁰⁶. Все починало ставати на свої місця: посухи не було (погода, як відомо, завжди заважала комуністам керувати сільським господарством), голод мав масовий характер, ніякого особливого (у порівнянні з попередніми роками) саботажу не було. Виходило, що голод 1932–1933 року – зовсім не вигадки представників української діаспори, а абсолютний історичний факт.

Таким чином, залишалась «остання барикада» – питання про те, чи мали дії Кремля антиукраїнську спрямованість. Варто визнати, що радянській контрпропаганді в цьому питанні вдалося досягти успіху. Зокрема, досить вдалим було використання оцінок західних дослідників, які не знали про наявність документів, що підтверджували таку спрямованість. І ці дослідники охоче роздавали оцінки. Ось кілька цитат з публікації американської газети «The Village Voice» від 12 січня 1988 року зі статті під назвою «У пошуках радянського голокоста»:

«Немає жодного доказу того, що він (голод) був свідомо спрямований проти українців», – сказав батько сучасної радянології Олександр Даллін зі Стенфордського університету. – Це цілком суперечило б тому, що ми знаємо».

«Це нісенітниця, дурість («This is crap, rubbish»)), – сказав Моше Левін з Пенсільванського університету, книга якого «Російські селяни і радянська влада» проклала новий шлях у соціальній історії. – Я – антисталініст, але не розумію, що ця кампанія (геноциду) додає до нашого знання. Вона додає жахи, додаючи жахи до тих пір, поки вона не стає патологією».

«Я абсолютно це відкидаю, – сказала Лінн Віола, перший американський історик, що вивчав колективізацію в московських центральних державних архівах. – Чому, заради Бога, цей параноїдальний уряд свідомо створював би голод, якщо вони так сильно боялися війни (з Німеччиною)?»³⁰⁷.

³⁰⁶ Голод 1932–1933 років в Україні очима істориків, мовою документів. К.: Політвидав України, 1990.

³⁰⁷ Jeff Coplon, «In Search of a Soviet Holocaust: A 55-Year-Old Famine Feeds the Right» // The Village Voice. – 12 January 1988. – P. 31.

Горбачовська «перебудова», а особливо архівні відкриття наступних років внесли істотні корективи у твердження такого роду. Разом з тим ці відкриття позначили нові перспективи наукової дискусії.

Свого часу автор відомої і підтриманої світовим співтовариством Конвенції про геноцид правник Рафаель Лемкін солідаризувався з українцями з діаспори, підтримував їхні спроби донести до світу інформацію про Голодомор. Його стаття «Радянський геноцид» була розшукана у Відділі рукописів Нью-Йоркської публічної бібліотеки канадським професором Романом Сербиним і у 2009 році вийшла друком 28 мовами у Києві.

Звертає на себе увагу така теза Рафаеля Лемкіна: «Доки Україна зберігає свою національну єдність, доки її народ продовжує думати про себе як про українців і домагається незалежності, доти вона становить серйозну загрозу для самої суті советизму. Нічого дивного, що комуністичні вожді надавали якнайбільшого значення русифікації цього самостійно мислячого члена їхнього “союзу республік” і вирішили переробити його, пристосувавши до свого зразка єдиної російської нації. Бо українець не є і ніколи не був росіянином»³⁰⁸. Якщо вдуматися у ці слова, можна зрозуміти, чому у 1930-ті роки українців за допомогою Голодомору московські вожді намагалися «переробити», а також зрозуміти, чому і нині деякі російські політики (і політикани) прагнуть «переробити» незалежну Україну. За цих умов і українцям, і всім, хто хоче їх підтримати, потрібна консолідація, базована на колективній пам'яті. На формування такої пам'яті працює і друкована різними мовами стаття Рафаеля Лемкіна, який незаперечно довів, що проти України чинився геноцид.

Професор Стенфордського університету Норман Наймарк написав книжку «Геноциди Сталіна». У 2010 році вона була видана у США, а 2011 року з'явилося її українське видання³⁰⁹. На думку

³⁰⁸ Цит. за: Шаповал Ю. Поза кон'юктурою // Дзеркало тижня. – 2012. – 24–30 листопада (№ 42–43).

³⁰⁹ Див.: Naimark Norman M. *Stalin's Genocides*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2010; Наймарк Норман М. *Геноциди Сталіна* / Пер. з англ. В. Старка. – К., Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011.

Наймарка, Голодомор в Україні слід вважати актом геноциду. Існує достатньо доказів, а може й вирішальна сума доказів, які вказують на те, що Сталін та його оточення знали, що масовий голод в СРСР у 1932–1933 роках завдав особливо дошкульного удару Україні, і були готові спостерігати, як мільйони українських селян гинуть внаслідок цього. Вони не доклали жодних зусиль, щоб надати допомогу, не дали змоги селянам самостійно шукати їжу в містах чи деінде в СРСР й відмовлялися послабити умови хлібозаготівлі, аж поки не стало надто пізно. Наймарк підкреслює: «Сталінова ворожість до українців та їхніх спроб зберегти особливу форму самоврядування, а також роздратування опором проти колективізації з боку українських селян ще більше загострювали Голодомор»³¹⁰.

Французький дослідник Ніколя Верт у 2009 році написав, що раніше, готуючи статтю для «Чорної книги комунізму», він підкреслював, що українське селянство було головною жертвою голоду 1932–1933 років. Тепер, після нових публікацій, він дійшов висновку, що по суті то був останній епізод зіткнення між більшовицькою державою і селянством, розпочатого в 1918–1922 роках. Нові свідчення та нові аргументи, за словами Верта, переконали його в тому, що український випадок «виразно особливий, і на запитання “Чи був Голодомор геноцидом?” єдиною можливою відповіддю є “так”»³¹¹.

Ще один французький дослідник професор Ален Безансон стверджував: «Саме ретельна організація екзекуції надала українському голодомору характер геноциду – другого в нашому столітті після вірменського; третім став геноцид єврейський». І ще такі слова: «Російсько-українські відносини після злочасної Переяславської угоди розвивалися завше в напрямку поетапного нищення України. Тому надзвичайно важливо, щоб Україна знала свою історію»³¹².

³¹⁰ Наймарк Норман М. Геноциди Сталіна, с. 112.

³¹¹ Верт Н. Жнива геноциду // Критика. – 2009. – Число 3–4. – С. 7.

³¹² Цит. за: Шаповал Ю. Поза кон'юктурою // Дзеркало тижня. – 2012. – 24–30 листопада (№ 42–43).

У книзі «Лихо століття. Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту» Безансон пише про схожість і різницю між комунізмом і нацизмом, між єврейським Голокостом і Голодомором. Він не робить ілюзій щодо поінформаності Заходу про трагічні події в Україні на початку 1930-х років, але при цьому підкреслює, що самі українці повинні більше робити, щоб пробити стіну мовчання.

Як відомо, теза про Голодомор як геноцид стала головним подразником російсько-українських взаємин у 2004–2010 роках. Іноді вони набували такої політично карикатурної форми, як ноти міністерств закордонних справ про минуле. Російська дипломатія загалом успішно організувала протидію спробам України добитися визнання Голодомору геноцидом на міжнародному рівні. У 2008 році міністр закордонних справ Росії Сергій Лавров у листі до своїх колег із інших країн (крім України), закликаючи не підтримувати ініціативи Києва щодо комеморації жертв Голодомору, стверджував: «Мета українського керівництва є очевидною: притягнути Російську Федерацію до відповідальності за голод та розпалити ворожнечу між братніми народами України та Росії»³¹³.

І тут саме час сказати ще раз про українське керівництво. Дехто переконаний, що проблему дослідження голоду ініціювали якись «українські націоналісти» під політичним «омофором» третього президента України Віктора Ющенка. Як вже зазначалося, це неправда. Як неправда і те, що існувало «державне замовлення» на тему Голодомору і спеціальне «нагнітання» антиросійських настроїв і стереотипів. Насправді цього не було у чистому вигляді. Понад те, (невдалі) спроби Ющенка провести закон про відповідальність за заперечення Голодомору поглибили амбівалентне ставлення суспільства та серйозних дослідників до проблеми голоду 1932–1933 років. З іншого боку, роздратування російських політиків і деяких російських дослідників спробами вказати на українську специфіку голоду сприяло нагнітання антиукраїнських настроїв в Росії.

І не лише в Росії. Дехто із західних дослідників заговорив навіть про «змагання жертв», про те, що Україна прагнула «зати-

³¹³ Цит. за: Юрій Онишків. Палки в колеса. Росія на усіх фронтах блокує визнання Голодомору геноцидом // Главред. – 2008. – № 46. – С. 24.

нити» Голодомором Голокост тощо. Дехто із західних дослідників формулює суперечливі оцінки ситуації України на початку 1930-х років, таким чином «захищаючи» Росію.

У січні 2007 року керівник Федерального архівного агентства Росії В. Козлов надіслав лист учасникам проекту в зв'язку з підготовкою збірника документів «Голод в СРСР. 1932–1933 гг.», відзначаючи, що в роботі, крім російських, братимуть участь архівні органи Республіки Білорусь і Казахстану. В доданій до листа пояснювальній записці містилась наперед визначена «концепція теми збірника»: голод був викликаний потребами форсованої індустріалізації. Серед рекомендацій, як саме добирати документи для публікації, була наступна: «Враховуючи “український фактор”, належить добирати документи з таким розрахунком, щоб вони доводили універсальний характер хлібозаготівель 1932 р., здійснюваних одними й тими ж методами у кризових районах (Україна, Північний Кавказ, Нижня Волга)... Причому добирати їх слід у такий спосіб, щоб була видно трагедію всього радянського селянства»³¹⁴. Тобто збірника ще немає, документи ще не підібрані, але вже «осмислено» – ніяких українських акцентів.

Це добрий приклад для західних дослідників: не треба аж так захищати Росію. Вона захищає себе в різний спосіб, а дехто з російських дослідників повчає українських. Навіть такий авторитетний вчений, як Віктор Кондрашин, пише про те, що в Україні часів Віктора Ющенка «через політичну кон'юнктуру з'явилась теорія, що розділила трагедію всього радянського селянства в 1932–1933 рр. на “геноцид голодомором в Україні” і голод у решті регіонів колишнього СРСР, в том числі в Росії»³¹⁵. Зрозуміло, Кондрашин виступає за те, щоб не роз'єднувати, а «об'єднувати Росію і Україну...»³¹⁶. Проте, постає запитання, до якого саме об'єднання спонукає цей заклик і як можна єднатися на підставі наперед визначеної схеми, що нівелює специфіку трагедії голоду в різних

³¹⁴ Архів автора.

³¹⁵ Кондрашин В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – М., Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – С. 6.

³¹⁶ Там само.

регіонах СРСР? Надруковані останніми роками в Україні документи підтверджують специфіку української ситуації. Бачити і розуміти це – не означає принижувати чи ігнорувати тодішню ситуацію в інших регіонах СРСР.

Аналіз сучасної української історіографії засвідчує, що дослідження українського, всесоюзного і міжнародного вимірів Голодомору поки що не склались у цілісну картину. Наприклад, відсутні серйозні компаративні студії, що дозволяють детально порівняти ситуації в УСРР і Росії, в УСРР і Казахстані. «За кадром» по суті залишається і описання перспективи виконавців, участь самих українців у «буксирних», «рейдових» бригадах, учасників «штурмових декад», котрі відбирали у людей хліб, а також у партійно-державних і каральних органах. Тим часом розуміння цього є засадничим для критики «віктимного» дискурсу, що зображує українців лише у вигляді жертв. Водночас відомо, що у багатьох випадках геноцидів члени віктимізованої групи також були серед виконавців.

Цілком очевидно, що інтеграція Голодомору в європейську та світову культури пам'яті неможлива без порівняння його із втратами інших народів сталінського СРСР, а також із Голокостом. Лише так можна знайти відповідь на запитання, чи не «затіняє» його Україна «своїм» Голодомором.

Чимало країн нині вже визнали Голодомор геноцидом. У надрукованих останніми роками серйозних дослідженнях показано, що інструменталізація голоду, його різноманітні за формами, але універсальні за фатальним результатом каральні практики, підтверджують, що це був геноцид. Докладно описано, як він робився.

Проте давня, спровокована ще сталінським режимом, неправда про Голодомор і прагнення дискредитувати (чи прибрати, як-от Джонса) тих, хто писав правду про нього, дається взнаки. Немає сумніву, що в перспективі спостерігатиметься новий тур полеміки, нові антиукраїнські хвилі (не лише із Сходу, а й із Заходу!) у дискусіях про голод в СРСР на початку 1930-х років і про Голодомор в Україні.

2.3. Голокост: пам'ять, факти, документи

Голокост був породженням нацистської расової ідеології. Від самого початку свого зародження антисемітизм став однією із основ програм націонал-соціалістів. Засновник і теоретик цього руху Адольф Гітлер підкреслював, що ненависть до євреїв є рушійна сила великого народного руху. Нацисти не переймалися, коли відверто маніпулювали негативними стереотипами людської пам'яті. Націонал-соціалізм підняв століттями тиражовані упередження до євреїв:

1. Релігійні (юдаїзм породження сатани. Євреї винні за розп'яття Христа);

2. Економічні (євреї захопили всі найкращі сфери економічного життя. Вони не по праву є розпорядниками великої власності, яка служить тільки юдеям і шкодить іншим);

3. Соціальні (експлуатація людини – єврейський винахід. Євреї не здатні до творчої праці. Вони скрізь руйнівники державності);

4. Расові та етнічні (за зовнішнім виглядом євреї – напівлюдина. Він є расово неповноцінним, його зовнішній вигляд викликає огиду: товсті, занадто худі, лисі, горбаті тощо. Їм не місце серед цивілізованого суспільства).

Нацистська пропаганда була побудована таким чином, що кожний німець від малечі до дорослої людини мав згадати, яких кривд зазнав від євреїв. Гітлерівська газета «Дер Штюрмер» влаштувала спеціальний конкурс на своїх шпальтах, де читачі обмінювались думками і згадували витівки євреїв. Одна дитина, наприклад, писала як її образив одноліток-єврей. Учень скаржився на вчителя-єврея, який на його думку, поставив йому незаслужено двійку. Німецький юнак передав в газету свою трагічну сповідь про кохання, яке зруйнував колишній друг-єврей, відбивши улюблену дівчину. Пересічні громадяни згадували, як єврей обдурив їх з грошима, підсунув неякісний товар чи здійснив якийсь інший ганебний вчинок.

Так збочена людська пам'ять народжувала ненависть. Нацисти створили загальний віртуальний образ Вічного жида – об'єкта ненависті. Знищення євреїв перетворилось для них на задоволення своїх брутальних амбіцій. Гітлер відверто робив заяви, що вважає

антисемітизм найбільш цінною частиною свого пропагандистського арсеналу³¹⁷.

З початком Другої світової війни він цинічно підкреслював: «А взагалі непогано, що про нас ширять чутки про намір знищити євреїв. Терор – корисна річ»³¹⁸. Згодом його расистські переконання дійшли останньої межі: «Чим рішучішою буде розправа над євреями – тим швидше зміниться світовий порядок»³¹⁹. Найближче оточення Гітлера з презирством дивилось на зарубіжних політиків, які намагались не бачити єврейську проблему в Німеччині. Від нацистів антисемітизм почав ширитися в країни-сателіти та охоплював націонал-радикальні рухи, які підтримували фашистів. Гітлер також частенько любив згадувати епізод зустрічі Сталіна з Риббентропом під час підписання пакту, коли радянський вождь поділився з німецьким дипломатом особистою думкою: «Євреї зараз йому потрібні, але прийде час і він знищить єврейське засилля»³²⁰. Повна байдужість світу до долі європейського єврейства дозволила нацистам реалізувати злочинний проект «остаточного вирішення європейського питання», який вони оприлюднили ще у 1938 році: «Євреї користуються в Німеччині єдиним правом – правом на смерть»³²¹.

Друга світова війна катастрофічно вплинула на життя європейського єврейства. Неможливо перебільшити трагічні наслідки Голокосту для європейського світу. Було знищено 6 млн. євреїв (за підрахунками самих нацистів). Зникли традиційні центри єврейського життя і культури, загинула, без перебільшення, цивілізація-ідиш зі своїм особливим укладом життя. Наслідки Голокосту вплинули на всі сфери життя сучасного єврейського світу і гостро відчуваються до сьогодні.

Для євреїв та неєвреїв важливі як історична пам'ять про трагедію минулої війни, так і історико-філософське осмислення кривавих сторінок Голокосту. Страшною була доля всіх народів

³¹⁷ Раушнінг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны. – М., 1993. – С. 180.

³¹⁸ Тревор-Ропер Х. Застольные беседы Гитлера 1941–1944. – М., 2004. – С. 108.

³¹⁹ Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера. – Смоленск, 1993. – С. 80.

³²⁰ Там же. – С. 456.

³²¹ Разгон А. Германский расизм и евреи. – Иерусалим, 2001. – С. 56.

окупованої нацистами Європи. Але євреям гітлерівська влада не залишала жодного шансу на виживання. Колишній в'язень Освенциму, всесвітньо відомий філософ і письменник, лауреат Нобелівської премії Елі Візель писав: «Не всі жертви нацизму були євреями, але всі євреї були жертвами нацистів».

Друга світова війна привела до суттєвих змін в житті євреїв СРСР. Одна їх частина опинилась під владою нацистів і в більшості була знищена айнзацгрупами і колаборантами. Інша – героїчно боролась з нацистами в лавах Радянської Армії в партизанських загонах. Третя частина рятувалась від загибелі, завдячуючи евакуації до східних країв. Ті, хто вижив у полум'ї війни, стали носіями власних чи сімейних мікроісторій про Голокост. Разом з фундаментальними науковими дослідженнями про Катастрофу, історико-публіцистичною літературою, кіно-фото-документами, іншими матеріалами вони складають унікальний корпус джерел про нацистський геноцид.

Звіти айнзацгруп СС – «Ц» і «Д» містять досить докладні матеріали про масові вбивства на теренах України³²². За допомогою терору гітлерівці намагалися насадити фашистську ідеологію людиноненавистництва. На окупованих територіях вони проводили шалену антисемітську пропаганду. Окупанти намагалися посіяти і розпалити ворожнечу між людьми різних національностей. Певною мірою їм це вдавалось. Всесвітньо відома «Черная книга» зафіксувала трагічний епізод з життя жінки-лікаря Любові Лангман, яка з дочкою переховувалась від німців у місцевих селян. Під час пологів у дружини старости вона виконала свій професійний обов'язок і надала породіллі допомогу. Після цього староста сповістив німців, що в його хаті знаходиться єврейка. Коли жінку і дитину повели на розстріл, Лангман попросила: «Дитину не вбивайте». Але потім мати притиснула доньку до себе і сказала: «Стріляйте! Не хочу, щоб вона жила з вами». Мати і дочка були вбиті³²³.

Активними учасниками геноциду були місцеві колаборантські сили, які прислужували і догоджали нацистським катам. Місцеві

³²² Історія застерігає. Трофейні документи про злочин німецько-фашистських загарбників. / Упор. В. М. Немятий. – К., 1986. – С. 54, 57–60.

³²³ Гроссман В., Эренбург И. Черная книга. – К., 1991. – С. 46.

газети, наприклад, «Рідний край» чи «Дзвін» друкували хвалькуваті статті про перемогу зброї Вермахту, уславлювали гітлерівських катів Г. Франка чи Е. Коха, інших злочинців (газетна рубрика «Куточок наших друзів»), проводили активну антисемітську кампанію навіть тоді, коли всі євреї вже давно були знищені нацистами. Терором і насильством гітлерівці залякували місцеве населення, яке щиро співчувало євреям.

Відомий письменник Борис Горбатов в повісті «Нескорені» змалював картину знищення єврейського населення одного з шахтарських міст: «Мокрий холодний вітер б'є людей. Дощ, як кнут, падає на спини і плечі. Жінки, спотикаючись на мокрих камінцях, несуть хворих дітей. Старі й каліки плетуться в хвості колони і бояться відстати і залишитись один на один із багнетами конвоїрів... Схиляються під вантажем мокрих вузлів. Волочать нажите. Все кинуте – рідний дім, вогнище, добро... Тільки одна людина іде без речей, без нажитого, відчужена від всієї суєти земної – старий доктор Фішман. Нічого у нього немає з собою крім старенького докторського саквояжика. Начебто не на смерть іде, а на ранковий огляд хворих... В останній раз йшов він містом, де народивсь і виріс. І був до болю дорогим йому цей російський мокрий вітер в чорних тополях, і запах російської землі, вкритої жухлою листвою, і російські заплакані дахи, і російський осінній дощ, що падав над містом. Тарас довго дивився йому навздогін. Мовчки коливався натовп, навіть діти затихли. Байдуже мовчки йшли поліцейські і автоматники... Прощавай, доктор Арон Давидович, – прошепотів Тарас. – Не засуджуй: нічим я тобі допомогти не можу. Самі чекаємо страти»³²⁴.

Радянська історіографія залишила досить вагому пам'ять про історію Другої світової. Понад 20 тисяч різноманітних праць висвітлювали боротьбу народів СРСР з фашизмом. Дослідники різних рівнів змальовували трагічні наслідки гітлерівського окупаційного режиму для населення захоплених ворогом територій. Але з часів перемоги над нацизмом майже до самої перебудови в СРСР термін «Голокост» ніколи не вживався. Євреї–жертви гітле-

³²⁴ Горбатов Б. Собр. соч. – М., 1988. – Т. 3. – С. 187–198.

рівських катів згадувались тільки в загальному контексті фашистських злочинів проти радянського народу. Безумовно, війна буде великою трагедією всіх народів Радянського Союзу, які залишилися на території, окупованій Вермахтом. Але тільки євреїв та народ рома вбивали за національну ознаку. Для жодного представника цих етносів не існувало найменшої можливості уникнути смерті.

Не зважаючи на той факт, що в Актах Надзвичайних комісій з розслідування злочинів нацистів етнічні трагедії виглядали досить відверто – вони були повністю проігноровані авторами історичних праць радянської доби. Щодо визначення перших жертв нацистів (а саме євреїв і народ рома були першими, кого вразив нацистський геноцид) то історико-партійна література застосувала терміни-стереотипи: «радянські люди», «мирне населення», «мирні мешканці» та ін.

Перше повоєнне десятиліття було заплямовано ганебними справами «безрідних космополітів», «лікарів-отруйників» та «антипатріотів», які мали відвертий антисемітський характер. Керовані з Кремля, ці сталінські кампанії формували у більшості радянських людей образ єврея негідника, зрадника і космополіта. В таких умовах будь-які об'єктивні дослідження нацистського геноциду були неможливі.

Незважаючи на критику сталінських повоєнних кампаній, що мали місце після смерті вождя «всіх часів і народів», в середині і другій половині 1950-х років залишився глибокий негативний слід у свідомості суспільства щодо євреїв. До стереотипу сталінської доби євреїв – троцькіст, шкідник, імперіалістичний шпигун, сіоніст та ін. додалась ще одна характеристика – «ташкентське воїнство». Країною ширилися чутки, що коли весь радянський народ героїчно бився з ворогом на фронтах, євреї повтікали до Середньої Азії, торгували в крамницях, а після Перемоги скуповували бойові нагороди та посвідчення фронтовиків.

Не є секретом, що в роки Великої Вітчизняної війни євреї складали вагомий відсоток серед Героїв Радянського Союзу. Серед 150 євреїв, нагороджених цим високим званням, 72 були народжені в Україні, а 27 стали кавалерами високих нагород за форсування Дніпра і визволення України. На окупованих ворогом територіях євреї брали активну участь у антифашистському Русі опорю. Саме

про це йдеться в унікальній книзі «Партизанская дружба», в спогадах відомого партизанського командира Олексія Федорова. Побачивши світ 1946 року, ця праця ніколи більше не перевидавалась і перетворилась на бібліографічну рідкість. Незважаючи на часи «відлиги» і «шестидесятництво» цензуру проходила вся література, де згадувались євреї в роки Другої світової війни.

Справжнє обурення радянського керівництва викликав вірш-реквієм поета Є. Євтушенка «Бабий Яр», надрукований в «Литературной газете» у вересні 1961 року. Тієї пам'ятної осені (20-та річниця розстрілів у Бабиному Яру) молодий поет Євген Євтушенко, київський письменник Віктор Некрасов і літератор Іван Дзюба відвідали місце розстрілів єврейського населення Києва у вересні 1941 року. Вони висловили своє обурення безпам'ятством влади, яка в місцях масової загибелі киян не встановила жодного пам'ятного знаку. І тоді над глибокими яругами Сирцю пролунали віщі слова: «Над Бабьим Яром памятников нет...», які стали першими рядками твору, що і сьогодні не втратив своєї актуальності. Спроба нагадати суспільству про трагедію єврейського народу наразилась на вибух критики з боку номенклатурного чиновництва і партапарату.

Як відповідь на «Бабий Яр» Євтушенка 24 вересня 1961 року газета «Литература и жизнь» вмістила «Мой ответ» О. Маркова, який звинувачував поета в космополітизмі і антипатріотизмі:

*Какой ты настоящий русский,
Когда забыл про свой народ,
Душа, что брючки, стала узкой,
Пустой, что лестничный пролет...*

Вірш Євтушенка нещадно зазнавав критики з боку радянських пропагандистів, які відверто називали його «брехнею», «відступом від комуністичної ідеології на позицію буржуазної ідеології»³²⁵.

Зміна політичних еліт в СРСР (усунення М. Хрущова від влади у жовтні 1964 року) принципово не вплинула на «єврейське питання» в СРСР та на дослідження історії євреїв в роки війни. За «доктриною Брежнєва», соціалістичний інтернаціоналізм мав

³²⁵ Антисемітизм в Советском Союзе. Его корни и последствия. – Иерусалим, 1979. – С. 361–366.

стати головною ідеологічною складовою борців за світле майбутнє. В той же час радянська пропаганда активно культивувала образ ворога всього прогресивного людства – сіонізму та Ізраїлю. На цьому тлі в країні посилюється войовниче ставлення до юдаїзму, єврейської традиції та історії. Не обійшлося без скандальних ситуацій.

Партійні пропагандисти-історики використовували кілька прийомів для того, щоб звести нанівець героїзм єврейського народу у Великій Вітчизняній війні: замовчували подвиги євреїв-фронтовиків, навмисне перекручували імена і прізвища героїв, фальшували належність до єврейської національності. Так один із керівників оборони Брестської фортеці Ю. Фомін ушлявлювався як герой без національності. Такої ж долі був і кулеметник І. Хаїт, який героїчно загинув серед захисників дому Павлова у Сталінграді. Національна належність командира чорноморського десанту Ц. Куннікова – героя Малої Землі, була сфальшована в усіх радянських довідкових джерелах³²⁶.

Про цей безсоромний стан історичних досліджень напише в свій час єврейський письменник і громадський діяч М. Файнер: «То про яких євреїв хотіли розповісти нам кабінетні та політичні генерали? Чи, може, про Героїв Радянського Союзу Михайла Ісаковича Грабського, льотчицю з Бердичева Поліну Гельман, піхотинця Іделя Хаїта чи Іллюшу Кричевського та ще мільйони євреїв, які віддали своє життя, захищаючи Росію? Чи, може, вони нам щось скажуть про видатних російських фізиків Іоффе, Харитона, Зельдовича, Ландау, Ландсберга, Хайкіна, Капіцу, Френкеля... та ще про десятки тисяч вчених і конструкторів, що забезпечували обороноздатність Росії? Якщо не має офіцерської честі і совісті, то повинна бути, принаймні, хоча б пам'ять...»³²⁷.

Щоб зрозуміти ситуацію, яка панувала в країні «розвинутого соціалізму», звернемось до спогадів відомого київського журналіста І. Заседи: «В кінці літа 1971 року мені запропонували зробити літопис спогадів Героя Радянського Союзу генерала Мат-

³²⁶ Очерки єврейського героїзму. – К.–Тель-Авив. – Т. 2. – 1994. – С. 153–155.

³²⁷ Файнер М. Єврейська карта. Кому це вигідно. – Чернівці, 2004. – С. 17.

вія Григоровича Вайнруба – сталінградця, заступника командуючого 62-ї армії Василя Івановича Чуйкова. Та робота захопила мене повністю... Працював по 16 годин на добу, зачинившись в садовому будиночку на Русанівських садах... Це був щасливий час! “Эти стальные парни” – стали моєю першою книгою про війну, книгою в пам'ять про батька-сталінградця».

Коли праця І. Заседи була завершена, у видавництві «Молодь», де вона мала друкуватися, розпочався скандал. Незважаючи на те, що рукопис мав позитивні відгуки, керівництво видавництва почало створювати різноманітні перешкоди для його видання. Причини з'ясувалися дуже швидко. Справа була у національності Вайнруба. «Я до цього часу пам'ятаю скляні очі В. С. (скорочено автором), директора «Молоді», комсомольського функціонера, коли ми з Матвієм Григоровичем намагалися розмовляти з ним... Жаж, яких людей виховувала епоха загальної рівності і братерства», – згадував І. Заседа³²⁸.

Незалежна українська держава відкрила широкий простір для всебічного розвитку українців та інших народів, які історично мешкають в Україні. Більшість євреїв України ніколи не забудуть тих глибоких емоційних переживань під час пам'ятної промови Леоніда Кравчука у Бабиному Яру у вересні 1991 року. Голова Верховної Ради України відкрив нову важливу сторінку в українсько-єврейських відносинах, побажав українцям, євреям, іншим народам української землі жити в мирі й братерській згоді. Пам'ятаючи трагічні сторінки історії, Кравчук заявив про неприйнятність тих ідеологічних міркувань доби колишнього режиму, який приховував від людей історичну правду про трагедію Бабиного Яру, про те, що більшість масових розстрілів тут випало на долю євреїв³²⁹. Голова Верховної Ради України визнав факт геноциду і те, що це хоч і було справою рук фашистів, але відповідальність за це лежить і на тих, хто не зупинив убивць. Єврейському народові було принесено вибачення за всі несправедливості, які було вчинено в нашій історії³³⁰.

³²⁸ Киевский журналист. – № 4. – 2005. – С. 47–48.

³²⁹ Національні відносини в Україні у ХХ столітті / Упор. Панчук М. І. та ін. – К., 1994. – С. 465–466.

³³⁰ Так само. – С. 466.

За понад 20 років незалежності України вітчизняна історіографія зробила вагомий внесок у ліквідації «білих плям» історії і вивчення Голокосту. Більшість історико-етнологічних та історико-народознавчих студій з глибоким співчуттям висвітлювали трагедію єврейського геноциду та його наслідків на подальшу долю євреїв. Під впливом праці українських і єврейських істориків, участі громадськості, 2001 року Україна приєдналась до стокгольмської Декларації країн, які брали на себе зобов'язання зберігати пам'ять про Голокост та вивчати його історію. 2011 року Верховна Рада України проголосила 27 січня Днем Пам'яті жертв Голокосту. В цей день 1945 року героїчні війська Першого Українського фронту звільнили концтабір Освенцим і врятували тих, хто ще залишався живим.

В суверенній Україні продовжується праця з дослідження і збереження історичної пам'яті про трагедію минулої війни. Українські й єврейські історики, плідно співпрацюючи, відтворюють сторінки минулої трагедії. Але в дискурсі про Голокост ще з початку 1990-х років почали зустрічатись окремі студії, які мали упереджений погляд на події минулого.

Складні суспільні та соціально-економічні процеси, що відбуваються в Україні, вивели в український політикум націонал-радикальні сили, в поглядах яких єврейська проблематика займає не останнє місце. Вони в негативному вигляді висвітлюють як і історію самого єврейства в Україні, так і тему Голокосту. Якщо на початку 1990-х років культивувалась думка про те, що Голокост – це вигадка євреїв, то з часом – євреї вже самі звинувачуються в трагедії Голокосту. В пошуках винуватців національних трагедій українського народу знаходиться «етнічний слід». Євреї тут займають не останнє місце. Як правило, вибудовуються три найбільш поширених міфологеми щодо українсько-єврейських відносин, що привели до катастрофи.

I. Євреї звинувачуються як в більшовизмі, так і у ворожому ставленні до української державності 1917–1921 років.

II. Євреї були організаторами карально-репресивної машини, яка була направлена проти українського народу.

III. Євреї винні у Голодоморі в Україні 1932–1933 років. Тому євреї зазнали переслідувань і знищення не тільки від рук нацистів,

а і місцевих «патріотів», які вбачали в цьому справедливу кару юдеям за їх ганебні справи.

Громадянська війна, яка розпочалася на території колишньої Російської імперії, розділила нації (російську, українську, єврейську та ін.) за політичними і соціально-економічними уподобаннями. Представники різних народів опинились у ворогуючих політичних таборах. Значна частина пролетаризованого єврейства підтримала більшовизм, представники цієї національності зайняли чималі посади в більшовицькій ієрархії. Натомість значна частина заможного єврейства та єврейської інтелігенції із зрозумілих причин негативно ставились до більшовизму і активно підтримувала антирадянські сили. Тому гасло, що всі більшовики – євреї, взагалі не відповідає історичній дійсності. «Насправді, – писав Ізраїль Клейнер, – євреї становили чималий відсоток лише серед більшовицької верхівки, а не серед рядових членів більшовицької партії. Але так само великий відсоток євреї становили у керівництві всіх революційних партій у Росії»³³¹.

Це була відповідь на безправне становище більшості євреїв у царській Росії та відверту антисемітську політику царату. Щодо пересічної єврейської маси, то переважна її частина була прихильна до релігійного та практичного сіонізму, тобто бачила майбутнє євреїв на своїй історичній Батьківщині у Палестині. Як добре відомо, комуністи були запеклими атеїстами і прибічниками класової солідарності трудящих, виступили принциповими ворогами сіонізму за його клерикалізм, буржуазність та відсутність класової ідеї. Сотні тисяч євреїв, мешканців містечок колишньої «смуги осілості», що заробляли на життя важкою ремісничою працею, жодним чином не могла мати нічого спільного з більшовизмом. Але погромні хвилі кінця 1918 – середини 1919 року спочатку зробили єврейську людність нейтральною до політичних подій, а з часом обумовили її перехід на бік більшовиків. Цю думку підтримував український дослідник Панас Феденко, який зазначав: «Сумні і трагічні події (хвиля погромів над євреями – П. Ф.) дуже

³³¹ Клейнер І. Владімір (Зеєв) Жаботинський і українське питання. – К.–Торонто–Едмонтон, 1995. – С. 139.

пошкодили українській визвольній боротьбі, бо відпихнули масу жидівської людності від українців і дали знаряддя в руки прихильників більшовизму та російської окупації»³³².

Численні історичні джерела свідчать, що в ході національної революції 1917–1921 років на Україні організоване в національні політичні партії (Бунд, Поалей Цион, Фолькспартай та ін.) і частина єврейського населення гаряче підтримувала визвольну боротьбу українців. Єврейські організації Києва, Одеси, Катеринослава, Єлізаветграда та інші міста визнали Центральну Раду єдиною законною владою в Україні. Серед міністрів Української Народної Республіки були єврейські громадські діячі: А. Ревуцький, С. Гольдман, П. Красний, С. Соколовський та ін. Останній був міністром фінансів УНР. Всеукраїнський з'їзд рабинів, що відбувся в Одесі 1918 року, ухвалив рішення про накладання «Херему» (прокляття) на тих євреїв, які підтримували ворогів Української Республіки³³³.

Що стосується трагічного громадського протистояння 1917–1921 років, то воно не обійшло стороною і українців, коли боролись на смерть один проти одного родичі, брат ішов на брата. Не зайве буде нагадати, що боротьбу проти УНР вели не тільки Ленін і Троцький, а і віддані більшовицькій справі В. Антонов-Овсієнко (один із керівників більшовицького жовтневого повстання в Петрограді – *Ф. Л.*), Ю. Коцюбинський, М. Щорс, В. Боженко, М. Скрипник та ін. До останнього часу ця тема не досить популярна в сучасній історіографії. Критично ставився до пошуків національних компроматів і Михайло Грушевський. В своїй класичній праці «На порозі нової України» він підкреслював: «...Антисемітизм – сей “соціалізм дурнів”, як його справедливо прозвали німецькі соціалісти, затемнюючи свідомість дійсних класових відносин і соціальних інтересів, служить інтересам реакції, і з становища української демократії рішуче шкідливий»³³⁴.

Безглуздо виглядає спроба звинувачувати єврейський народ у створенні карально-репресивного апарату в СРСР. Серед сталінських катів вистачало номенклатурних енкаведистів, які за націо-

³³² Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К., 1992. – С.85–86.

³³³ Файнер М. Єврейська карта. Кому це вигідно? – С. 18.

³³⁴ Грушевський М. На порозі нової України. – К., 1991. – С. 42.

нальною ознакою були євреями (М. Берман, І. Коган, С. Фірін та ін.). Але їх відомча належність не може розглядатись як «компрогат» на весь єврейський народ. Л. Троцький (Л. Бронштейн), на національній приналежності якого створено чимало історичних упереджень, в своїх паспортних формулярах демонстративно записав про себе: «Без національності». Свою позицію в національному питанні він пояснював в своїй автобіографії «Моя жизнь»: «Національний момент, такий важливий в житті Росії, не відігравав в моєму житті ніякого значення». Відповідаючи на питання, ким він себе вважає євреєм чи росіянином, Троцький підкреслював: «Ні тим, ні іншим. Я соціал-демократ, інтернаціоналіст».

Не вважав себе євреєм один із лідерів більшовицької революції Л. Каменев. «Ніколи не керувався національними мотивами. Я – інтернаціоналіст», – підкреслював Л. Каганович. Сталінський політкомісар Л. Мехліс стверджував: «Я не єврей, я – комуніст»³³⁵. Такої точки зору дотримувались всі працівники НКВС – євреї. Адже жоден з них ніколи не був особливо пов'язаний зі своїм національним середовищем, не брав участі в єврейських установах чи товариствах і навіть не був членом Єврейської секції РКП(б).

Для українського народу тема Голодомору-геноциду є не менш драматичною сторінкою історії, як для світового єврейства проблема Голокосту. Висвітлення трагедії Голодомору пережило різні періоди: від повного заперечення і невизнання радянським режимом до часткового засудження сталінського режиму за трагедію народів СРСР в часи колективізації (доба «перебудови»). В незалежній Україні тема Голодомору-геноциду набула загальнонаціонального і світового звучання. Фундаментальні публікації і включення до наукового обігу різноманітного корпусу джерел дозволили зробити об'єктивні політичні і наукові висновки. Це була національна трагедія українців і народів України, в тому числі і євреїв³³⁶.

Спроба окремих «дослідників» і несимпатиків українсько-єврейського порозуміння довести, що сталінські репресії і трагедії

³³⁵ Вдовин А. Русские в XX веке. – М., 2004. – С. 10.

³³⁶ Голод в Україні: причини та наслідки / Смолій В. А. та ін. – К., 2003. – С. 527–532.

1932–1933 років була створена режимом Лейби Бронштейна (Л. Троцького) – Л. Кагановича безпідставна, як і тенденційно виглядають розтиражовані на окремих сайтах 2008–2009 роках прізвиська працівників НКВС-ДПУ, здебільше єврейського походження (більшість яких взагалі ніякого відношення до Голодомору не мали – Ф. Л.). Спекулятивні технології досить швидко зазнають фіаско, особливо коли в обіг включаються документи і матеріали. За підрахунками російського дослідника О. Будницького, навесні 1937 року кадровий склад місцевих органів держбезпеки за трьома основними позиціями виглядав так: росіяни – 15 570 осіб (65 %), українці – 2509 (10,5 %), євреї – 1776 (7,4 %) ³³⁷. Приблизно таку ж статистику наводить відомий український дослідник Д. Веденєв. Аналізуючи значний джерельний матеріал, він доходить висновку, що етнічні версії сталінських репресій взагалі безпідставні ³³⁸.

Довгий час за дужки дослідження Голодомору 1932–1933 років були виведені прізвиська відомих діячів Комуністичної партії України, безпосередніх винуватців української трагедії. А роль місцевих партійних осередків і різноманітних селянських комітетів бідноти, які були практичними реалізаторами політики грабунку селян, взагалі замовчуються і до сьогодні.

Жертвами сталінських репресій були всі народи України. Як один із прикладів – Биківня, невеличке селище під Києвом. Ще до окупації Київщини нацистами тут було місце розстрілів засуджених тоталітарною владою. Історичні матеріали, зібрані дослідниками, переконливо свідчать, що жертвами сталінських репресій в Биківні були українці, їх більшість, а також поляки, євреї, росіяни та ін ³³⁹.

Не всі розвідки єврейських істориків про Голокост можна прийняти як аксіому. Рефлексії з боку єврейської сторони про наявність певного трикутника смерті: катів, жертв, мовчазних

³³⁷ Будницький О. Евреи и русская революция. Материалы и исследования. – М.–Иерусалим, 1999. – С. 343.

³³⁸ Веденєв Д. Украинский фронт в войнах спецслужб. Исторические очерки. – К., 2008. – С. 132–133.

³³⁹ Пам'ять Биківні: документи та матеріали. / Упоряд.: О. Г. Бажан та ін. – К. : Рідний край, 2000. – 320 с.

свідків, навряд чи є справжнім алгоритмом, що пояснює загибель 1,6 млн. людей-євреїв України. Беззаперечним залишається той факт, що на окупованих нацистами територіях вижив 1 % євреїв.

Пошуки історичної правди про Голокост дають нам можливість високо шанувати подвиг людяності в роки воєнного лихоліття. Серед тих євреїв-військових, які опинились в оточенні і потрапили в полон до німців, живе добра пам'ять про своїх бойових побратимів українців і росіян, які допомогли їм вижити в нелюдських умовах фашистських концтаборів. Наприклад, один із учасників оборони Севастополя влітку 1942 року Ісаак Коган згадує трагічну мить полону: «Колону гонять в Сімферополь. Я відчув, що немає сил, впав і лежу. Думка працює швидко: зараз кінець колони. Вб'ють і життя закінчене. Підскочили два морячка і підхопили мене під руки. “Рано, братішка, помирати. На зло фашистам тримайся міцніше і ширше крок”. Як би не вони, я б не вижив»³⁴⁰. Про своє «щасливе» спасіння і рятівництво про бойових друзів-однополчан євреї-фронтовики багато писали для «Черной книги» письменнику Іллі Еренбургу³⁴¹.

Яскравим прикладом героїзму в роки Голокосту стало українське праведництво – спасіння євреїв від нацистського геноциду. Сьогодні серед праведників народів світу понад 2000 українців. На честь багатьох із них посаджені дерева на Алеї праведників світу в Єрусалимі. Євреї завжди високо шанували українських героїв-праведників і борців з нацизмом. Відомий єврейський діяч і правозахисник, засновник товариства українсько-єврейської дружби в Ізраїлі Яків Сусленський довгі роки свого життя віддав, щоб зібрати матеріал про праведників України і подолати упередження в українсько-єврейських відносинах. Посилаючись на розповіді врятованих в Західній Україні євреїв, він занотував у своєму рукописі: «Зелік Бройдерман, наприклад, з теплотою і вдячністю згадує воїнів УПА Степана і Романа Поліщуків (батька і сина) та ін. Роман очолював загін УПА, саме тут знайшли захист 50 євреїв, які, врятувавшись від геноциду, разом з бійцями цього загону

³⁴⁰ Яруцкий Л. Евреи Приазов'я. – Мариуполь, 1996. – С. 289.

³⁴¹ Советские евреи пишут Илье Эренбургу. 1943–1966 / упор. Альтшулер М. и др. – Иерусалим, 1993. – 539 с.

брали участь в боях...». «Щоб бути об'єктивним, – продовжує З. Бройдерман. – не можу сказати сьогодні, чи було гуманне ставлення до нас загальною політикою УПА, або лише справою відділу, яким керував Роман Поліщук... Бійці за незалежність свого краю з УПА були єдиними, хто подав нам допомогу і завдяки яким ми пережили найчорніший період в історії людства»³⁴².

І сьогодні незалежна Україна продовжує шанувати своїх героїв. У 67-му річницю Перемоги над нацизмом за участю українських і єврейських організацій на Львівщині було відкрито пам'ятник священику Омеляну Ковчу, який рятував українців і євреїв від нацистського геноциду.

Історична пам'ять про Голокост спонукає нас до глибоких роздумів і осмислень того, що може скоїти людська ненависть. «Історія Європи в ХХ столітті закінчилась погано, – нагадує дослідник Норман Наймарк. – Знову цілі народи заштовхуються у вагони і депортуються з різних міст. І знову “світове співтовариство” з жахом дивиться на це, не в змозі ні зупинити, ні покласти край цим актам насильницької депортації і масового вбивства»³⁴³.

Збереження пам'яті про Голокост – це не тільки скорбота за жертвами нацизму. Це, безумовно, акт Опору сучасним неонацистам і ревізіоністам історії, відвертим реваншистам і несимпатикам міжнародного порозуміння. Це моральний обов'язок кожної людини, для якої мир, свобода і демократія – найвищі цінності.

³⁴² Сусленський Я. Справжні герої. – К., 1993. – С. 14.

³⁴³ Наймарк Н. М. Пламя ненависти: этнические чистки в Европе XX века. – М., 2005. – С. 10.

2.4. Нові часи – нові герої: формування культури пам'яті в Україні

Людина ХХІ століття живе у суспільстві, головними ознаками якого є динамізм, проєктивність, плюралізм та індивідуалізм. На цьому тлі особливої актуальності набуває все те, що пов'язано з його стабілізацією та інтеграцією, зокрема історична пам'ять. Тим більше, що в умовах суспільства, яке постійно трансформується, дуже часто саме колективні уявлення у вирішальний момент можуть визначати історичний вибір.

У сучасній історіографії ще не вироблено науково узгодженого визначення історичної пам'яті, тому воно має різні тлумачення. Німецький історик Й. Рюзен вважає, що «історична пам'ять є, з одного боку, ментальною здібністю суб'єктів зберігати спогади про пережите, які є необхідною основою для вироблення історичної свідомості. З іншого, є результатом певних змістоутворювальних операцій з упорядкування спогадів шляхом осмислення пережитого досвіду»³⁴⁴. За Н. Яковенко, історична пам'ять – це «пересічно усталений у певній спільності образ минулого»³⁴⁵. Іноді історичну пам'ять тлумачать як сукупність уявлень про соціальне минуле, що існує як на рівні індивідуального, так і масового знання про минулу соціальну реальність, яке іноді називають змістом історичної пам'яті. Зустрічаються визначення історичної пам'яті як опорних пунктів масової свідомості відносно минулого, мінімального набору образів історичних подій та історичних особистостей, способу збереження й трансляції минулого, метафоричне визначення тощо³⁴⁶.

Пам'ять про минуле (історична пам'ять) здебільшого розглядається у кількох аспектах: індивідуальному і колективному або культурної пам'яті. Індивідуальна пам'ять вміщує в себе все, що пов'язане з суб'єктивним сприйняттям історичних фактів, подій, явищ, які реставруються в образах історичної епохи. Але в

³⁴⁴ Лыкова В. В. Историческая память в современной России: проблемы трансформации.

³⁴⁵ Яковенко Н. Вступ до історії. – К. : Критика, 2007. – С. 35.

³⁴⁶ Гольдбергер М. Л. Историческая память на перекрестках локальной истории //www.i-n.ru/attachment.aspx?Id=573

індивідуальній пам'яті, за визначенням М. Хальбвакса, існують соціальні рамки пам'яті, які мають визначальний вплив на історичну пам'ять індивіда. Ступінь його пов'язана не лише з особистісними властивостями, а й тією роллю, яку людина обирає як історичний суб'єкт (учасник, свідок, сучасник, нащадок, інтерпретатор). Залежно від ступеня й рівня «історичного горизонту» індивідуальна історична пам'ять може виходити за межі колективної, тобто бути колективною, а в деяких аспектах ширше за колективну – у цьому випадку можливе коригування останньої й навіть зміна погляду на характер подій або епоху.

Разом з тим, М. Хальбвас розрізняв колективну та історичну пам'ять, вважаючи, що перша формується штучно під впливом інтересів певної групи людей. Цей процес супроводжується руйнацією історичної пам'яті, оскільки витісняє з неї все, що не узгоджується з пануючими у даному суспільстві стереотипами. У пам'яті людей виробляються і залишаються загальні цінності, паттерни, стереотипи, типові історії, моделі поведінки. Вважається можливим як спонтанне, так і цілеспрямоване проникнення у колективну пам'ять зображень, образів, інтерпретацій, як реальних, так і вигаданих.

Оскільки історична пам'ять є усталеним у певній спільності образом минулого, то можна говорити про те, що кожна з існуючих людських спільнот, який би з критеріїв їх групування не було взято за основу (етнічний, політичний, соціальний або територіальний) має свою особливу пам'ять. Вона буде власною, специфічною в українців, поляків, росіян; католиків і православних; комуністів і демократів; шляхти й козацтва; мешканців різних регіонів країни, що склалися історично тощо.

Згідно з П. Нора, колективна пам'ять проявляється у формах, відповідно до типів об'єктів, у яких вона стає предметною (місцями пам'яті) «матеріальній», «функціональній» і «символічній»³⁴⁷.

Матеріальні безпосередньо створені задля збереження пам'яті (пам'ятники, монументи, дошки), функціональні – лише побічно служать збереженню пам'яті (зображення на грошах, назви вулиць,

³⁴⁷ Нора П. Проблематика мест памяти // Франция – память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пьюиен, М. Вишк. – СПб. : Изд-во С-Петербур ун-та, 1999. – С. 39.

населених пунктів тощо). Символічні – це історичні об'єкти, які свого часу були свідками, а нині стали символами найвизначніших подій історії нації, на зразок «Козацьких могил» в Україні чи Кулікового поля в Росії.

Ці місця пам'яті актуалізуються й відіграють дуже важливу суспільну роль: обґрунтовують, роз'яснюють, підтримують моральні принципи та інституції, на яких тримається кожне суспільство; забезпечують членам суспільства (щонайменше, переважній їх більшості) екзистенційну, семіотичну орієнтацію в житті; слугують каркасом для колективної національної ідентичності³⁴⁸.

Історична пам'ять може «коригуватися» за допомогою певних осмислених (цілеспрямованих) дій (операцій), які називають політикою пам'яті або меморативною політикою. Вони можуть здійснюватися індивідом або групою відповідно до власного соціального статусу, соціальної ролі та власних ціннісних орієнтирів. У сучасному суспільстві частіше за все кажуть про такі дії з боку держави, її інституцій, політичних партій та громадських об'єднань тощо. У сучасній Україні основними складовими політики національної пам'яті вважається створення концепції підручничкової історії України, «місць пам'яті» (пам'ятників, музеїв, заповідників, меморіалів і топоніміки), розробка календаря історичних дат³⁴⁹.

Останнім часом у публікаціях усе частіше почали звертатися до культури пам'яті. У даному випадку йдеться про своєрідне розуміння поняття культури, запропоноване М. Вебером і розвинене пізніше у роботах Я. Ассманна: «Емпірична реальність є для нас «культурою», оскільки ми співставляємо її з ціннісними ідеями... культура охоплює ті – і лише ті – компоненти дійсності, які через згадане співвіднесення до цінностей стають значущими для нас»³⁵⁰. Тому культура пам'яті є нічим іншим, як сприйняттям

³⁴⁸ Стріха М. Що нам робити з нашою історією? // www.anvsu.org.ua/indexfiles/articles/striha

³⁴⁹ В'ятрович В. Кому і навіщо потрібен перегляд історії // Дзеркало тижня. – 2008. – 29 березня.

³⁵⁰ Арнаутова Ю. А. Культура воспоминания и история памяти // История и память. Историческая культура Европы до начала Нового времени / Под ред. Л. Н. Ренинат. – М. : Кругъ, 2006. – С. 49.

минулого скрізь призму аксіології. Як зазначав Ю. Лотман: «Кожна культура визначає власну парадигму того, що слід пам'ятати (тобто зберігатися, а що має забуватися)»³⁵¹. Основу такої парадигми складають загальнолюдські цінності, передусім моральні. Це дає підставу деяким науковцям, зокрема В. Панченку, говорити про етику пам'яті³⁵².

Одним з індикаторів культури пам'яті є вшанування певного кола героїв, значущість яких визначається ступенем впливу їхніх вчинків на забезпечення загального суспільного блага. При цьому саме благо та здібності і діяльність героя оцінюються відповідно до системи цінностей, яка існувала на той час, а остання – відносно загальнолюдських цінностей. Тому героя можна вважати певним символом епохи, оскільки саме у його вчинках віддзеркалюються ціннісні орієнтири тогочасного суспільства. У цьому сенсі вживається словосполучення «герой нашого часу» і наголошується на тому, що нові часи породжують нових героїв, оскільки сама новизна часу пов'язується з певною зміною ціннісних орієнтирів.

З огляду на зазначене вище, формування культури історичної пам'яті є процесом створення існуючого на даний момент у пересічних людей образу минулого під кутом зору загальнолюдських цінностей.

Спробуємо на основі аналізу меморативної політики в Україні щодо пам'ятників, топоніміки, календаря пам'ятних дат схарактеризувати сучасний рівень культури історичної пам'яті та виявити причини саме такого стану речей.

Меморативна політика в історичному аспекті

На думку Я. Ассманна, протоформою будь-якої культури спогадів вважається пам'ять живих про мертвих і поминання останніх. Поняття минулого взагалі виникає тоді, коли починає усвідомлюватися відмінність між «вчора» і «сьогодні». Смерть є

³⁵¹ Лотман Ю. М. Память в культурологическом освещении // Лотман Ю. М. Избранные статьи. Т. 1. – Таллинн, 1992. – С. 201.

³⁵² На історичному нігілізмі будується будь-яка окупаційна стратегія. Експерти «Дня» про політику і культуру пам'яті, «інтерпретацію історії» та суспільні очікування // День. – № 139. – Вересень 2008.

первинним досвідом для розуміння цієї різниці, а спогади про померлого дають початок культурі пам'яті. Тому спробу увічнити пам'ять за допомогою символічного зображення померлого на місці його поховання можна вважати першим меморативним актом.

З другого боку, суто психологічно людям притаманна глористична мотивація поведінки. Вона підштовхує їх до яскравих, неординарних вчинків (здебільшого позитивних, хоча геростратів в історії теж вистачає), завдяки яким людина стає широковідомою і шанованою. Звідси і клеймо з іменем гончара на глиняному горщику, і деякі графіті на стінах соборів, і скульптурні зображення переможців Олімпійських ігор, які теж певною мірою є меморативними актами.

Історична пам'ять у стародавніх цивілізаціях органічно вписувалася у загальну картину тогочасного світосприйняття. Приклади політики пам'яті можна побачити в елліністичний період та у Стародавньому Римі: появу за часів Александра Македонського численних Александрій або Константинополя на місці Візантія у IV ст. н. е., названого на честь імператора Костянтина, увічнені у монументах історичні особи (храм Веспасіана, храм Юлія Цезаря, арки Септимія Севера та Тита і колони Фоки та Марка Аврелія), скульптурні портрети (Юлія Цезаря, Помпея), зображення імператорів на пізньоримських монетах, назви місяців (юліус, августас) римського календаря (на честь Цезаря та Августа). Носіями політики пам'яті виступають правителі (аристократія), наділені освяченою божественною силою владою, які одночасно уособлюють державу і визнаються суспільством як хранителі традицій, носії певних цінностей свого часу.

З розвитком суспільства, появою нових людських спільнот і нових суспільних ідеалів посилюється його вплив на формування культури історичної пам'яті. Особливого розмаху це набуває у часи формування націй у так званих націях-державках. Оскільки однією з ознак нації разом зі спільною мовою, культурою, територією та економічним життям вважається спільність історичної долі, здійснюються інтенсивні спроби конструювати національні версії (схеми) історії. Паралельно породжується національна історична міфологія – так звана «сакралізована історія».

Найвищим благом у суспільстві визнаються національні інтереси. Відповідно, герой цієї доби – це втілення такого інтересу, який Г. Гегель назвав «національним духом». Звідси – пропагування поклоніння національним героям як найкращий спосіб стабілізації політичного і суспільного ладу, втілення «невмирущої надії на справедливе управління світом». Реалізації цього завдання найбільш відповідав стиль класицизму, поширений у Європі наприкінці XVIII – на початку XIX століття. Він віддзеркалював уявлення про розумні закономірності світу, чудову перетворену природу, прагнення надати усьому великого суспільного змісту, піднесення героїчних і моральних ідеалів, чітку організованість логічних, ясних і гармонійних образів.

Саме у цей час у європейських містах з'являються пам'ятники, насамперед особам, які стояли біля витоків націй-держав або відігравали видатну роль у їх становленні: у Санкт-Петербурзі за Катерини II – пам'ятник Петру I, у Відні – монумент Марії-Терезії, у Празі – пам'ятники Вацлаву та Яну Гусу, у Буді та Пешті – пам'ятник Іштвану, згодом пам'ятник на честь тисячоліття здобуття уграми своєї незалежності у Панонії. У Німеччині наприкінці XIX століття на горі Кіфгойзер було побудовано помпезний монумент на честь Вільгельма I з величезною фігурою Фрідріха II Барбароси підніжжя, що мало символізувати нерозривний зв'язок між могутністю імперії часів Фрідріха II та створенням у 1871 році нової Німецької держави. Цей пам'ятник символічно відтворював поширену у німецькому суспільстві легенду про те, що Барбароса не помер, а нібито заснув, і його дух має от-от прокинутися.

Процес формування культури історичної пам'яті у XVIII – XIX століттях відбувався значно інтенсивніше, глибше й ґрунтовніше, ніж раніше, оскільки скеровувався у річище національної ідеї спеціальною державною політикою та спирався на розроблену науковцями національну схему історії. Разом з тим, у періоди революційних потрясінь, військової окупації, влада, маючи диктаторські повноваження і прагнучи якомога швидше домогтися прихильності з боку громадян, вдавалася до радикальної меморативної політики. Яскравим прикладом цього є політика Конвенту у часи Великої Французької революції (особливо періоду якобінської диктатури).

Протягом 1792–1794 років більшість секцій Парижа було перейменовано на символічні поняття з революційної фразеології: секція Руля отримала назву Республіки; Пале-Рояль – Пале-Егаліте (Палац Рівності), а пізніше Гори; Рошти – Суспільного договору; Понсо – Друзів вітчизни. Вулиця Бобур стала вулицею Єднання, Сицилійського короля – Прав людини. Ратушу названо Будинком Комуни, Королівську площу – площею Федератів, пізніше Неподільності, Іль – Братерства, Генріха IV – Революції, Св. Женев'єви – Французького Пантеону, Бібліотеку – Дев'яносто другого року, Нотр Дам – Розуму тощо. Деяким секціям були дані назви активних колективних учасників або вождів революції: Ораторії – Французької гвардії, Ботанічному саду – Санкюлотів, Гранж Бательєр – Мірабо, Французькому театру – Марата і Марселя.

Інкони Конвент намагався зберегти подібність звучання у назвах. Так, передмістя Монмартр стало звучати як Мон Марат (Мій Марат). У назвах було увічнено імена деяких письменників (Мольєр, Лафонтен), убивці Цезаря Брута, діячів часів республіканського Риму (Муцій Сцивола), і навіть легендарного Вільгельма Теля.

Від самого початку революції стали створюватися революційні культи: свято Федерації (14 липня 1798 р.), Єдності та Неподільності Республіки (10 серпня 1792 р.). У жовтні 1793 року Конвент увів новий революційний календар, який замість ери від Різдва Христового проголосив еру від проголошення Республіки у Франції. Рік поділявся на 12 місяців по 30 днів кожний, назви яких символізували певні природні явища. П'ять днів, що залишилися, отримали назву санкюлотидів і стали особливими святами: Генія (людського розуму), Праці, Подвигу, Нагород (суспільної відзнаки), Думки (критики посадових осіб). Було визначено чотири великих свята республіки, пов'язані з ключовими подіями революції (14 липня 1789 р. – взяття Бастилії, 10 серпня 1792 р. – падіння монархії, 21 січня 1793 р. – страта короля Людовика XVI, 31 травня 1793 р. – прихід до влади якобінців). Окремо з 1794 року святкувався День Верховного Створіння та Природи.

У 1793 році Конвент почав активно впроваджувати культ мучеників, який закріплювався встановленням бюста і релігійною церемонією. Спочатку – Брута, потім жертв революційних подій – Марата, Лепелетьє, Шальє. Революційні ідеї відбилися навіть у

грошах того часу. На ліврах 1792 року художник О. Дюпре зобразив крилатого Генія (Янгола), який на скрижальях писав слово «Конституція». Політика пам'яті Конвенту вражає своєю інтенсивністю та дає ключ до розуміння меморативної політики радянської влади, великий вплив якої відчула на собі Україна.

Під впливом імперської політики пам'яті

На початку XIX століття українські землі опинилися у складі Російської та Австрійської імперій, де у той час активно реалізовувалася політика пам'яті, в якій, на жаль, не знаходилося місця українцям.

Протягом XIX століття російськими істориками була розроблена схема національної історії, згідно з якою Київська Русь сприймалася як виток російської державності, традиції Києва були успадковані Володимиром на Клязьмі, а потім Москвою. Як зазначає Н. Яковенко, «у такий спосіб Київська держава княжої доби зливалася з Московським Великим князівством (згодом з Московським царством) у лінію неперервного державного буття», «Київська Русь на рівні пересічного сприйняття стала ототожнюватися з Росією, а Київ з її давньою столицею, що була насильницьки відкраяна від спільноруського (тобто російського) політичного тіла»³⁵³.

Сформульовані у 1830-х роках С. Уваровим основні ідеологічні засади Російської імперії: православ'я, самодержавство і народність, – вже у середині XIX століття, завдяки всілякому культивуванню державною владою, стали частиною історичної свідомості росіян.

Однією з провідних ідей цієї тріади є непохитність самодержавства та його органічна відповідність духові російського народу. Вона вимагає вірності підданих і поваги до правлячої династії. Це чітко простежується у зображеннях на купюрах Російської імперії. Починаючи від Петра I, срібні рублі карбувалися з портретом імператора, а мідні – з монограмою правлячого монарха. Проведена у 60-х роках XIX століття грошова реформа впорядкувала систему паперових грошей. Після неї на кредитних білетах стали

³⁵³ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. друге. – К. : Критика, 2005. – С. 109.

розміщувати портрети політичних діячів: Дмитрія Донського (5 рублів), Михайла Федоровича Романова (10 рублів), царя Олексія Михайловича (25 рублів), Петра I (50 рублів), Катерини II (100 рублів). Пізніше, за часів Миколи II, зображення Петра I перемістили на купюру у 500 рублів, на банкнотах у 50 рублів з'явилося зображення Миколи I, 25 рублів – Олександра II.

Протягом другої половини XIX – початку XX століття у великих містах України почали встановлювати пам'ятники російським самодержцям, оскільки вважалося, що завдяки їм утверджувалася держава і досягалося загальне благо. До цієї справи долучалися найкращі російські та іноземні скульптори. Пам'ятник Катерині II (роботи І. Мартоса) поставили у Катеринославі, а пізніше, у 1900 році – і в Одесі, Миколі I (скульптор М. Чижов, 1896 р.), Олександрю III (1909 р.), Олександрю II (скульптор Е. Ксіменеса, 1911 р.) – у Києві тощо. На початку XIX століття це стало настільки поширеним явищем, що пам'ятники російським імператорам на вшанування визначних дат встановлювали навіть у повітових містах. Наприклад, у 1911 році у Бердянську до п'ятдесятиріччя скасування кріпацтва було встановлено монумент Олександрю II.

Меморіальними дошками або спеціальними знаками закарбовувалися у пам'яті місця, пов'язані з перебуванням царських осіб. Так, на Катеринославі тривалий час зберігали невеличкі обеліски («верстові милі»), якими позначалися місця зупинок Катерини II під час подорожі на Південь у 1787 році. Аби підкреслити історичний зв'язок імперії з Київською Руссю, показати споконвічність Росії та її роль у християнському світі, у 1853 році у Києві споруджують пам'ятники Володимирі Святому (скульптори В. Демут-Малиновський, П. Клодт), а в 1911 році – княгині Ользі (Трьом святителям) (скульптор І. Кавалерідзе).

Наступною категорією історичних осіб, гідних ушанування, були найближчі сподвижники монархів, які сприяли зміцненню імперії й розвитку її регіонів, особливо Південного. У 1809 році в Одесі встановили пам'ятник роботи А. Мельникова засновнику міста Ришельє, у Херсоні звели пам'ятник Г. Потьомкіну (скульптор І. Мартос). Після трагічної загибелі голови уряду Росії у Києві поставили пам'ятник П. Столипіну.

Особливу увагу царський уряд приділяв річницям важливих для імперії подій. У 1809 році гучно відзначалося 100-ліття Полтавської битви. З цієї нагоди у Києві на Контрактовій площі спорудили скульптурну композицію «Самсон, який роздирає пащу леву», у Полтаві – Монумент Слави (скульптор Ф. Щедрін). Ще один бронзовий монумент тут встановлять через сорок років. У 1834 році за проектом архітектора О. Брюлова у Севастополі відкрито пам'ятник на честь подвигу матросів корабля «Меркурій» у битві з турками 1827 року. Особливо вшановувалися полководці. На початку ХХ століття в Очакові та Ізмаїлі було поставлено пам'ятники О. Суворову роботи Б. Едуардса.

Переважає більшість пам'ятників цієї доби належать до класицизму, що вимагало їх гармонійного поєднання з навколишніми будовами – створення архітектурного ансамблю. Тому вони, органічно вписуючись у ландшафт місцевості, сприймалися як головна її ознака і міцно закарбовувалися у пам'яті.

У своїй меморативній політиці уряд Росії спирався на ідеї місіонерської ролі російської культури й усіма засобами прищеплював глибоку повагу до неї, вимагаючи від підданих бути носіями цієї культури. Цим викликано відкриття в Україні пам'ятників діячам російської культури: О. Пушкіну – в Одесі (скульптор Ж. Полонська, 1888 р.), у Житомирі (скульптор Г. Олішкевич, 1890 р.), у Катеринославі (скульптор І. Гінцбург, 1901 р.), у Харкові (скульптор І. Андріоті, 1905 р.); М. Гоголю – у Катеринославі (скульптор І. Гінцбург, 1909 р.) та Ніжині тощо.

Звичайно, що великодержавна політика викликала спротив української громадськості, яка прагнула увічнити видатних українців. Влада, побоюючись нових польських подій на теренах України, на це зважала, однак такі діячі мали б бути цінними передусім імперії. Тому першим обрали Б. Хмельницького, який, за словами скульптора М. Мікешина, «повернув російському народові Київську святиню, врятував православ'я на берегах Дніпра і поклав наріжний камінь державної будівлі всієї Росії»³⁵⁴.

³⁵⁴ Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. – К. : Абрис, 1991. – С. 229.

Історик І. Гирич відзначає, що на початку ХХ століття українська громада намагалася встановити пам'ятник Т. Шевченку біля Михайлівського собору. Тоді від Софійського до Михайлівського собору виникла б лінія: Б. Хмельницький – Т. Шевченко, яка демонструвала певну логіку сприйняття історичного розвитку. Але врешті-решт було вирішено встановити пам'ятник більш компромісній постаті – княгині Ользі, внаслідок чого встановлювалася лінія Ольга – Б. Хмельницький (від Михайлівського до Софійського собору) з дещо іншим тлумаченням, ніж передбачалося раніше³⁵⁵.

Проте і в цих умовах українська ідея пробивалася через мури імперської монументальної пропаганди, прикладом чого є погруддя І. Котляревському в Полтаві (1903 р.).

Подібні риси культури пам'яті простежуються у топоніміці того часу, починаючи від назви всієї території України до назв вулиць. Україна у складі Московської держави, а пізніше і Російської імперії сприймалася не інакше, як «Мала Росія», «Малоросія», вторинна щодо Великої Росії. Ще у 1654 році Олексій Михайлович змінив титул царя «всєя Росії» на «всєя Великої та Малої Росії». Заснований у 1663 році державний орган, що відав українськими справами, називався приказом Малої Росії, Малоросійськими були і колегії, що керували справами в Україні за Петра I і Катерини II. Таку само назву мала утворена у 1796 році з Київського, Новгород-Сіверського і Чернігівського намісництв губернія. У ХІХ – на початку ХХ століття Малоросією називали майже всю територію України, тому до українців прикріплювалася назва «малороси». Південні території, що увійшли до складу Російської імперії наприкінці ХVІІІ століття, називали «Новою Росією» або «Новоросією». Вона складалася з Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній.

Усталені назви населених пунктів, які мали досить тривалу історію, змінювали дуже рідко, у цьому влада була досить консервативною. Зовсім інша справа з наново утворюваними. Тут простежується логіка, що і з встановленням пам'ятників. Частина населених пунктів отримала назву від імен монархів або членів їх

³⁵⁵ Гирич І. «Історичний шлях» у київських монументах: спадок минулого і сьогоденні проблеми // Пам'ятки України: історія та культура. – 2007. – № 1. – С. 122–137.

родини. Наприклад, місто Катеринослав (сучасний Дніпропетровськ) названо на честь Катерини II; Новомиколаївка Мелітопольського району Запорізької області – Миколи I, який подорожував цими місцями, а Новомиколаївка Приазовського району цієї ж області, що була заснована у 1864 році, – у пам'ять про померлого у цьому році спадкоємця престолу, село В'ячеславівка – на честь новонародженого сина Миколи I В'ячеслава³⁵⁶.

Практика пов'язувати назви населених пунктів з імператорською родиною була настільки поширеною, що навіть у тих випадках, коли зв'язок був дуже опосередкованим, історичною пам'яттю він сприймається як прямий. Наприклад, назва міста Єлисаветград (теперішній Кіровоград) походить від фортеці Святої Єлисавети, але у народному уявленні асоціюється з імператрицею Єлизаветою Петрівною. Місто Миколаїв назване на честь Святого Миколая, оскільки взяття Очакова у 1788 році припало саме на цей день, але часто пов'язується з іменем Миколи I. Олександрівськ (сучасне Запоріжжя) виріс з Олександрівської фортеці Дніпровської лінії укріплень, яка своїм іменем зобов'язана генералу Олександру Голіцину, але чомусь поєднується з іменем Олександра I.

У Північному Приазов'ї у назвах багатьох сіл залишилися імена та прізвища російських військовонаачальників, чиновників різних рангів та їхніх родичів, впливових через свій майновий статок осіб: Мордвинівка Мелітопольського району та Надеждіно Приазовського району (на честь голови Чорноморського адміралтейства Мордвінова та його доньки Надії), Олександрівка Приазовського району (генерал-губернатора Олександра Строганова), Василівка і Бураківка Оріхівського району (інженер-полковника Василя Буракова), Інзовка Приморського району (генерала Івана Інзова), Зеленівка Приморського району (міністра державного майна Зеленого), Гирсовка і Гамовка Приморського району (міністра закордонних справ Гирса і чиновника комітету іноземних переселенців Гамма) тощо.

Разом з тим, у топонімах Південного Приазов'я збереглися й інші імена: першопоселенця з Полтави Андрія Дерев'янка –

³⁵⁶ Сенченко И. М. Очерки истории Северного Приазовья (до конца XIX в.). – Бердянск, 1996. – С. 67.

Андріївка Бердянського району, нащадка запорозьких козаків, селянина з Полтави Михайла Чудновського – Михайлівка Михайлівського району, поселенця Дніпровської лінії укріплень, селянина-одноосібника Тимофія Тимошенка – Тимошівка Михайлівського району тощо.

Подібна ситуація складалася і з назвами вулиць. Ось, як про це пише Іван Огієнко: «В такому місті як Київ – і зовсім немає вулиць на честь українських діячів; але ж рясно маємо на честь Київських губернаторів та ворогів України: Безака, Фундуклеєва, Аненкова, Васильчикова, Клейгельса, Левашова, Столипін та інших. Проте українці і тут тихесенько пролізли і назвали аж три вулиці на честь українських діячів: Тарасівська (Тараса Шевченка), Паньківська (Панька Куліша) та Нікольська-Ботанічна (Миколи Костомарова)»³⁵⁷.

Таким чином, меморативна політика Російської імперії на українських землях формувала певну культуру історичної пам'яті. Згідно з нею українець мав усвідомити себе малоросом – похідним від великороса, пов'язаним з ним кровно і духовно, приреченим на загибель у разі втрати цього зв'язку. Тому він мусив пам'ятати з історії лише підтвердження цієї єдності: Київська Русь, приєднання до Росії, спільні воєнні дії, що сприяли зміцненню Російської держави тощо; Російська імперія є вершиною державності, і малороси повинні пишатися тим, що мали щастя докласти зусиль до її становлення; саме Російській імперії, батьківській турботі імператорів і сумлінній праці чиновників завдячувати за гарантії зовнішньої безпеки, складання і заселення територій, зростання добробуту, можливості долучитися до великої російської культури. Уся логіка історії доводила, що всілякі спроби бути поза Росією приречені на невдачу, оскільки порушують природний стан речей і не схвалюються православною церквою.

Така історична пам'ять стає підґрунтям малоросійства, комплексу провінційності, що виявляється у відданості російській великодержавності, у байдужому, а то й у негативному ставленні до українських національних державницьких традицій і прагнень.

³⁵⁷ Огієнко І. Українська культура. – С. 227.

Радянська меморативна політика в Україні

Вже на перших місяцях свого існування радянська влада, врахувавши досвід Великої Французької революції, почала піклуватися про посилення впливу на масову свідомість. У квітні 1918 року було видано декрет Леніна про зняття пам'ятників, встановлених на честь царів та їхніх слуг, і вироблення проектів нових пам'ятників. Декретом передбачалося масове встановлення пам'ятників революціонерам і прогресивним діячам культури. Було затверджено перелік з 69 імен. Через екстреність завдань і брак коштів пам'ятники робилися з дешевих матеріалів (гіпс, бетон), щоб пізніше бути відтвореними у «вічних матеріалах». Аналогічний декрет було видано і в Україні у травні 1919 року.

Протягом 1919–1920 років у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі було збудовано пам'ятники К. Марксу (скульптор М. Гельман), причому у Києві його було встановлено на місці пам'ятника П. Столипіну. Крім того, у Києві з'явилися погруддя Ф. Енгельса, В. Леніна, К. Лібкнехта, Р. Люксембург, Я. Свердлова, Л. Троцького, які восени 1919 року були зруйновані денікінцями.

Вибір героїв і подій для увічнення здійснювався відповідно до постулатів комуністичної ідеології. Вважалося, що людство прагне до перемоги безкласового суспільства загального добробуту – комунізму, яке досягається у боротьбі пригнічених мас, насамперед пролетаріату і його союзника селянства, що триває упродовж століть. Вершиною цієї боротьби стало встановлення диктатури пролетаріату через соціалістичну революцію. Звідси й повага до досвіду диктатури яacobінців, Паризької Комуни і жовтневого перевороту 1917 року. Оскільки майбутнє суспільство матиме планетарні масштаби, то революція мусить бути світовою, а наближають перемогу комунізму усі «позитивні» рухи (комуністичний, робітничий, демократичний, національно-визвольний). Але пріоритет у цьому належить країні Рад, яка безкомпромісною боротьбою з зовнішніми (світовим капіталізмом) і внутрішніми (контрреволюціонерами, експлуататорами, поплічниками світового капіталу тощо) ворогами і наполегливою працею веде людство у світле майбутнє.

Комуністичне суспільство було теоретичною конструкцією – орієнтиром у суспільній практиці, тому у гіпсі й бетоні першими

постали теоретики комунізму К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, їхні ідеологічні предтечі – соціалісти-утопісти, революціонери-демократи, народники тощо. Показовим є один з перших наказів В. Леніна щодо створення пам'ятників: стерти імена царів династії Романових, викарбуваних на обеліску в Олександрівському саду у Москві на честь 300-ліття їхнього правління, і нанести прізвища Маркса, Енгельса, Лібкнехта, Лассаля, Бебеля, Кампанелли, Мельє, Уінстедлі, Мора, Сен-Сімона, Вайяна, Фур'є, Жореса, Прудона, Бакуніна, Чернишевського, Лаврова, Михайловського, Плеханова.

Наступними у переліку вартих ушанування стали «практикуючі теоретики» – лідери комуністичних партій і керманічі радянської держави на чолі з В. Леніним, який після смерті з офіційного подання влади став об'єктом загального вшанування, зведеного до рівня культу. У 1924 році Ф. Красицький виліпив погруддя вождя, копії з якого встановлювалися у різних містах республіки. Вже у 1925 році погруддя В. Леніна з'явилося у Києві (скульптор О. Писаренко), Харкові (скульптор І. Кавалерідзе). У Києві напроти Бессарабської площі було встановлено мармуровий пам'ятник Леніну (скульптори С. Меркулов), а у 1977 році його постать як основний елемент монументу Великої Жовтневої соціалістичної революції (скульптор В. Бородай, В. і І. Злоба) з'явилася на площі Жовтневої революції. За роки радянської влади пам'ятники В. Леніну споруджувалися в усіх обласних, районних центрах і навіть у великих селах.

У другій половині 40-х років у Києві на теперішній Європейській площі, де до 1918 року був пам'ятник Олександрю II, потім на його постаменті – фанерний пам'ятник червоноармійцям, постав «керманіч усіх часів і народів» Й. Сталін. Одночасно подібні об'єкти з'явилися в Одесі, Харкові та інших містах. У західноукраїнських областях, які увійшли до складу УРСР у 1939 році, одразу відбулося встановлення пам'ятників Леніну і Сталіну. А у 1946 році було оголошено про встановлення, наприклад, у Станіславській області 12 пам'ятників вождям і чотирьох з них у самому Станіславі (у парку Шевченка, на Привокзальній площі, на вулиці Грюнвальдській і площі Перемоги)³⁵⁸.

³⁵⁸ Бондарев І. Війна пам'ятників // Репортер. – 2008. – 6 листопада.

Паралельно з насадженням ленінського культу відбувалося увічнення інших лідерів більшовицького режиму як союзного масштабу, так і тих, які діяли в Україні. Так, було встановлено пам'ятники Ф. Дзержинському (Дніпродзержинськ, Херсон, Донецьк, Запоріжжя), Я. Свердлову (Київ), С. Орджонікідзе (Харків, Орджонікідзе (Крим)), Артему (Святогорськ, Донецьк, Артемівськ, Кривий Ріг, Куп'янськ), В. Чубарю (Київ), Г. Петровському (Київ, Дніпропетровськ, Донецьк), П. Постишеву (Харків), Д. Мануїльському (Київ) тощо. На всеукраїнському і місцевому рівнях особливо вшановували тих, хто утверджував більшовицьку владу «під час іноземної інтервенції та громадянської війни». Пригадаймо хоча б Алею слави у Чернігові з погруддями Ю. Коцюбинського, В. Примакова, М. Підвойського, В. Антонова-Овсієнка.

Московське керівництво навіть підштовхувало комуністів України шукати нових героїв у власному середовищі. Показовою в цьому сенсі є історія з пам'ятником М. Щорсу: восени 1935 року Й. Сталін під час наради закинув О. Довженкові відсутність в українців такого героя, як В. Чапаєв у росіян. У результаті з'явився фільм з яскравою, але сфальсифікованою історією про «героя громадянської війни». І вже у 1939 році ім'я Щорса отримують вулиці, фабрики, училища. У постановках так і писали: «Назвати вулицю Сурикова іменем М. М. Щорса, героя Громадянської війни і персонажу фільму “Щорс” режисера-орденоносця О. П. Довженка». Для завершення справи не вистачало пам'ятника, і над ним почали працювати, але завадила війна. До роботи повернулися у 1949-му, й у 1954 році на честь 300-ліття «возз'єднання України з Росією» встановили на бульварі Т. Шевченка – там, де раніше стояв пам'ятник графу О. Бобринському³⁵⁹.

Після Другої світової війни додався культ героїв Великої Вітчизняної війни, який знайшов своє відображення у пам'ятниках полководцям (М. Ватутіну у Києві, С. Ковпаку у Путивлі та ін.), погруддях двічі Героїв Радянського Союзу (І. Черняхівському в Умані, О. Федорову та А. Брандину у Дніпропетровську, І. Кожедубу в с. Ображевка Сумської області тощо), скромних обелісках загиблим воїнам або прізвищам на плитах братських могил.

³⁵⁹ Дружбинський В. Скільки пам'ятнику стояти? // Дзеркало тижня. – 2004. – 7–13 лютого.

У 1938 році було введено звання Героя Радянського Союзу і Героя Соціалістичної Праці з нагородженням Золотою Зіркою. Тим, кому двічі присвоювалося високе звання, на батьківщині встановлювали погруддя (пам'ятник), причому іноді й за життя людини, що було не зовсім етично, оскільки з часом заслуги переоцінювалися нащадками. Крім того, виникала ситуація зрівняння справжніх героїв – тих, хто скоїв акт самопожертви задля загального блага, з тими, хто внаслідок отриманих від держави посадових можливостей та умінню ефективно працювати в межах командно-адміністративної системи, отримував високі звання. Так, у Дніпродзержинську з'явилися погруддя Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва, у Дніпропетровську – Першого Секретаря ЦК КПУ В. Щербицького, і в той же час на Кіровоградщині – ланового комбайнерів, які впроваджували комплексне механізоване виробництво сільськогосподарських культур. О. Гіталова.

Велика кількість пам'ятників радянської доби пов'язані з діями культури, передусім письменниками, які були визнані «народними», оспівували людину-працівника, борця за світле майбутнє й революційну перебудову світу. При цьому зберігалася піететне ставлення до російської культури, тепер уже не тільки через те, що вона вважалася передовою априорі, але й тому, що стала підґрунтям культури соціалістичного реалізму. Як наслідок, на сьогодні в Україні, за підрахунками сучасних дослідників, тільки на державному обліку перебувають 480 пам'ятників, пов'язаних з іменами діячів російської культури: нараховується 39 пам'ятників і пам'ятних знаків М. Горькому, 37 – О. Пушкіну, 19 – революціонеру М. Островському, 18 – М. Гоголю, 12 – М. Пирогову, по 7 – композитору П. Чайковському і письменнику А. Чехову, 6 – педагогу К. Ушинському, 5 – драматургу К. Треньову, по 4 – ученому М. Ломоносову, письменникам О. Купріну та А. Гайдару, художнику І. Айвазовському³⁶⁰.

Проте це не відкидало можливості при зміщенні певних наголосів (з національних на соціальні та революційні) вшановувати українських діячів культури. Це стосується довгоочікуваного пам'ятника Т. Шевченку. Ще перед революцією 1917 року лідери

³⁶⁰ Боль русских памятников в Украине: О том, как Репин рисовал «Запорожцев» на русском языке красок // <http://www.ua-reporter.com/m/2958/>

більшовиків (В. Ленін, А. Луначарський) формально солідаризувалися з українцями у відзначенні пам'яті Кобзаря, вважаючи його виявом боротьби проти самодержавства. У 1917–1920 роках під час встановлення більшовицької влади в Україні портрети і твори Т. Шевченка вважалися проявом «буржуазного націоналізму». Але після завоювання України почалося систематичне інкорпорування образу Кобзаря у систему радянських ідеологічних цінностей. Його почали трактувати як «селянського поета, революціонера-демократа, атеїста, співця дружби двох братніх народів». Як наслідок, перший пам'ятник Т. Шевченку роботи І. Кавалерідзе було споруджено у Ромнах у 1919 році. У 1920 році відкрито пам'ятник Т. Шевченку в Сумах, у 1923 році – у Каневі (скульптор К. Терещенко), у 1926 році – у Полтаві, а у 1935 році – у Харкові (скульптор М. Манізер).

У 1939 році під час святкування 125 річниці від дня народження Кобзаря у Каневі відкрили Меморіальний музей і пам'ятник поету. Ім'я Т. Шевченка було присвоєно Київському університету, у сквері напроти навчального закладу на місці, де колись стояв пам'ятник Миколі І, було відкрито шестиметровий монумент Т. Шевченку роботи М. Манізера. Протягом 1950-х років скульптури поета з'явилися у Івано-Франківську, Донецьку, Дніпропетровську та Чернігові, у 1960-х роках – в Одесі, Луцьку та Черкасах, у 1980-х роках – у Житомирі, Вінниці, Кіровограді, Миколаєві. Поставлено пам'ятники видатним українським письменникам: М. Коцюбинському у Вінниці (1964 р.), Лесі Українці у Луцьку (1965 р., 1977 р.) і Києві (1965 р., 1973 р.) та іншим.

До 300-річчя «возз'єднання України з Росією» активно згадували Б. Хмельницького і встановили монументи у Чернігові (1956 р.), Черкасах (1957 р.), Хмельницькому, Чигирині (1967 р.) Але сегмент українських пам'ятників відносно усього їх загалу був невеликим. Історик І. Гирич серед усіх пам'ятників столиці радянської доби нарахував лише шість українських за духом: Т. Шевченку (1939 р.), І. Франку (1956 р.), М. Лисенку (1965 р.), Лесі Українці (1973 р.), І. Котляревському (1975 р.), Г. Сковороді (1976 р.), до яких можна було б додати пам'ятник М. Заньковецькій³⁶¹.

³⁶¹ Гирич І. «Історичний шлях» у київських монументах: спадок минулого і сьогоднішні проблеми. – С. 130.

Відбираючи події, які могли бути увічнені, ідеологічна машина поєднала звичайну схему російської історії з формаційним і партійно-класовим підходами й витворила певний логічний ланцюг, який у викладі Ю. Шаповала має такий вигляд: «давньоруська народність – литовсько-польська колонізація – Переяславська Рада – суспільно-політичні рухи – жовтнева революція та громадянська війна – утворення УРСР – Велика вітчизняна війна – розпад СРСР»³⁶².

За цією логікою, головною подією ХХ століття стала жовтнева революція, яку й відобразили у низці монументів від Прометея роботи О. Сокола у Кам'янському (тепер Дніпродзержинськ), обеліска у Києві, пам'ятників героям-революціонерам у Катеринославі та Ромнах (1919 р.), Героям Жовтня у Києві (1927 р.) до побудови до 50-ї та 60-ї річниць революції пам'ятників учасникам Січневого збройного повстання у Києві (1967 р.), монументу на честь Жовтневої революції у Києві (1977 р.) та Харкові (1976 р.), членам першої Бердянської ради (1978 р.), легендарній Тачанці під Каховкою (1967 р.) та багатьом іншим.

Другою за значущістю подією вважалася перемога у Великій Вітчизняній війні. Пам'ятні знаки на вшанування загиблих було створено майже у кожному населеному пункті, їхня загальна чисельність перевищує сорок тисяч. Серед них невеличкі обеліски і величезні пам'ятники «Україна – визволителям» у селі Мілове на Луганщині й поблизу Ужгорода, Монумент Вічної слави у Києві та Черкасах, Пагорб Слави у Львові, обеліски Перемоги в Чернівцях, Харкові, Севастополі, Сімферополі тощо. Лише у Києві протягом 50 – 80-х років було створено Парк Вічної Слави (1957 р.), пам'ятник Учасникам оборони міста (1965 р.), монумент Танкістам-визволителям (1968 р.), комплекс-музей з 62-метровою «Матір'ю-Батьківщиною» (1981 р.), обеліск «Місту-герою Києву» (1982 р.).

Інші події відображено у камені також у контексті згаданої концепції. Так, до 1500-річчя Києва у 1982 році було відкрито пам'ятник засновникам Києва, який мав нагадувати про «спільну колиску двох братніх народів», та монумент на честь «возз'єднання з Росією», який красномовно промовляв сам за себе.

³⁶² Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні // [http://www.maidan.org.ua/ static/mai/1230106244.html](http://www.maidan.org.ua/static/mai/1230106244.html)

Наочним підтвердженням цієї логіки є перелік загально-народних свят, які відзначалися у СРСР згідно з Указом Президії Верховної Ради: річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції (7–8 листопада), день народження В. Леніна (22 квітня), День міжнародної солідарності трудящих (1–2 травня), Свято Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні (9 травня), День Конституції (у 1936–1977 роках 5 грудня), (7 жовтня), День утворення СРСР (30 грудня), День Радянської Армії та Військово-Морського Флоту (23 лютого), Міжнародний жіночий день (8 березня). Крім того, відзначалися Новий рік (1 січня), Початок Першої російської революції (22 січня), День друку (5 травня), День космонавтики (12 квітня), День Паризької Комуни (18 березня) і ще 52 професійних і міжнародних свят.

Надання назв вулицям населених пунктів за радянських часів базувалася на тих само засадах, що й політика встановлення пам'ятників. Для того, щоб краще зрозуміти більшовицьку аргументацію, звернімося до документа – «Додатка до протоколу засідання комісії з перейменування вулиць у м. Бердянську від 28.07.1921 року». Бердянськ був містом невеликим з типовим для Півдня набором назв вулиць, яких було теж небагато. З документа наведемо лише ті, що пов'язані з історичними особами і можуть дати уявлення про героїв «нового більшовицького часу»:

«1. Східний проспект – Пролетарський пр., виходячи з тих міркувань, що дана ділянка насичена революційними фактами, не спаплюжена, а заселена виключно пролетарським елементом.

2. Таганрозька вул. – імені Енгельса.

3. Міщанська вул. – імені Троцького, виходячи з тих міркувань, що отримала назву через те, що її заселяло міщанство, на противагу цьому їй у сучасну епоху дана назва Троцького – противника міщанства.

4. Жуковська – імені Карла Маркса, з тих міркувань, що Жуковський популярний здебільшого в буржуазних і міщансько-буржуазних колах, на противагу йому письменник істини Карл Маркс проповідником був людства.

5. Азовський проспект – Карла Лібкнехта.

7. Одеська – імені Дзержинського, з тих міркувань, що Одеською вона зветься, оскільки на ній мешкають одесити, народ широкого розмаху, вільного розгульного життя – караючою рукою у радвладі

є голова ВНК Дзержинський, тому що на ній розміщується Н. К. пам'яті нового покоління...

9. Воронцовська вул. – Комунарів... тому, що там сконцентрована колективна комунальна праця робітників.

10. Вознесенська вул. – імені Шевченка як ворога всіляких релігійних культів, а Вознесенська назва у пам'ять церкви Вознесіння.

11. Гостинна – імені Дюміна, як місце проживання до розстрілу члена Першої Ради т. Дюміна...

14. Катерининська – імені Розі Люксембург, отримала свою назву від імені імператриці Катерини, на противагу в революційну епоху гідна звання вождя жінок-революціонерок.

15. Миколаївська – імені Свердлова, отримала назву від монарха Миколи, на противагу в революційну епоху отримала звання померлого голови ВЦВКа.

16. Покровська – імені Раковського.

18. Італійська – на противагу шовінізму дана назва голови Комінтерну т. Зінов'єва.

20. Приморська – імені Максима Горького на честь радянського письменника, який своє дитинство провів на березі моря...

30. Театральний проспект – Ленінський проспект отримав назву через розміщений там театр Леніна.

31. Портова вул. – імені Урицького на честь загиблого вождя-матроса російської революційної частини і непохитно загиблого на своєму посту»³⁶³.

З документа видно, що члени комісії погано знали, хто такий К. Маркс, тим більше К. Лібкнехт чи Ф. Енгельс, але сприймали цей перелік імен як обов'язковий. Природно сприймалося ними ім'я Леніна, тому навіть наявність цього імені у назві одного об'єкту давало підставу й надалі його «розкручувати». Взагалі складається враження, що для увічнення імені в назві вулиці людині мала бути провідником людства (теоретиком марксизму), атеїстом, партійним або радянським керівником найвищого рангу, місцевим партійцем, який загинув заради перемоги революції (культ мученика).

Якщо з іменами тих, хто віддав життя революції, було якось простіше, то доля вулиць, названих на честь живих лідерів партії,

³⁶³ Бердянску – 180: К 180-летию основания Бердянска. – Бердянск, 2007. – С. 346–347.

складалася не так однозначно. Історія показала, що в умовах диктатури й відсутності як бачення моделі майбутнього суспільства, так і наявності плану дій, будь-яке відхилення від позиції вождя носило характер або, принаймні, сприймалося як боротьба за владу. Широкому загалу це подавалося як «підривна діяльність внутрішніх ворогів або агентів світового імперіалізму», яка супроводжувалася чи то фізичним винищенням, чи то ізоляцією незгодних з подальшим примусовим «викресленням» імен з історичної пам'яті (знищувалися підручники, замальовувалися портрети, змінювалися назви вулиць і населених пунктів тощо). Так колишні кати перетворювалися на жертв.

У більшовицькій практиці неодноразово траплялися випадки, коли жертвами ставали цілі народи, як, наприклад, кримські татари у 1944 році. Тоді викоріненню підлягало все, що містило хоча б якусь згадку про них. Протягом 1944–1948 років у Сімферополі перейменували 36 вулиць і провулків, назви яких містили слова тюркського походження (Кантарка, Курбетська, Малобазарна), депортованих народів (Грецька, Татарська, Кримчацька, Корейська, Вірменська та ін.), прізвища тюркського походження незалежно від заслуг перед СРСР (Субхі, Урманер, Сакаєва, Машурова тощо). Ці назви замінювалися російськими: Кантарна стала вулицею Чехова, Субхі – Крилова тощо³⁶⁴.

Подібні підходи використовувалися й у перейменуванні населених пунктів, які, отримавши нові назви, були приречені на наступні зміни. Якщо взяти до уваги лише більш-менш значущі міста, то процес зміни топонімів виглядав так: у 1919 році Ольвіополь отримав назву Первомайськ, 1920 році Юсупівський рудник та Криндачівка стали Свердловськом і Красним Лучем, у 1921 році Олександрівськ перейменовано на Запоріжжя, наступного року Костянтинівград став Красноградом. У 1924 році Бахмут отримав назву Артемівськ, Юзівку (від імені промисловця Юза) перейменували на Сталіно. У цьому ж році Єлисаветград названо Зінов'євськом, після розгрому троцькістсько-зінов'євського блоку він став Кіровськом (1934 р.), а у 1939 році – Кіровоградом. З 1926 року Катеринослав, який на 1918 рік змінив назву на Січеслав, став

³⁶⁴ Поляков В. Є. Історична еволюція топоніміки міста Сімферополя: Автореф. дис. канд. іст. Наук. 07.00.01. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2003. – 21 с.

Дніпропетровськом. У 1928 році Олешкам, що біля Херсона, дали назву Цюрюпинськ, а Єнакієву на Донеччині – Риков. Після розправи над О. Риковим місто стало Орджонікідзе (1936 р.) На честь С. Орджонікідзе у 1937 році Кадіївка змінила назву на Серго, у 1990 році їй повернули ім'я, хоча з 1978 року вона носила ще й ім'я Стаханов на честь шахтаря-новатора.

Нещасливим стало для міст ім'я К. Ворошилова. Так, у 1931 році Алчевськ назвали Ворошиловськом (з 1961 р. він став Комунарськом, а з 1992 р. – знову Алчевськом); у 1934 році став Ворошиловоградом Луганськ (до 1958 р., протягом 1958–1970 рр. – знову Луганськ, у 1970–1990 рр. – Ворошиловоград, з 1990 р. знову Луганськ). У 1935 році Снов Чернігівської області став Щорсом, у 1936 році – на карті України на місці Кам'янська з'явилася назва Дніпродзержинськ. З 1934 року – Гришине стали називати Постишеве, проте вже у 1938 році у зв'язку з репресуванням діяча стару назву повернули, щоб через майже через чверть століття (1964 р.) знову назвати по-новому – Красноармійськ. З 1939 по 1958 роки місто Бердянськ носило ім'я «відважної льотчиці» Поліни Осипенко. Упродовж 1948–1989 років місто Маріуполь на честь секретаря ЦК ВКП(б) називалося Ждановим.

Починаючи з 1943 року, Й. Сталін змінив тактику щодо українців, намагаючись публічно продемонструвати повагу до них: (впроваджено орден «Богдана Хмельницького», створено наркомат закордонних справ при РНК УРСР, йшли розмови про створення наркомату оборони тощо). Відлуння цього періоду знайшли своє відображення й у топоніміці: Переяслав став Переяслав-Хмельницьким (1943 р.), Корсунь – Корсунь-Шевченківським (1944 р.). До 300-річчя «возз'єднання України з Росією» у 1954 році місто Проскурів перейменовано на Хмельницький.

Дещо специфічно проводилася радянська меморативна політика на приєднаній у 1939 році Західній Україні. Вона поділялася на два етапи: 1939–1941 та 1944–1991 роки. Якщо взяти для прикладу Львів, то, спираючись на досить ґрунтовне дослідження В. Середи³⁶⁵, можна виявити низку характерних рис цієї політики.

³⁶⁵ Середи В. В. Місто як lieu de memoire: спільна чи подільна пам'ять? Приклад Львова // Вісник Львівського університету. Серія соціол. Вип. 2. – Львів : ЛНУ, 2008. – С. 73–99.

По-перше, це усунення знаків колишньої польської присутності у Львові. Найважливіші пам'ятники були знищені або перенесені до Польщі (А. Фредру – до Вроцлава, Яну III Собеському – до Гданська). Залишилися пам'ятники тим, хто вписувався у радянське бачення історії («революціонери» А. Міцкевич, Я. Кілінський, В. Гловацький, Й. Капушцінський, Т. Вишньовський).

По-друге, було зруйновано монументи військових цвинтарів: «Цвинтар Орлят» і Українських Січових Стрільців, – які могли бути місцями поклоніння. По-третє, протягом 1944–1991 років у Львові було споруджено 24 нових пам'ятника: присвячені радянським постатям (В. Ленін, М. Кузнецов), українським радянським письменникам і митцям (Я. Галан, О. Гаврилюк, С. Тудор), українським історичним діячам і подіям, що потрапляли до радянської версії української історії (І. Франко, М. Кривоніс, І. Підкова, В. Стефанік) або російським діячам, які репрезентували російсько-українську співпрацю в минулому (І. Федоров).

По-четверте, як і в усьому СРСР, у Львові було створено культ Великої Вітчизняної війни (Меморіал возз'єднання Західної України з УРСР, Меморіал солдатам, полеглим у двох світових війнах – Пагорб Слави, цвинтар і Меморіал солдатам, полеглим у Великій Вітчизняній війні, Меморіал танкістам-визволителям, Меморіал бойової слави радянських військових сил, пам'ятник викладачам і студентам, які загинули у війні). По-п'яте, у Львові було перейменовано 85 % вулиць: 24 % назв були пов'язані з радянською історією, 13 % – з різними географічними місцевостями СРСР і комуністичної Східної Європи, 5 % відбивали індустріальні характеристики міста.

По-шосте, радянська меморативна політика в західноукраїнських областях поєднувала в собі жорсткість і гнучкість, оскільки чітко схоплювалася ситуація, коли можна використати потенціал старих назв. Так, у Львові з 1892 року існувала вулиця Білінських (відомих меценатів), за німецької окупації її називали Шпеєргассе, а у 1944 році їй нібито повернули стару назву, але вже Белінського³⁶⁶. По-сьоме, радянський вплив на історичну пам'ять був менш тривалим, тому завжди знаходилася достатня кількість людей, які

³⁶⁶ Злобіна Т. Г. Радянський проект організації культурного простору та його роль в створенні «радянської» ідентичності (приклад Львова 50 – 80-х рр. XX ст.)

зберігали пам'ять про дорадянські часи. Місцями досить добре збереглися історичні ландшафти, пам'ятники. Наприклад, у м. Рогатин уцілів пам'ятник січовим стрільцям УГА (1929–1930 рр.)³⁶⁷.

Меморативна політика в незалежній Україні

Меморативну політику в Україні досить умовно можна поділити на три невеликих періоди: 1) 1991–1994 роки; 2) 1995–2004 роки; 3) з 2005 року, – які персоналізуються з іменами президентів України Л. Кравчука, Л. Кучми та В. Ющенка.

Перший період був підготовлений усім процесом «перебудови» з притаманними йому демократизацією, гласністю і плюралізмом, що призвів до консолідації національних і демократичних сил, які змусили державне керівництво республіки рахуватися з суспільною думкою. Розпочавшись з проголошення незалежності України, цей період характеризується ейфорією, сподіваннями на швидке досягнення рівня європейських держав, збентеженням комуністичних сил, зростанням ініціативності на місцях, орієнтацією на приклад країн Східної Європи, де руйнація тоталітарної системи здебільшого проходила інтенсивно і ґрунтовно. У цей час відбувалося становлення державної символіки, формувалися перші державні свята. Обставини вимагали нового погляду на історію України, що раніше розглядалася як складова історії СРСР. Тепер історія СРСР ставала частиною всесвітньої історії, а історія України як історія незалежної держави потребувала нової схеми викладу. Особливо гостро це відчувалося у загальноосвітній школі, оскільки тисячі вчителів в умовах відсутності підручників мусили мати основні орієнтири викладу матеріалу. Тому з'явилися проекти програм з історії України, в основу яких було покладено напрацювання української історичної науки XIX – початку XX століття, вчених діаспори і критично переосмислені праці радянських часів. Їх логіка зводилася до схеми: слов'янські поселення – Київська Русь – Галицько-Волинське князівство – литовський період – козацький період – перебування у складі Російської та Австрійської імперій – національна революція – час радянського панування – незалежна Україна. Час радянського

³⁶⁷ Гаврилів Б. ЗУНР у пам'ятках історії та культури // Відлуння віків. – 2008. – № 1. – С.47–54.

панування подавався за старою логікою, але доповнювався сюжетами про ОУН і УПА, дисидентський рух тощо.

Навіть у такому, остаточно не завершеному вигляді, ця логіка диктувала появу «пантеону» нових героїв і добірки інших знакових подій, зміни ставлення до радянського минулого (і це в той час, коли фактично комуністи ще залишалися при владі). Тому у цей час гучні акції з ліквідації символів радянської епохи (руйнування пам'ятників Жовтневої революції у Києві і Леніну у Львові, масове перейменування вулиць) у західних областях поєднувалися з досить стриманою зміною назв окремих вулиць у східних. На хвилі зростаючого інтересу до історії й за ініціативи громадських об'єднань і, іноді, місцевої влади починають позначатися місця пам'яті – від невеличких насипаних горбів, пам'ятних каменів, табличок до створення пам'ятників.

У 1991 році на честь 370-річчя Хотинської битви у Хотині споруджено пам'ятник П. Сагайдачному. У 1993 році йому встановлено пам'ятник на батьківщині у с. Кульчиці Самбірського району Львівської області. До 540-ї річниці Берестейської битви відкрито пам'ятник роботи скульптора А. Кута у селі Пляшеве Радзівилівського району Рівненської області. У 1994 році у Мазепинцях Київської області споруджено перший пам'ятник гетьману І. Мазепі. У цьому ж році львів'яни отримали змогу покласти квіти до пам'ятника М. Грушевському (скульптори Д. Кравич, М. Посікора, Л. Яремчук).

Протягом *другого періоду* продовжувалося лавіювання між національно спрямованою та лояльно радянською меморативною політикою, зберігався культ Великої Вітчизняної війни зі старанним уникненням згадок про внутрішній конфлікт часів Другої світової війни. Проте це не завадило з'являтися новим пам'ятникам, що героїзували борців ОУН і УПА.

Монументи, що побудовані упродовж другого періоду, закарбовували у пам'яті людей основні постаті й сюжети нового нарративу історії України. Київська доба була увічнена відновленим пам'ятником княгині Ользі, пам'ятниками князю Святославу на Пейзажній алеї та Ярославу Мудрому біля Золотих Воріт у Києві; часи Галицько-Волинського князівства – пам'ятником королю Данилі Галицькому (2001 р.) у Львові; Козацька доба – пам'ятниками П. Сагайдачному (2001 р.) у Києві, І. Виговському – у

с. Вигів Житомирської області; національно-визвольний рух в Російській імперії – у пам'ятнику М. Драгоманову у Києві; Українська революція 1917 – 1921 років – у пам'ятниках М. Грушевському (1998 р.) у Києві та С. Петлюрі у Рівному.

Сам факт здобуття Україною незалежності знайшов своє відображення у пам'ятнику на однойменному майдані (раніше Жовтнева площа). Віддавалася шана жертвам сталінських репресій, особливо Голодомору 1932–1933 років. У скульптурах все частіше використовували постать козака для узагальненого зображення воїна (наприклад, пам'ятник Захиснику кордону всіх поколінь у Києві).

У 1996 році було проведено грошову реформу й уведено національну валюту – гривню. На купюрах чітко зафіксовані нові національні символи: персоналії – Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Іван Франко, Михайло Грушевський, Тарас Шевченко, Леся Українка, Григорій Сковорода; споруди – місто на Київських пагорбах, Софія Київська, церква у Суботові, Успенський собор Києво-Печерської Лаври, Львівський театр, Дніпро, в'їзна брама у Луцьку тощо.

Третій період асоціюється з меморативною політикою Президента В. Ющенка, який, отримавши велику підтримку народу під час «помаранчевих» подій, розпочав активну діяльність з формування національної свідомості, спираючись на історичну пам'ять. Попри прорахунки в інших сферах і критику у суспільстві, він зробив вагомий внесок у цьому напрямку. Саме у цей період було створено Український інститут національної пам'яті (2003 р.). Дещо змінилися наголоси у схемі подання історії України. За визначенням Ю. Шаповала, вона набула такого вигляду: Київська (вже українська) Русь – Галицько-Волинська держава – шляхта і козацтво у Великому князівстві Литовському і Речі Посполитій – колоніальний стан українських земель у Російській та Австро-Угорській імперіях – «визвольні змагання», УНР, Українська держава і ЗУНР – советська окупація – героїка ОУН–УПА – українське дисидентство – здобуття незалежності³⁶⁸.

У цей період було видано низку Указів Президента про вшанування пам'яті: знакових історичних осіб – П. Чубинського,

³⁶⁸ Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні // <http://www.maidan.org.ua/static/mai/1230106244.html>

С. Єфремова, В. Липинського, І. Огієнка, Я. і Я. Стецьків, О. Теліги, П. Григоренка, О. Гончара та інших; найважливіших подій – укладання Конституції П. Орлика (300 років), Української революції 1917–1921 років (90 років), оборони Крут (90 років) тощо. Щорічно видавалися укази про відзначення Дня жертв голодоморів та політичних репресій. Можна сказати, що тема Голодомору стала визначальною у меморативній політиці В. Ющенка. Він домогся визнання низкою країн світу Голодомору геноцидом українського народу, сприяв будівництву меморіалу в Києві, встановленню пам'ятних знаків у різних містах і селах країни. Стикаючись з повним ігноруванням місцевими владами Указу попереднього Президента про знищення старої символіки, видав новий аналогічного змісту й домогся того, що хоча б у Києві було знесено пам'ятник організатору голодомору С. Косіору. Подібно до попередників, В. Ющенку неодноразово доводилося лавіювати між політичними силами, аби не ухилитися від «болючих» питань історії. Прикладом цього є видання різних указів про вшанування пам'яті одних і тих само подій (Про відзначення партизанської слави (№ 892/2007), Про відзначення 65-ї річниці створення УПА (№ 966/2007)).

Протягом цього періоду більш-менш завершився започаткований раніше перелік державних свят: Новий рік (1 січня), Різдво Христове (7 січня), Міжнародний жіночий день (8 березня), Великдень, Дні Праці (1, 2 травня), День Перемоги (9 травня), Трійця, День Конституції (28 червня), День Незалежності України (24 серпня), крім того, офіційно відзначається День Соборності України (22 січня).

Процес ушанування пам'яті став більш широким за розмахом і супроводжується встановленням нових пам'ятників у різних містах. Так, за цей період були відкриті пам'ятники М. Грушевському у Коломиї, Барі, Козятині, Луцьку, С. Бандері – у Львові, Тернополі, Івано-Франківську, Старому Самборі, Дрогобичі, Дубляках, Заліщиках, В. Чорноволу – в Івано-Франківську, Києві, Миколаєві, Львові тощо. Знайшла своє продовження традиція вшанування пам'ятних місць, розпочата у 90-х роках. Наприклад, на місці Куруківської битви (1625 р.) під Кременчуком, де з 1991 року стояв камінь, у 2006 році встановили пам'ятник роботи В. Кривича; у Цюрюпинську з 1992 року місце Олешківської Січі позначала табличка, яку в 2009 році замінила бронзова скульптура козака.

Незважаючи на нібито однакову для всієї держави політику пам'яті, її сприйняття населенням і місцевими владами та реалізація на місцях – у різних регіонах – відбувалася по-різному. На Західній Україні процеси відбувалися інтенсивніше і глибше: у Львові окрім Леніну було демонтовано ще сім пам'ятників радянським діячам (як-от М. Кузнецову), історичним подіям (Возз'єднання 1939 р., меморіал борцям за владу Рад), українським радянським письменникам (Я. Галану, О. Гаврилюку), – хоча 67 % радянських пам'ятників залишилися. Разом з тим, було збудовано 38 нових пам'ятників, відновлені українські і польські цвинтарі, на будинках міста з'явилася 69 нових меморіальних таблиць, 88 % з яких присвячено українським діячам, 8 % – польським і єврейським, 5 % – російським, німецьким і угорським. Активно відбувалося перейменування вулиць (400 за один раз!). Їм поверталися старі назви або давалися імена нових героїв, що часто супроводжувалося скандалами. Так сталося зі зміною назви вулиці М. Лермонтова на Дж. Дудаєва, О. Пушкіна – на Генерала Чупринки, Миру – на С. Бандери.

У Центральній Україні, передусім у Києві, відчувалася політика подвійних стандартів, яка призвела до «суспільної шизофренії» – роздвоєнню свідомості суспільства: ставили пам'ятник М. Грушевському, залишаючи при цьому монумент Леніну; змінювали назви вулиць (Горького – на Антоновича, Артема – на Січових стрільців, Червоноармійську – на Велику Васильківську, Січневого повстання – на Мазепи), але не знімали старих табличок, чим продовжували життя старих назв; вшановують Героїв Крут і жертв Голодомору, але зберігають у назві вулиці ім'я Полупанова й пам'ятник С. Косіору (знесений у 2009 р.). Не знайшлося місця у назвах іменам багатьох видатних українців (В. Винниченка, С. Петлюри, В. Липинського та інших), натомість – чужі герої (Мінін, Пожарський, Пугачов), чекісти (Дзержинський, Урицький), «друзі» СРСР (Димитров, Пік), символи сталінізму (Стальський, Серафимович, Фурманов)³⁶⁹.

³⁶⁹ Гирич І. «Історичний шлях» у київських монументах: спадок минулого і сьогоденні проблеми. – С. 131.

На Сході України майже усе залишається по-старому: де-не-де перенесли монументи найбільш одіозним радянським діячам, трохи скоригували назви окремих вулиць, іноді нові вулиці отримують імена українських поміркованих діячів. Показовим у цьому сенсі є рішення Луганської міськради від 27 березня 2009 року змінити назву парку «Дружби народів СРСР» – на «Дружби народів», скверу «Легенди» – на Советському солдату тощо³⁷⁰.

У Південній Україні та Криму ситуація подібна до Сходу, за винятком того, що тут стали активно звертатися до минулого ще дорадянського й увічнювати діячів Російської імперії. Багато в чому посприяла агітаційна, та й не тільки, підтримка з боку Росії й Московського Патріархату, які вміло використовують особливий (здебільшого російськомовний) склад населення регіону. У Херсоні у 2004 році було відновлено пам'ятник Григорію Потьомкіну (скульптор І. Мартос), який уже стояв у Херсоні з 1835 по 1922 роки. Делікатність моменту «врятував» напис на бронзовому вінку: «Великому гетьману Катеринославського і Чорноморського козачого війська від козаків Херсонщини». Урочисто відкрили у Сімферополі, Севастополі, Одесі пам'ятники імператриці Катерині II. У Бердянську повним ходом відбувається підготовка до встановлення пам'ятника графу М. Воронцову, генерал-губернатору Новоросії, засновнику міста.

Відтак, на думку дослідників (В. Артюх, В. Карлової та інших), в сучасній Україні відбувається накладка трьох основних типів історичної пам'яті: української, російської та комуністичної, – які, в свою чергу, використовуються різними політичними силами. Задля збереження й примноження свого електорату вони намагаються підживити певний тип історичної свідомості, сприяючи створенню відповідних місць пам'яті. Виникає ситуація, коли відкриття нового пам'ятника порушує рівновагу місць пам'яті, і політичні сили, зорієнтовані на інший тип історичної пам'яті, ініціюють встановлення «вигідного» для них монумента.

Внаслідок цього в одному місті, іноді майже поряд, співіснують протилежні за своїм внутрішнім змістом пам'ятники. Біля

³⁷⁰ Мерія заснувала ненормативну лексику у назвах // Молодогвардеєц: Газета онлайн для думаючих людей. – Режим доступу: <http://mgm.com.ua/modules.php?name>

них влаштовуються мітинги «на підтримку», що часто збігаються у часі й завершуються взаємними образами або й бійкою. Вони стають об'єктами наруги з боку прихильників політичних супротивників. Так, у 2007 році невідомі облили жовтою фарбою монумент Пам'яті героїв Крут поблизу Ніжина Чернігівської області, а у 2009 році – понівечили пам'ятник Леніну в Києві.

Таке протистояння отримало назву «війни пам'ятників». Усі регіони України стають полем її «бойових дій», які точаться на Заході навколо монументів героям Великої Вітчизняної війни і воюючим УПА, у Центрі й на Сході навколо пам'ятників діячам комуністичної доби та жертвам комуністичного режиму, правозахисникам і діячам національно-визвольного руху, на Півдні навколо пам'ятників російським великодержавникам і українським національним діячам. Наприклад, у Сімферополі на одному майданчику зведено пам'ятник правозахиснику кримських татар, генералу і дисиденту П. Григоренку та російській імператриці Катерині II. У Севастополі «у відповідь» на спорудження монумента Катерині II встановили пам'ятник П. Конашевичу-Сагайдачному як засновнику українського флоту. Певною протигагою бронзовій постаті Петра I у Полтаві мали б стати пам'ятники гетьману Івану Мазепі та шведському королю Карлу XII, а не скромний пам'ятник І. Мазепі й Карлу XII, встановлений у с. Дігіярівці Новгород-Сіверського району Чернігівської області.

На початок XXI століття українці опинилися народом з розколотою історичною пам'яттю, причинами чого були живучі давні світоглядні стереоти («малоросійські», «східнослов'янські», «радянські»), трансляція препарованої шляхом ідеологічної обробки за часів СРСР історичної пам'яті від старшого покоління до молодшого; постійне й продумане ретранслявання імперської модернізованої міфології через численні канали від популярних телесеріалів про російську доблесть до топоніміки українських міст і сіл, яка досі уславлює діячів і події імперського і тоталітарного минулого; брак продуманої політики української влади, з її реверансами у бік ветеранів, російськомовного населення Півдня і Сходу, які сприймають міфологему «спільної українсько-російської історії дорадянського і радянського періоду» як даність; збереження високих адмініс-

тративних позицій на кафедрах багатьох ВНЗ (особливо на Сході й Півдні держави) з виразно пострадянським (або ж панславистським) мисленням, які далі тиражують давні міфи й ідеологічні кліше за активної підтримки з боку різноманітних структур Російської Федерації; безпрецедентне за масштабами системне фізичне винищення упродовж радянського періоду найбільш активних, найбільш схильних до незалежного мислення представників українського народу тощо.

Сучасний рівень культури історичної пам'яті в Україні

Результатом меморативної політики в Україні протягом її історії став сучасний рівень культури історичної пам'яті. Для його визначення ми скористалися низкою соціологічних опитувань, проведених в різних регіонах країни протягом останніх п'яти років за показниками: ставлення до національних свят, історичних особистостей, подій і пам'ятників.

Зроблений В. Середою у 2004 році узагальнений аналіз групових ідентичностей мешканців Львова і Донецька (400 респондентів) свідчить про те, що існують суттєві розбіжності у ставленні львів'ян і донеччан до свят.

Єдине радянське свято, яке святкується львів'янами (78,7 %) – 8 березня, що пояснюється меншим ідеологічним забарвленням, ніж 7 листопада і 1 травня, та певним тиском феміністичного руху. 3-поміж колишніх радянських свят тільки День Перемоги виявився частково значущим для історичної ідентичності мешканців Львова (33,3 %). Найбільш визнаними святами у Донецьку є 8 березня (91 %), та День Перемоги (89,5 %). 7 листопада відзначають лише 30 % респондентів.

Традиційні українські свята в опитуванні представлені 4 позиціями: 9 березня (день народження Т. Шевченка), День матері, 30 червня (проголошення незалежності України у 1941 році) і 1 листопада (День ЗУНР). Кількість тих, хто святкує традиційні українські свята, у Львові коливається від 67,8 % – День матері, до 18 % – 30 червня, але перевершує кількість тих, хто відзначає радянські свята (виняток становить тільки 9 травня). Одночасно у Донецьку кількість тих респондентів, хто святкує традиційні укра-

їнські свята, є доволі невисокою, коливаючись від 12,5 % – День матері до 1,5 % – 1 листопада, і не перевершує кількості симпатиків жодного з радянських свят.

Нові українські свята (День незалежності України і День Конституції) у Львові перевершують своєю популярністю навіть традиційні українські свята (78 % і 49 % опитаних), натомість у Донецьку День Конституції є менш популярним, ніж усі радянські світа, а кількість святкуючих День незалежності випереджає лише день жовтневої революції (44 % і 30 % респондентів).

Суттєва відмінність й у ставленні львів'ян і донеччан до історичних героїв і антигероїв. Безперечними лідерами серед національних лідерів у Львові був В. Ющенко (24,4 %), Б. Хмельницький (18,2 %) та М. Грушевський (17 %), а серед негативних осіб – Л. Кучма (29,7 %) і Й. Сталін (24 %). У Донецьку виразним лідером серед позитивних осіб також був Б. Хмельницький (30,6 %), а далі іде В. Янукович (17,1 %). Серед «антигероїв» лідерами у Донецьку є В. Ющенко (23 %) і Ю. Тимошенко (19,5 %). Така висока присутність сучасних політичних діячів частково пояснювалася тим, що опитування проводилося під час «помаранчевої революції».

Серед десяти національних героїв найпопулярніших у Львові представників західного регіону було лише 2 – В. Чорновіл і С. Бандера. А у Донецьку серед десяти важливих персоналій – 1 особа, пов'язана з регіоном, – В. Янукович.

Зберігалася відмінність між Сходом і Заходом й у оцінці історичних подій. Для львів'ян найпозитивніші події пов'язані з періодом здобуття Україною незалежності та сучасності (проголошення незалежності у 1991 році, прийняття Конституції, «помаранчева революція»). Серед рейтингу негативних найчастіше згадуються ті, що пов'язані з радянським минулим: революція 1917 року, голодомори (1921, 1932–33, 1946 років, зведені в одну категорію), сталінські репресії, перебування у складі СРСР, Чорнобильська аварія. Важливими негативними подіями є укладення Переяславської угоди Б. Хмельницьким, Перша і Друга світові війни, і дві сучасні події (президентство Л. Кучми і фальсифікації на виборах 2004 р.). Аналіз донецького регіону демонструє наявність внутрішніх суперечностей і неузгодженостей у

історичній ідентичності донеччан. Першу позицію рейтингу (так само, як і у Львові) займає проголошення незалежності, але вже наступною є подія, що належить до однієї з ключових радянської моделі історичного минулого – Переяславська угода 1654 року і «возз'єднання» з Росією. У донецькому рейтингу також поєднуються такі конфліктуючі між собою події, як революція 1917 року, утворення СРСР та створення УНР (національно-визвольна боротьба українців за свою державність у 1918–1921 роках)³⁷¹.

Подібну тенденцію засвідчили і дослідження Інституту соціології НАН України у липні 2005 року (тоді, коли імпульс перемоги «помаранчевої революції» в суспільній свідомості був відчутний). Найвагомим здобутком українського народу, який заслуговує на те, щоб бути предметом національної гордості, залишається для громадян «Перемога у Великій Вітчизняній війні» (50 %). Далі в порядку спадання вагомості йшли «Творчість великих українських поетів, письменників, композиторів та виконавців» (40 %), «Досягнення українських спортсменів» (40 %), «помаранчева революція 2004 року» (32 %), «Вершинні досягнення української народної творчості (думи, пісні, декоративно вжиткове мистецтво, народна архітектура тощо)» (29 %), «Повоєнна відбудова господарства» (27 %), «Проголошення незалежності України у 1991 році» (23 %), «Історія українського козацтва, Запорозької Січі» (23 %), «Боротьба українських правозахисників (П. Григоренко, Л. Лук'яненко, М. Руденко, В. Чорновіл) проти тоталітарного режиму» (18 %), «Трудові досягнення робітників і селян Радянської України (П. Ангеліна, М. Демченко, О. Стаханов, О. Гіталов та ін.)» (16 %). Лише для 6 % такою подією була «Історія створення та боротьба УПА», для 5 % – «Українська революція 1917–1920 років». Дослідження, проведене у серпні 2006 року, в основному підтвердило послідовність в ієрархії сприйняття українцями подій власного минулого. Єдиним суттєвим винятком стало те, що вже через рік драматично (до 15 %) скоротилося число тих, хто вважав такою подією перемогу «помаранчевої революції»³⁷².

³⁷¹ Серета В. В. Регіональні виміри українського соціуму: історичне минуле і національна ідентичність // www.afpwebfolo.org/files/928_101.doc

³⁷² Стріха М. Що нам робити з нашою історією? // anvsu.org.ua/indexfiles/articles/strika

Наслідком специфічного ставлення громадян України до історичних постатей і подій є їх позиція щодо пам'ятників узагалі й радянської доби зокрема – більше половини опитаних вважають, що радянські пам'ятники слід залишити. Опитування, здійснене «Українським демократичним колом» у травні 2007 року (1208 респондентів), свідчить: 51,4 % – стверджують, що не потрібно демонтувати пам'ятники, 15,1 % – вважають це зараз не актуально, 12,2 % – схиляють до необхідності демонтування, але за згодою місцевої громади, 11,3 % – погоджуються на демонтаж, 10 % – не змогли дати відповіді³⁷³.

Респонденти сайту Podrobnosti.com.UA (380 осіб) на запитання: «У Вашому населеному пункті збираються зносити пам'ятник Леніну. Ваша реакція», – відповіли: «Ні, ні в якому разі, якщо б не була політика держави, Ленін нікому не заважає» – 6,05 %; «Ні, це наша історія» – 23,16 %; «Так, але разом з ним приберемо і пам'ятник Кобзарю» – 7,63 %; «Так, від нього тільки жахливі спогади про тоталітарний режим» – 12,11 %; «Так, комуністичний режим в цілому і пам'ятник Леніну – це помилка» – 23,16 %; «Мені байдуже» – 12,11%; «Свій варіант відповіді» – 5,79 %³⁷⁴.

Результати інтернет-опитування (814 осіб) «Який з пам'ятників в Україні, на Ваш погляд, необхідно демонтувати?» мали такий вигляд: все залишити на свої місцях – 34,4 %, радянським політичним діячам – 18,9 %, Леніну – 16,3 %, С. Бандері – 13,8 %, Катерині II – 7,5 %, Р. Шухевичу – 5,4 %, Незалежності у Києві – 3,7 %³⁷⁵.

³⁷³ Чи потрібно демонтувати радянські пам'ятники // www.unian.net/ukr/news/news/198692html

³⁷⁴ Білозерська О. Пам'ятники зрушилися // www.slovo-unp.com

³⁷⁵ Какой из памятников в Украине, на ваш взгляд, необходимо демонтировать? // Kiev.15minut.com.ua

2.5. Герої і лиходії. Розщепленість національної пам'яті та проблема символічної легітимізації держави

Одне з найкоротших і найпопулярніших визначень держави дав майже сто років тому Макс Вебер, окресливши її як систему інституцій, що здійснюють політичну владу на даній території і мають монополію на легітимне застосування фізичного насильства («das Monopol legitimen physischen Zwanges») ³⁷⁶. Слід зазначити, що легітимість такого інституціалізованого примусу у новочасних державах визначається правом, тобто згодою абсолютної більшості населення делегувати певні, чітко окреслені повноваження своїм виборним представникам на умовах їхньої підзвітності та підконтрольності. Кожна держава стикається тут, за Кліфордом Гірцом, із «класичною проблемою легітимності» – «як зробити так, аби певних людей вважати уповноваженими правити іншими». «Адже для того, – пояснював він, – щоб держава виконувала щось більше за розподіл привілеїв і захист себе від власного населення, її дії повинні здаватися одним цілим із діями тих, чиєю державою вона претендує бути – її громадян...» ³⁷⁷.

Окрім суто правової/процедурної легітимізації, держава потребує ще й легітимізації символічної – за допомогою прапора, гімну, історичного нарративу, державних свят, меморіальних знаків, пантеону національних героїв тощо. Держава, як слушно зауважує американська дослідниця Кетрін Ваннер, глибоко зацікавлена у «конвертації націоналістичної ідеології в інституціалізовану національну культуру та значущу національну ідентичність»; адже «засвоюючи націоналізовану культуру як значущий елемент соціальної особи, індивід пов'язується з державою». Держава, себто її еліти, прагнуть «пов'язати розрізнених людей у націю»: «Перформуючи та реінституалізуючи національну культуру, вони використовують її потенціал для забезпечення живого зв'язку між

³⁷⁶ Weber M. *Politik als Beruf*. – München und Leipzig, 1919. Електронний доступ (11.11.2012): http://de.wikisource.org/wiki/Politik_als_Beruf

³⁷⁷ Гірц К. *Інтерпретація культур*. – К., 2001. – С. 372.

індивідами та державою через націю. Здійснюється сугестивний та емоційний перегляд колективних історій з метою плекання солідарності та почуття приналежності (...) Узгоджуючи суперечливі інтереси та погляди, держава намагається встановити категорії, періоди та події, які б надавали [символічного] значення індивідуальному та колективному досвідові»³⁷⁸.

Глибока інституційна криза, в якій фактично від самого свого заснування перебуває українська держава, проявляється не лише у загальній неефективності та дисфункціональності самої цієї держави, а й у тотальній недовірі громадян до всіх її інституцій, тобто – у надзвичайно низькій легітимності органів влади, зокрема й правоохоронних, в очах населення (а відтак і в очах міжнародної спільноти, – що особливо наочно проявилось у 2001–2004 роках після «касетного скандалу» і проявилось після не менш скандального ув'язнення Юлії Тимошенко та її соратників у 2011 році).

Основною причиною делегітимізації держави як інституції є безвідповідальна, беззаконна, наскрізь скорумпована поведінка державних еліт і, взагалі, переважної більшості державних службовців – від найнижчого рівня до щонайвищого, – того, на якому, власне, й формується модель поведінки для всієї системи. Проте не варто забувати й про інший чинник, котрий сприяє делегітимізації держави, – психологічну відчуженість громадян від її символів, культурних кодів, історичних наративів та комеморативних практик. А тим часом саме культурний чинник, на думку Ентоні Сміта, за відсутності ефективних державних інституцій та громадянських практик здатен відігравати вирішальну роль на ранніх етапах націєтворення, об'єднуючи та легіти-

³⁷⁸ Wanner C. *Burden of Dreams. History and Identity in Post-Soviet Ukraine*. – University Park, 1998. – P. XVII, XIX, XXVII. Пор. заувагу української авторки: «Державність потребує переосмислення та нового освячення історичних подій, аби обґрунтувати чергове відродження. Сакралізація національного духу, котрий упродовж тривалого часу багаторазово відроджується, вимагає пошуку форм національної єдності як основи для оновлення в майбутньому». (Гончаренко Н. Міфи в сучасних підручниках з історії України // Дух і літера. – 1998. – № 3–4. – С. 220).

мізуючи спільноту: «Становище найстабільніше там, де колективна ідентичність спирається, головним чином, на культурні складники... Культурні спільноти тривкіші, адже основні культурні складники, на які вони спираються (пам'ять, вартості, символи, міти й традиції), тяжіють до посилення стабільності й згуртованості; вони становлять кістяк колективної безперервності й відмінності. Усі ці складники відтворено в колективній пам'яті про величні подвиги й видатних осіб, вартості шляхетності, справедливості тощо, символи святинь, їжі, одягу й гербів, міти про походження, визволення й обраність, традиції та звичаї, ритуали й родоводи»³⁷⁹.

Сміт вважає таке «героїчне» бачення національної ідентичності (з наголошуванням боротьби, визволення й жертвовності) типовим для новітніх незалежних держав, але припускає, що надалі, в наступних поколіннях, воно цілком може поступитися місцем доступнішому, прагматичному й утилітарному різновидові національної ідентичності. В Україні, однак, романтична («героїчна», у термінах Сміта) версія національної ідентичності є не менш проблематичною, ніж версія «прагматична» (себто суто громадянська), – хоча і з дещо інших причин. Якщо на заваді формуванню сильної *громадянської* ідентичності стоять насамперед беззаконня, сваволя службовців та вибіркове застосування права, котрі аж ніяк не сприяють емоційній прив'язаності громадян до своєї (?) держави через символічне самоототожнення з її дисфункціональними інституціями, то формуванню сильної *етнічної* ідентичності в Україні перешкоджає неподолана колоніальна спадщина і наявність фактично двох етнокультурних ідентичностей, анти- і нео-колоніальної, котрі дискурсивно, ідеологічно і політично одна одну поборюють. Кожна з них легітимізує державу за допомогою власних символів і наритивів, котрі є для іншої, навпаки, нелегітимними і делегітимізаційними.

Пропонована розвідка ілюструє лише один із аспектів цієї розщепленості і неспроможності досягти консенсусу щодо спільної історичної пам'яті: кардинально відмінне уявлення двох

³⁷⁹ Сміт Е. Націоналізм. Теорія, ідеологія, історія. – К., 2004. – С. 25.

українських спільнот про своїх національних героїв (і антигероїв), емпірично підтвержене результатами загальнонаціональних соціологічних опитувань. Конфліктний потенціал цих двох пам'ятей є доволі великим, особливо за умови їхнього зумисне маніпулятивного використання різними політичними силами. А проте залишається відкритим і неконфронтаційний шлях розвитку, заснований на доповненні суб'єктивної історичної пам'яті об'єктивним історичним знанням, послідовній деконструкції міфів та свієрідній раціоналізації загалом ірраціональних символів (і пов'язаних із ними емоцій) через наголошування наявних/прихованих у них цінностей.

Означене завдання є вкрай актуальним, бо ж, як слушно застерігає Лариса Нагорна: «Навряд чи має гарантоване майбутнє соціум, в якому поняття «суспільна пам'ять» є розмитим, групові спогади еkleктичними й різноспрямованими, а до пантеону героїв в одних регіонах потрапляють постаті, які в інших вважаються одіозними. Та й з пізнавального погляду оціночна амбівалентність, помножена на відставання в осмисленні зв'язків між минулим, сучасним і майбутнім, загрожує історичною амнезією, розривом міжпоколінських та інших горизонтальних зв'язків»³⁸⁰.

В Україні, наскільки відомо, за роки незалежності було проведено два масштабних опитування з метою визначення уявлень населення про національних героїв: 2001 року Інститут соціології НАНУ запропонував респондентам (Табл. 1) відкрите запитання: «Назвіть, будь ласка, кілька прізвищ людей (не більше 5-ти), яких, на Вашу думку, можна вважати національними лідерами України в останні двісті років?» А 2012 року соціологічна група «Рейтинг» задала респондентам (Табл. 2) подібне (але не тотожне) запитання: «Назвіть трьох найвидатніших українців усіх часів».

³⁸⁰ Нагорна Л. Історична пам'ять. Теорії, дискурси, рефлексії. – К., 2012. – С. 7.

Таблиця 1

**Рейтинг національних лідерів України
(за даними опитування 2001 р., N=782). Позичій нижче десятої позначено зірочками (*).**

Персоналії	Всі, хто відповів		3 них					
	віком до 30 років		віком 31–50 років		віком > 51 рік			
	% від тих, хто відп.	Ранг	% від тих, хто відп.	Ранг	% від тих, хто відп.	Ранг		
Т. Шевченко	24,5	1	27,0	2	23,2	1	23,9	1
М. Грушевський	20,8	2	27,4	1	21,7	2	14,4	2
В. Чорновіл	15,6	3	14,3	3	19,2	3	13,0	3
В. Ющенко	8,7	4	11,7	4	8,0	5-6	6,9	5
Л. Кравчук	8,0	5	9,6	5	9,1	4	5,8	7
Л. Брежнєв	6,3	6	*	*	8,0	5-6	9,0	4
І. Франко	5,5	7	4,3	6-8	7,2	7	4,7	8
С. Петлюра	4,0	8	4,3	6-8	4,7	8	2,9	10
С. Бандера	3,6	9	*	*	4,3	9	4,0	9
В. Щербийський	3,4	10	*	*	*	*	6,5	6
В. Винниченко	*	*	4,3	6-8	*	*	*	*
Л. Кучма	*	*	3,5	9	4,0	10	*	*
Н. Махно	*	*	2,6	10	*	*	*	*

Джерело: Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 4. – С. 147.

Зрозуміло, що перше запитання передбачало вужче коло придатних до називання постатей (ані спортсмени, ані митці, ані визначні науковці на роль «національних лідерів», як правило, не надаються). Ймовірно, саме тому М. Грушевський, В. Чорновіл, Л. Кравчук та С. Петлюра отримали в першому списку значно вищі рейтинги, ніж у другому, де їм протистояла значно більша кількість «видатних» конкурентів. І навпаки, Т. Шевченко й І. Франко отримали в першому списку значно нижчі рейтинги, оскільки їхня роль «національних лідерів» є далеко не для всіх настільки очевидною, як роль «видатних українців».

Обмежені часові рамки (останні 200 років) природно не допустили до «списку лідерів» ані Хмельницького, ані Мазепу, ані, тим більш, Ярослава Мудрого, котрий, завдяки телевізійній рекламі (шоу «Видатні українці» на телеканалі «Інтер» 2007–2008 років), істотно випередив у недавньому опитуванні свого відомішого попередника Володимира Великого. Можливо, що й рейтинг С. Бандери у другому опитуванні суттєво підріс саме завдяки телевізійній розкрутці на тому ж каналі, як і, зрештою, рейтинг М. Амосова. Тим часом до списку «національних лідерів» курйозним чином потрапив Леонід Брежнєв, хоча у списку «видатних українців» місця йому не знайшлось – на відміну від А. Ахматової, І. Айвазовського, М. Булгакова і навіть Тараса Бульби.

Попри явну умовність і непрецизійність обох досліджень, одна тенденція, оприявнена в них, є доволі виразною: жодна постать (окрім Т. Шевченка у рейтингу «видатних українців») не отримала підтримки бодай чвертини опитаних, а в рейтингу «лідерів» цієї межі не переступив і Шевченко. Ба більше, оскільки обидва опитування були відкриті, то в першому з них лише дві третини (65,2 %) спромоглися дати конкретну відповідь, тобто назвати хоч якісь імена, тимчасом як у південному регіоні аж 84 % респондентів не змогли цього зробити, тобто не назвали жодного (!) конкретного прізвища. У другому опитуванні результати не були кращими (зважаючи на значно ширший вибір можливих кандидатур): 15 % респондентів не змогли назвати жодного видатного, на їхню думку, українця (зокрема – 9 % у Центральній Україні і 27 % на Донбасі)³⁸¹.

³⁸¹ Видатні українці всіх часів // Рейтинг. – 2012. – 28 травня. Режим доступу: <http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14005/>

Уже сам цей колосальний показник невизначеності вказує на поважну проблему з національною ідентичністю. «Адже відомо, – пише в коментарі до проведеного опитування соціолог В. Тихонович, – що в суспільній свідомості людства ідентифікація тієї чи іншої нації пов'язується не лише з географічним ареалом її життєдіяльності чи, скажімо, причетністю її до подій міжнародного звучання, а значною мірою і з означеністю для світової спільноти її лідерів (нерідко й тимчасово популярних особистостей), зі своєрідною персоніфікацією нації. Тож масова невизначеність щодо власних національних лідерів відкриває принаймні два аспекти проблеми: один аспект корелює зі станом масової свідомості (національної самосвідомості), інший – із самим процесом національного існування, його історією та сучасністю, з умовами, які уможливлювали чи, навпаки, внеможливлювали функціонування постатей-особистостей загальнонаціонального масштабу, здатних саме своєю діяльністю консолідувати досить невизначену спільноту – народ – в націю»³⁸².

Результати першого з двох опитувань, що його, власне, й коментує В. Тихонович, показують не тільки й не стільки брак загальнонаціональних лідерів (загалом зрозумілий для бездержавної, «неісторичної», переважно селянської нації, керованої чужинцями)³⁸³, скільки фатальну недорозвиненість національної свідомості і, що ще гірше, її хворобливу розщепленість між советською історичною (і символічною) парадигмою та власне українською. Звідси, власне, присутність у першій десятці таких одіозних постатей, як Володимир Щербицький чи Леонід Брежнев; звідси й відносно невисокий рейтинг навіть таких незаперечних лідерів, як Шевченко та Грушевський.

³⁸² Тихонович В. Україна як суб'єктивна соціальна реальність // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 4. – С. 148.

³⁸³ Втім, рейтинг політиків виявився надзвичайно низьким – ніхто з них не потрапляє до десятки «видатних українців»: Юлія Тимошенко – 2,8 % (14 місце), Віктор Янукович – 1,4 % (23 місце), Леонід Кучма і Леонід Кравчук – 1,1 % (26–28 місця), і Віктор Ющенко – 0,45 % (49 місце).

Таблиця. 2

**Видатні українці усіх часів,
рейтинг за регіонами (травень 2012, N=2000).**

	Загалом	Села	Міста	Захід	Центр	Північ	Південь	Схід	Донбас
1. Т. Шевченко	58,7	59	58	65	57	59	57	56	57
2. Л. Українка	22,5	26	21	27	20	25	17	25	19
3. Б. Хмельницький	20,1	18	21	14	26	22	19	22	19
4. І. Франко	12,7	17	11	25	9	15	7	13	4
5. Віталій Кличко	10,8	14	9	12	14	13	16	7	2
6. М. Грушевський	7,7	6	8	10	15	9	5	5	4
7. Г. Сковорода	5,7	3	7	3	6	10	5	7	4
8. І. Мазепа	5,6	5	6	7	5	5	3	5	7
9. С. Бандера	4,3	4	4	16	1	1	1	2	2
10. Ярослав Мудрий	3,8	3	4	2	4	4	4	7	2
11. М. Амосов	3,7	2	4	2	3	4	6	5	3
12. В. Чорновіл	3,5	4	3	6	4	4	3	1	2
13. А. Шевченко	3,0	3	3	3	3	3	4	4	1
14. Ю. Тимошенко	2,8	5	2	2	8	2	2	2	1

Джерело: Соціологічна група «Рейтинг»; http://ratinggroup.com.ua/upload/files/RG_TOP_Ukrainian_052012.pdf

Ці результати фактично підтверджують те, про що від певного часу дедалі відвертіше пишуть не лише соціологи, а й історики, політологи та культурологи:

«Етнокультурна ситуація в Україні – це не традиційне для багатьох країн співіснування панівної культури “титульної” нації та численних “пригноблених” культур і субкультур меншин, а панування двох культурних традицій – україномовної та російськомовної, ареали побутування яких великою мірою перекриваються.

Механізми домінування для кожної з цих двох традицій майже діаметрально протилежні. Україномовні практики закорінені у традиційній селянській культурі, а в багатьох публічних сферах (освіта, мас-медіа, урядування) існують чи утверджуються завдяки «підтримчим діям» держави, часто не надто потужним і переконливим. Натомість практики російськомовні в багатьох сферах явно домінують завдяки ринковим механізмам: наявності поряд з Україною значно потужнішого російського ринку, а також давній традиції споживання

саме російськомовного культурного продукту – як російськомовним міським населенням, так і україномовним (міським і сільським)»³⁸⁴.

Фактично в Україні відбувається формування двох національних спільнот – з кардинально відмінними культурними кодами, символами, історичними наративами і ціннісними орієнтаціями. Цей останній аспект залишається, як правило, поза увагою науковців та публіцистів, котрі описують українську ситуацію переважно у категоріях регіональних поділів чи, у найкращому разі, ідеологічних. А тим часом в основі цих поділів лежать дві ідентичності, а точніше – два ідентичнісні комплекси, що їх можна окреслити як нео- та анти-колоніальний.

Кожен із них має загальнонаціональне поширення – у тому сенсі, що носіїв таких ідентичностей можна знайти по всій території України. В одних регіонах їхня поширеність може бути значно вищою, ніж в інших, – звідки й виникає, власне, ілюзія їхньої «регіональності». Проте насправді ані один ідентичнісний комплекс, ані другий не визначається регіоном (Схід/Захід), хоча й виразно корелює з регіональним чинником. Так само не визначається він ані етнічністю (росіяни/українці), ані мовою, хоча й тут є статистично значуща кореляція. Не визначається він навіть ідеологією, – бо ж у рамках кожного ідентичнісного комплексу є широкий ідеологічний спектр (ліві/праві, ліберали/авторитаристи), хоча й тут можна доглядіти певну кореляцію між «антиколоніальною» ідентичністю та ліберальнішими поглядами і, навпаки, між ідентичністю (нео)колоніальною та поглядами переважно авторитарними.

В основі поділу, однак, лежать ідентичності, і саме це забезпечує протиприродні, здавалося б, політичні союзи олігархічної Партії регіонів з декларативно антиолігархічною партією комуністів чи, скажімо, прихильність їхніх симпатиків до Леніна-Сталіна й водночас до Петра I та Катерини II. І так само спільний ідентичнісний комплекс забезпечує не менш химерний союз націонал-демократів із партією «Свобода» та сусідство вулиці Сахарова з вулицею Бандери у центрі Львова. В одному випадку

³⁸⁴ Гончаренко Н., Кушнарєва М. Школа іншування // Критика. – 2001. – № 4. – С. 20.

ідеологія самодержців і більшовиків має спільний знаменник – імперську експансію та утвердження російського домінування в Україні, – що, власне, й сьогодні викликає позитивний відгук у носіїв неоколоніальної ідентичності, незалежно від їхньої лівизни/правизни чи, скажімо, етнічності. І навпаки – і ліберал Сахаров, і авторитарист Бандера є прийнятними для носіїв антиколоніальної ідентичності, тому що обоє боролися проти чужої/ворожої імперії.

Ідентичнісні поділи є вкрай небезпечними, бо апелюють до символів та емоцій, а головне – роблять малоістотним (або й геть неістотним) їхнє ціннісне наповнення, підпорядковують їхній аксіологічний вимір – телеологічному. І тому, за цією логікою, терорист Бандера є «наш», бо виступав від імені і на захист «нашої» спільноти – байдуже якими методами. І так само, за подібною логікою, «нашими» для іншої спільноти є Дзержинський і Ленін, Артьом і Суворов, попри всі ті тоталітарні й антигуманні цінності, які вони уособлюють.

Ідентичнісний поділ є загрозливим для держави не лише через наявний у ньому конфліктний потенціал, що не конче і не завжди веде до політичної конфронтації, а проте майже завжди – до ослаблення суспільної єдності, солідарності, взаємодовіри і, загалом, суспільного капіталу. Такий поділ істотно обмежує символічний ресурс держави, а відтак і можливості її символічної легітимізації. Це стосується зокрема й історичних подій та постатей, які викликають супротивні оцінки у різних «регіонах» держави, – де, підкреслимо, «регіон» є лише корелятом певного (домінантного в даному регіоні) ідентичнісного комплексу.

Легко помітити, що більшість історичних героїв однієї частини суспільства є водночас антигероями іншої. Це стосується не лише найбільш одіозних постатей, як Бандера чи Ленін, а й, здавалося б, загальноприйнятних фігур, як Хмельницький або Шевченко. В антиколоніальній телеології і той, і той є борцями за національне визволення і провісниками майбутньої незалежності, натомість у (нео)колоніальній телеології обидва мають протилежне символічне наповнення – одного шанують як борця за «возз'єднання», другого – як співця «сім'ї вольної нової», такого собі провісника майбутнього СРСР.

Зближення кардинально відмінних поглядів не є засадничо неможливим, проте для цього потрібна цілеспрямована, добре продумана культурно-освітня та мас-медійна політика. Певні підстави для обережного оптимізму дає, наприклад, переважно негативне ставлення більшості українців до Сталіна і переважно позитивне – до В'ячеслава Чорновола (Табл. 3). У першому випадку це можна вважати наслідком набагато критичнішого ставлення до цього комуністичного диктатора з боку українських масмедій та політичного класу загалом – на відміну від його більш чи менш явної апології у Росії. У другому випадку йдеться просто про припинення масмедійної демонізації Чорновала як зловмисного рухівця-націоналіста відразу по його смерті та поступове формування позитивного консенсусу щодо цієї історичної постаті. Щось подібне відбувається і з постаттю Михайла Грушевського і навіть, до певної міри, з постаттю гетьмана Мазепи.

Таблиця. 3

**Ставлення громадян України
до історичних постатей (травень 2009, N=2000).**

Негатив./позитив.	Захід	Центр	Півд./Схід	Загалом
Ленін	57/16	28/39	16/49	29/38
Сталін	74/7	45/27	40/29	49/23
Петлюра	17/41	30/23	51/7	37/20
Махно	19/31	30/20	39/13	32/19
Чорновіл	4/76	11/43	13/34	11/46

Джерело: Research & Branding Group; <http://www.rb.com.ua/rus/analitics/socym/7284/>

Втім, не варто цього консенсусу й перебільшувати: ані противники Сталіна не складають поки що в Україні абсолютної більшості (лише відносно – 49 %), ані прихильники Чорновола (46 %). Натомість до симпатиків Сталіна належить ледь не чверть українського населення – цифра, що мала б непокоїти нас куди більше, ніж 10 %, відданих за «Свободу», чи 4 % – за Бандеру.

І все ж соціологічні дослідження показують поступове зменшення советських / неоколоніальних орієнтацій серед молодших вікових груп і посилення орієнтацій українських / антиколоніальних. Це ілюструє, зокрема, близький до нуля рейтинг персонажів типу Брежнєва та Щербицького серед молоді (але все ще високий серед пенсіонерів) і, навпаки, – протилежний за віковою динамікою рейтинг Петлюри, Грушевського, Винниченка, Махна (Табл.1). Цю динаміку, вочевидь, можна прискорити – чи, навпаки, сповільнити, але навряд чи вже можна змінити саму тенденцію: український національний проект, схоже, спирається на багатші, потужніші символічні ресурси, аніж проект советофільський. На його боці не лише молодь, а й люди освіченіші, – що у тривалішій часовій перспективі дає українському антиколоніальному проекту, правдоподібно, кращі шанси.

У короткій, однак, і навіть середній часовій перспективі конфлікт пам'ятей та ідентичностей в Україні навряд чи вдасться усунути, оскільки для цього немає ані інституційних передумов (правової держави), ані політичної волі основних акторів, котрі поки що, за всіма ознаками, грають гру з нульовою сумою, у якій компромісів не передбачено: що переможець у такій грі отримувє все, а переможений мусить беззастержно капітулювати.

Визнаючи поділеність української історичної пам'яті як сумний факт, із яким «нам і нашим нащадкам доведеться жити ще досить довго», історик Ярослав Грицак вважає, що «ідеальною політичною розв'язкою для України був би пакт про амнезію – заборона вживати історію для політичних цілей – на період, поки країна стоїть на порозі радикальної трансформації». «А проте практичне впровадження такого пакту, – визнає далі він, – передбачає наявність політично відповідальної еліти та нейтрального арбітра, якому всі довіряють і який контролює правила гри (в Іспанії таким арбітром був король). Але навіть якби навіть вони якимсь чудом з'явилися, про власну історію українцям на дадуть забути їхні найближчі історичні сусіди – євреї, поляки, росіяни»³⁸⁵.

³⁸⁵ Грицак Я. Клопоти з пам'яттю // Zaxid.net. – 2010. – 8 березня; <http://www.zaxid.net/article/60958/>

Подібні застереження висловлює і канадський історик Роман Сербин, полемізуючи з пропозицією іншого канадського історика Джона-Пола Химки «деконструювати історичні мітологєми обох таборів» задля досягнення в Україні справді вкрай бажаного суспільного примирення. Він вказує на чотири важливі проблеми, що заважають утілити таку пропозицію:

«По-перше, війна мітів не є внутрішньоукраїнською: по одному боці – проукраїнсько налаштовані громадяни й українська діаспора, по другому – проросійські громадяни України, проросійські емігранти з України (різного етнічного походження) і, найголовніше, російська держава та церква. По-друге, навіть якби обидві сторони в Україні прийняли Химчину пораду й полишили боротьбу, то найімовірніше, що Росія – держава і РПЦ – не відмовляться від пропагування імперіалістичного Русского Мира. Тож деконструкція обох мітологій в Україні відкриє заґати для мітологій із Росії. По-третє, ці два табори не змагаються за один і той самий простір. Україноцентричні міти обстоюють окрему українську ідентичність, русоцентрична ідея ґрунтується на старій імперській моделі Росії, інтегральною частиною якої має бути Україна. По-четверте, міти можуть відігравати дуже конструктивну роль у житті спільнот і допомогти національній і державній розбудові України. Україна потребує закваски добротних і здорових національних мітів. Сьогодні проукраїнські міти з багатьох сторін зазнають атак, і, схоже, зусилля, спрямовані на їх дискредитацію, стають щораз більшими... З послабленням україноцентричних мітів громадян України буде втягнуто в орбіту багатого на міти “Русского мира”³⁸⁶.

Останній аргумент, як легко помітити, повертає нас до цитованої вище тези Ентоні Сміта про те, що на ранніх етапах націєтворення практично неможливо обійтися без культурних чинників, оскільки саме вони за відсутності ефективних державних інституцій та громадянських практик об'єднують та легітимізують спільноту. Парадокс України, однак, полягає в тому, що культурні

³⁸⁶ Сербин Р. Боротьба Івана Химки з «українськими мітами»: хибні методи // Критика. – 2012. – № 6. – С. 18.

чинники (зокрема й історична пам'ять) радше розколюють, ніж об'єднують спільноту. Україні відтак доводиться братися за формування «прагматичної» ідентичності, не пройшовши належним чином романтичного (чи, у термінах Сміта, «героїчного») етапу. Це істотно ускладнює завдання, що постають перед політичними та культурними елітами, бо ж творити націю на основі спільного, однаково привабливого для всіх майбутнього істотно важче, ніж на основі спільного «націоналізованого» минулого.

Жодна політика пам'яті не може об'єднати країну, в якій два основні проекти – анти- і нео-колоніальний – є засадничо несумісними. Колумб не може стати героєм для нащадків «відкритих» ним індіан, Вашингтон – для нащадків негрів, Суворов, Ленін чи Катерина II – для історично й ідентичнісно притомних українців. Єдиний вихід для України – це (само)ототожнення її громадян не з тою чи тою версією минулого, а з певною візією майбутнього, з ефективними інституціями, що забезпечують обнадійливий і вкрай бажаний для всіх цивілізаційний прорив. Тільки така політика здатна легітимізувати державу в очах громадян і зробити проблему наявних у ній двох колективних пам'ятей і двох ідентичностей другорядною.

2.6. Історія в особах: до формування історичної пам'яті в Україні, 1991–2011

Цей матеріал є спробою, скромною щодо своїх можливостей, показати, що двадцять років спроб, досягнень і невдач з формуванням нової історичної пам'яті у незалежній Україні можуть нам допомогти у розумінні самої України. Як головний об'єкт я вибрав популярність в Україні різних історичних фігур – котрі, за словами Ернеста Ренана, становлять певний «соціальний капітал», і котрі є важливішими для формування національної єдності, аніж спільні звичаї, прикордонні стовпи і самі кордони³⁸⁷.

На початку варто оцінити той стан, в якому перебувала історична пам'ять суспільства радянської України на момент розпаду СРСР. Її можна означити двома словами: національна амнезія. На загал, амнезія, чи забування «незручної історії», є характерною рисою кожної політики історичної пам'яті. Специфіка радянської політики полягала в тому, що вона доводила цю амнезію до екстремі. Головною її тенденцією було активне забування нерадянських історичних фігур – нерадянських як за часом (тобто тих, які діяли до 1917 р.), так і за характером своєї діяльності (не лише тих, хто виступав відкрито проти радянської влади, але й взагалі тих, хто не був комуністом або ж не симпатизував їм). Зрозуміло, що ця загальна тенденція час від часу видозмінювалася відповідно до коливань в офіційній політиці комуністичної партії (до при-

³⁸⁷ Цитую за: Geoff Eley and Ronald Grigor Suny, eds., *Becoming National. A Reader*. – New York, Oxford, 1996. – P. 52–53. Я застосовував подібний підхід у своїх попередніх публікаціях про становлення національної пам'яті в Україні: *History of names: a case of constructing national historical memory in Galicia, 1830–1930s*. – *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 49 (2001). – P. 163–177; Ruslan, Bohdan and Myron: *Three Constructed Identities among Galician Ruthenians/Ukrainians, 1830–1914*, in: / Marsha Siefert, ed. *Extending the Borders of Russian History. Essays in Honor of Alfred J.Rieber*. – Budapest, New York, 2003. – P. 97–112; Yaroslav Hrytsak, Victor Susak, *Constructing a National City: The Case of L'viv* / John J.Czaplicka and Blair A.Ruble, eds. *Composing Urban History and the Constitution of Civic Identities*. – Washington, DC, Baltimore and London, 2003. – P.140–164.

кладу: «забування» Сталіна після XX з'їзду (1956 р.) КПРС чи Хрущова після його скинення з влади у 1964 р. або ж зняття мовчання про діяльність членів Комуністичної Партії Західної України під час хрущовської «відлиги»). Але попри певні коливання вона залишалася панівною й продовжувала діяти аж до горбачовської перебудови.

Але якщо загальна радянська політика амнезії була екстремальною у масштабах усього СРСР, то у випадку радянської України це була «екстрема в екстремі»: тут нерадянські історичні фігури вимазувалися ще старанніше й ще послідовніше, ніж деінде. Досить, може, одного прикладу: мимо того, що у СРСР не толерувалася нерадянська схема історії, твори основоположників російської національної історіографії Сергія Соловйова і Миколи Ключевського видавалися тисячними тиражами, тоді як після смерті у 1934 році їхнього українського відповідника (й радянського академіка) Михайла Грушевського всі його твори підпадали під строгу заборону, й одна згадка його імені, навіть у негативному контексті, прирівнювалася до скритої пропаганди «буржуазного націоналізму».

Метою радянської політики 1950 – 1980-х років щодо українців була досить ясною: зробити їх, разом з росіянами і білорусами, головними партнерами в утриманні радянської імперії³⁸⁸. Для цього їх треба було звести з рівня нації до рівня етносу – тобто етнічної групи, позбавленої власних політичних (національних) устремлінь. Останні, словами одного з теоретиків націоналізму Карла Дойча, «в далекосяжній перспективі залежить від [історичної] пам'яті». Самоуправне суспільство має отримувати «повний потік інформації» про відомості про минуле. Якщо воно позбавлене цього, то «[в]оно втрачає панування над своєю власною поведінкою»³⁸⁹. Відповідно, з української історичної пам'яті усувалися усі історичні фігури, які символізували автономні чи самостійні політичні стремління – такі як Мазепа,

³⁸⁸ Roman Solchanyk, *Molding «the Soviet People»: The Role of Ukraine and Belorussia* // *Journal of Ukrainian Studies*. – № 1 (Summer 1983). – P. 3–18.

³⁸⁹ Цит. за: Шпорлюк Р. У пошуках майбутнього часу. – К.: Грані-Т, 2010. – С. 53.

Петлюра, Грушевський, Хвильовий чи Бандера. Це не була політика русифікації у стислому розумінні цього слова: російська історія теж піддавалася подібним маніпуляціям, хоча, зрозуміло, у значно меншій мірі. Це була політика радянізації³⁹⁰. Однак схожість української й російської ситуацій не може замаскувати особливості першої: колективна пам'ять українців підлягала набагато більш строгій амнезії і цензуруванню. Цю особливу строгість можна пояснити не стільки «об'єктивними» даними – величиною України, другої після Російської Федерації найбільшої республіки СРСР – як «уявною» російсько-українською близькістю, яку Кремль мав намір утримувати і підсилювати будь-якою ціною, бо політичне унезалежнення України позбавляло Радянський Союз ролі існування.

Радянський режим був славнозвісним через небажання до соціологічних опитувань. Тому будь-яка спроба реконструкції пантеону популярних історичних постатей через брак достовірного соціологічного матеріалу є спекулятивною. Можна, однак, наважитися на неї, аналізуючи присутність певних історичних фігур у радянських пам'ятниках, нагородах і т.д. Перше, що впадає в око в українсько-радянському випадку, це слабка представленість чи майже відсутність київських чи галицько-волинських князів. Хронологічно радянський український пантеон відкривав козацький гетьман Богдан Хмельницький, котрий зреалізував «віковічне прагнення українського народу до возз'єднання з братнім російським народом». Від Хмельницького й через все XVIII ст. тягнулася довга пустака аж до трьох основоположників української літератури XIX століття: Тараса Шевченка, Івана Франка й Лесі Українки.

Головним критерієм, за яким вони зараховувалися до цього пантеону, була їхня «революційна демократичність» – якість, згідно з якою вони нібито максимально наблизилися до марксизму, але марксистами не стали. Додатково в їхній творчості підкреслювалися усі ті моменти, що «доводили» благодатний

³⁹⁰ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т. – Т. 2. – Київ : Основи, 1994. – С. 471–476.

вплив на них російської культури та їхнє прагнення до українсько-російської єдності – і, навпаки, замовчувалися усі ті твори чи факти з їхнього життя, які цю єдність підважували чи навіть заперечували. Радянський період історії не мав жодної української фігури такого формату.

Відсутність такої фігури пояснювалася різними причинами – але головною була та, що пам'ять про ХХ ст. була здомінована культом Леніна. Ніщо так виразно не показувало значимість Леніна, як статистика його пам'ятників: напередодні 1990 р. на території Радянської України їх нараховувалося аж 5015³⁹¹. Беручи до уваги, що під кінець 1980-х років в Українській РСР нараховувалося 448 міст і 926 містечок (селищ міського типу)³⁹², то можна сказати, що пам'ятники Леніну були щонайменше у кожному міському населеному пункті. Що ж до Тараса Шевченка, то до кінця радянської влади пам'ятник йому таки не було встановлено у Львові, незважаючи на численні звернення і прохання місцевої інтелігенції³⁹³.

За словами Івана Лисяка-Рудницького, історичний канон Радянської України нагадував величезний палац, з постаментів якого були усунуті більшість історичних фігур – але кожен кут котрого нагадував про цих «страшних примар»³⁹⁴. Таку міру історичної амнезії можна було утримувати тільки силою. Природно, що як тільки реформи Горбачова призвели до послаблення радянської політичної системи, відразу ж почалося відродження забороненої пам'яті. У першу чергу йшлося про відродження «схеми історії Михайла Грушевського» – української національної парадигми, котра утвердила популярність серед українців на територіях, що

³⁹¹ Львова І. «Ленін завжди живий?» // Експрес. – № 13 (5148), 22.04–29.04.2010. – С. 2

³⁹² Див.: Івченко А. Міста України. Довідник. – К.: НВП «Картографія». –1999; Його ж. Містечка України. Довідник. – К.: НВП «Картографія», 2000.

³⁹³ Див.: Грицак Я. Історія пам'ятника, якого не було // Ленінська молодь. – 1988. – 9 березня.

³⁹⁴ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе у 2 т. – Т. 2. – К.: Основи, 1994. – С. 303.

перебували поза СРСР: міжвоєнної Західної України та української діаспори у Західній Європі та Північній Америці. Відповідно, дві групи були особливо активними в утвердженні цієї парадигми наприкінці 1980 – на початку 1990-х років: національні демократи з їх головною територіальною базою у Західній Україні та українська діаспора³⁹⁵. Поширення національної парадигми натикалося на значні труднощі: Радянська Україна була одною з останніх республік, де від влади було усунуте старе, «догорбачовське», партійне керівництво. Тут це відбулося аж восени 1989 р. Але ще у 1988 р. воно протистояло відновленню історичної пам'яті про Грушевського, доводячи його безумовну «шкідливість» як «буржуазного націоналіста»³⁹⁶.

Однак «схема Грушевського» впродовж кінця 1980 – початку 1990-х утвердилася у свідомості багатьох українців, у першу чергу – серед україномовної інтелігенції. Про це свідчить, зокрема, перше соціологічне опитування про історичну пам'ять серед читачів та експертів «Літературної України» – газети, що у горбачовські часи була флагманом національно-демократичної опозиції. Воно було проведене за декілька місяців до розпаду СРСР. Серед опитаних найпопулярнішими постатями були заборонені у радянські часи Грушевський, Мазепа і Бандера, а «антигероями» української історії були визнані власне центральні символи комуністичного режиму – Ленін, Хрущов, Сталін і Щербицький (див. нижче Табл. 1).

³⁹⁵ Особливо важливими були діаспорні історики. Як писав Орест Субтельний, на початку 1990-х років декілька з них були набагато важливішими, аніж декілька тисяч пост-радянських істориків. Orest Subtelny, *The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies*, 18, no 1–2 (Summer–Winter 1993), 36. Книжка самого Ореста Субтельного «Історія України», видана вперше у Канаді англійською мовою у 1988 р., після перекладу українською мовою стала у перші роки української незалежності головним вузівським підручником з української історії та найбільш авторитетною версією для загалу читачів.

³⁹⁶ Див.: Грушевський Я. Про Михайла Грушевського: Доповідь львівського історика на засіданні т-ва «Спадщина» у грудні 1988 р. // Зустрічі. – 1989. – № 19. – С. 188–197.

Таблиця. 1

**Рейтинг історичних осіб
серед респондентів газети «Літературна Україна» (у відсотках)**

	Всі читачі	У тому числі експерти
Т. Шевченко	87.94	89.36
М. Грушевський	52.53	55.33
І. Мазепа	49.61	55.32
Володимир Великий	23.74	27.66
С. Бандера	17.12	12.77
Б. Хмельницький	16.15	17.02
М. Драгоманов	14.40	14.89
С. Петлюра	11.09	9.29
Данило Романович	9.53	8.51
Н. Махно	3.11	0.00
В. Ленін	2.92	4.26
М. Скрипник	1.56	9.26
Н. Хрущов	0.58	0.00
І.Сталін	0.00	0.00
В. Щербицький	0.00	0.00
Важко визначити	0.39	0.00

Джерело: Валерій Бебик, Володимир Полохало, «Дума про Україну», Літературна Україна, 19 грудня 1991.

Швидкість, з якою утверджувався український національний канон, створювала враження, що з падінням СРСР його вдасться поширити всією Україною. Політична еліта незалежної України користала з цього канону для своєї власної легітимації. Вона робила це, однак, досить обережно й вибірково. Скажімо, культ Михайла Грушевського як «першого українського президента» набрав масового офіційного вжитку³⁹⁷. Однак ідея ввести зобра-

³⁹⁷ Див. мою статтю: Грицак Я. Реабілітація Грушевського і легітимація номенклатури: партія влади платить Грушевському визнанням за

ження Мазепи на одну із перших (1992 р.) українських грошових купюр викликало спротив у першого українського президента Леоніда Кравчука: він боявся, що це послужить причиною розбрату у державі³⁹⁸. Натомість покликання на Петлюру чи Бандеру й надалі залишилося майже виключно зайняттям національних демократів та україномовної інтелігенції³⁹⁹.

Але навіть у такому поміркованому виконанні «націоналізація історії» викликала спротив у російськомовного населення Східної і Центральної України. Вона стала однією з причин (звісно, не головною) падіння першого президента Леоніда Кравчука у 1994 р. Його супротивник Леонід Кучма виграв президентські вибори завдяки підтримки Сходу та Півдня. Але як тільки він прийшов до влади, він спробував утриматись між головними політичними акторами і різними регіонами. Десятиліття його правління (1994–2004 роки) у царині історичної політики позначилося радикальним заміщенням акцентів до свідомо практикованої амбівалентості. Він та його апарат влади намагалися поєднувати національну та радянську парадигми, з одного боку, та старанно уникаючи та замовчуючи ті фігури та події, які несли у собі загрозу політичних антагонізмів, з другого. Але намір і в одному, і в другому випадку був однаковим: «не будити собаку, який спить».

Промовистим прикладом такого підходу до історії є передвиборчі матеріали з президентської кампанії, коли Кучма переобирався на другий термін 1999 р. Усі зусилля його команди були поставлені тоді на те, щоб нейтралізувати поміркованих супер-

те, що він озброїв її інтелектуально й уможливив політично // День. – 28 жовтня 1996.

³⁹⁸ Василь Лопата не лише малює гривні, а й пише про них // <http://culture.unian.net/ukr/detail/185575>; Как появилась гривна // <http://podrobnosti.ua/economy/2006/09/04/344955.html>.

³⁹⁹ Хоча й тут не було одностайності: колишній дисидент і головний супротивник Кравчука на перших (1991 р.) президентських виборах в Україні В'ячеслав Чорновіл протривав тому, щоб надати одній з головних вулиць Львова імені Бандери – як новообраний (1990 р.) голова Львівської обласної ради, він вважав, що «Україна нас не зрозуміє» – див.: Hrytsak, Susak, *Constructing a National City: The Case of Lviv*. – P. 155.

ників – таких, як соціаліст Олександр Мороз – та вивести у фінал як свого суперника комуніста Симоненка: таким чином Кучма сам ставав поміркованим кандидатом і забезпечував собі більшість голосів як на Сході, так і Заході.

У рамках передвиборчої кампанії був підготовлений рекламний ролик під назвою «Весілля», що мав транслюватися головними телевізійними каналами. Кліп представляв довгий і заставлений багатими наїдками стіл, на фоні стіни з прикрашеним рушниками портретом Тараса Шевченка та вишневим садом за вікном – традиційними українськими символами. За столом сиділи весільні гості, котрі представляли різні верстви і різні регіони: олігарх зі своєю персональною лікаркою, сивочолий ветеран війни, який заводить українську народну пісню, демобілізований з армії юнак, школярка і, головне, шахтар, представник найбільш протестної групи з індустріалованого Сходу. Наприкінці кліпу шахтар проголошував фразу «Все буде добре» – і за столом з'являлася фігура самого Кучми як весільного старости, людини, котра дбає за порядком за столом. У підкріплення до цього ролику був підготовлений великий настінний календар, котрий тиражував цей образ українського весілля і Кучми як весільного старости⁴⁰⁰.

Цей кліп, як і цей календар так і не побачили білого світу, бо видалися надто цинічними навіть самим керівникам президентського штабу. Вони були замінені іншим настінним календарем, котрий проводив цю саму ідею, але у більш імпліцитний спосіб, до того ж звертаючись до набагато потужнішого джерела політичної мобілізації – історичної пам'яті. Календар вийшов під назвою «Знай наших!» і представляв новий канон української історії. У самому його центрі було зображення «головного українця» – Леоніда Кучми. Зліва і справа оточений двома головними символами старої і нової України – Тарасом Шевченком і футболістом Андрієм Шевченком. Навколо цієї трійці були зорганізовані інші фігури, які умовно можна розділити на чотири групи: 1) історичні діячі, котрі були присутні як у радянській, так і національній схемі історії (Богдан Хмельницький, Іван Франко, Леся Українка); 2) фігури з виразно радянським звучанням (маршал Рибалко, тричі

⁴⁰⁰ Кліп і календар зберігаються у приватному архіві автора.

Герой Радянського Союзу Іван Кожедуб); 3) постаті з забороненого у СРСР національного канону (Іван Мазепа, Михайло Грушевський); 4) символи незалежної України (такі як попередник Кучми Леонід Кравчук та боксер Віталій Кличко). Несподіванкою була поява на цьому календарі зображення єврейського письменника Шолома - Алейхема, уродженого в Україні, однак однаково замовчуваного як радянською, так і національною парадигмою. Це був явний сигнал, що Кучма та його оточення надає перевагу політичній (поліетнічній) концепції української нації. Але найголовніше: в календарі не було жодної фігури, яка відверто антагонізувала українське суспільство – дарма радянської (Ленін, Хрущов чи Щербицький) чи національної (Петлюра чи Бандера)⁴⁰¹.

Ця політика амбівалентності співпадала з домінуючою в Україні колективною пам'яттю: значна частина громадян України намагалися у своїй свідомості поєднати два нарративи – радянський й національний – виключаючи при цьому антагонізуючі події та постаті. Це підтвердило соціологічне опитування 2002 року щодо історичної пам'яті в Україні. Воно показало, що головні герої й антигерої української історичної свідомості чергуються власне у такому порядку: Хмельницький і Петро Перший, Брежнев і Грушевський, Чорновіл і Хрущов у першому випадку (герої) та Горбачов і Сталін, Бандера і Кравчук, Ленін і Петлюра у другому (антигерої – див. Табл. 2). Можна, звичайно, припустити, що таке чергування є сумарним ефектом сильних регіональних поділів в Україні: «україномовний Захід» вибирає, скажімо, Грушевського і Чорновола, а «російськомовний Схід» – Брежнева і Хрущова. Однак що так не є, доводить відповідь на питання, яке було включене у це саме опитування «Як Ви собі уявляєте майбутнє України?». Дві опції – «у Європейській Спільноті» та «у східнослов'янському союзі Росії, Білорусії й України» – дістали однакову підтримку: 69 %. Це значить, що щонайменше 19 % (кожен п'ятий) український громадянин вибирав водночас два взаємовиключні сценарії⁴⁰².

⁴⁰¹ «Знай наших»: календар-плакат з 1999 р., з приватного архіву автора.

⁴⁰² Lilia Utkina, Back to the USSR // Українська правда. – 14 січня 2003 р.; Іван Смішко, Українець – це звучить загадково // Поступ. – 16–22 січня 2003 р.

Таблиця. 2

**Рейтинг історичних осіб
у масовій свідомості мешканців України (2002 р.)**

Скажіть, негативно чи позитивно Ви ставитеся до перелічених нижче історичних та політичних діячів? (% впорядковано за часткою позитивних оцінок, 2003)

	Позитивно	Важко сказати	Негативно	Не знаю такого
<u>Богдан Хмельницький</u>	83	8	8	2
<u>Петро І</u>	65	12	22	2
<u>Леонід Брежнєв</u>	58	7	35	1
<u>Михайло Грушевський</u>	58	18	8	16
<u>В'ячеслав Чорновіл</u>	49	12	26	2
<u>Микита Хрушов</u>	47	25	29	2
<u>Володимир Ленін</u>	45	10	44	1
<u>Іван Мазепа</u>	45	21	24	9
<u>Михайло Горбачов</u>	34	6	61	0.5
<u>Павло Скоропадський</u>	32	23	11	35
<u>Леонід Кравчук</u>	38	7	54	1
<u>Степан Бандера</u>	29	16	48	7
<u>Іосип Сталін</u>	29	5	65	1
<u>Симон Петлюра</u>	25	20	45	9

Джерело: Lilia Utkina, Back to the USSR, Українська правда, 14 січня 2003 р.; Іван Смішко, «Українець – це звучить загадково», Поступ, 16–22 січня 2003 р. Матеріали цього опитування раніше були доступні за адресою: <http://www.tomenko.kiev.ua/cgi/redirect?url=pk-14012003.html>. На жаль, ці матеріали зняті з сайту.

Амбівалентність свідомості зовсім не є винятково українським явищем. У ширшому, пост-радянському контексті, її добре помітно серед населення усіх трьох держав – Білорусії, Росії й України, – котрі у недавньому минулому були головними мішенями політики творення «нвої історичної спільноти – радянського народу»⁴⁰³. В

⁴⁰³ Див.: Головаха Е. И. Посткоммунистическое развитие Украины и России (сравнительный анализ социально-политических процессов //

контексті нашої дискусії важливим є факт, що Кучма і його команда намагалися послідовно використовувати цю амбівалентність для своїх політичних цілей. Й навпаки: вони провокували своїх опонентів зайняти виразну, «екстремальну» позицію, тим самим зводячи їхню електоральну підтримку до виразних, але маргінальних груп (таких, як комуністи чи націоналісти). Це забезпечувало певний мінімум політичної стабільності в країні, але водночас перекреслювало можливість будь-яких радикальних реформ.

Ця частина українського суспільства різко змінилася з Помаранчевою революцією. Прихід Віктора Ющенка до влади означав різку активізацію історичних дискусій, значним чином спровокованим ним самим та його командою. Але не було би чесно покладати усю відповідальність тільки на нього. Насправді, активізація цих дискусій була частиною цілеспрямованої політики Леоніда Кучми та головного опонента Ющенка, Віктора Януковича, який представляв донецький клан. Під час президентської кампанії вони послідовно застосовували екстремну риторику проти самого Ющенка⁴⁰⁴. Їх головним розрахунком було повторення сценарію 1994 р., коли «російськомовний Схід» виграв над «україномовним Заходом». З цією метою вони намагалися максимально ентонціоналізувати образ Ющенка як українського націоналіста-«нашиста» (гра слів, побудованого на схожому звучанню «фашист» і «наший» – тобто члена блоку «Наша Україна», який очолював Ющенко).

Ця політика закінчилася фіаско з перемогою Помаранчевої революції. Однак як і Кучма після своєї перемоги у 1994 р.,

Заславская Т. И., ред. Куда идет Россия?.. Социальная трансформация постсоветского пространства. Т. III. Международный симпозиум 12–14 января 1996 г. – М., 1996. – С. 43–53; Рябчук М., «Постсоветська шизофренія» чи «шизофренічна постсоветскість»? Явище суспільної амбівалентності в Україні та Білорусі // Україна модерна – 4(15). – 2009. – С. 186–205.

⁴⁰⁴ Lyudmyla Pavlyuk, Extreme Rhetoric in the 2004 Presidential Campaign: Images of Geopolitical and Regional Division. // Canadian Slavonic Papers/Revue canadienne des slavistes. – vol. 47, no 3–4 (December 2005). – P. 290–316.

Ющенко теж пережив радикальну трансформацію. Політик з невиразною програмою та амбівалентними заявами – що, разом з його особистою харизмою, значною мірою забезпечили йому широку підтримку під час виборів⁴⁰⁵ – перетворився у президента з виразною амбіцією витворити культурно однорідну українську націю за формулою «одна церква, одна мова, одна історія». Крайнім виразом його історичної політики було посмертне присвоєння звання Героя України Роману Шухевичові (2007 р.) та Степану Бандері (2010) – двом лідерам, що символізують український воєвничий націоналізм. З того часу і дотепер українське суспільство втягнуте у безперервні війни пам'яті.

Якщо говорити про найбільш загальний ефект історичної політики Ющенка, то він є очевидним: ним є глибока поляризація українського суспільства. Згідно з опитуваннями Центру імені Розумкова, частка українців, які підтримувала ідею історичного примирення, від 2003 р. до 2009 р. впала від виразної більшості (65,3 %) до невиразної, але все таки меншості (46,2 %) ⁴⁰⁶. Найбільш контроверсійною була і залишається історія Української повстанської армії. Без перебільшення можна сказати, що нема жодної іншої події, яка так глибоко поляризує українське суспільство.

Щоправда, тут Ющенкові вдалося досягти певних успіхів: кількість тих, хто ставиться негативно до УПА впала впродовж 2006–2007 рр. з невиразної більшості (52 %) до меншості (46 %). Але ніде, окрім Західної України, УПА не визиває виразно позитивного почуття⁴⁰⁷. Політика Ющенка увінчалася, однак, успіхом

⁴⁰⁵ Коли Віктор Ющенко за Кучми став прем'єр-міністром у 2001 р., політтехнологи довго працювали над його образом, і врешті вирішили, що найкраще йому залишатися самим собою – невиразним у своїх політичних заявах (інформація, котрою зі мною поділився Контстантин Бондаренко).

⁴⁰⁶ Згідно з недавнім опитуванням опитуванням Центру ім. Розумкова, частка тих, хто вважає, що треба примиритися і вважати, що у минулому не було ні правих, ні винних, за 2003–2009 роки впала з 65,3 % до 46,2 % – див.: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=454.

⁴⁰⁷ Див. дані опитування, проведеного з 5 по 18 грудня 2007 року Фондом «Демократичні ініціативи» та фірмою «Юкрейніан соціолоджі

принаймні щодо одного, а власне – активізації національної пам'яті про голод 1932–1933 років. Значною мірою під тиском Ющенка український парламент визнав восени 2006 р. голод актом геноциду, спрямованого проти українського народу. Опитування, проведене роком пізніше, показало драматичні зміни: число українців, які вважають голод геноцидом, зросло з меншості до більшості (з 39 % до 63 %). Ця зміна охопила навіть російськомовний Південь (55 %) – але не Схід (35 %). Більшість на Сході (57 %), однак, згідна з тими 72 % у межах усієї України, які вважають, що голод мав штучний характер⁴⁰⁸. Опитування, проведене уже наприкінці правління Ющенка, показало, що навіть Схід включно з Донбасом прийняв версію, що голод був геноцидом⁴⁰⁹.

Попри помірковані успіхи Ющенка у політиці активізації історичної пам'яті, залишаються живучими два інші «А» – амбівалентність й амнезія. Порівняння двох опитувань щодо історичних фігур, проведених, відповідно, два роки перед (Табл. 2) і два роки після Помаранчевої революції (Табл. 3), показують той самий набір українських героїв й антигероїв – так, як би Помаранчевої революції взагалі не було. Ті ж самі опитування показують відносно високий рівень амнезії: майже кожен шостий українець у 2006 р. не знає, хто такий Мазепа, а майже кожен десятий не має жодного уявлення про Грушевського. І це при тому, що і Мазепа, і Грушевський фігурують на грошових знаках – тому кожен українець повинен був би мати хоча бодай-яке уявлення про цих історичних постатей⁴¹⁰!

сервіс» під назвою «Ставлення населення України до надання воякам УПА статусу учасників національно-визвольних змагань», доступне за адресою: <http://dif.org.ua/ua/press/8>.

⁴⁰⁸ Опитування Київського міжнародного інституту соціології, проведене на початку листопада 2007 р. під назвою «Населення України щодо визнання голодомору 1932–33 рр. геноцидом», доступне за адресою: www.kiis.com.ua/txt/doc/20112007/201107.doc.

⁴⁰⁹ «Протестні настрої громадян України за окремими ідеологічними маркерами» // info@ratinggroup.com.ua

⁴¹⁰ Див. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. – С. 80.

Таблиця 3

**Рейтинг історичних осіб
у масовій свідомості мешканців України (2006 р.)**

Скажіть, негативно чи позитивно Ви ставитеся до перелічених нижче історичних та політичних діячів? (% впорядковано за часткою позитивних оцінок)

	Позитивно	Важко сказати	Негативно	Не знаю такого
Богдан Хмельницький	70	19	9	2
Петро І	60	20	17	3
Леонід Брежнєв	52	20	27	1
Михайло Грушевський	49	25	11	15
В'ячеслав Чорновіл	47	31	17	5
Микита Хрущов	44	25	29	2
Володимир Ленін	38	21	40	1
Іван Мазепа	36	29	26	9
Михайло Горбачов	29	17	53	1
Павло Скоропадський	29	31	15	25
Леонід Кравчук	27	15	57	1
Степан Бандера	24	24	44	8
Йосип Сталін	23	17	59	2
Симон Петлюра	21	27	42	10
Леонід Кучма	16	12	71	1

Джерело: <http://polityka.in.ua/info/25.htm>; опитування провело на замовлення Інституту політики «Українське демократичне коло» спільно з компанією 12–22 грудня 2006 року; опитано 4998 респондентів (похибка вибірки не перевищує 2 %).

Загальний баланс з кінця 2000-х років трьох напрямків історичної політики – амнезії, активізації та амбівалентності – підвести тяжко. Тут можна обмежитися лише декількома принагідними спостереженнями. За нагоду стало телевізійне шоу «Великі Українці». Проведене у 2007–2008 рр. за зразком «Great Brits», воно здобуло велику популярність серед телеглядачів та відкрило безпрецедентні можливості для публічної дискусії навколо минулого України. Шоу скінчилося великим скандалом: один із лідерів Партії регіонів (і, додамо, у минулому сам фаховий історик) Дмитро Табачник підкупив близько 600 000 голосів, щоб перешкодити перемозі Степана Бандери і вивести на перші два місця історичні постаті, котрі серед усіх фіналістів найкраще відображали уподобання російськомовного населення України – київського князя Ярослава Мудрого та київського хірурга Миколу Амосова⁴¹¹.

Скандал, однак, затьмарив більш цікавий результат півфінального та фінального голосування: з нього зникли майже всі фігури, що символізували російську та радянську імперські спадщини в Україні. Виглядає так, що дискусія навколо «Великих українців» виявила та певною мірою спричинила до появи нового історичного канону. Це припущення здається правдоподібним, якщо порівняти його з результатами аналогічного шоу «Имя России», котре проводилося фактично у той же час: жоден з фіналістів українського шоу не повторився на російських списках, і навпаки⁴¹². Що більше: таку саму тенденцію виявили проведені у тому самому часі соціологічні опитування у Росії та Україні⁴¹³.

⁴¹¹ Гриценко О. Величання регіонального масштабу // Критика. – № 12 (134), грудень – 2008. – С. 3–7; Див. також мою статтю «Великі українці» // Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. – С. 79–87.

⁴¹² Див. http://en.wikipedia.org/wiki/The_Greatest_Ukrainians та <http://www.nameofrussia.ru/>.

⁴¹³ Див.: Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. – С. 86; «До проекту великі українці» // www.kiis.com.ua; «Результати соціологи-

Можна припустити, що понад двадцять років існування незалежної України та її історичної політики, з усіма непослідовностями і суперечностями, привели до «цивілізованого розлучення» історичних пам'ятей українського та російського суспільства. Передчасно судити, чи є цей розвід остаточним. Від остаточних висновків застерігають щонайменше два спостереження. По-перше, коли вибір відбувається за відкритим списком, окрім фігури Тараса Шевченка, яка дійсно втішається загальнонаціональним визнанням, решта історичних постатей не переходить п'ятивідсотковий поріг популярності⁴¹⁴. По-друге, наявні соціологічні дослідження дозволяють говорити про усталеність національного пантеону лише у випадку Львова – історичної столиці Західної України. Там цей пантеон є виразно антирадянським й антиросійським. Не відомо, однак, наскільки цей висновок можна поширити навіть на саму Західну Україну.

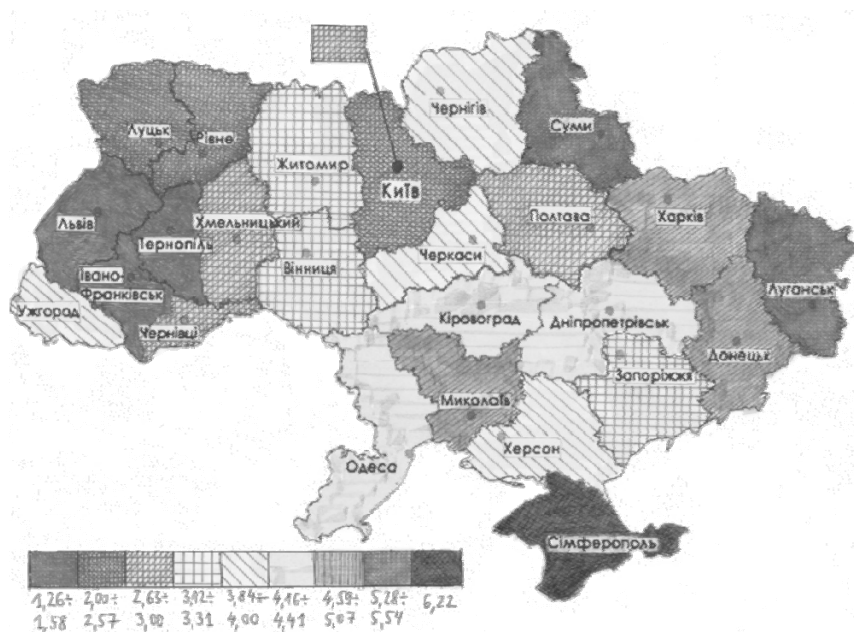
Скажімо, в одному з опитувань 2010 р. щодо того, якими мають бути зв'язки між Україною та Росією, Закарпаття значно ближче до Чернігівщини та Черкащини, аніж до сусідньої Галичини (див. карту нижче). Що стосується інших регіонів України, то опитування у фокус-групах, проведених напередодні телевізійного шоу «Великі Українці», показують, що там історична пам'ять є м'якою і підлягає змінам. Скажімо, у випадку Харківського університету несподіванкою була поява у списку найпопулярніших українців Степана Бандери та Івана Мазепи⁴¹⁵. Зразу ж після шоу постать Григорія Сковороди з'явилася серед найпопулярніших історичних діячів у Донецьку – політичному антиподі Львова.

ческого исследования» // <http://www.nameofrussia.ru/rating.html>; «Ярослав Київський: Суспільно нелегітимні «Великі українці» // <http://polityka.in.ua/info/78.html>.

⁴¹⁴ Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. – С. 86; «До проекту великі українці» // www.kiis.com.ua. Єдиний виняток становили Віктор Ющенко (7,1%) та Юлія Тимошенко (6,2%) у Західній Україні. Але це є виняток, який підтверджує загальне правило.

⁴¹⁵ Кипиани В. «История в ликах» // Кореспондент. – № 19–24 мая 2008; стаття доступна також за адресою: <http://blogs.korrespondent.net/opinions/470108-mnenie-istoriya-v-likah>.

Уявлення мешканців України про зв'язок між Україною і Росією

Джерело: Про природу регіоналізму в Україні, Zaxid.net http://zaxid.net/blogs/showBlog.do?pro_prirodu_reionalizmu_v_ukrayini&objectId=1101773. Це є результати опитування, яке проводила весною 2010 р. соціологічна група «Рейтинг» на замовлення групи американських та українських істориків та соціологів.

На загальнонаціональних рівнях, й надалі спостерігається близькість пам'яті українського та російського суспільства щодо Київської Русі як спільної спадщини трьох народів (у протизвагу до схеми Грушевського, котра представляла Русь майже виключно як частину української історії)⁴¹⁶ та щодо Другої світової війни (більшість українців – 56,9 % – воліє називати її Великою Вітчизняною

⁴¹⁶ Згідно з опитуванням з кінця грудня 2005 р., 43,9 % українців вважає, що історія України є невід'ємною частиною історії великого східнослов'янського народу, як і історія Росії і Білорусії – і лише 24,5 % бачить Україну єдиною спадкоємицею Київської Русі // http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=285.

війною; й як росіяни, перемогу у цій війні вони вважають своїм найбільшим історичним досягненням)⁴¹⁷. Можна заризикувати тезою, що у цих випадках історична пам'ять жителів східних областей України ближча до громадян Росії, аніж до мешканців центральних чи західних областей.

Однак ця відмінність зникає, коли заходить мова про Сталіна – як виглядає, у негативному ставленні до Сталіна Схід і Захід є ближчими між собою, аніж може здаватися. Що більше: Сталін є тією фігурою, яка різко відрізняє українців й росіян: наскільки Сталін є героєм Росії, настільки він є анти-героєм в Україні⁴¹⁸.

Як виглядає, непопулярність Сталіна в Україні пов'язана з пам'яттю про голод 1932–1933 рр. Принаймні, так це пояснює Олександр Ціпка, колишній радник Михайла Горбачова. Як і багато російських політиків та публічних інтелектуалів, він виразно занепокоєний «загрозою» остаточного розходження України і Росії. Відповідальність за цю загрозу він покладав не лише на Ющенка, але й на Путіна – у першу чергу, на помилкове уявлення останнього, чим є Україна. На думку Ціпка, найбільшою помилкою Путіна є припущення, що головною базою українського націоналізму є Галичина. Насправді ж, територія поширення україн-

⁴¹⁷ Див.: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=286 та дані опитування Інституту соціальної та політичної психології АПН України від 3–5 серпня 2006, які я цитую у своїй книжці: Грицак Я. Страсті за націоналізмом. – С. 191.

⁴¹⁸ «Социологи об отношении россиян к Иосифу Сталину» // <http://www.svoboda.org/hotnews/2003/03/04/42.asp?newstopic>; Гавенко А. Иосиф Сталин: 55 лет спустя. Сталин остается кумиром для россиян // <http://smi2.ru/konbel/c83700/>. Останніми роками на фоні сильної політичної кризи популярність Сталіна в Україні дещо зросла: він уособлює добре зрозуміле за таких обставин прагнення багатьох українців до «сильної руки». Варто відмітити, що це є погляд виразної меншості (14 % весною 2009 р.), й у цьому відношенні він поступається Петру Першому (23 %), Ярославу Мудрому (17 %) та Брежневу (16 %). Цитоване опитування викликає однак певні сумніви щодо своєї коректності. Зокрема, у ньому бракує центрального питання: скільки власне опитаних (більшість чи меншість) хоче сильної руки в Україні – див. «Государь» по-українски // <http://www.rb.com.ua/rus/company/publications/2009/3975.html>.

ських національних почуттів значно ширша, і вона включає ті регіони України, які постраждали від голоду 1932–1933 рр. Хоча голод строго замовчувався в СРСР, пам'ять про нього жила на індивідуальному рівні, у розповідях тих, хто його пережив. Ціпко твердить це на підставі власного досвіду, бо він народився і провів свої дитячі роки на Півдні України. Тому, радить він, якщо Кремль хоче втримати Україну у сфері своїх впливів, російська влада повинна офіційно засудити Сталіна й таким чином ліквідувати найсуттєвішу різницю між українською та російською історичними пам'яттями⁴¹⁹.

На фоні суперечок навколо Сталіна затерся центральний символ радянської влади – Володимир Ілліч Ленін. Його присутність у вигляді пам'ятників ще й далі залишається поширеним елементом історично-культурного ландшафту сучасної України. Попри два укази попередніх президентів – Леоніда Кравчука у 1991 р. та Віктора Ющенка з 2007 р. – про демонтаж пам'ятників та зміну топонімічних назв, пов'язаних з комуністичним режимом, пам'ятники Ленінові у 2010 р. стояли у 2692 містах і селах. У регіональному вимірі найбільше їх у Києві, Дніпропетровську та Донецьку.

Проте хибно сказати, що лише Південь і Схід проігнорували ці накази. Наприклад, донедавна три пам'ятники залишалися на Волині. Є і окремі випадки відкриття нових пам'ятників Ленінові⁴²⁰. Ленін не раз і не два опинявся у центрі «війни пам'ятей», а його пам'ятники ставали об'єктом атак з боку українських націоналістів. Однак цікавим є той факт, що крім масової присутності пам'ятників Леніна та спроб комуністів пропагувати його як «найбільшого українця» (спробу, яку лідер українських комуністів Петро Симоненко робив під час шоу «Великі українці»), його ім'я і його образ

⁴¹⁹ Ціпко А. Сталин, голодомор и дружба народов // Известия. – 16 декабря 2008.

⁴²⁰ Львова І. Ленін завжди живий? // Експрес. – № 13 (5148), 22.04–29.04.2010. – С. 2; Чупрій Л. Інтерпретація історичних подій у дискурсивних практиках політичних партій // <http://www.niss.gov.ua/book/StrPryor/10/5.pdf>; «І знову Ленін» // Львівська газета – № 74 (144). – 3 травня 2007. – С. 3.

стає все менш релевантним в історичній пам'яті українців – як в усій Україні, так і в кожному регіоні зокрема⁴²¹.

Подібний висновок можна зробити щодо інших фігур, які останніми роками перебували у центрі українських дискусій про пам'ять – Івана Мазепу, Катерину II чи Петлюру: жоден (чи жодна) з них не фігурує у соціологічних дослідженнях як *популярна історична постать*⁴²².

Еволюцію української історичної пам'яті впродовж останніх двох десятиліть можна представити короткою формулою: Україна таки відходить від радянської та російської історичних моделей. Але кожна спроба прискорити цей відхід за рахунок активізації «національної» схеми приводить до суперечливих, часом протилежних до намірів ініціаторів такої політики. Стан української історичної пам'яті може бути представлений у вигляді чотирьох пар дихотомій: 1) високий рівень амнезії супроти відносно високої швидкості її подолання; 2) високий рівень амбівалентності супроти взаємно виключних наративів; 3) існування зон консенсусу щодо минулого супроти глибоко поділених пам'ятей; 4) можливість відносно легкої маніпуляцій з пам'яттю супроти відносно високого рівня суспільного спротиву таким маніпуляціям.

Історичну політику нового українського режиму та її суспільну рецепцію поки що важко аналізувати через брак систематичного матеріалу на рівні масових соціологічних досліджень. Моє суб'єктивне враження: вона повторює помилки усіх попередніх режимів – тільки що робить це агресивніше і безоглядніше. Яке покарання вона за це понесе, побачимо. У будь-якому випадку, Україна чекає на більш ефективну історичну політику, й це завдання залишається викликом для української політичної й інтелектуальної еліти.

⁴²¹ Див.: Ставлення українців до діячів культури, історичних та політичних діячів (вересень 2010 року) // <http://polityka.in.ua/info/456.htm>

⁴²² Там само.

2.7. Держава і політика пам'яті: досвід чотирьох Президентів України

Відзначення певної події або вшанування окремої особи на державному рівні містить у собі не лише елемент «засвідчення» – констатації того, що ця подія або особа є важливою на загальнодержавному рівні, – але й активізує цілий арсенал популяризаційних механізмів, що дозволяє «ввести» ту чи іншу подію чи особу у освітлене коло національної пам'яті. Відповідно відсутність окремих подій чи осіб у цьому колі сприяє «затінюванню», виведенню за межі загальнодержавної ваги, поступовому витісненню у сферу регіональної або групової пам'яті чи то й загалом у сферу забуття. Тяглість відповідної політики утворює свого роду ідентифікаційний зв'язок, що пов'язує історію країни з переліком імен, подій та явищ, які з нею асоціюються.

За останні кілька десятиліть у європейських країнах розроблено значний арсенал механізмів формування та підтримання/редагування, форм державної політики у сфері пам'яті. Окремі країни Європейського Союзу широко використовують інституційний механізм, коли функції держави у формуванні та підтриманні політики пам'яті за окремими, найбільш фундаментальними, питаннями покладаються на спеціально створені установи. Яскравим прикладом є Інститути національної пам'яті або інші аналогічні за функціями установи, що існують у багатьох країнах Європи⁴²³. Окрім інституційного механізму можуть бути і інші форми закріплення певної історичної візії на державному рівні. Так, у Російській Федерації існує окремий закон «Про дні військової слави та пам'ятні дати Росії», яким визначається на державному рівні перелік найважливіших віх історії держави. Нарешті можливим є й такий механізм, як сукупність здійснених на державному рівні відзначень окремих подій та вшанування пам'яті чи відзначення ювілеїв окремих осіб, що у комплексі також становлять певну «мапу» загальнодержавної пам'яті.

⁴²³ Мінк Ж. Інституційні дієвці пам'яттєвого поля: Агентство Йоахима Гаука, Інститути пам'яті // Європа та її болісні минувшини. – К., 2009. – С. 32–36

В Україні за часів незалежності були зроблені спроби використання всіх трьох механізмів формування політики пам'яті. Спробу застосування інституційного способу формування національної пам'яті було здійснено у 2006 році, коли було утворено Інститут національної пам'яті, який функціонував у 2006–2010 роках. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про утворення Українського інституту національної пам'яті» від 31 травня 2006 року він мав виконувати функцію «реалізації державної політики та координації діяльності у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу». Більше того, у складі установи мав функціонувати «Департамент формування політики національної пам'яті та історичного аналізу». Проте, на відміну від своїх європейських аналогів (в першу чергу – від польського) УІНП не став провідною установою у формуванні освітньої візії української історії та пам'яттєвої політики. Загалом діяльність цього Інституту та її результати ще не повною мірою вивчені. Однак даних щодо його визначального впливу на процеси формування та трансформування історичної пам'яті у роки його діяльності наразі немає.

Аналогічного російському закону в Україні так і не було прийнято. На практиці перелік державних свят визначає Кодекс законів про працю, відповідно до якого святковими (вихідними) днями в Україні є: 1 січня – Новий рік, 7 січня – Різдво Христове, 8 березня – Міжнародний жіночий день, 1 і 2 травня – День міжнародної солідарності трудящих, 9 травня – День Перемоги, 28 червня – День Конституції України, 24 серпня – День незалежності України. Крім того, за останні двадцять років Верховною Радою двічі ухвалювалися свого роду «тимчасові документи»: Постанови Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв» у 2008 та у 2009 роках. Спробу затвердити подібного роду документ було зроблено і у 2011 році, проте відповідну постанову так і не було ухвалено⁴²⁴.

В Україні часто говорять про пам'ять як про «поле змагань», зокрема, за ідентичність⁴²⁵. Вочевидь, однією з підстав для цього

⁴²⁴ Рада не захотіла відзначати ювілеї Сліпого, Мазепи і Голодомору // <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/11/16/62396/>

⁴²⁵ Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу» 22 квітня 2008 р. / Національний Інститут стратегічних досліджень. – К., 2008.

твердження є той факт, що найбільш вживаним в Україні протягом усіх років незалежності лишався третій спосіб формування політики пам'яті – прийняття окремих нормативних документів щодо відзначення на державному рівні тієї чи іншої події чи вшанування окремої особи.

Зазвичай, коли історики та політологи говорять про «розколотість» суспільства та «історичну пам'ять як поле змагань» називають дві концепції пам'яті, два дискурси. Skorистаємося означенням, наданим цим двом дискурсам Ю. Шаповалом, який характеризує їх як «нативістський» і «альтеративний» наративи⁴²⁶. Перший з них позначають так: «Київська Русь, приватизована українська, Галицько-Волинська держава, шляхта і козацтво в Речі Посполитій, перебування в складі імперій, 1917 рік, ЗУНР, УНР, визвольні змагання, Голодомор, ОУН-УПА, дисиденти, незалежність». Альтернативний наратив, у свою чергу, позначено елементами: «загальна давноруська народність, литовсько-польська колонізація, Переяславська Рада, суспільно-політичні рухи ХІХ століття, Жовтнева революція, громадянська війна, УРСР, Велика Вітчизняна війна, боротьба проти окупантів, Україна – член ООН, розпад СРСР як драматичний і трагічний момент історії». Така типологія двох альтернативних, власне інтерпритованих як антагоністичні, концепцій історії нині вже остаточно утвердилася у вітчизняній історіографії. Інший історик – Я. Грицак, не вдаючись до подробиць їх характеристик, позначає ці дві концепції як «совєтську» та «українську традиційну» версії і характеризує їх взаємозв'язок взагалі як «битву».

Цей текст є спробою виявити на просторах державної політики, відбитих у документах, проявів тієї самої змагальності чи, навпаки, наявних елементів більш-менш тяглої політики у сфері пам'яті.

Коли цей текст задумувався, його основною «джерельною базою» мав стати сайт Президента – укази, постанови та інші тексти, безпосередньо пов'язані з діяльністю першої особи держави і офіційно оприлюднені від його імені. Проте, як це останнім часом часто трапляється з президентським порталом, з нього зникла одна

⁴²⁶ «Яким має бути сучасний підручник з історії України». Частина перша // http://lb.ua/news/2010/05/26/46211_YAkim_maie_buti_suchasniy_pidruchni.html

з функцій. В даному випадку – функція пошуку у документах до 2005 року, що зробило першопочатковий задум неможливим до втілення. Проте, розширивши масив джерел до бази нормативно-правових документів вищих органів влади України, представлених на сайті Верховної Ради, я вирішила, аналізуючи загальний комплекс державних документів, все ж звертати увагу на зміну президентських каденцій при його аналізі.

Виходячи з того, що неодноразове привернення уваги до тієї чи іншої події на державному рівні, незалежно від мети суб'єкта, що ініціює та впроваджує відповідну практику, впливає на поле загальнонаціональної пам'яті, до аналізу на початковому етапі було залучено весь масив пропонувананих вищими органами влади подій, яким у комплексі документів дано «оцінку», винесенням назви події в назву документа виокремлено з загального плину часу, як такі, що відзначаються, вшановуються або святкуються чи просто зауважені як річниця на державному рівні. До аналізу не було включено персоніфікований вимір політики пам'яті – документи, що висвітлюють вшанування окремих осіб, творять свого роду «пантеон» національної пам'яті, цілком заслуговують окремого дослідження. Події було розділено за характеристикою, використаною при визначенні події, та насиченістю (як часто відбувалося звернення до події – чи то щорічно, чи то раз на кілька років чи то одноразово). Окрему увагу приділено «арсеналу» засобів, що їх було використано на державному рівні для популяризації події.

Якщо розглянути загальну картину, що саме Україна «святкувала», «відзначала» та «вшановувала» на державному рівні за роки незалежності, то неважко помітити, що найбільш обережно до останнього часу вживалося визначення «святкування». Вживання цього слова несе чітко визначену оцінку подій, до яких воно застосовується. Це, поза сумнівом, подія не лише визначна, але й така, що несе в собі позитивну характеристику. Тож і застосування цього визначення робить події, до яких воно застосовується, «базовими», основними у переліку радісних сторінок національної пам'яті.

Основна кількість документів, у назвах яких йдеться про святкування, зосереджені довкола днів, визначених у Кодексі законів про працю як святкові.

Превалують серед «свят» документи пов'язані, з «Перемогою». Йдеться про події Другої світової війни (чи – відповідно формулювання, яке найчастіше вжито в законодавстві – «Великої Вітчизняної війни»). Значне місце займає апеляція до «Перемоги» й у переліку подій, що їх в Україні «відзначали».

Подія, визначена як «Перемога», посідає унікальне місце в нормативно-правовій базі та, відповідно, і в державній політиці пам'яті за цілим рядом ознак. По-перше, база вітчизняних нормативно-правових актів взагалі не багата на відзначення різного роду військових дат, щодо яких ухвалювалися окремі документи: таких військових подій у загальній сукупності близько десятка. Проте саме лише словосполучення «Велика Вітчизняна війна» у назвах документів вживається більше ніж 200 разів. Жодна інша історична подія (не лише військова) не може похвалитися такою регулярністю згадок. Зокрема, якщо порівняти повний комплекс згадок про Голодомор у назвах документів, який останнім часом було прийнято вважати ледь не основою української політики у сфері історичної пам'яті, з аналогічними згадками про «Велику Вітчизняну війну» у нормативно правовій базі, то кількість останніх виявиться в 4 рази більшою. Якщо ж порівнювати за тими самими параметрами наявні згадки про Голодомор з загальним комплексом згадок про події Другої світової війни, включно з документами зі згадкою про «визволення від загарбників» (останні в українській нормативно правовій базі бувають виключно «фашистськими» – ніяких інших загарбників державна політика пам'яті не знає), то кількість таких документів буде практично у 5 разів більша, ніж документів, пов'язаних з тематикою Голодомору. Хоч у обох випадках на певному етапі оцінка подій набувала визначень «цивілізаційного масштабу»: «Великої Вітчизняної війни» як «найтрагічнішої і найгероїчнішої війни в історії світової цивілізації»⁴²⁷, а Голодомор характеризувався, як «одна з найбільших трагедій в історії

⁴²⁷ Звернення Верховної Ради України до українського народу // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0001001-01>

людства»⁴²⁸, крім того, наявність перших згадок про ці події у нормативно-правовій базі держави Україна практично не має часової розбіжності, превалювання пам'яті про події «Великої Вітчизняної війни», пропагованої на рівні держави, виглядає більш ніж переконливо.

По-друге, «Перемога» у «Великій Вітчизняній війні» потягом багатьох років була єдиною військовою перемогою, що її «відзначенню» чи «святкуванню» на державному рівні були присвячені окремі документи у нормативно-правовій базі. Лише в останні роки в загальнодержавній історії з'явилося ще дві «перемоги» (обидві з малої літери) – у 2008 році Кабінет Міністрів України прийняв розпорядження «Про підготовку та проведення заходів до 350-річчя перемоги війська під проводом гетьмана України Івана Виговського у Конотопській битві», а в останні дні 2010 року Президент України підписав указ «Про відзначення 390-ї річниці перемоги у Хотинській битві».

Нарешті, саме «Перемога» є тим єдиним випадком у нормативно-правовій базі, коли було використано весь арсенал популяризаційних заходів, що застосовуються на державному рівні, до однієї події.

Попри незмінність характеристики події, що не зазнавала змін у роки незалежності – це саме «Перемога» – завжди з великої літери, додаткові характеристики зазнавали змін. У перші роки незалежності України поряд з визначенням «Велика Вітчизняна війна» трапляється формулювання «Друга світова війна», вжите, зокрема у Розпорядженні Президента України «Про відзначення 47-ї річниці Перемоги над фашизмом». Проте згодом це формулювання поступається радянському визначенню «Велика Вітчизняна війна», і, врешті, відбувається відокремлення цих подій. У 2000 році Верховна Рада України ухвалює закон «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років», в преамбулі якого зазначено «всесвітньо-історичне значення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років, яка справила вирішальний вплив на весь хід Другої світової війни».

⁴²⁸ Указ Президента України «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1544%2F2005>

Цікавим є і міжнародний вимір події, відбитий в українській нормативно-правовій базі. За всі роки незалежності Україною був ратифікований лише один документ, в назві якого поєднано формулювання Друга світова війна та святкування – це резолюція Генеральної асамблеї ООН, що пропонує відсвяткувати її завершення. І це єдиний (до 2010 року) випадок у нормативно-правовій базі, коли вже у назві йшлося про святкування завершення війни, а не «Перемоги».

За ратифікованими Україною міжнародними документами не важко помітити, що і на рівні СНД святкуванню «Перемоги у Великій Вітчизняній війні» приділяється неабияке значення – на міждержавному рівні відзначається кожна п'ята річниця, а документи щодо підготовки до відзначення приймаються не менш ніж за рік (а то й два-три роки) від дати. Ця характеристика лишалася незмінною протягом усього періоду. Проте, якщо у радянський час, зокрема у 1982 році, Рада Міністрів УРСР планувала заходи у зв'язку з святкуванням 45-ї річниці «Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні», то вже у роки незалежності формулювання було дещо скореговано – з розпадом СРСР зникає і «радянський народ». Проте на його місце тривалий час не заступає якийсь інший суб'єкт «Перемоги» – від початку 1990-х це місце лишається вакантним, суб'єкта просто немає. Спроба повернути суб'єкт у це визначення була зроблена Верховною Радою у 2000 році, коли у Законі «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» вжито формулювання «народ-переможець». Зокрема, перша стаття цього закону носить назву «Увічнення Перемоги та народу-переможця». Щоправда у цьому законі «народ-переможець» жодного разу не названо на ймення – з тексту закону не випливає, що йдеться про «радянській народ», але й якихось інших ідентифікаційних ознак «народу-переможця» у тексті немає.

Від 1999 року згадки про «Перемогу» як подію, яку «святкують» зникають з назв внутрішніх українських нормативно-правових документів. Проте інтенсивність згадок «Перемоги» як події, яку, переважно, «відзначають», зазнає лише незначного зменшення. А у 2005–2010 роках знову набуває значної інтенсивності згадування – в першу чергу на рівні Президентських указів та ратифікованих документів СНД.

Повертається тема «святкування», а не «відзначення» «Перемоги» у назви документів у 2010 році, коли Кабмін ухвалює кілька постанов про заходи «пов'язані з проведенням святкування 65-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років».

У 2010 році відбулося і остаточне відокремлення «Перемоги у Великій Вітчизняній війні» від подій «Другої світової війни»: 11 серпня 2010 року Кабміном ухвалено постанову «Про заходи з відзначення 65-ї річниці закінчення Другої світової війни». Попри позірну несподіваність появи практично не вживаного раніше у назвах вітчизняних документів формулювання неважко помітити певний зв'язок між ухвалою Кабінетом Міністрів України згаданої постанови 11 серпня 2010 року і підписанням 25 липня 2010 року президентом Російської Федерації закону «Про внесення змін в статтю 1 Федерального закону «Про дні військової слави та пам'ятні дати Росії»⁴²⁹, яким, власне, і встановлюється 2 вересня нова пам'ятна дата Росії – День завершення Другої світової війни.

Слід враховувати, що слово «Перемога» все ж використано не в усіх документах, хронологічно пов'язаних з подіями Другої світової війни. В першу чергу йдеться про міжнародні документи, укладені між Україною та низкою європейських країн, щодо збереження місць пам'яті, повернення культурних цінностей тощо. Окремим блоком можна виділити документи, присвячені визволенню окремих міст та всієї України від «фашистських загарбників» – таких документів у базі більше 20, ухвалених переважно у період двох каденцій Л. Кучми. Він же започаткував ще ряд ініціатив, згодом підтриманих наступними Президентами. У 2001 році ним було підписано Указ «Про День партизанської слави». Ця традиція була продовжена у 2007–2010 роках.

У 2002 році Л. Кучмою було видано указ про відзначення 60-ї річниці створення підпільної молодіжної організації «Молода гвардія», а у 2007 році було відзначено і 65-ту річницю її створення, але вже за ініціативою Верховної Ради. Відзначалися також річниця від заснування ветеранських організацій та громадського руху колишніх малолітніх в'язнів нацизму тощо. Крім того, у 1995 та 2004 роках на рівні Кабміну ухвалювалися постанови про

⁴²⁹ Про внесення змін до статті 1 Федерального закону Російської Федерації «Про дні військової слави та пам'ятні дати Росії» // <http://kremlin.ru/acts/8444>

відзначення 50-ї та 60-ї річниць Ялтинської конференції глав антигітлерівської коаліції. Попри наявність у вітчизняній нормативно-правовій базі вже від 1991 року згадок про трагедію Бабиного Яру⁴³⁰, підтриману згодом створенням заповідника⁴³¹, тема Голокосту практично повністю відсутня у вітчизняній нормативно-правовій базі – саме слово «Голокост» зустрічається переважно у назвах міжнародних документів ратифікованих Україною.

Щоправда, від початку 200-х років частина найбільш одіозних заходів, що раніше входили до комплексу тематично пов'язаного з подіями Другої світової війни, не підтримується. Ще у 1999 році в Україні на підставі Указу Президента Л. Кучми відзначали «60-річчя возз'єднання українських земель в єдиній Українській державі» – на практиці маємо відзначення на державному рівні нападу радянсько-німецьких військ на Польщу, наслідком якого стало приєднання до України західних її областей. Того ж року Президентом було підписано ще один Указ – «Про відзначення 55-ї річниці возз'єднання Закарпатської України з Україною», яким було здійснено спробу змістити часовий аспект події на 1945 рік. Проте на ділі ця практика (і щодо 1939, і щодо 1945 року) не підтримувалася. А місце пам'ятної дати об'єднання українських земель остаточно закріпилося за 22 січня – Днем Соборності.

Натомість у другій половині 2000-х років у комплексі подій, пов'язаних з Другою світовою війною, помічених на державному рівні, з'являється тема УПА. У 2007 році Президентом В. Ющенком було підписано Указ «Про відзначення 65-ої річниці створення Української повстанської армії». Попри «одноразовість» виокремлення події на державному рівні та відсутність значного арсеналу та пролонгованого впливу, ситуативно це відзначення змінило ставлення суспільства до УПА: кількість тих, хто ставився негативно до УПА, впала впродовж 2006–2007 років з невиразної більшості (52 %) до меншості (46 %).

⁴³⁰ Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи у зв'язку з 50-річчям трагедії Бабиного Яру // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=192-91-%EF>

⁴³¹ Постанова Кабінету Міністрів України «Про історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=308-2007-%EF>

Проте ці заходи не мали впливу на визначення статусу вояків УПА у вітчизняному законодавстві. Так, відповідно до внесених до закону «Про статус ветеранів війни та гарантії їх соціального захисту» змін, держава Україна вже від 1995 року готова визнати бійців УПА ветеранами, але на окремих, відмінних від загалу, умовах. Статус учасника бойових дій бійці УПА можуть отримати лише якщо вони не лише брали участь у бойових діях проти «німецько-фашистських загарбників» і робили це не де-небудь, та не протягом всієї Другої світової війни, а лише на «тимчасово окупованій території України в 1941–1944 роках», але крім того «не вчинили злочинів проти миру і людства та реабілітовані відповідно до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні».

В той же час, як будь-які «особи, які у складі формувань народного ополчення брали участь у бойових діях під час Великої Вітчизняної війни» визнаються цим законом учасниками бойових дій та ветеранами війни без виставлення якихось додаткових умов, не обмежуючи їх в залежності від місця участі у бойових діях, наявності у них реабілітації відповідно до закону «Про реабілітацію», та без уточнення про вчинення ними злочинів «проти миру і людства». Так само, як і «колишні бійці винищувальних батальйонів, взводів і загонів захисту народу та інших формувань», і не лише тих, що «брали безпосередню участь у бойових операціях по ліквідації диверсійно-терористичних груп фашистської Німеччини», але й «інших незаконних формувань і груп на території колишнього Союзу РСР». Жодних змін у це формулювання від 1995 року не вносилось.

Відзначення річниці заснування УПА у період каденції Президента В. Ющенка було не єдиним тематичним доповненням комплексу заходів, пов'язаних з Другою вітовою війною. У 2007 році Президент підписує Указ «Про заходи щодо 60-х роковин операції «Вісла», а у 2009 році – Указ «Про відзначенням 65-ої річниці створення Української Головної Визвольної Ради». Проте ці дві поодинокі згадки про події та організації, що не були вписані до радянської схеми «Великої Вітчизняної війни», як і відзначення річниці заснування УПА, наразі мають характер окремих випадків – в них йдеться про відзначення окремо взятої річниці.

Щоб завершити тему «війни» у вітчизняній політиці пам'яті, слід зазначити, що загалом документів зі згадкою війни у назві

в нормативно-правовій базі України ледь менше ніж півтисячі. Поряд з різного роду Конвенціями про запобігання війни та соціальними ініціативами щодо «ветеранів» та «дітей війни» без зазначення, що то за війна (хоч переважно й тут йдеться про «Велику Вітчизняну війну»), але тема ветеранів війни все ж нею не вичерпується і сама по собі є цікавою з точки зору дослідження механізмів збереження історичної пам'яті) і подібних документів, про пам'яттєву політику за роки незалежності йдеться у кількох сотнях різних документів.

Попри, як вже зазначалося, більш ніж скромний перелік військових дат, помічених на державному рівні, та повне превалювання «Великої Вітчизняної війни» серед них, ця війна не єдина, що знайшла свій відбиток у нормативно-правовій базі. Звісно, кількість згадок про війну в Афганістані не йде в жодне порівняння з кількістю згадок «Великої Вітчизняної війни». Проте й про витіснення цих подій з поля пам'яті не йдеться. Кількість згадок про, переважно, ветеранів цієї війни, офіційно поіменованих як ветеранів «війни в Афганістані та воєнних конфліктів в інших зарубіжних країнах» (до 1997 року) або «ветеранів війни та воєнних конфліктів в іноземних державах» (після 1997 року), відколи в ряді документів ветеранів різних війн, що їх вів Радянський Союз, було символічно з'єднано під загальною назвою, налічує кілька десятків. У 1998 році Президентом Л. Кучмою було підписано указ «Про відзначення 10-ої річниці з дня виведення військ колишнього СРСР з Афганістану». А 2004 році ним же було встановлено День вшанування учасників бойових дій на території інших держав. Відтоді традиція відзначення цього дня триває, і нині її вже можна вважати усталеною.

Крім Другої світової («Великої Вітчизняної») війни та значно менш помітної, проте все ж присутньої у сфері офіційної історичної пам'яті війни в Афганістані, у історичній пам'яті, відображеній у назвах документів, є ще дві війни. Першу з них, аналогічно війні в Афганістані двічі «відзначали» на державному рівні. У 1998 та 2008 році в Україні були ухвалені документи щодо заходів, присвячених «відзначенню» 350-ої та 360-ої річниці від початку «Визвольної війни українського народу середини XVII століття». У 2008 році назву цієї війни було доповнено словом «національно-».

На противагу «Великій Вітчизняній війні», ключовим моментом якої вітчизняні високопосадовці вважають «Перемогу», у Другій світовій війні, в якій світова спільнота ключовим моментом вважає завершення, та війні в Афганістані, в якій також як ключовий момент визначено момент виведення військ, у «Визвольній війні» ключовим моментом було визнано її початок.

Позначивши 1648 роком обрання Богдана Хмельницького Гетьманом Війська Запорізького – початок «Визвольної війни» українського народу, зазначені документи не містять нічого про час її завершення та результати. Щодо останніх у 2003 та 2009 роках ухвалювалися окремі документи. У 2002 році Президентом Л. Кучмою було підписано Указ «Про відзначення 350-річчя Переяславської козацької ради 1654 року». Проте у 2009 році фокус подій було зміщено – Президент В. Ющенко та Кабмін ухвалюють документи «Про відзначення у 2009 році 360-ої річниці подій, пов'язаних зі створенням Української козацької держави».

Ще однією війною, щодо якої було здійснено спробу з «вмонтування» / підтримання на державному рівні в українському пам'яттєвому просторі, стала «Кримська війна». У 2001 році Кабмін ухвалив розпорядження «Про спорудження Меморіалу британським військовослужбовцям, що полягли у Кримській війні 1853–1856 років, у м. Севастополі», а у 2003 році було підписано президентський указ «Про 150-річчя Східної (Кримської) війни 1853–1856 років».

Цікаво, що «Кримська» війна, попри введення (хоч і епізодичне) її в державну систему пам'яттєвої політики, не отримала «оціночного» та «акцентового» додатків – у документах не йдеться ані про початок, ані про кінець чи результати цієї війни та їх значення для України, її не «відзначали» та не «святкували», проте й чіткого зазначення, що йдеться про «вшанування пам'яті» її жертв президентський указ не містить. Попри традицію зазначати в преамбулі до подібних документів значення події, якій документ присвячено, президентський указ не містить про це жодних згадок.

Проливає світло на зміст цієї війни в контексті історичної пам'яті лише постанова Нацбанку 2004 року «Про введення в обіг пам'ятної монети «Героїчна оборона Севастополя 1854–1856 рр.».

Значення події обґрунтовано у преамбулі таким чином – випуск монети присвячено «150-річчю від початку героїчної оборони Севастополя, яка тривала 349 днів (з 13 вересня 1854 р. до 27 серпня 1855 р.) під час Кримської війни – найбільшої з воєн, що відбувалися на українських землях у ХІХ столітті»⁴³². Східна війна між Російською імперією і союзницькими військами Туреччини, Великої Британії, Франції та Сардинського королівства за панування на Близькому Сході і Балканах завершилася «падінням» Севастополя та перемогою союзницьких військ. Вона вважається найбільшим військовим конфліктом за сфери впливу між великими війнами – Наполеонівською та Першою світовою війною. Українські з'єднання у ході цих бойових дій виступали на боці союзників, проте й у складі російського війська не бракувало вихідців з українських земель. Ще 1992 року події цієї війни в навчальних програмах було віднесено до розділу зарубіжної історії, які вивчаються як події війни між Російською імперією та військами союзників⁴³³. Поза сумнівом, в радянській схемі історії оборона Севастополя займає визначне місце – яскравим підтвердженням цього стало створення Панорами оборони Севастополя, яка до сьогодні є єдиною панорамою в Україні.

Окрім викладеного вище загального підходу до відзначення військових дат, українська нормативна-правова база містить ще ряд локальних позначень військових подій – визначених у назвах документів як битв.

У двох з 16 випадків йдеться про події Другої світової війни. Інші 14 документів присвячені пам'яті про 7 подій більш давньої історії. З них 3 події та 7 документів пов'язані з іменем однієї історичної особи – Богдана Хмельницького.

5 з документів пов'язані з битвою під Берестечком – найбільшою поразкою Богдана Хмельницького за всю історію ведення ним бойових дій. Найявні у базі документи репрезентують не лише

⁴³² Постанова Нацбанку 2004 року «Про введення в обіг пам'ятної монети «Героїчна оборона Севастополя 1854–1856 рр.» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v4221500-04>

⁴³³ Ляшук П. Кримська війна по-українськи // <http://www.umoloda.kiev.ua/number/627/163/22733/>

впорядкування відповідного місця пам'яті «поля Берестецької битви», якому надано статус національного державного історико-меморіального заповідника, документи щодо якого ухвалювалися у 1991, 2008 та 2009 роках, але й «відзначення» цих подій у 2001 році.

У 2008 році приділено також увагу впорядкуванню іншого місця пам'яті – «Поля Полтавської битви», ще однієї з найбільших поразок вже іншого гетьмана – Івана Мазепи, яке також є історико-меморіальним заповідником. У цей період було здійснено спробу переакцентувати увагу з власне Полтавської битви на українсько-шведський військовий союз, укладений гетьманом Іваном Мазепою, та Батуринську трагедію. На полі Полтавської битви передбачалося встановлення пам'ятників Іванові Мазепі та Карлові XII, проте цей проект так і не було реалізовано⁴³⁴. У 2007 році Президентом України було підписано Указ про «Про відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу», підкріплений відповідною постановою Кабміну.

Цим указом передбачалося проведення комплексу заходів, присвячених 300-річчю укладення договору та ряду подій, «з ним пов'язаних»: «300-их роковин Батуринської трагедії», «300-их роковин зруйнування у 1709 році Запорозької Січі» та «300-річчя Полтавської битви». В ході цих заходів було створено Меморіальний комплекс пам'яті жертв Батуринської трагедії, а наголос події переміщено з власне Полтавської битви на вшанування пам'яті жертв Батуринської трагедії.

Пам'ять про ще дві битви, позначені у назвах документів нормативно-правової бази, на державному рівні було обмежено випуском ювілейної та пам'ятної монет. У 2002 році було випущено ювілейну монету «350-річчя битви під Батогом», де війська союзної армії Війська Запорозького і Кримського ханства під проводом Богдана Хмельницького здобули перемогу над військом Речі Посполитої під командуванням Мартина Калиновського. Жодних урочистостей з приводу цієї битви на державному рівні не проводилося.

⁴³⁴ Пам'ятник Мазепі за 1,3 мільйона виявився непотребом? // <http://ridnaua.org/p/pamyatnyk-mazepi-za-13-miljona-vyuyavyvsya-nepotrebom/>

У 2010 році відбулися міжнародні урочистості з приводу 600-річчя Грюнвальдської битви, яку також іменують «битвою народів»⁴³⁵. Попри широкий розголос події та проведення урочистостей на державному рівні в Литві, Польщі, Білорусі⁴³⁶, війська яких, поряд з військами з України, входили до складу об'єднаного переможного польсько-литовського війська, Україна обмежилася випуском пам'ятної монети «600-річчя Грюнвальдської битви».

Ще дві події зі списку битв у назвах нормативно-правових документів визначено як «перемоги» – йдеться про 350-річчя Конотопської битви, в якій війська під проводом І. Виговського та Кримська орда здобули перемогу над московським військом, та 390-річчя Хотинської битви, де польсько-українське військо здобуло перемогу над загонами султана Османа II. Їх пропонувалося «відзначити» у документах 2008 та 2010 років відповідно.

Нарешті, у цьому ж списку наявне одне, таке рідкісне у вітчизняній нормативно-правовій базі, святкування. Приводом для святкування, на думку Кабінету Міністрів, що ухвалив відповідну постанову у 2009 році, є Зборівська битва 1649 року.

Тематика Української революції тривалий час лишалася поза межами підтримуваної на державному рівні пам'яттєвої політики. Від кінця 1990-х, коли були зроблені перші кроки щодо повернення її до офіційного кола вітчизняної історії, акцент було зроблено не на воєнних подіях того часу, а на темі соборності українських земель⁴³⁷.

До кола військової історії було долучено лише одну подію часів визвольних змагань початку ХХ століття – битву під Крутами, чи, точніше – символічний образ Героїв Крут, вшанування пам'яті яких (відповідно до Розпорядження Президента Л. Кучми) з'явилося у нормативно-правовій базі 2003 року. У 2006–2010 роках ця традиція стає щорічною, у 2007 році доповнена характеристикою «Подвигу Героїв Крут». Попри закріплення у «канві»

⁴³⁵ Бумблаускас А., Марзалюк І., Черкас Б. Грюнвальдська битва – битва народів. – К., 2010.

⁴³⁶ Грюнвальдська битва... без українців? // <http://news.if.ua/news/7498.html>

⁴³⁷ У 1999 році було запроваджено Указом Президента День Соборності.

відзначень на державному рівні ця подія дістала зміну потрактування її змісту за каденції В. Януковича.

Ще у 2011 році В. Янукович вбачав у крутянських подіях «подвиг українських юнаків, які загинули, захищаючи свою державу»⁴³⁸, нехай навіть і відсторонюючись від тієї держави, яка для «українських юнаків» була «своєю», а для українського президента зразка 2011 року, виглядає, такою не була. Проте В. Янукович ще був готовий визнати цих «український юнаків» «прикладом для наступних поколінь борців за незалежність». Однак вже наступного, 2012 року, виявилось, що основним змістом події є нагадування «про велику відповідальність наставників і командирів за рішення, які вони приймають».

Зміст події було таким чином зведено до рівня тактичної помилки, юнацьких дурощів. Вочевидь, на якомусь етапі іміджмейкери В. Януковича вирішили, що такий тон справді перебирає міру, і вже у 2013 році героїчні результати тактичної помилки трансформувалися у «золоті літери», якими «цей подвиг української молоді назавжди викарбувався» на сторінках, зауважимо, цього разу не «їхньої», а вже «нашої» історії. Загальний зміст події трансформувався з «нагадування про відповідальність командирів» у «приклад патріотизму та любові до рідної землі».

Попри очевидне підвищення уваги до українських військових звитяг у другій половині 2000-х років, підкріплене окрім наведених вище прикладів поодиноких спроб відзначення ювілеїв, ще й Указом Президента України «Про деякі заходи щодо відзначення видатних подій національної воєнної історії», підписаного у листопаді 2009 року, згідно з яким Інститут національної пам'яті мав розробити «пропозицій щодо визначення переліку Днів української воєнної звитяги та формування реєстру об'єктів і місць, пов'язаних із видатними подіями національної воєнної історії», їх список по сьогодні лишається вельми скромним і не претендує на певну систему відображення вітчизняної воєнної історії.

⁴³⁸ Янукович: бій під Крутами – урок мужності для українців // http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?yanukovich_biy_pid_krutami_urok_muzhnosti_dlya_ukrayintsiv&objectId=1121693

Проте військовими звитягами, чи то пак «Перемогою у Великій Вітчизняній війні» та Зборівською битвою список подій, які в Україні «святкували» на державному рівні, не обмежується. Поряд з «Днем Перемоги» відповідно до єдиного документа, який донині в Україні визначає святкові дні, що діють на постійній основі (відзначаються щороку) – Кодексу законів про працю – святковими вважаються ще 6 дат, вже названих вище: Новий рік, Різдво, Міжнародний жіночий день, День міжнародної солідарності трудящих, День Конституції та День незалежності України. Крім того неробочими днями є ще ряд релігійних свят – поряд з Різдвам, яке входить до загального датованого переліку свят, у списку свят релігійних ще присутні Великдень та Трійця. Кодекс законів про працю, ухвалений ще в період існування УРСР, діє в Україні до сьогодні з рядом змін і доповнень, внесених Верховною Радою. А його доля є, як на мене, яскравим показником всієї вітчизняної державної політики пам'яті.

З постановам незалежності з переліку днів святкових, що їх регламентує Кодекс, було вилучено лише один пункт – святкування 7 листопада «Дня Великої Жовтневої соціалістичної революції». Першим кроком до зміни переліку святкових днів було впровадження трьох релігійних свят, прийнятого Постановою Верховної Ради в грудні 1990 року⁴³⁹. Вперше цей перелік було переглянуто ще у 1991 році, коли за підписом Л. Кравчука, було затверджено список, що включав у себе 1 січня – Новий рік, 7 січня – Різдво Христове, 8 березня – Міжнародний жіночий день, 1 і 2 травня – День міжнародної солідарності трудящих, 9 травня – День Перемоги, 16 липня – День незалежності України, 7 і 8 листопада – річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Вже наступного року дату відзначення Дня незалежності України було скориговано відповідно до чинного нині законодавства. В 1996 році, вже в період каденції Л. Кучми, було затверджено Конституцію України, а до переліку святкових днів додано День Конституції України. А ось «річниця Великої Жовтневої

⁴³⁹ Постанова Верховної Ради Української РСР «Про пропозиції щодо святкових і неробочих днів в Українській РСР» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=585-12>

соціалістичної революції» зникла з цього переліку під час його ж каденції, але вже другої – лише у 2000 році. Відтоді перелік святкових днів змін не зазнавав.

На практиці єдиним, за винятком «Перемоги», святковим днем, щодо якого вищими органами влади систематично ухвалювалися окремі документи про його святкування, є День незалежності. Всі інші, визначені як світкові, дні, у ряді випадків відзначалися на підставі окремих документів (як це традиційно усталилося у 2000-их роках щодо Дня Конституції), але в більшості своїй ця практика обмежувалася зафіксованим у Кодексі про працю встановленням їх як днів неробочих та епізодичними згадками в назвах окремих документів – частіше щодо Нового року та Різдва, дещо рідше – 8 Березня.

Майже так само обережно, як до слова «святкування», українські високопосадовці ставляться до вживання у назвах нормативних документів слова «вшанування», що зустрічається переважно у словосполученні «вшанування пам'яті».

Другою за частотою згадування подією, яка, проте, у чотири рази поступається за кількістю згадок «Перемозі» у «Великій Вітчизняній війні» над «фашистськими загарбниками», є Голодомор, чи, як це зазначено у більшості документів, «голодомори». Крім того, саме теми Голодомору та Перемоги у Великій Вітчизняній війні закріплені в українській державній «карті пам'яті» на законодавчому рівні, що є унікальним явищем для вітчизняної політики у сфері пам'яті.

В українській нормативно-правовій базі за роки незалежності накопичилося більше 50 документів, пов'язаних з роковинами та ушануванням пам'яті жертв Голодомору, визначеного як одна з «з найбільших трагедій в історії людства», причому до 2010 року держава Україна вимагала такого визнання не лише від громадян, але й від «міжнародної спільноти».

Від 1993 року, коли з'явився перший Указ Президента України, присвячений вшануванню пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні», були оприлюднені кілька десятків постанов та Указів, що формували загальну концепцію представлення трагедії міжнародній спільноті та народу України. Кристалізація закладених

указом 1993 року заходів щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору відбувалася одразу по кількох напрямках й не була однолінійною. Яскравим підтвердженням цього є доля Указу Президента «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодомору», підписаному Л. Кучмою у 1998 році (нині діє під назвою «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів»). За 11 років від дня підписання Указ, не зазнаючи змін у тексті, вже тричі змінював назву.

У 2000 році Президентом Л. Кучмою назву Указу було змінено на «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодомору та політичних репресій». У 2004 році за підписом того самого Президента Л. Кучми назву Указу було знову змінено на «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій». І, нарешті, у 2007 році вже іншим Президентом України – В. Ющенком з назви Указу було вилучено слова «політичних репресій».

Від 1993 року, коли згадка про Голодомор вперше виникла в українському законодавстві, в Указі Президента слово вживалося в однині і писалося з маленької літери, подекуди з уточненням – «голодомор 1932–33 років». У 2003 році у Заяві ООН Голодомор вперше написано з великої літери. Проте, у вітчизняному законодавстві слово «голодомор» продовжували писати з малої літери. Так тривало до 2004 року, коли в Указі Президента України слово Голодомор вже вжито у множині, без зазначення років. Натомість, у постановах Кабміну цих років слово продовжує вживатися в однині, щоправда у 2005 році це слово ще з малої, а від 2006 – вже з великої літери. У прийнятому Верховною Радою України Законі від 2006 року йдеться про «Голодомор 1932–33 років» – з великої літери і з зазначенням років. Від 2007 року в Указах Президента співіснують вживання слова у множині з малої літери та в однині з великої з зазначенням років. Державний музей, утворений в ході реалізації політики у сфері пам'яті про події 1932–1933 років, також має назву «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні».

Вже від 2002 року в відповідних документах з'являється слово «геноцид». Політика української держави у цій сфері вшанування пам'яті жертв Голодомору мала різну інтенсивність у різний час, проте найбільш інтенсивною вона, поза сумнівом, була у період

2006–2008 років – у період каденції Президента В. Ющенка було ухвалено переважну більшість документів. У 2010 році інтенсивність цієї політики різко знизилася. Слід зазначити, що серед міжнародних документів жоден не є документом СНД.

Отже, перелік подій, що їх в Україні «святкують» та «вшановують», досить скромний. Ще скромнішим є перелік подій, згадування яких закріплене в законодавстві як щорічне.

Значно більше подій, які в Україні відзначають. – їх в українській нормативно-правовій базі більше тисячі. З цього масиву було вилучено згадки про відзначення державними нагородами окремих осіб чи представників колективів та спільнот, а також відзначення ювілеїв окремих осіб та заснування окремих населених пунктів, хоч обидва ці напрями також є надзвичайно цікавим, проте цілком можуть претендувати на окрему увагу дослідників.

«Відзначення», хоч і не є такою яскраво вираженою позитивною характеристикою змісту події, як «святкування», проте передбачає наявність у події ознак, що виділяють її з загального плину часу, відводять їй особливе місце у колі історичної пам'яті. Умовно всі ті події, що їх в Україні відзначали на державному рівні на підставі окремих документів, де поіменування події, що її «відзначають», винесено в заголовок документа, можна розподілити на ряд категорій.

Відкинувши військові події, які було проаналізовано вище, та відзначення днів професійних свят, отримуємо досить цікавий список, в якому превалюють ювілейні дати заснування окремих установ та організацій.

Серед установ, що їх заснування відзначали на державному рівні, превалюють вищі навчальні заклади – річниць від їх заснування за роки незалежності було на державному рівні відзначено більше 20. Значно скромніше представлені науково-дослідні установи та музеї. Поряд з 80-ти та 90-річчям від заснування Національної академії наук України, що їх було відзначено у 1998 та 2008 роках, більшість інших ювілеїв відзначалося одноразово.

Значною є кількість відзначених на державному рівні річниць вельми різноманітних громадських організацій та рухів. Сусідять у цьому списку 90-річчя комсомолу та 20-та річниця від заснування Народного руху за перебудову, постанови щодо відзначення яких

припало на 2009 рік. У цьому ж списку поряд з ветеранськими та іншими організаціями, пов'язаними з подіями Другої світової війни, про які вже йшлося, розташувалося відзначення річниці Кирило-Мефодіївського братства (2006 р.) та 75-ої річниці стаханівського руху (2010 р.).

Саме відзначення окремих, переважно ювілейних, дат тих чи інших подій є найпоширенішим методом творення державної політики у сфері пам'яті в Україні. Цей метод, перевага якому надавалася протягом усіх років незалежності вітчизняними високопосадовцями, є основною причиною тієї еkleктичності, що характерна для політики пам'яті в Україні.

Еkleктичність нормативно-правових актів у сфері пам'яттєвої політики дозволяє вітчизняним високопосадовцям з легкістю ігнорувати, «не помічати» навіть ті пам'ятні дати, що визначені як щорічні. Внаслідок цього українська нормативно-правова база зберігає у собі ряд радянських анахронізмів, які на рівні керівництва держави просто роками «не помічаються», проте можуть бути у будь-який момент реанімовані. Так, серед «днів», пам'ятних дат, що передбачають їх щорічне відзначення, продовжує існувати перенесене з радянського комплексу пам'ятних дат «День захисника Вітчизни» – з ніяк (окрім данини радянському спадку) не обґрунтованою датою 23 лютого, який був встановлений окремим Указом Президента у період каденції Л. Кучми⁴⁴⁰.

Превалювання методу відзначення річниць є однією з причин, що утворює саму можливість «битви наративів», фіксованої у вітчизняному пам'яттєвому дискурсі дослідниками, бо змушує суспільство оцінювати політику пам'яті не за комплексом постійно, з року в рік існуючих на державному рівні, пам'ятних дат, а за мінливим, як калейдоскоп, переліком ювілеїв. Ба більше, відзначення ювілеїв лишається непередбачуваним та ситуативним навіть у межах року. У більшості їх перелік не планується як цілісність (окремим документом), як певний комплекс пам'ятних дат та ювілеїв, навіть на один рік, а ухвалюється окремими документами, хід підготовки яких у державних органах влади є прихованим від

⁴⁴⁰ Указ Президента України «Про День захисника Вітчизни» // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=202%2F99>

суспільства. Це, в свою чергу, лише загострює почуття невизначеності, відсутності цілісного уявлення про історичну пам'ять у суспільстві, створює можливість буквально за півроку докорінно змінити «карту пам'яті», відповідно до якої влада пропонує суспільству оцінювати свою історію та спонукає до творення контр-пам'яті, до відзначення на рівні громадянського суспільства щорічних пам'ятних дат, не очікуючи на відповідні ініціативи з боку держави. Яскравими прикладами суспільної втоми від невизначеності державного календаря пам'ятних дат є ініційовані у 2010–2012 роках на громадському рівні відзначення Дня пам'яті жертв Голодомору, Дня Соборності, вшанування пам'яті Героїв Крут тощо.

У процесі аналізу наявної нормативно-правової бази не вдалося виявити явних ознак «кристалізації» пам'яттєвої політики, переходу від одинарного відзначення «круглих» дат окремих подій до вироблення концепту, окреслення груп подій, що мають стати визначальними у державній політиці пам'яті. Отже, і очікувати змін у підходах до формування історичної пам'яті на рівні держави, вочевидь, ближчим часом не випадає.

Наразі йдеться лише про підтримку на рівні громадянського суспільства окремих елементів пам'яттєвого календаря, що був у певний момент визнаний на державному рівні, проте не підтримуваного у повному обсязі на щорічній основі. Розвиток ситуації може засвідчити і остаточне відокремлення бодай частини суспільного дискурсу від державного впливу на формування календаря пам'ятних дат.

Зауважена на початку цього тексту характерна особливість розподілу святкових днів року в Україні є показовою для стану всієї бази нормативно-правових документів у сфері політики пам'яті. Запозичена з радянських часів основа не була переглянута в комплексі. Замість розробки комплексного документа українські високопосадовці пішли шляхом «найменшого спротиву» – до комплексу радянської системи історичних уявлень, відбитих в успадкованій нормативно-правовій базі, вносилися корективи, у більшості випадків окремими, прийнятими під дату, ситуативними нормативно-правовими документами. Оскільки у більшості розглянутих випадків йдеться навіть не про встановлення щорічних

пам'ятних дат, а про «одноразові», ситуативні відзначення окремих подій, то тим самим українські високопосадовці забезпечують собі «місце для маневру». За такого підходу немає необхідності вилучати з нормативно-правової бази окремі документи щодо тих чи інших пам'ятних дат, оскільки одноразово відзначені вони не передбачають тяглості традиції до їх вшанування. Водночас, у будь-яку мить ця традиція може бути «реанімована» окремим документом про відзначення чергової річниці відповідної події.

Цей підхід, що цілком сформувався у період двох президентських каденцій Л. Кучми, згодом не зазнав принципових змін. Наступний Президент, попри спроби розпочати процес формування комплексного підходу до державної політики історичної пам'яті (створення Інституту національної пам'яті, Указ «Про деякі заходи щодо відзначення видатних подій національної воєнної історії», підписаний у 2009 році), на практиці продовжив традицію, закладену його попередником. Зазначені у тексті спроби зміни акцентів у відзначенні ряду подій також мають «одноразовий» характер, і цілком можуть бути просто не підтримані його наступником.

Натомість за каденції В. Ющенка було скориговано політику номінування подій. Л. Кучма старанно уникав вживання в назві та тексті чітких характеристик, позначення «рангу» події в колі вітчизняної історії. Більшість ухвалених в цей період документів не містять слів «вшанування», «відзначення» чи «святкування», надаючи перевагу формулюванню «про річницю». Проте більш чітке номінаційне ранжування подій періоду президентства В. Ющенка, враховуючи окреслений вище загальний підхід до творення державної політики у сфері пам'яті, нічим не обмежує його наступника у подальшому підтриманні форми, свого часу обраної Л. Кучмою чи В. Ющенком.

2.8. Гетьман Мазепа в історичній пам'яті України

Іван Степанович Мазепа – одна з найяскравіших постатей України козацької доби. І до того ж одна з найконтроверсійніших. Протягом трьох століть не вщухає війна мазепинських дефініцій. Найголовніші з них Мазепа – зрадник та Мазепа – герой. Впродовж минулих століть Російська імперія систематично впроваджувала у суспільну свідомість погляд на Полтавську битву як «свято російської зброї», а Мазепу як зрадника, людину сумнівної моральності, хабарника, що переслідував лише власні вузькокласові і особисті інтереси. За попередні століття було створено цілий арсенал пропаганди Полтавської битви, до якого входили набір спеціальної літератури, пам'ятників-символів, ідей, комемораційних практик. Варто згадати, що в Російській імперії з особливою пишністю святкували 100-літній та 200-літній ювілей Полтавської битви, а анафему Мазепі проголошували щороку в усіх церквах імперії з 1708 року. Фактично вибір Полтави як губернського центра був пов'язаний з історією битви, а архітектура центру міста мала повсякденно нагадувати про велич імперії.

Таким чином, Полтавська битва стала важливою частиною офіційної російської історії та ідеології. Ще з XVIII ст. і до цього часу в російській пропаганді та історичній науці постійно проводиться лінія протиставлення Мазепи з Хмельницьким. Позитивний у своєму прагненні долучити Україну до Росії Хмельницький – протиставляється негативному Мазепі, який наважився цей зв'язок розірвати. Звичайно, що при такому підході йшлося про дещо значно більше, ніж постаті гетьманів, якими б величними чи романтичними вони нам не здавалися. Мазепа в цьому разі виступає вимірювальною одиницею, індикатором геополітичного вибору України.

Питання про Мазепу та його інтерпретації завжди набували висоти звучання в переломні для долі України моменти, коли з новою силою поставала дилема можливого вибору між заходом і сходом. Вперше це сталося в момент Полтавської битви, згодом виникало в часи польських повстань XIX ст. Власне імперський російський центр виробив дві взаємопротилежні форми бачення українців. Перша це нелояльні до імперії українці-сепаратисти, які, власне, і дістали назву мазепинців. В протилеж їм лояльні до влади українці, вірні слуги династії отримали назву малоросів, які поступово перетворилися в одну з трьох гілок єдиного руського народу.

Мазепинство як свідомий вибір окремішності, самодостатності існування та розвитку українського народу стало синонімом українського визвольного руху XIX – початку XX ст. Один із засновників Кирило-Мефодіївського братства, автор першої редакції української національної ідеї «Книги буття українського народу» Микола Костомаров на початку 1847 р. написав українською мовою драму «Мазепа». На жаль, рукопис загинув під час пожежі, і змісту драми ми не знаємо. Але добре відомі написані значно пізніше історичні монографії М. Костомарова «Мазепа» та «Мазепинці». Вони склали 16-й том монографічних досліджень історика.

Так от, незважаючи на складні стосунки з самодержавною владою, репресії за участь в Кирило-Мефодіївському братстві, Костомаров не задається необхідністю доводити факт зради Мазепи, а пише про події боротьби за державність України, розглядаючи їх в широкому контексті європейської історії. Відповідно з українського боку мазепинство розуміється як вищий прояв боротьби за самовизначення нації та створення незалежної української держави. Все XIX ст. точилася боротьба між цими двома окресленими тенденціями: російська імперія і російська суспільна думка докладали максимум зусиль для русифікації та асиміляції українців, а українська національна еліта – мазепинці – вперто і завзято опиралися і протидіяли цьому. Здавалося, що співвідношення сил було не на користь останніх, однак імперія впала, а в полум'ї революції 1917 р. народилася українська державність.

Фактично протягом всього XX ст. йшла запекла боротьба за майбутнє України: бути чи не бути їй суверенною державою. В цій боротьбі народилося ще кілька поколінь борців за незалежність. На зміну мазепинцям прийшли петлюрівці, згодом бандерівці. Ця боротьба протікала зі змінним успіхом. Спалахи національного підйому змінювалися довгими спадами, і навпаки.

І моменти підйому, і моменти скрути в однаковій мірі вимагали пошуків додаткової аргументації для продовження боротьби, апеляції до славного минулого. Так, 1939 р., який був позначений спалахом української боротьби на Закарпатті, спробою відстояти Карпатську Україну, у Варшаві українською еміграцією був підготовлений та виданий двотомник «Мазепа». Цікаво, що наприкінці 1980-х років у період горбачовської «перебудови», коли питання національного розвитку стали все більше і більше хвилювати укра-

їнське суспільство, в ньому зародився потяг до тотального переосмислення власної історії. Ресурсів для цього було не так багато, історичний цех не був готовий до адекватної відповіді на виклики часу. І тоді достатньо консервативний «Український історичний журнал» з серпневого числа 1988 р. почав передрук згаданої вже мною монографії М. Костомарова «Мазепа». Передрук закінчився 1990 р.

З того часу українська історична наука розглядає мазепіану як один з магістральних напрямків своєї діяльності. Як на приклад пошлюся на видавництво Києво-Могилянської академії, яке видрукувало два томи документів «Доба гетьмана Івана Мазепи в документах» та «Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах». Сумарно ці томи, упорядковані С. Павленком, містять 1200 документів. Безумовно, історичні дискусії, спрямовані на розвінчання міфів про Мазепу як зрадника, – надзвичайно важлива складова історичної пам'яті, однак велич постаті викликає значно ширші за академічні рефлексії та дії.

1992 року режисер О. Скрипник створив науково-публіцистичний фільм «Гетьман Іван Мазепа», в якому вперше Мазепа був зображений не як зрадник, а як державний діяч, що постав перед дилемою складного політичного вибору, людина неординарна та суперечлива. Було ще кілька кіно-, телеспроб переосмислити образ гетьмана. Наймасштабнішою з них, безперечно, була художня стрічка Ю. Ільєнка «Молитва за гетьмана Мазепу», в якій головну роль зіграв Б. Ступка.

1991 року на згадку про події 1708 р., пов'язані із знищенням гетьманської столиці та її населення в урочищі Гончарівка в смт. Батурин, було встановлено Пам'ятний знак у вигляді гранітної плити. 1994 року у родовому селі видатного українського державного діяча – в селі Мазепинці Білоцерківського району Київської області був встановлений перший в Україні та Європі пам'ятник гетьману Івану Мазепі. Автором проекту став скульптор Є. Горбань. Урочисте відкриття відбулося 6 листопада 1994 року у присутності керівників держави, послів, представників політичних партій та громадських організацій. Відкривав монумент безпосередньо Президент України Леонід Кравчук. На п'єдесталі пам'ятника викарбувані роки правління гетьмана (1687– 1709) та рядки з однієї із дум Івана Мазепи: «А за віру хоч умріте і вольностей бороніте».

Портрет гетьмана 1996 року з'явився на 10-гривневій купюрі. В столиці України одна з важливих магістралей сьогодні носить

ім'я Івана Мазепи. Вулиці з такою назвою є ще в 14 містах України. Переважно це міста заходу країни: Львів, Івано-Франківськ, Коломия, Тернопіль, Дрогобич.

2009 року в Україні відзначили 370-річчя від народження гетьмана та 300-річчя подій, пов'язаних із воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи, його союзом з шведським королем Карлом XII. Президентом України видано Указ «Про відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України І. Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу». Відповідно до нього Кабінет Міністрів України затвердив план заходів із відзначення цієї річниці на 2009 рік на загальнодержавному рівні. У рамках відзначення дня народження Івана Мазепи Президент України Віктор Ющенко у селі Мазепинці Білоцерківського району взяв участь у молебні, який провів Патріарх Української Православної церкви Філарет, та поклав квіти до пам'ятника видатному українському гетьману.

«Сьогодні вшановуємо будівничого держави, мудрого політика, дипломата і полководця, талановитого поета, покровителя освіти і мистецтв, захисника нашої віри», – підкреслив В. Ющенко, додавши, що йдеться, насамперед, про відновлення історичної правди про цього видатного діяча та справедливості у ставленні до нього: «Не одне століття ім'я Мазепи стирали з пам'яті народної... Імперія робила це з однією метою – знищити саму ідею незалежності України, перетворити її на підвладну територію без минулого і майбутнього. Але ми не піддалися, ми вистояли, ми перемогли». Того ж дня в Національній опері України відбувся урочистий вечір-реквієм пам'яті гетьмана.

Не буде перебільшенням стверджувати, що постать І. Мазепи та події навколо неї стали одним із наріжних каменів політики держави у культурній, суспільній, а також сфері відновлення національної пам'яті. За цей період оновлено експозиції музеїв, створено науково-популярні фільми та цикли радіо- та телепередач, проведено археологічні дослідження на полі Полтавської битви, організовано наукові конференції, круглі столи, тематичні виставки в усіх регіонах країни, конкурси учнівських та студентських робіт, розроблено нові туристичні маршрути. Серед заходів, що стосуються капітальних робіт, варто згадати здійснення ремонту, реставрації та музеєфікації палацового комплексу Кирила Розумовського,

відновлення Батуринської фортеці та проведення реекспозиції основних залів музею Полтавської битви. Продовжується облаштування лінії редутив, а також прилеглої території, споруджується Ротонда вшанування пам'яті всіх полеглих у Полтавській битві, Меморіальний комплекс в селі Жуках Полтавського району.

Зі всього було видно, що держава і суспільство приділяли увагу вшануванню даної постаті. І це є зрозумілим. Пошлюся на одне з соціологічних опитувань, надрукованих альманахом «Україна модерна». В ньому йшлося про тенденції змін в складному колективному портреті сучасного українця в залежності від місця його проживання. Соціологічні заміри робилися 1999 і 2004 років у Львові та Донецьку. Вони показали досить суттєві відмінності між жителями цих міст, зокрема і в питаннях ставлення до минулого. Однак, наприклад, період Київської Русі 83,6 % львів'ян і 80,6 % опитаних донетчан вважали 2004 р. дуже важливим для розуміння історії України. Виступ гетьмана Мазепи проти Петра I дав дещо інші показники. 1999 р. його вважали дуже важливим 68,3 % львів'ян і лише 28,1 % донетчан. Через п'ять років цифри дещо змінилися. У Львові вони впали на 5 % (63,3), а в Донецьку зросли до 36,7 %.

Поряд з державними інституціями до переосмислення образу І. Мазепи долучаються громадські організації. Полтавською «Просвітою» у 2003 році був започаткований фестиваль «Мазепа-фест», який вже вшосте пройшов у місті. Він має не лише мистецьке, а й просвітницьке значення. У березні 2009 р. громадський рух «Не будь байдужим!» презентував всеукраїнський культурний проект «Мазепа. Made in Ukraine». За словами представників громадського руху «Не будь байдужим!», «Мазепа. Made in Ukraine» покликаний відкрити новий погляд на видатного українця, гетьмана Івана Мазепу.

Всеукраїнський культурний проект складався з конкурсу для школярів і низки культурних заходів упродовж року по всій Україні. Для учнів 8–11-х класів організовувався Всеукраїнський конкурс творів «Хто для мене Іван Мазепа», в якому взяли участь понад дві тисячі українських шкіл. Серед призів – 1000 гривень на придбання книжок у книгарні «Є», аудіолітературні набори та футболки. Як зазначили організатори, «мистецькі акції в рамках проекту, зокрема й концерти відомих українських виконавців, відбулися в 41 місті обласного і районного значення протягом вересня 2008 – липня 2009 років». На цю неординарну постать змусив звернути увагу сам час.

Безумовно, 300-ліття Полтавської битви створило додаткові стимули для розмови про гетьмана Мазепу. Результат битви мав суттєвий вплив на зміну геополітичної ситуації в Європі, перетворив Росію у провідну країну континенту, а одночасно ще міцніше прив'язав до неї Україну. Однак сьогодні Україна незалежна держава, яка сама визначає пріоритети свого розвитку і шукає їх легітимацію у власних інтерпретаціях минулого, які не обов'язково повинні збігатися з історичними оцінками інших держав. Власне, це і є найбільш дражливим в визначеннях Полтавської битви і гетьмана І. Мазепи. Далеко не всі сприймають цей постулат. Варто визнати, що незважаючи на ті зрушення, про які говорилося вище, в українському суспільстві немає однозначності в їх баченні.

Останню думку можна проілюструвати результатами ще одного соціологічного опитування, проведеного з приводу 300-ліття Полтавської битви. Воно показало досить суттєву, якщо не різочу відмінність у поглядах на історію етнічних українців і росіян – громадян України. Почну з того, що 63,5 % росіян визнали Полтавську битву перемогою, тоді як серед українців таких лише 39,6 %. На питання: «На чиєму боці ви б воювали, якби битва відбулася тепер?» відповіді розподілились так: 57,6 % росіян воювали б на стороні Петра, серед українців таких було б лише 29,2 %, 22,3 % українців воювали б на стороні Мазепи, і що цікаве 18,3 % – спостерігали б за битвою збоку. І нарешті, ким вважають опитані гетьмана Мазепу. Серед українців 34,2 % вважають його героєм, що боровся за незалежність України, 22,6 % – зрадником, 36,7 % – не змогли відповісти на це питання. Серед росіян 53,4 % проголосували як за зрадника, лише 10,1 % як за героя, 33,2 % – не змогли визначитись.

Не буду детальніше аналізувати опитування. В повному обсязі воно приведене Андрієм Окарою на сайті «Української правди». Зверну увагу лише на величезний відсоток людей, які не мають власної думки з приводу згаданої події. Це значить, що ці люди позбавлені інформації в тій кількості, яка б дозволила зробити усвідомлений вибір і мати власну оцінку І. Мазепи. Це серйозний закид тим, хто відповідає в державі за інформацію, веде наукову, освітню та просвітню працю, формує політику історичної пам'яті. Це ще одне нагадування про те, яким складним є механізм формування та дії національної пам'яті.

2.9. Обличчя історичної пам'яті. Доробок польського Інституту національної пам'яті та суспільні дискусії

У всіх посткомуністичних країнах, що стали новими членами Європейського Союзу – Словаччині, Чехії, Литві, Латвії, Румунії, Угорщині, Болгарії, – виникли інституції, завданням яких був розрахунок з комуністичним минулим. Однак не у всіх цих країнах політика історичної пам'яті займає однаково важливе місце. У деяких країнах, як наприклад у Литві⁴⁴¹, акцент робиться на правових аспектах і – відповідно – кваліфікації злочинів проти людства, в інших – на першому місці такої державної установи є музеїфікація (Угорщина), ще в інших (Словаччина, Чехія) – публічна місія. У деяких цих країнах інституції створювалися з виразно люстраційною метою (Німеччина, Чехія, Польща) – йшлося про виключення з політичного життя таємних співробітників давніх комуністичних спецслужб, що мало б принести в результаті гарантії незалежності та національної безпеки країнам пострадянського блоку. Це не могло не викликати поляризації громадської думки на прихильників люстрації і – водночас – вшанування жертв комуністичних злочинів та поборників «політки реваншизму».

Якщо не брати до уваги Німеччину, яка ще 20 років тому, одразу після об'єднання НДР та ФРН, заснувала установу з люстраційною метою, то лише у Польщі ППН став великою установою з різними сферами компетенцій⁴⁴². На основі прийнятого Сеймом Законом про

⁴⁴¹ Центр досліджень геноциду та опору створено (відповідно до закону, ухваленого литовським Сеймом 1997 року) на базі Центру досліджень повстанського руху та Музею Геноциду з метою вивчення усіх проявів геноциду та злочинів проти людства під час радянської та нацистської окупації, а також проявів опору режимам.

⁴⁴² Більшою ніж ППН установою (3000 співробітників) є заснований 1990 р. Німецький Інститут Гаука (повна назва – Управління у справах архіву Служби безпеки бувшої НДР – Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (BStU). Однак сфера його компетенцій – це перш за все надання доступу до справ потерпілим від діяльності Штازی громадянам (до 2007 року цією можливістю скористалося більш ніж два мільйони осіб). Крім того, Інсти-

Інститут національної пам'яті він має поєднувати чотири різні функції: по-перше, відповідальність за архів давніх спецслужб, по-друге – розслідування злочинів проти польської нації, по-третє – освітню та дослідницьку, і – нарешті – люстраційну. Нічого дивного, отже, що саме польський Інститут національної пам'яті викликає найбільше контрверсій у публічних дебатах.

Прихильники його діяльності схильні вважати, що виконуючи освітню місію чи то пак, втілюючи політику історичної пам'яті, Інститут консолідує суспільство пам'яттю не лише про героїв чи про злочини проти польської нації, а взагалі – увагою до національної історії. Противники діяльності ІПН наголошують саме на дезінтеграційній ролі такої форми політики історичної пам'яті, яку проводить Інститут. Осердям спору про ІПН є ставлення до комуністичного минулого, а точніше – запитання, чи вистачає морального засудження злочинів, чи таки необхідне визнання комунізму як злочинного устрою, а злочини цього періоду мають бути розслідувані, а винуватці – засуджені у судовому процесі.

Минуло понад десять років від часу створення Інституту національної пам'яті у Польщі. Його виникнення супроводжували гарячі дискусії на тему люстрації, її необхідності для оздоровлення політичного життя або ж навпаки – суспільної потреби не стільки забуття, призупинення усіх розрахунків з комуністичним минулим. Прихильникам створення Інституту йшлося не лише про вшанування пам'яті людей, що боролися проти комуністичної системи, але й про проведення слідств у справі комуністичних злочинів, а також про виключення з політичного життя тих політичних та публічних осіб, які не повідомили про свою таємну співпрацю із комуністичними спецслужбами. Противники, натомість, переконали у необхідності прийняття стратегії, яка мала б полягати у деполітизації оцінки комуністичного минулого і обмеженні дискусії навколо цього питання до грона істориків.

тут Гаука виконує також люстраційні функції – надає інформацію державним та приватним установам, які звертаються із запитом щодо кандидатів на державні та публічні посади. Дослідницька та освітня діяльність значно скромніша, ніж в ІПН. На відміну від подібних установ у Центральній Європі, авторитет Інституту Гаука не викликає сумнівів у німецькому суспільстві.

Завдяки українським публікаціям кількох видатних учасників цієї дискусії у «Критиці» (№ 5–6, 2010) та в «Україні модерній» (№ 4, 2009) немає потреби більш детально зупинитися на огляді різних позицій щодо діяльності та функцій ІПН. Варто натомість представити публічну дебат, пов'язану з ІПН, його дослідницький доробок, а також придивитися до різних форм його освітньої діяльності. Поза увагою цього тексту залишається діяльність розслідувального відділу (окрема, прокурорська частина Інституту національної пам'яті – Комісії у справах розслідування комуністичних і нацистських злочинів). Хоча діяльність Комісії викликала, мабуть, найбільше контраверсій, мала вона відносно помірковані результати. Досить сказати, що попри чергові спроби поставити перед судом осіб, відповідальних за розстріл робітників чи інші злочини воєнного стану, жоден із процесів не був завершений ви роком позбавлення волі.

Початки діяльності ІПН

Ще 1998 року розглядалися два проекти закону – президента (Александра Кваснівського) про Громадський архів та прем'єр-міністра (Єжи Бузека) про Інститут національної пам'яті. Згідно з концепцією президента, документи спецслужб мали опинитися у структурі Державного архіву. Громадський архів мав виконувати винятково архівну функцію. Натомість згідно з урядовою концепцією, завдання нової установи мали бути значно ширшими, і охоплювати не тільки архівні функції, але й освітні, наукові, нарешті також і слідчі. Попри президентське вето, закон набрав чинності 1999 року.

Інститут національної пам'яті був створений 2000 року на основі прийнятого польським Сеймом закону. Обрано було Колегію ІПН та Голову ІПН. До завдань нової установи силою цього закону належало збереження, опрацювання та надання доступу до документів, що виникли внаслідок діяльності спецслужб протягом 1939–1989 рр., виявлення комуністичних та нацистських злочинів проти польських громадян, а також освітня та наукова діяльність. Новостворена установа швидко розрослася в одну з найпотужніших державних інституцій. Протягом півтора року кількість працівників зросла з чотирьох до майже тисячі, а наприкінці десятиліття в ІПН працювало вже понад дві тисячі осіб.

Історична пам'ять у публічних дебатах

Від самого початку діяльності ІПН опинився в центрі дебатів про національну історію та пам'ять і потребу переоцінки минулого. Безумовно, тема не була нова: вистачить згадати дискусію надзвичайної ваги для польської історіографії, започатковану краківськими консерватистами наприкінці ХІХ ст. про причини поділів Польщі, яка мала своє продовження у міжвоєнному періоді. Одним із найважливіших у польській опозиційній думці став неоціненний есей Яна Юзефа Ліпського «Дві Батьківщини, два патріотизми»⁴⁴³ (1981 р.), в якому співзасновник Комітету захисту робітників сказав, зокрема: «Кожне замовчування є, мов олива для вогню національної мегаломанії, воно є хворобою; кожна спроба відхилити визнання власних провин знищує національний етнос».

Попри тривалу історію дискусій, пристрасті навколо трактування минулого спалахнули з новою силою на початку 2000-х років Каталізатором стала не – як можна було сподіватися – люстраційна діяльність ІПН і чергові оприлюднені справи таємних співробітників («ТВ»), хоча ці питання знаходилися в центрі уваги громадської думки. Цим каталізатором стала книжка Яна Гросса «Сусіди» (2000 р.) про погром євреїв у невеликому містечку Єдвабне ломжинського повіту⁴⁴⁴.

Погром був вчинений у липні 1941 року польською людністю, безпосередньо після того, як радянську окупацію замінила німецька, і нацисти на захоплених землях провокували місцеве населення «відплатити жидокомуні» за страждання, яких зазнали протягом 1939–1941 років. У судовому процесі у травні 1949 року живі призвідці і учасники погрому були притягнуті до відповідальності, проте ані цей факт, ані йому подібні не знайшли свого віддзеркалення на сторінках підручників історії. Ян Т. Гросс описав трагедію єврейських мешканців Єдвабного, спираючись на свідчення вцілілих жертв, свідків та учасників погрому, і показав активну роль поляків у загибелі містечка.

⁴⁴³ Jan Józef Lipski, *Dwie Ojczyzny, dwa patriotyzmy. Uwagi o megalomanii narodowej i ksenofobii Polaków*. – NOWa (видавництво без цензури), 1981

⁴⁴⁴ Jan T. Gross *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka // Sejny Pogranicze*, 2000.

Найбільші сумніви викликала позиція дослідника, яку можна звести до відмови від критики джерел, у даному випадку – свідчень жертв погрому. Основним моральним постулатом Гросса була потреба переосмислення історії Польщі середини ХХ століття, зокрема не тільки припинення замовчування невігідних фактів, але й відмова поляків від переконання у власній моральній рації у Другій світовій війні, що дотепер становило незаперечну істину історіографії та національної пам'яті. І хоча у польській дискусії навколо минулого дороговказом значної частини її учасників були слова Яна Юзефа Ліпського: «Зло, заподіяне нам, в жодному разі не може служити виправданням для зла, яке ми заподіяли», то реакції частини медій сповнені були звинувачень на адресу автора «Сусідів» – у спотвореному зображенні польської історії.

Щойно створений Інститут національної пам'яті в особі білостоцького прокурора Радослава Ігнат'єва провів розслідування у справі злочину у Єдвабному, в ході якого розглянуто було не лише судові справи 1949 року, але й нові доступні матеріали та свідчення. Слідство формально закрили 2003 року, позаяк не знайдено було живих призвідців, крім тих, яких вже притягнуто до кримінальної відповідальності пістоліттям раніше. Паралельно до судового процесу проводилися й наукові дослідження. Як результат, у 2002 році з'явився двотомник «Навколо Єдвабного» під редакцією тодішнього директора Бюро громадської освіти ІПН, Павла Махцевича.

У виданні висвітлювалися ще раз не лише події 10 липня 1941 року, але й довоєнні польсько-єврейські взаємини та вплив радянської та німецької окупації на становище, а також детально описано сам судовий процес 1949 року. Двотомник став одним з перших видань ІПН, важливим і жваво обговорюваним. Він започаткував серію досліджень, присвячених взаєминам поляків та євреїв у середині ХХ століття. Своєрідним продовженням стала нова книжка Яна Т. Гросса «Страх. Антисемітизм у Польщі після війни. Історія післявоєнного морального занепаду». Уже сам заголовок містив не стільки тезу, скільки звинувачення, тому важко дивуватися, що окрім наукової дискусії книжка викликала не менші, ніж перша, пристрасті.

Паралельно з'явилася книжка Марка Яна Ходакевича «Після Шоа. Польсько-єврейські взаємини 1944–1947». Її автор поставив

іншу тезу: «Насилля проти євреїв було породжене принаймні трьома різними явищами: діями комуністів єврейського походження, які боролися за запровадження у Польщі революційного марксистсько-ленінського державного устрою; вчинками єврейських месників, які намагалися замінити правосуддя і помститися тим полякам, які, мовляв, були кривдниками євреїв; намагання багатьох членів єврейської громади повернути майно, конфісковане нацистами, а згодом отримане поляками».

Значно менший розголос мали суто наукові публікації – монографії присвячені варшавському гето⁴⁴⁵ та голові Юденрату⁴⁴⁶. Водночас із дослідженнями злочинів було започатковано видавничу серію «Хто рятує одне життя», присвячену долям польських громадян, які намагалися врятувати життя євреїв під час нацистської окупації. «Людяність у безодні пекла», як назвала це українська дослідниця Жанна Ковба, стала також темою виставки, організованої у Білому стоці. Надруковано було також книжку, присвячену білостоцькому гето⁴⁴⁷.

Долю євреїв на території Генерального Губернаторства вперше 2002 року представив люблінський відділ ППН на виставці «Aktion Reinhardt», яка відбувалася в публічному просторі. Згодом організована була виставка, присвячена євреям Підляського воєводства, зокрема й повстання в білостоцькому гетто, долі архіву лідера єврейських повстанців, долі тих, хто намагався врятувати їм життя. Кілька років пізніше виставку, присвячену праведникам світу, організував жешівський відділ ППН.

⁴⁴⁵ Renata Kobylarz, *Walka o pamięć. Polityczne aspekty obchodów rocznicy powstania w getcie warszawskim 1944–1989*. – Warszawa, 2009 (seria «Monografie», t. 49). Боротьба за пам'ять про повстання у варшавському гето почалася зразу ж після його придушення. У ПНР маніпуляції навколо його історії були тісно пов'язані з актуальною політичною ситуацією. Крім офіційного образу, який формувала пропаганда, підручники, нарешті також і офіційні заходи пов'язані з річницею повстання, існувала рефлексія про Голокост незалежних еліт – політичної опозиції та Церкви.

⁴⁴⁶ Marcin Urynowicz, *Adam Czerniaków 1880–1942. Prezes getta warszawskiego*. – Warszawa, 2009

⁴⁴⁷ Ewa Rogalewska, *Getto białostockie. Doświadczenie Zagłady – świadectwa literatury i życia*. – Białystok, 2008

З ініціативи ПН створено було також загальнопольську базу даних, яка охоплює різні джерела про допомогу євреям. Крім того, з'явилися також дидактичні матеріали, призначені для вчителів та для учнів – «Загибель польських євреїв під час Другої світової війни» та «Поляки, що рятували євреїв під час Другої світової війни». Опубліковано також унікальні колекції фотографій, як, наприклад, альбом, присвячений гето в Лодзі⁴⁴⁸ чи каталог виставки про євреїв Верхньої Сілезії⁴⁴⁹. Ці та інші видання⁴⁵⁰ стали внеском не тільки у дослідження польсько-єврейських взаємин, але й у польсько-єврейську дискусію про історію та пам'ять, яка вийшла поза кола істориків та інтелектуалів. Завдяки публічній освітній діяльності розуміння трагедії євреїв стало надбанням широкої громадськості.

Тема польсько-єврейських взаємин під час Другої світової війни була однією з найважливіших у публічній debatі про пам'ять та історію. Натомість основна проблема, задля якої було засновано ПН, себто розрахунок з комуністичним минулим, у цілому не посів такого місця у медіа-просторі. Проте деякі теми завдяки своїй сенсаційності здобували помітне місце. Йдеться, зокрема, про пристрасті, які розгорілися 2008 року після публікації монографії, присвяченої контроверсійній темі взаємин Леха Валенси з СБ. Лише частина усіх наукових публікацій має монографічний характер, проте саме на ній зосереджують увагу як прихильники, так і критики ПН. Наведу найбільш яскравий приклад: 2008 року з'явилися одна за одною монографії (томи 40 і 41 у серії), присвячені греко-католицькому священику о. Василю Гринику та Лехові Валенсі⁴⁵¹. Зрозуміло, що зацікавлення долею лідера «Солі-

⁴⁴⁸ Getto łódzkie / Litzmannstadt Getto 1940–1944, pod red. Juliana Baranowskiego i Sławomira M. Nowinowskiego. – Łódź, 2009

⁴⁴⁹ Aleksandra Namysło, Zanim nadeszła Zagłada... Położenie ludności żydowskiej w Zagłębiu Dąbrowskim w okresie okupacji niemieckiej / Before the Holocaust Came... The situation of Jews in Zagłębie during the German occupation. – Katowice, 2009

⁴⁵⁰ Wokół pogromu kieleckiego, t. II, pod red. Leszka Bukowskiego, Andrzeja Jankowskiego, Jana Żaryna. – Warszawa, 2008; Zagłada Żydów na polskich terenach wcielonych do Rzeszy, red. Aleksandra Namysło. – Warszawa, 2008

⁴⁵¹ Sławomir Cenckiewicz, Piotr Gontarczyk, SB a Lech Wałęsa. Przyczynek do biografii. – Gdańsk–Warszawa–Kraków, 2008, (seria «Monografie», t.

дарності» за означенням має бути більше, ніж душпастирем маргінального у Польщі віросповідання.

Проте, беручи *pars pro toto*, критично налаштовані публіцисти на підставі тому Гонтарчика та Ценцкевича зробили висновок про всю наукову діяльність ППН, відмовляючи науковим співробітникам ППН в необхідному дослідникові об'єктивізмі. Так з'явилося зневажливе визначення «історик з ППН». Колеги по професії, Анджей Фрішке та Павел Махцевич (екс-директор Бюро освіти) звернули увагу на зміщення акцентів у книжці Гонтарчика та Ценцкевича і поставили тезу про їхнє перевтілення з істориків у слідчих. Це стосувалося також подій та публікацій, викликаних на початку 2005 року т. зв. списком Вільдштейна⁴⁵² та справою о. Геймо⁴⁵³.

Попри всі намагання ППН включити до дебати проблематику розрахунку з комуністичним минулим, не вдалося повести дискусію у більш-менш врегульованому руслі. Прикладом може бути спроба завдати тон і надати ваги цій дискусії шляхом оприлюднення справи Владислава Бартошевського. Він – чільна постать польського політичного життя, людина з неабияким авторитетом, був в'язнем Освенціма, учасником «Жеготи» – організації, що рятувала євреїв, архітектором польсько-німецького порозуміння, головою Польського ПЕН-Клубу.

Започатковуючи оприлюднення документів спецслужб, голова ППН проф. Леон Керес передав публічно першу анкету проф. Бартошевському (згідно з чинним законодавством, тільки потерпілий від діяльності спецслужб міг отримати доступ до документів). Бартошевського можна було назвати сверідним рекордсменом –

40); Igor Hałagida, «Szpieg Watykanu». Kapłan greckokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896–1977). – Warszawa, 2008, (seria «Monografie», t. 41).

⁴⁵² Йдеться про індекс архівних збірок ППН, де знаходився список 240 тисяч співробітників міліції та спецслужб ППН, а також осіб, яких спецслужби намагалися або намірялися завербувати, який у читальні ППН скопіював журналіст Броніслав Вільдштейн. Публікація з цього приводу тексту на сторінках «Газети виборчої» (29.01.2005) зчинила бурю. Свою думку з цього приводу висловили практично всі активні політики.

⁴⁵³ Отця Конрада Геймо, домініканіна, з 1975 по 1988 використовували спецслужби як інформатора про дії польського єпископату, згодом, після виїзду до Риму – римської курії та папи Івана Павла II. Оприлюднення цієї справи було тим болючіше, що співпало зі смертю Глави католицької церкви.

спецслужби переслідували його протягом майже півстоліття, а «його поличка» в архіві – це 15 метрів справ.

Попри сприятливі обставини, себто надзвичайну позицію Бартошевського у польському публічному житті, а також факт, що у той час він був міністром закордонних справ, не вдалося перетворити цієї символічної події у початок широкої дискусії про комуністичні злочини. Водночас, лише протягом першого півроку до ПН зголосилося з проханням надати доступ до їхніх справ понад п'ятнадцять тисяч чоловік.

Доволі млява дискусія про спадщину комуністичного минулого поживалася після того, як партія «Право та Справедливість», що здобула подвійну перемогу в виборах восени 2005 р. (ПіС отримала 27 відсотків голосів у парламентських виборах, а в президентських виборах переміг брат лідера партії, Лех Качинський), перекувала у реальну політику свої гасла, зокрема: «Четверта Річ посполита – справедливість для всіх» та «Польська національна культура – державним інтересом». Одним з головних виборчих постулатів були необхідність започаткування розрахунку з минулим (саме це означало гасло Четвертої Речі посполитої) та запровадження історичної політики. Метою історичної політики мало бути плекання гордості за власну історію та – завдяки тому – зцілення національної спільноти. Тим часом у політичній полеміці дедалі частіше йшлося про виключення зі спільноти, ніж про головну мету історичної політики – побудову громадянської солідарності. Протягом двох років правління ПіС у коаліції з правими і популістськими силами (2005–2007 рр.) найсильнішій критиці було піддано історичну політику, яку – на думку опонентів – було безпосередньо підпорядковано партійним цілям боротьби з політичними противниками та конкурентами⁴⁵⁴.

Інститут національної пам'яті на чолі з Янушем Куртикою, новим Головою, обраним цієї ж осені 2005 р., активно включився у творення історичної політики. Публічна та освітня діяльність ПН поживалася, отримала також новий вимір – співпраця із

⁴⁵⁴ Для прикладу: звинувачення конкурента у президентських виборах 2005 року, Дональда Туска у тому, що його дід служив у Вермахті; визнання змовою еліт Круглого столу 1989 року, завдяки якому було проведено перші почасті вільні вибори.

закордонними установами вийшла поза узвичаєне коло партнерських інститутів і набрала публічного характеру (виставки, презентації, зустрічі). Від самого початку діяльність нового голови ПН супроводжувала критика: Януша Куртику звинувачували у підпорядкуванні політичним цілям ПіС діяльності керованої ним установи та, зокрема, перетворення істориків у пропагандистів тез зручних для правлячої партії⁴⁵⁵.

Усі чотири роки головування Януш Куртика не втомлювався підкреслювати при кожній нагоді принцип свободи наукових досліджень, яких би складних проблем вони не стосувалися. Проте спростовувати такі твердження було доволі невдячним заняттям, приреченим на поразку. Таким чином у публічній полеміці питання розрахунку з комуністичним минулим і вшанування героїв – підмінено суто політичним питанням: «в чиєму це інтересі?». Чималу роль у цій підміні зіграли не лише політичні опоненти, але й самі політики ПіС, які звертаючися до найновішої історії, своїм конкурентам приписували ролі захисників *Ancient Regime*, хоч обидві сторони походили з цієї ж самої формації і були пов'язані з діяльністю «Солідарності».

Освітня діяльність

ПН послідовно намагався поширювати знання про різні види комуністичних та нацистських злочинів проти польської нації. Окрім діяльності Слідчої комісії, спрямованої на виявлення і засудження винних, ПН систематично проводив дослідження, метою яких було вивчення системи репресій з одного боку, а з іншого – вивчення різних проявів суспільного опору системі. На основі цих досліджень побудовано цілу систему освітньої діяльності ПН. Протягом 2001–2010 рр. Бюро громадської освіти організувало близько 200 різних виставок, які презентувалися у Польщі та поза її межами, зокрема також і в Україні. Тематика цих виставок охоплювала понад півстоліття – від періоду війни та окупації (нацистської та радянської) до виборів 1989 року, внаслідок яких комуністична система у Польщі припинила своє існування. Автори виставок у доступній широкому глядачеві, наглядній формі представляли рух опору та опозицію системі, а також форми та методи репресії.

⁴⁵⁵ Див. напр. статтю Павла Вронського у «Газеті виборчій» («Gazeta Wyborcza», 31 .03. 2006, P. Wroński, Polityka historyczna fundament IV RP).

Освітня діяльність ІПН ґрунтується на переконанні, що сучасне покоління незалежної Польщі має отримати знання і про тих, хто чинив опір, і про тих, хто став знаряддям поневолення. Широкого розголосу набули, зокрема, виставки «Обличчя співробітників», які відбувалися на центральних площах різних міст Польщі з весни 2006 року, зокрема й тому, що мешканці могли в обличчя пізнати місцевих сексотів та їхні «заслуги». Розвінчання діяльності апарату репресії у цьому випадку отримало форму, яка викликала контрверсії.

Дехто схильний був вважати оприлюднення фотографій та службових характеристик співробітників спецслужб формою політичної розправи. Натомість прихильники такого заходу вважали, що прагнення зберегти пам'ять про жертви спецслужб безпосередньо пов'язане з запитанням про тих, хто їх переслідував. Переконання, що права репресованого не можуть бути меншими за права тих, хто здійснював репресії, були основним мотивом для організаторів та авторів виставок і саме тому вони зосереджували увагу не так на структурах та формах репресій, як на самих виконавцях та їхніх персоналіях. Жодна інша виставка ІПН не викликала таких емоцій, як саме ця серія. На її прикладі можна наглядно переконатися, як вшанування пам'яті, що мало б консолідувати сучасних громадян вільної Польщі, в інтерпретації інших є способом цькування чи навіть таврування інших громадян, а отже – на їхню думку – роз'єднує суспільство.

Бюро громадської освіти використовує найрізноманітніші форми популяризації історичних знань, адресовані до різних вікових груп. Відділи на місцях організують зустрічі зі свідками історії, лекції та семінари, а також огляди фільмів. Найбільше уваги приділяється вчителям та учням⁴⁵⁶, для яких видається у формі спеціальних посібників матеріали, які допомагають вивчити різноманітні явища у найновішій історії (дотепер опубліковано було 12 посібників, у тому числі про польсько-українські взаємини 1939–1947 років).

⁴⁵⁶ Менш розповсюдженою формою є семінари для студентів з історії, під час яких спеціалісти з Бюро збереження і надання документації та співробітники Бюро освіти ознайомлюють зацікавлених з методикою роботи в архівах, а також вказують на найбільш розповсюджені помилки та пастки для дослідників.

Паралельно до видавничо-освітньої діяльності Бюро громадської освіти організовує для вчителів семінари, під час яких знайомить з конкретним виданням і методами праці з використанням надрукованих матеріалів. Посібники видаються учителям безкоштовно, проте умовою його отримання є саме участь у семінарі. Загалом, семінари адресовані до вчителів історії, а також громадянської освіти та польської мови (у польській навчальній програмі немає розподілу на предмети “вітчизняна” та “світова історія”; подібно предмет «польська мова» включає вивчення літератури, польської і світової).

Уже кілька років поспіль відбуваються спільні семінари для польських та німецьких учителів історії, а з 2010 – також для українських та польських учителів, під час яких історики проводять лекції, а вчителі після детального обговорення проводять семінарські заняття з метою опрацювання сценарію одного чи більше уроків. Приклад цих семінарів показує, що поняття «примирення між націями» має також вимір у навчальній програмі та змісті навчання. Завдяки дискусіям між учителями та методистами іноді оприявнюються не тільки різні позиції чи інтепретації, але й невральгічні місця у вивченні найновішої історії. Під час таких семінарів з'являється й розуміння, що розмаїття поглядів і позицій і є елементом громадянського виховання, а історичні наративи не обов'язково мають бути однаковими чи наближеними, для того щоб у викладі історії брати до уваги рації іншої сторони. Метою таких семінарів є не так опрацювання спільного підручника чи посібника, як запровадження до підручників чи посібників національної історії таких елементів, які національний наратив зроблять відкритим на Іншого.

Поява у шкільній освіті форм навчання, в рамках двох шкільних предметів: історія та громадянська освіта, що поєднують навчальну мету з вихованням громадянської активності, дала можливість запровадити проекти і конкурси з найновішої історії. Деякі з них полягають не лише у використанні нових методологій, зокрема мікроісторії, історії повсякденного життя та усної історії, але й на перевтіленні у постаті героїв недавньої історії. Йдеться про навчальні ігри у формі більш серйозній, як наприклад «Орел та зірка» про польсько-більшовицьку війну, або й жартівливий, як гра «Черга», присвячена соціалістичній економіці з поглядом пере-

сичного громадянина, а також комікси⁴⁵⁷. Проведено було чимало конкурсів – загальнопольських та місцевих, у яких брали участь цілі школи та поодинокі учні.

Однією з найефективніших метод навчання є віднайдення у минулому героїв, з якими молода людина може себе ототожнювати. Саме у цьому полягав освітній проект «Молоді – Вільні – Солідарні. У пошуках героїв 1980–1989 рр.». Іншою формою були різноманітні конкурси, які полягали в записах родинної історії: відображення в уяві наймолодших («Намалюй історію своїх дідів») чи міні-дослідження вісімнадцятилітніх учнів. Результати таких конкурсів оприлюднюються як інтернет-публікації, а іноді й в друкованій багато ілюстрованій формі⁴⁵⁸.

Дослідження та публікації документів

Як уже згадувалося, публічна та освітня діяльність ІПН тісно пов'язана з дослідницькою. Без базових досліджень та використання архівних джерел, зокрема, фотографій, важко уявити собі більшість освітніх проектів. Незалежно від значення, яке мають наукові дослідження ІПН для шкільної дидактики та поширення історичних знань серед громадськості, вони є й цінністю самою в собі. Однак навіть в обширній статті неможливо дати огляд бодай найважливіших публікацій, тому лише побіжно згадаю тут основну тематику досліджень, а далі увагу зосереджу передовсім на тих публікаціях, які тією чи іншою мірою пов'язані з українською історією чи територією.

Дослідження періоду Другої світової війни зосереджені навколо кількох основних тем: діяльності Польської підпільної держави, репресіях обох окупантів, спрямованих проти польських громадян,

⁴⁵⁷ Напр. комікс «Визволення? 1945» Славоміра Зайончковського та Кшиштофа Вижиговського, у якому змальована історія трьох командирів, героїв підпілля.

⁴⁵⁸ Migawki z przeszłości. Opowieści świadków historii. – Warszawa : IPN, 2010. У виданні надруковано фрагменти праць, що постали в рамках освітнього проекту «Розкажи Тобі про вільну Польщу. Зустрічі молоді зі свідками історії» (з 2007 р.) та історичного конкурсу під цим самим заголовком (з 2002 р.) і фото-конкурсу «Слідами злочину» (організоване Військовим бюро освіти).

спробі підрахунку кількості жертв, Голокості та допомозі польських громадян євреям. Окреме місце займає серед них вивчення (а також слідство у справі) Катинського злочину. Найобширнішим дослідницьким полем є післявоєнний період. На основі збережених архівів вивчається запровадження і функціонування комуністичного режиму з одного боку та громадянський опір – з іншого. Діяльність спецслужб спрямована була проти будь-якої спроби опору чи тільки можливості вчинити таку спробу, а отже проти підпільного визвольного руху 1944–1956 рр., зокрема «проклятих вояків»⁴⁵⁹, католицької Церкви та інших віросповідань, національних меншин⁴⁶⁰, демократичної опозиції, еміграції, творчої інтелігенції, науковців тощо. Дослідження структури апарату спецслужб і його діяльності, спрямованої проти різних прошарків суспільства,

⁴⁵⁹ Йдеться про вояків різних формацій, зокрема Національних збройних сил (NSZ) та Свободи і незалежності (WiN), що боролися проти комуністичної влади після 1944 року. Сформулювання «*żołnierze wyklęci*» як спільна назва для зорганізованих форм опору пов'язана з тим, що комуністична влада боролася з ними і з пам'яттю про них щонайжорстокішими методами.

⁴⁶⁰ Окрему увагу істориків притягали злочини проти польських громадян – членів етнічних меншин. Однією з перших публікацій були «Депортації мешканців Верхньої Сілезії до СРСР у 1945». Ця тема протягом кількадесяти років була відсутньою у польській історіографії. Дотепер історики не можуть назвати приблизного бодай числа слізейців, депортованих до СРСР як «німців» (насправді – сілезійців, які внаслідок нацистського законодавства стали примусовими «фольксдойчами»). Частина із них із традиційного шахтарського регіону потрапила на Донбас, інші – в Казахстан, Киргїзію, на Урал, в Мурманськ. Працювали вони, відбудовуючи шахти, металургічні комбінати, у кар'єрах та на лісоповалах. Були вони безкоштовною – часто дуже кваліфікованою робочою силою, «живим інвентарем», частиною воєнних трофеїв СРСР. Доля їхня тим більш трагічна, що не цікавилися нею ані польська, ані німецька влада. Між іншим, в українських архівах, зокрема в Державному департаменті у справах виконання покарань збереглися, деякі документи, переважно з Луганської та Донецької областей. У польських архівах збереглися рідкісні записки, які були видані книжкою «З проклятого раю» (*Z przeklętego rajy. Zapiski Górnślązaków deportowanych w 1945 r. do ZSRS*, oprac. K. Banaś, S. Rosenbaum, Katowice 2009).

нараховують уже десятки томів, причому – завдяки територіальним відділам ІПН – пізнаємо не тільки акції, які мали значення для всієї Польщі, але також місцевого значення.

Завдяки цим дослідженням стали можливі видання енциклопедичного характеру, зокрема біографічні словники⁴⁶¹, довідники⁴⁶², атласи⁴⁶³. З'являються також синтети, чого прикладом дослідження Єжи Ейслера⁴⁶⁴, у якому автор представив зламні у польській повоєнній історії події: робітниче повстання у червні

⁴⁶¹ Пор. напр. *Konspiracja i opór społeczny w Polsce 1944–1956. Słownik biograficzny*. – Т. 1–4. – Kraków–Warszawa–Wrocław, 2006–2009. Видання вміщує біографії тих людей, які не змирилися з поневоленням і продовжували боротьбу за незалежність за найбільш несприятливих обставин. Словник дозволяє збагнути, який був масштаб опору.

⁴⁶² Пор. напр. *Czekiści. Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego 1944–1989*, pod red. Krzysztofa Persaka i Łukasza Kamińskiego. – Warszawa, 2010. Довідник підготовлений міжнародним колективом авторів і дає основну інформацію про діяльність комуністичних служб, а також синтетичні довідки про виникнення, організацію, методи та напрями діяльності служби безпеки у різних країнах Східної Європи, для яких організаційним зразком було ЧК, а зразком особистості – Фелікс Едмундович Дзержинський.

⁴⁶³ *Atlas polskiego podziemia niepodległościowego 1944–1956*, red. Rafał Wnuk, Sławomir Poleszak, Agnieszka Jaczyńska, Magdalena Śladecka. – Warszawa–Lublin, 2007. Це своєрідний підсумок досліджень польського національно-визвольного руху післявоєнного періоду. Атлас національного підпілля 1944–1956 рр., підготовлений люблінським колективом; у ньому представлено структури та територію діяльності підпільних організацій після війни. Автори за початковий момент визнали січень 1944 року, коли почався наступ Червоної армії на землі Другої Речі посполитої. Кінцевим моментом діяльності підпілля став грудень 1956 року, коли на хвилі політичних змін у жовтні 1956 року з підпілля вийшло багато учасників руху. Для повноти картини автори «Атласу» представили також постаті, хто ще у 1960-тих перебував у підпіллі. Офіційна пропаганда нав'язувала тезу, що значна більшість поляків підтримала нову комуністичну владу. У комуністичній версії історії підпільна визвольна боротьба висвітлювалась як ворожа інтересам Польщі, а її учасники зображались як зрадники, фашисти, реакціонери.

⁴⁶⁴ Jerzy Eisler, «Polskie miesiące», czyli kryzys(y) w PRL. – Warszawa, 2008 (seria «Monografie», t. 47).

1956 р., зміна влади у жовтні 1956 р., протести інтелігенції з березня 1968 р. (та антисемітська кампанія, яка за цим послідувала)⁴⁶⁵, участь у придушенні Празької весни у серпні 1968 р., робітничий протест і їхній розстріл в грудні 1970 р., страйки з червня 1976 р. і створення Комітету захисту робітників, виникнення «Солідарності» у серпні 1980 та запровадження воєнного стану у грудні 1981 р. В аналізі автора – на відміну від переважно апологетичної інтерпретації «польських місяців» як прояву духа опору – чимало уваги присвячено ролі провокації спецслужб у цих подіях.

Польсько-українські взаємини у дослідженнях ПН

Ще до заснування ПН була започаткована співпраця архівістів архіву Міністерства внутрішніх справ та адміністрації Республіки Польща та Галузевого державного архіву СБУ, у межах якої надруковано томи документів, у яких висвітлено боротьбу радянських спецслужб з польським підпіллям. Після створення ПН видавнича співпраця продовжувалася, а з 2007 року поширилася на іншу проблематику, завдяки чому з'явилися й документи про антипольську операцію НКВД в рамках Великого терору (2010 р.)⁴⁶⁶, а також два томи (польсько-українськомовний та англомовний), присвячені Великому Голоду 1932–1933⁴⁶⁷.

Видавничий доробок у співпраці з українськими партнерами нараховує сьогодні вісім томів (дотепер вийшло 12 книг), у яких вміщено тисячі документів з польських та українських архівів, які висвітлюють історію найскладнішого у взаєминах наших народів періоду 1930–1940-х рр. Редакторами томів були від української сторони між інших Юрій Шаповал, Петро Кулаковський та Сергій Кокін, а з польської сторони між інших найбільш

⁴⁶⁵ Цій темі Ейслер присвятив окрему монографію (Jerzy Eisler, *Polski rok 1968*, Warszawa 2006), у якій поставив тезу, що поняття «березень 1968 р.» включає у себе не тільки різні явища, але й протилежні течії громадського руху.

⁴⁶⁶ *Wielki Terror: operacja polska 1937–1938*, oprac. zbiorowe (m.in. J.Bednarek, J.Szapował). – Warszawa – Kijów, 2010 (cz. 1 i 2).

⁴⁶⁷ *Wielki Głód na Ukrainie 1932–1933*, oprac. Zbiorowe. – Warszawa – Kijów, 2008; *Holodomor. The Great Famine in Ukraine 1932 – 1933*. – Warsaw – Kiev, 2009

відомий дослідник польсько-українських стосунків під час Другої світової війни, Гжегож Мотика.

Видання були двомовними, завдяки чому могли потрапити до широкого кола зацікавлених, не лише до спеціалістів. Науковці не уникали найбільш важливих питань, себто антипольської акції на Волині та в Галичині, проведеної загонами УПА у 1943–1944 р., та антиукраїнських акцій польської самооборони⁴⁶⁸, а також «Акції Вісла» 1947 рр.⁴⁶⁹ – примусового виселення українців з південно-східної частини ПНР на західні та північні землі.

Польсько-українським взаєминам присвячено – крім багатотомної документальної серії – чимало наукових конференцій та публікацій, а також науково-популярних видань. Їхнім організатором і редактором був до 2006 року згаданий уже Гжегож Мотика⁴⁷⁰. Виставка, присвячена польсько-українським взаєминам 1939–1947 рр., підготовлена під керівництвом цього історика протягом першого року існування люблінського підрозділу ПНН, належала до найбільш «задіяних» з-поміж виставок усіх відділів ПНН. Її український варіант презентували в Києві 2008 року. За виставкою послідувало видання, адресоване до вчителів та учнів. Цей же колектив був співавтором виставки «Львів 1939–1941»⁴⁷¹. Це був унікальний захід, оскільки уперше поза межами Польщі представлена була виставка, яка була результатом спільної роботи польських та українських істориків, які прагнули поєднати різні точки зору на національну історію.

⁴⁶⁸ Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945, cz. 1–2, oprac. nauk. G. Motyka, J. Szapował. – Warszawa–Kijów, 2005, 1512 s. (seria «Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych», t. 4).

⁴⁶⁹ Akcja «Wisła» 1947, red. W. Chudzik, Z. Gajowniczek, M. Majewski, J. Tucholski i inni. – Warszawa–Kijów, 2006.

⁴⁷⁰ Йдеться, зокрема, про конференції: «Антипольська акція ОУН–УПА 1943–1944, Люблін 24–25.05.2001 та Спецслужби ПНР та Чехо-Словаччини щодо українців (Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców (1945–1989). Z warsztatów badawczych, pod red. Grzegorza Motyki. – Warszawa, 2005.

⁴⁷¹ Виставка відбулася у липні 2010 року на Площі Ринок у Львові. Її авторами були Маріуш Зайончковський та Олег Павлишин.

Паралельно зі співпрацею польських та українських дослідників та архівістів, ІІН включився у діалог польських та українських істориків. Зроблено було спробу вийти поза межі «важких питань», себто конфлікту під час Другої світової війни, і поширити часові і тематичні рамки дискусії та збагатити форми співпраці. Зміна настанови полягала у розширенні контексту, в якому розглядатимуться польсько-українські взаємини, і зміщенню акцентів – з винятково болючих та контроверсійних питань перейти також і до прикладів взаємного порозуміння. Найголовнішою метою цього задуму було показати спільноту долі обох націй. Трагедія у Смоленську 10 квітня 2010 р. – смерть голови ІІН Януша Куртики, а також несприятливий політичний клімат призупинили цей процес.

В ІІН проводилися дослідження, які безпосередньо стосувалися українських земель – зокрема польського національно-визвольного руху в Галичині та на Волині, а також польсько-українських взаємин під час війни. Окреме місце займають публікації, що стосуються післявоєнного періоду – боротьби з українським підпіллям та інвігіляції української меншини в ПНР.

Однією з найцікавіших монографій, присвячених рухові опору на територіях Речі Посполитої, захоплених СРСР 1939 року, є монографія люблінського історика Рафала Внука «За першого радянця»⁴⁷². Це перша спроба узагальнення дотеперішніх досліджень польського підпільного руху на територіях, що традиційна польська історіографія визначає як «Східні Креси». Автор представив трагічну історію боротьби тих, хто не змирився з втратою незалежності – різні способи боротьби та спротиву, а також методи розпрацювання, застосовані НКВД. Чимало уваги присвячено підпіллю на території Галичини і Волині, зокрема першим організаціям: Спілька збройної боротьби ZWZ-1, ZWZ-2, Революційна спілка самостійності та свободи, Волинська спілка селянської молоді (WZWM). Особливий інтерес викликають раніше не висвітлені істориками Другої світової війни сторінки: проникнення

⁴⁷² Rafał Wnuk, «За pierwszego Sowietą». Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939 – czerwiec 1941). – Warszawa, 2007, (seria «Monografie», t. 34).

у ці структури агентури НКВД та завербування деяких членів цих організацій. Уперше так широко досліджено спроби налагодження контактів з українцями⁴⁷³, а навіть підпільними організаціями, зокрема ОУН⁴⁷⁴.

Всупереч прийнятому поглядові про домінування ворожості у польсько-українських взаєминах 1939–1941 рр. і неможливості будь-якої співпраці, Рафал Внук доводить, що спроби порозуміння та співпраці тривали з осені 1939 р. аж до початку німецько-радянської війни у 1941 році, при чому вони не обмежувалися до території Галичини та Волині. З цього погляду надзвичайно цікавими видаються ті свідчення, в яких відображено польські контакти з київськими підпільниками⁴⁷⁵. Книжка Внука є, отже, спробою не лише підсумку, але й переоцінки деяких тверджень щодо діяльності підпілля на окупованій СРСР території східних земель Речі Посполитої.

Прикладом публікації, яка висвітлює трагічні сторінки спільної історії є «Кресова книга Праведників 1939–1945 рр. Про українців, які рятували поляків від знищення ОУН–УПА»⁴⁷⁶.

⁴⁷³ Різні конспіраційні організації шукали порозуміння за посередництвом митрополита Андрея Шептицького. Зокрема, покази Владислави Пеховської свідчать про те, що розмови велися не лише про тактику спільної боротьби, але й на суто політичні теми, зокрема й такі вразливі, як справа майбутніх кордонів – і це попри дуже стримане ставлення еміграційного уряду до контактів з українцями. *Polskie podziemie na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi*. – Warszawa – Moskwa, Rytm, 2001, *Protokół przesłuchania Piechowskiej...* – S. 1105 (цит. за Рафалом Внуком).

⁴⁷⁴ Напр., З. Румель з Волинської спілки, згідно з показами арештованого учасника цієї підпільної організації, вважав, що співпрацю слід спирати на ОУН попри те, що головною метою її діяльності було відокремлення українських земель від Речі Посполитої.

⁴⁷⁵ Рафал Внук наводить покази з протоколу допиту Миколи Миронича, керівника департаменту преси та пропаганди ZWZ-1, людини, яка була шефом контррозвідки в армії УНР (AIPN 177/7 (UI/6/F), *Protokół przesłuchania Mikołaja Mironowicza z 11 kwietnia 1940 r.*, k. 33–34).

⁴⁷⁶ *Kresowa księga sprawiedliwych 1939–1945. O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA*, opracował Romuald Niedzielko. – Warszawa, 2007 (seria: «*Studia i materiały*»), t. 12)

Книжка підготовлена за зразком документальних досліджень, присвячених полякам, які рятували євреїв під час війни. Увага упорядника зосереджена на кривавих подіях у населених пунктах Волинського, Поліського, Тернопільського, Львівського, Станіславівського, Люблінського та Жешівського воєводств, під час яких загинуло близько 100 тисяч поляків. Частина мешканців цих місцевостей врятували українські сусіди. На основі спогадів врятованих поляків збережено пам'ять про понад 1300 осіб (деякі залишаються, на жаль, анонімними).

Репресії проти української національної меншини в ПНР стали предметом кількох публікацій, опертих на джерелах спецслужб⁴⁷⁷. На окрему увагу заслуговує дослідження гданського історика Ігора Галагіди, присвячене отцю Василю Гринику, першому душпастиреві виселених в «Акції Вісла» українців – греко-католиків⁴⁷⁸. Отець Гриник до війни близько співпрацював з перемиським єпископом Йосафатом Коциловським. Після того, як владика Коциловський, відмовивши приєднатися до православної церкви, помер в тюрмі під Києвом 1947 р. (під час візиту папи Івана Павла II 27 червня 2001 р. проголосив о. Коциловського блаженним), отець Гриник потрапив у безпосереднє коло зацікавлення спецслужб. Отця Гриника заарештували 1954 р. за спроби інформувати Ватикан про становище доховенства та мирян після ліквідації Греко-католицької Церкви.

Внесок ІПН у дослідження історії Польщі ХХ століття

Якщо спробувати підсумувати науковий доробок ІПН, можна звернути увагу на кількість різноманітних публікацій, яка

⁴⁷⁷ Igor Hałagida, *Prowokacja «Zenona»*. Geneza, przebieg i skutki operacji MBP o kryptonimie «C-1» przeciwko banderowskiej frakcji OUN i wywiadowi brytyjskiemu (1950–1954). – Warszawa, 2005; Jarosław Syrynyk, *Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne (1956–1990)*. – Wrocław, 2008; Jarosław Syrynyk, *Zagadnienia ukraińskie w powiecie lubińskim (1947–1989) (zeszyty lubińskie nr 11)*. – Lubin–Wrocław, 2007; Jarosław Syrynyk, *Ludność ukraińska na Dolnym Śląsku (1945–1989)*. – Wrocław, 2007.

⁴⁷⁸ Igor Hałagida, «Szpieg Watykanu». Kapłan grekokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896–1977), Warszawa 2008 (seria «Monografie», t. 41). Важливим додатком до книжки є добірка документів спецслужб про ув'язнення, слідство та процес священика.

по-справжньому імпонує. Близько ста монографій, півсотні публікацій джерел, майже стільки ж післяконференційних книжок. А крім того – словники, «Атлас підпілля», дидактичні посібники та відео-матеріали, альбоми, виставки, кілька періодичних видань, у тому числі і популяризаторських, нарешті й додатки до щоденної преси. Практично кожен із періодів півстолітньої історії, яка згідно зі статутними цілями є предметом вивчення і діяльності ІПН, знайшов своє відображення у численних публікаціях. Попри те, що довоєнна історія формально не є предметом діяльності ІПН, міжвоєнний період (1918–1939 рр.), а також боротьба за створення незалежної держави також опинялися у полі зору дослідників і популяризаторів.

Незважаючи на досягнення у науковій та освітній діяльності, і керівництво ІПН, і його працівники, неодноразово були об'єктом публічної, іноді нищівної критики. Глибинною причиною були, вочевидь, громадські функції, покладені законом на ІПН. Ця суперечність поміж двома іпостасями: публічною активністю та науковою ретельністю, – не мусить призводити до нерозв'язного конфлікту. Прихильники свободи наукових досліджень не обов'язково мають боротися із втручанням держави в цю сферу, адже до прерогатив державної політики належить, зокрема, освітня політика.

Подібно й політика історичної пам'яті не приречена на те, щоб роз'єднувати суспільство, а різні національні пам'яті не мусять бути конкурентами до першості у міжнародних змаганнях («іграх із пам'яттю», як це назвав Жорж Мінк). Дезінтеграційний потенціал політики історичної пам'яті не становить загрози, якщо та чи інша сторона не намагається здобути монополію на істину, інакше кажучи – допоки існує плюралізм у громадському житті та різні учасники дебати грають за правилами, а не з правилами.

2.10. Політика повернення історичної пам'яті в Іспанії. Каталонська модель

Забуття, я навіть сказав би, історична помилка є суттєвим фактором формування нації; тому поступ історичних студій часто загрожує національній ідентичності (...). Суть нації полягає в тому, що у всіх індивідів багато спільного, але також і в тому, що вони багато про що забули.

Ернест Ренан⁴⁷⁹

Ця низка думок Ренана, французького історика та філософа XIX ст., лише на перший погляд може здаватися неадекватною до тексту, завданням якого є ознайомлення з темою реалізованої віднедавна в Іспанії історичної політики, зокрема, її новаторських підходів, що запроваджуються у Каталонії. Проте вона виявиться надзвичайно влучною, якщо ми спиратимемося на знахідки, почерпнуті з робіт Тоні Джадта. Виходячи з того, що лад післявоєнної Європи *було побудовано на зумисно сфальшованій пам'яті*, він дійшов висновку, що з 1989 року його формують у свою чергу, *на компенсаційному надлишку пам'яті: інституціоналізоване публічне згадування як сам фундамент колективної ідентичності*. І хоча Джадт погоджувався з тим, що *певний ступінь замовчування, навіть забування, є умовою громадянського здоров'я*, він підкреслював також, що для позитивного сприйняття цього «відкидання» у сфері пам'яті необхідним є попереднє пам'ятання⁴⁸⁰.

Саме так і почали робити в Іспанії майже через тридцять п'ять років після смерті Франсіско Франко⁴⁸¹. Далі я наведу причини,

⁴⁷⁹ Цит. за.: T. Judt, *Z domu zmarłych. Esej o współczesnej pamięci europejskiej* [w:] Idem, *Powojnie. Historia Europy od roku 1945*, Poznań 2010, s. 933.

⁴⁸⁰ Ibidem. S. 964.

⁴⁸¹ У тому ж дусі, що й Тоні Джадт, але стосовно Іспанії писав Альберто Рейг Тапіа: «Час загоює всі рани». Це, безперечно, правда, і так само станеться з фізичними та психічними ранами, спричиненими громадянською війною. Для цього необхідним є забуття, але, як ми вже неодноразово повторювали, забуття можливе лише після докладного історіографічного вивчення – наскільки це буде можливо – і повного засвоєння історичної пам'яті громадянської війни, яка сприятиме консолідації нашої демократичної політичної культури. Див.: A. Reig Tapia, *Memoria de la Guerra Civil. Los mitos de la tribu*, Madrid 1999, P. 363; idem, *La Cruzada de 1936: mito y memoria*, Madrid 2006.

через які останнім часом уряди Іспанії та Каталонії розпочали дії, більш або менш вдало названі «відновленням історичної пам'яті». Мене особливо цікавитиме обґрунтування методів здійснення цієї політики, насамперед з урахуванням того, що вона викликала бурхливі політичні, академічні та суспільні дебати і широко висвітлювалася у засобах масової інформації. Ця дискусія відома під назвою «битви за пам'ять».

Війна, диктатура та зміни. Нез'ясоване минуле

Потрясіння, які торкнулися всієї Європи у ХХ ст., в Іспанії мали власну специфіку. Військовий переворот генерала Франко, спрямований проти демократичного уряду Другої Іспанської республіки (що з'явилася 1931 року), а згодом Громадянська війна 1936–1939 років стали прелюдією міжнародного конфлікту⁴⁸². Стратегія заколотників базувалася на фізичному знищенні ворога, що продовжувалося також протягом сорока років після перемоги. Реакцією на дії франкістів була діяльність лівацьких рухів, об'єднаних у республіканському русі. Цей рух викликав нечувану і неконтрольовану республіканським урядом хвилю насильства по відношенню до прихильників правих сил і духовенства, у тому числі на територіях, не охоплених бойовими діями⁴⁸³. Тобто ми мали справу з протистоянням, яке призвело до величезної кількості жертв. Після нього настав довгий період диктаторського

⁴⁸² Дискусія щодо характеру Громадянської війни в Іспанії досі залишається відкритою. Варто згадати, хоча б з огляду на протилежність висловлюваних точок зору, статті двох авторитетів у цій царині, що з'явилися недавно у різних ЗМІ: S. Juliá, *Duelo por la República Española*, «El País» (25 VI 2010), http://www.elpais.com/articulo/opinion/Duelo/Republica/Espanola/elpepiopi/20100625elpepiopi_11/Tes; J. Fontana, *Julio de 1936*, «Sin permiso» (04 VII 2010), <http://www.sinpermiso.info/textos/index.php?id=3454>.

⁴⁸³ Багато хто поразку Республіки інтерпретує як наслідок революції та відсутності міжнародного втручання. Аналіз цього питання у: R. Fraser, *Història i memoria dels vençuts. L'impacte internacional sobre la derrota de la Guerra Civil*, «L'Avenç» 2009. N 342. P. 29–35. Англійський історик є також автором новаторської, важливої праці: *Recuérdalo tú y recuérdalo a los otros. Historia oral de la guerra civil española*. – Barcelona 1979. Вступ до теми конфлікту у Каталонії пропонує: J. L. Martín Ramos, *Memòria, història i demagògia. La doctrina dels Dos dimonis a Catalunya*, «L'Avenç». – 2010. – N 359. – P. 37–43.

режиму⁴⁸⁴, що тривав аж до смерті вождя 1975 року і початку демократичних перетворень, які підсумку призвели до проголошення Конституції 1978 року.

Може здаватися, що протягом останнього тридцятиріччя уряди як правого, так і лівого спрямування, як Іспанії, так і Каталонської автономії, повинні були випрацювати ефективну політику, спрямовану на визнання жертв обох сторін та національне примирення. Вона стала би, безперечно, інструментом зміцнення демократичної системи. Але цього не сталося. Одне з перших політичних рішень із цього питання було прийнято лише 20 листопада 2002 року (у 27-му річницю смерті Франко), коли Конституційна комісія Конгресу депутатів ухвалила декларацію про моральну компенсацію на користь осіб, репресованих франкістським режимом за боротьбу за свободу і демократію⁴⁸⁵. Ненабагато раніше, у квітні того ж року, Каталонське товариство колишніх політичних в'язнів

⁴⁸⁴ Кількісні дані ненадійні, а ті, які є у нашому розпорядженні, постійно коригуються істориками. Однак вважається, що репресії у період Громадянської війни торкнулися 200 тис. осіб. Із цього близько 70 тис. осіб було вбито у республіканській зоні та близько 100 тис. – у повстанській зоні. До цього треба додати близько 50 тис. убитих у результаті франкістських репресій після Громадянської війни. Див.: S. Juliá, *Víctimas de la guerra civil*, Madrid 1999; J. Casaova (coord.), *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco*, Barcelona 2002. Каталонія, яка залишилася вірною Республіці, стала місцем кількох найкривавіших битв, що відбулися у ході конфлікту, а в останні місяці бойових дій через її територію у напрямку Франції йшли сотні тисяч вигнанців. Див.: J. M. Solé, J. Villarroya, *La repressió a la retaguarda de Catalunya (1936–1939)*. – Barcelona 1990.

⁴⁸⁵ Декларація передбачала, що ніхто не може, як це мало місце у минулому, вважати себе легітимним носієм права на застосування насильства з метою нав'язати іншим свої політичні переконання і встановити тоталітарний режим, що суперечить свободі та гідності всіх громадян. Такі дії заслуговують на покарання та осуд з боку демократичного суспільства». Правляча тоді Народна партія (*Partido Popular*) узгодила зміст декларації з іншими парламентськими силами. Див.: «Boletín Oficial de las Cortes Generales» 2002. – N 448 (http://www.congreso.es/public_oficiales/L7/CONG/BOCG/D/D_448.PDF).

(*Asociación Catalana de Expresos Políticos*) у Барселоні, організація, що об'єднує численні і надзвичайно активні каталонські інституції публічної пам'яті, звернулася до влади з петицією, наполягаючи на необхідності здійснення належних заходів, *щоби пам'ять і досвід боротьби за свободу були включені до системи освіти майбутніх поколінь.*

Отже, обґрунтованим є питання, чому мало пройти аж стільки часу, перш ніж центральний та автономний уряди зайнялися справою правового врегулювання збереження і поширення пам'яті про період війни та диктатури у публічній сфері? І чому ця тема, порушена у багатьох інших країнах значно раніше, ніж в Іспанії, викликала таку бурхливу полеміку, і навіть певні сумніви щодо необхідності визнання прав жертв. Що стосується проблеми колективної пам'яті в Іспанії, з'являється черговий сумнів: у період диктатури жертв репресій, вчинених республіканцями, було ідентифіковано і публічно вшановано, у той час як жертв протилежного табору прирекли на забуття. Цей факт ускладнює оцінку їх чисельності, і навіть – у деяких випадках – встановлення місць поховань та ідентифікацію. Слід підкреслити: обов'язком демократичної системи є вшанування пам'яті всіх жертв, хоча – як зазначає Франсіско Еспіноса – жертви з правих сил, *на щастя для них самих і для їх сімей, не вимагають такої ж уваги, оскільки диктатура вже про них подбала*, завдяки чому вони могли стати суб'єктом дискурсу, який тривав від початку воєнного конфлікту⁴⁸⁶. *Для зцементування і легітимізації влади та надання їй сенсу, з 18 липня 1936 року, безпосередньо і посередньо застосовувався вибірковий підхід до пам'яті про Громадянську війну. Це робилося за допомогою таких простих прийомів, як відзначення відповідних дат, вшановування пам'яті про певні місця*

⁴⁸⁶ F. Espinosa, De saturaciones y olvidos. Reflexiones entorno a un pasado que no puede pasar, «Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea» 2007, N 7 (<http://www.hispanianova.rediris.es>). Слова Ф. Еспіноси співзвучні спогадам психіатра франкістського спрямування, Карлоса Кастілья дель Піно: «У мовчанні переможця прихований страх стосовно того, що залишиться у його власній пам'яті та в пам'яті інших». C. Castilla, Los silencios del franquismo, «La Vanguardia» [«Culturas»] (1. VI. 2005).

та певних людей періоду війни⁴⁸⁷, при одночасній послідовній відсутності згадок про пам'ять про репресованих осіб. Хосе Марія Руїс-Варгас, дослідник психології пам'яті, у своєму аналізі травми та пам'яті Громадянської війни і диктатури показав, що слід відштовхуватись від нижченаведеного висновку:

Усі жертви насильства страждають подвійно. Страждають через фізичну кривду, заподіяну гнобителями, і через психологічні тортури, спричинені необхідністю її збереження у пам'яті. Це підступна і жорстока спадщина усіх фашизмів: пам'ять назавжди отруєно присутністю катів. Безліч жертв військового перевороту 1936 року і франкістської диктатури були приречені до життя у мовчанні, поруч зі своїми мучителями, без можливості розповісти про свій біль, змушені приховувати свої спогади, у той час як їхні гнобителі плекали даремні надії, що час остаточно зітре пам'ять про те, чого інші знати не повинні. Але ми занадто слабо знаємо нашу пам'ять, і насильство на її території виявляється марним⁴⁸⁸.

З огляду на те, що так звана битва за пам'ять велася також в інших європейських країнах (наприклад, ревізія історії нацизму чи радянської окупації), проведення дискусії, що розгорнулася в

⁴⁸⁷ J. Cuesta, La odisea de la memoria. Historia de la memoria en España. Siglo XX, Madrid 2008, P. 435. Авторка зазначає, що з часом тема війни втратила актуальність, її замінили підкреслюванням здобутків диктатури і самого диктатора. Натомість Палома Агілар диференціює ці два феномени: по відношенню до першого говорить про «легітимізацію початкового періоду», а до другого – про «легітимізацію армії». Див.: P. Aguilar, Memoria y olvido de la Guerra Civil Española, Madrid 1996, P. 68–74; S. Juliá, Memoria de la guerra y del franquismo, Madryt 2007; G. Ranzato, El pasado de bronce. La herencia de la guerra civil en la España democrática, Barcelona 2007; J. Aróstegui, F. Godicheau (eds.), Guerra civil. Mito y Memoria, Madrid 2006.

⁴⁸⁸ J. M. Ruiz-Vargas, Trauma y memoria de la Guerra Civil y de la dictadura franquista, «Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea» 2006, N 6 (<http://www.hispanianova.rediris.es>). Див.: A. Miñarro, T. Morandi, Trauma psíquico y transmisión intergeneracional. Efectos psíquicos de la Guerra del 36, la posguerra. La dictadura y la transición en los ciudadanos de Cataluña, en R. Vinyes (ed.), El estado y la memoria. Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la Historia, Barcelona 2009, P. 441–466.

Іспанії, мало б бути легшим⁴⁸⁹. Як зазначає Андрес Альберто Скаліола, процес, який пережили західні суспільства, довів існування кількох загальних закономірностей, таких як, по-перше, «вибух пам'яті», закоріненій у минулому, оскільки її бракує у теперішньому «плинному суспільстві» (відома метафора Зигмунта Баумана), і, по-друге, зміцнення «парадигми прав людини» у зв'язку з появою дефініції злочину проти людства та інших йому подібних. Перша з них активізує як колективну пам'ять про недавнє минуле, так і її учасників. Друга спрямовує цю пам'ять на вимоги щодо репарацій та реабілітації жертв, тим самим відкриваючи нові сфери дискусії⁴⁹⁰.

Імовірно, у кожного суспільства є своя власна специфіка, яка впливає на його політичне життя і пов'язані з ним події. У випадку Іспанії та Каталонії вона полягає у: моделі демократичних перетворень, сил громадського тиску у питаннях відновлення пам'яті, характері громадянського суспільства, переконаннях і відповідальності різних правлячих політичних груп, методи самих репресій і часі, який минув після тих подій. Це лише деякі питання, однак вони можуть прояснити багато аспектів, пов'язаних із сучасною історичною політикою в Іспанії.

Від заперечування до відродження. Державна історична політика

Вважається, що підхід до питання історичної пам'яті в Іспанії еволюціонував протягом чотирьох етапів: «заперечування пам'яті»

⁴⁸⁹ Порівняння проблеми пам'яті в Іспанії та Німеччині – див.: I. Olmos, N. Keiholz-Rühle (eds.), *La cultura de la memoria. La memoria histórica en España y Alemania*, Madrid 2009. Порівняльний аспект є також темою праці: P. Aguilar, *Políticas de la memoria y memorias de la política. El caso español en perspectiva comparada*, Madrid 2008. Цікавим видається аналіз національних наративів у пострадянському просторі: Т. Zhurzhenko, *The geopolitics of memory*, доступний на веб-сайті www.eurozine.com (10 V 2007). Аналіз проблеми пам'яті у політиці та у соціальній комунікації у латиноамериканських країнах, країнах Східної Європи, а також Іспанії – див.: A. Barahona, P. Aguilar, C. González (eds.), *Las políticas hacia el pasado. Juicios, depuraciones, perdón y olvido en las nuevas democracias*, Madrid 2002; *El estado y la memoria...*

⁴⁹⁰ A. Scagliola, *Cambio en las políticas públicas de la memoria en Cataluña: el pasado como problema*, «Entelequia. Revista Interdisciplinaria» 2008, N 7, P. 302 (<http://www.eumed.net/entelequia/es.art.php?a=07a18>).

(1936–1977), «політики забуття» (1977–1981), «призупинення пам'яті» (1982–1996) та «відродження пам'яті» (з 1996 року)⁴⁹¹. Причини існування першого етапу здаються очевидними, а пояснення потребують наступні фази – «забуття» і «призупинення». Саме їх наслідком буде «відродження» у середині дев'яностих.

Етап цілеспрямованого «забуття» збігся із періодом так зв. *transición* в Іспанії, тобто процесом демократичних перетворень (1975–1982)⁴⁹². Останніми роками він детально досліджувався та аналізувався. Він також широко критикувався, особливо позиція головних авторів змін, які захворіли на щасливу «амнезію» по відношенню до минулого країни. Незадовго перед конституційним референдумом, 14 жовтня 1977 року, Конгрес депутатів затвердив закон про амністію, який став предметом суперечок між опозицією та захисниками диктатури. Цей момент інтерпретують по-різному. Деякі дослідники вважають його «крапкою над і», яка мала унеможливити висування подальших обвинувачень проти провідників франкізму. Йон Ельстер підкреслює, що *іспанський випадок є єдиним у межах демократичного світу, коли було прийнято одностайне рішення про уникнення національної справедливості*⁴⁹³. Для інших це був прояв відмови антифранкістської опозиції від

⁴⁹¹ Переломною роботою у цій царині наукові кола вважають вже цитовану новаторську книгу Р. Aguilar, *Memoria y olvido...* Вартує уваги також колективна монографія: J. Cuesta (ed.), *Memoria e historia*, «Ayer. Asociación de Historia Contemporánea» 1998, N 32.

⁴⁹² F. Espinosa, *Historia, memoria, olvido: la represión franquista en idem, Contra el olvido. Historia y memoria de la guerra civil*, Barcelona 2006, P. 171–204. Рубежами цього періоду вважаються смерть Франко 1975 року та виборча перемога Іспанської соціалістичної робітничої партії у жовтні 1982 року.

⁴⁹³ J. Elster, *Rendición de cuentas. La justicia transnacional en perspectiva histórica*, Buenos Aires 2006, P. 80. На особливу увагу, з огляду на переплетіння двох аспектів – пам'яті і правосуддя, заслуговують праці: A. Gil, *La justicia de transición en España. De la amnistía a la memoria histórica*, Barcelona 2009; J. A. Martín Pallín, R. Escudero, *Derecho y memoria histórica*, Madrid 2008; M. Capellà, D. Ginard, *Represión política, justicia y reparación. La memoria histórica en perspectiva jurídica (1936–2008)*, Palma 2009.

розрахунків з мучителями. На думку частини експертів, суперечності часто є наслідком незнання всього процесу та багатьох його обставин (таких як: позиція членів власної партії в уряді, політична ситуація басків, особлива роль ЕТА тощо), а автори і прихильники амністії, що ідентифікували себе з антифранкістськими силами, вважали її проголошення довгоочікуваним і остаточним здобутком: воно означало кінець диктатури, навіть якщо це мало свою ціну – треба було змиритися з амністією стосовно франкістських злочинів⁴⁹⁴.

Тут варто навести приклад однієї з порівняно недавніх подій, що набула широкого розголосу. Вона доводить постійну нездатність перебороти в іспанському суспільстві поділи навколо питання пам'яті та визнання прав жертв, попри ухвалення і впровадження у дію в кінці 2007 року закону, що функціонує у колективній свідомості як «закон про історичну пам'ять». Оскільки це питання виходить за межі основної теми наших роздумів, згадаймо лише випадок судді Національної судової колегії Іспанії, Бальтасара Гарсона, проти якого за саму лише спробу дослідження злочинів, скоєних у період франкізму, було ініційовано судовий процес і висунуто звинувачення у порушенні закону. Процес супроводжувався дискусією, частину якої можна назвати щонайменше «вражаючою». Ця дискусія стосувалася правових можливостей відправити під суд високопоставлених франкістів. У той час як одні вважали, що, згідно із законами про амністію, забороняється судити колишню владу, інші це заперечували, посилаючись на міжнародне право у сфері злочинів проти людства⁴⁹⁵.

Повертаючись до основної теми, слід підкреслити, що у перший період перетворень демократичний уряд не був зацікавлений у веденні політики пам'яті, тому можна говорити про її «призупинення»⁴⁹⁶. За

⁴⁹⁴ С. Molinero, P. Ysás, *Amnistía y democracia*, «El País» (5 X 2007).

⁴⁹⁵ Справа викликала широкий міжнародний резонанс. Північноамериканська щоденна газета «The New York Times» навіть присвятила їй цілий номер від 8 квітня 2010 року, даючи йому назву «An injustice in Spain» (http://www.nytimes.com/2010/04/09/opinion/09fri2.html?_r=1).

⁴⁹⁶ Роса Регас, відома письменниця і колишня директорка Національної бібліотеки Іспанії, в акті солідарності з суддею, який мав місце під час зустрічі в Барселонському університеті 20 квітня 2010

неодноразово цитованими словами Хосепа М. Коломера, *чесноти періоду перетворень* перетворились у *вади демократії*⁴⁹⁷, хоча не можна плутати амністію з амнезією.

У вісімдесяті і дев'яності роки багато істориків висловлювалися на тему історії війни та післявоєнного періоду. Тоді було зроблено немало важливих порівнянь і висновків. Проте результати досліджень не вийшли поза рамки академічного дискурсу: як правило, ними не цікавилися ні мас-медіа, ні широкий загал. Згодом ситуація змінилася. На жаль, у кінці дев'яностих

року, підсумувала справу такими словами: псевдопрофспілка «Manos limpias» («Чисті руки») та Іспанська фаланга, партія, замішана у діяннях, за які жертви франкізму вимагають компенсацій і справедливості, привели до звинувачення судді Гарсона, схваленого Верховним судом, і його судитимуть за те, що він відважився дослідити ці злочини. Див.: El olvido es un insulo a la dignidad colectiva, «Sin permiso» (25 IV 2010), <http://www.sinpermiso.info/textos/index.php?id=3272>. Під час цієї ж зустрічі Хосе Марія Мена, колишній прокурор Верховного суду Каталонії, стверджував: ставляться обвинувачення у незастосуванні закону про історичну пам'ять, попри те, що цей закон відповідає судовим, звичайним і надзвичайним процедурам, а також міжнародним договорам та угодам, підписаним Іспанією (Intervención de José María Mena en El acto de solidaridad con Baltazar Garzón en el Paraninfo de la UB), «Sin permiso» (22 IV 2010), <http://www.sinpermiso.info/textos/index.php?id=3262>.

⁴⁹⁷ J. M. Colomer, *La transición a la democracia. El modelo español*, Barcelona 1998, P. 180. На думку Сантоса Хуліа, представника іншого підходу, винятковість і, можливо, неповторність процесу демократичних змін в Іспанії полягала в цілковитому виключенні досвіду війни та диктатури з політичних дебатів, яке, однак, не супроводжувалося змовою мовчання на тему цього минулого. Навпаки, велися дуже детальні дослідження і публікувалися їх результати. Див.: S. Juliá, *Echar al olvido. Memoria y amnistía en la transición*, «Claves de razón práctica» 2003, N 129, P. 129, крім того: idem, *El franquismo: historia y memoria*, «Claves de razón práctica» 2006, N 159, P. 4–13. Цієї ж теми торкається J. Pérez Serrano, *Experiencia histórica y construcción social de las memorias. La transición española a la democracia*, «Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea» 2004, N 3 (<http://publicaciones.ua.es/publica/fichareel.aspx?Cod=15793311RD3>). Випадок Каталонії представлено у праці: M. Rovira, F. Vázquez (eds.), *Polítiques de memoria. La transició a Catalunya*, Barcelona 2004.

досягнення пікового рівня історіографічних досліджень з питання пам'яті про Громадянську війну та диктатуру в іспанських університетах збіглося зі здобуттям впливу ревізійністськими, ультраконсервативними рухами⁴⁹⁸. Їх представники, висловлюючись щодо Другої республіки, Громадянської війни та франкізму, заперечували певні тези. Зрештою, ці рухи розвивалися раніше в інших європейських країнах, і так в Іспанії, як і в Європі викликали цілу серію реакцій з широкою участю засобів масової інформації⁴⁹⁹.

Для розвитку дальших досліджень велике значення мала, без сумніву, діяльність таких об'єднань, як, наприклад, Товариство відновлення історичної пам'яті, організації, що виникла 2000 року⁵⁰⁰. Переломом виявилася екстумация перших колективних поховань у Пріанса-дель-Б'ерсо⁵⁰¹. Тоді почалося формулювання відкритих

⁴⁹⁸ F. Espinosa, *El fenómeno revisionista o los fantasmas de la derecha española*, Badajoz 2005.

⁴⁹⁹ Хуліан Касанова вважає, що з появою нового соціального виміру спогадів (завдяки поколінню внуків, які, вже знаючи результати історичних досліджень на тему жертв Громадянської війни та франкістського насильства, взялися за пошуки правди про замовчуване минуле) відомі журналісти правого спрямування та любителі історії, що їх підтримують, почали діяти у дусі «старої пісні франкістської пропаганди». J. Casanova, *Mentiras convincentes*, «El País» (15 VI 2005). Пор. аналогічну оцінку: A. Elorza, *Vuelve el 36'*, «El País» (17 IX 2005). Подібним чином висловлювався Пол Престон: «Нові пропагандисти Франко, так як їх попередники з сорокових років, представляють Громадянську війну як релігійний, героїчний хрестовий похід проти дикої єврейсько-більшовицько-масонської змови, показуючи переможених у ролі московських бойовиків та кривавих злочинців із садистськими схильностями». P. Preston, *Un Memorial Democrático en Cataluña*, «El País» (24 II 2005).

⁵⁰⁰ В Інтернеті можна знайти широку документацію стосовно діяльності членів цієї організації. Див. також D. Solanilla, *Digitalizant el recors. La memòria de la guerra civil espanyola a Internet*, «L'Avenç. El dret a la memòria» 2006, N 314, P. 36–40. Ширша оцінка діяльності подібних товариств у: *Generaciones y memoria de la represión franquista. Un balance de los movimientos por la memoria*, «Hispania Nova» 2007, N 7 (<http://hispanianova.rediris.es/7/dossier.htm>).

⁵⁰¹ У 2000–2008 роках в Іспанії було проведено екстумацию близько 4 054 людських останків зі 171 масового поховання. Див. «El País» (14 IX

вимог щодо здійснення публічною адміністрацією конкретних кроків з метою відновлення пам'яті, засудження державного перевороту, відшкодувань та вшанування пам'яті жертв.

Уже на початку 2002 року можна було помітити передвісники того, що громадський тиск дає свої результати. Трохи пізніше, 2004 року, було створено Міжвідомчу комісію з вивчення ситуації жертв Громадянської війни та франкізму⁵⁰², рік по тому розпочалася програма допомоги жертвам⁵⁰³, а 2006 рік, на який припадала 70-та річниця початку Громадянської війни, проголошено Роком історичної пам'яті⁵⁰⁴. У липні того ж року Європарламент ухвалив декларацію, що засуджувала державний переворот і військову диктатуру⁵⁰⁵.

Також 2006 року мало місце особливе явище, яке отримало назву «війна шкіл», яке слід інтерпретувати як результат наростання у суспільстві потреби широкого розголошення пережитого досвіду та як чергову конфронтацію пам'яті. Започаткувала «війну» публікація від 17 липня, що з'явилася в одній зі шкіл. У тексті було зібрано спогади і повідомлення про події 1936 року. Протягом наступних тижнів інші школи теж пішли цим шляхом. Усі публікації стосувалися теми франкістських репресій, як під час війни, так і в перші роки після її закінчення⁵⁰⁶. У відповідь

2008). Пор. E. Silva, S. Macías, *Las fosas de Franco. Los republicanos que el dictador dejó en las cunetas*, Madrid 2003.

⁵⁰² Комісію створено на підставі Королівського декрету 1891/2004 від 10 вересня (http://noticias.juridicas.com/base_datos/Admin/rd1891-2004.html).

⁵⁰³ Декрет PRE/3945/2005 від 16 грудня 2005 р., що передбачає право призначення дотацій на діяльність, пов'язану з жертвами Громадянської війни і франкізмом (http://noticias.juridicas.com/base_datos/Admin/o3945-2005-pre.html).

⁵⁰⁴ Закон 24/2006 від 7 липня про проголошення 2006 року Роком історичної пам'яті (http://noticias.juridicas.com/base_datos/Admin/124-2006.html).

⁵⁰⁵ Режим Франко засудила також Постійна комісія Парламентської асамблеї Ради Європи у рішенні, ухваленому в березні 2006 року (http://www.lavanguardia.es/premium/publica/publica?COMPID=51275507325&ID_PAGINA=22088&ID_FORMATO=9&turbourl=false).

⁵⁰⁶ За однією з версій, це була провокація, спрямована на те, щоб викликати кульмінацію болю та інтеграцію людей, які досі були позбав-

консервативна преса мобілізувала вчителів до збору інформації про жертв дій республіканської сторони. Звичайно, цю подію можна вважати несуттєвим епізодом, проте вона є свідченням культурної та особистої трагедії. Крім того, вона показує масштаб проблеми, яку буде важко вирішити у найближчому майбутньому.

Процес «дозрівання» пам'яті повинен завершитися встановленням канону офіційної історичної політики, що базується на центральному та автономному законодавстві. Неодноразово зазначалося, що саме парламенти покликані ухвалювати закони, які регулюють збереження, підтримку, прищеплювання і спрямування пам'яті про певні події. При цьому підкреслювався процес інституціоналізації пам'яті, що, своєю чергою, примушувало до зняття суперечностей між суспільною дискусією та висновками істориків – а, значить, історією, критичною стосовно минулого⁵⁰⁷. Побічним ефектом інституціоналізації минулого було створення «соціальної релігії», що накладала нові обов'язки на державу, такі як конструювання права на встановлення святкових днів (пов'язаних із відзначенням важливих річниць чи подій), побудову пам'ятників, музеїв, вшановування місць пам'яті і визначення обсягу програми шкільної освіти.

Перемога Іспанської соціалістичної робітничої партії на виборах у березні 2004 року дала початок законодавчому процесові, завершеному ухваленням у грудні 2007 року «Закону про визнання, розширення прав і виділення коштів на користь переслідуваних осіб та жертв насильства Громадянської війни і диктатури», який називають законом про історичну пам'ять⁵⁰⁸. З

лені не лише своїх цвинтарів, громади, ідентичності, спільної історії, а й усього людського. I. Fernández de Mata, *In memoriam...esquelas, contra esquelas, y duelos inconclusos de la Guerra Civil*, «Historia, Antropología y Fuentes Orales» 2009, N 42, P. 93–127.

⁵⁰⁷ E. Traverso, *De la memoria i el seu ús crític*, Barcelona 2008, P. 88; idem, *El pasado, instrucciones de uso*. Historia, memoria, política, Madrid 2007.

⁵⁰⁸ Закон не має стислої назви, оскільки у період перетворень уже проводилися заходи з призначення відшкодувань жертвам (безпосередньо їм або їх сім'ям) та повернення матеріальних цінностей партіям і профспілкам. Закон 52/2007 від 6 грудня. Boletín Oficial de Estado [далі – BOE], N 310 (<http://www.boe.es/dias/2007/12/27/pdfs/A53410-53416.pdf>).

моменту опрацювання основного тексту закону були розвинуті пункти щодо: процедури виплати компенсацій, яка стосується померлих осіб або осіб з тілесними ушкодженнями, виниклими у боротьбі за демократію; надання іспанського громадянства членам інтернаціональних бригад та нащадкам іспанських емігрантів. Крім того, було врегульовано процедури визнання жертвами репресій та отримання належного відшкодування. З'явилися також нові правила судових військових архівів. Було створено Документаційний центр пам'яті (*Centro Documental de la Memoria*), змінено порядок виплати допомоги сім'ям, члени яких загинули під час Громадянської війни, та «дітям війни», створено Бюро з питань жертв Громадянської війни та диктатури (*Oficina para las Víctimas de la Guerra Civil y la Dictadura*), прийнято постанови щодо усунення франкістських символів з будинків центральної державної адміністрації та підпорядкованих їй державних органів тощо⁵⁰⁹.

І все ж таки закон про історичну пам'ять став предметом широкої критики. Хосе Альварес Хунко, нинішній завідувач Кафедри історичної пам'яті ХХ століття Мадридського університету Комплутенсе, стверджував, що це розважливий і поміркований закон. Проте його бачення не було занадто поширеним⁵¹⁰. Суперечки з'явилися ще у ході підготовки закону. Уряд, реагуючи на критику, посилався на труднощі з можливим виконанням обіцянок та загрозу «нової дискримінації», яку міг викликати перегляд попередніх судових рішень⁵¹¹. Під час робіт над законом виникла також проблема браку інституції, відповідальної за ве-

⁵⁰⁹ Зміст цієї, а також інших постанов доступний на <http://ley memoria.mjusticia.es/index.html>.

⁵¹⁰ Згаданий історик стверджував, що це не зухвалий, не революційний закон, і він не задовольняє членів товариств історичної пам'яті, які вимагали більшого. Але неможливо було ухвалити інший закон в тодішніх обставинах. Інтерв'ю під назвою «Que no nos den una versión falseada de la Historia», «El País» (14 IX 2008), Р. 6.

⁵¹¹ Огляд правових положень за період від ухвалення закону про амністію до 2006 року в: А. Egado, *La historia y la gestión de la memoria. Apuntes para un balance*, «Historia Nova. Revista de Historia Contemporánea» 2006, N 6 (<http://hispanianova.rediris.es>); Р. Aguilar, *Los debates sobre la memoria histórica*, «Claves de la razón práctica» 2007, N 172, Р. 64–68.

дення політики пам'яті та визначення місцезнаходження й ідентифікацію жертв.

Ухвалений тоді закон для багатьох став спробою втихомирення тієї частини суспільства, яка вимагала моральної справедливості. Прихильники закону вказують на вже прийняті положення і підкреслюють, що ці акти дозволили призначити достатній обсяг коштів на жертв диктатури, полегшити доступ до архівів, визнати вироки франкістських судів незаконними та запровадити послідовну політику стосовно франкістських символів⁵¹².

Різноманіття спогадів у Мережі просторів пам'яті. Демократичний меморіал у Каталонії

У грудні 2000 року парламент Каталонії ухвалив положення стосовно історичної пам'яті, що передбачали *найвищі покарання для винуватців злочинів, переслідувань, варварства і вигнання (...) під час франкістської диктатури*⁵¹³. Метою цих приписів було визнання постраждалими в'язнів франкізму та людей, на яких до того часу не поширювалися державні компенсації. Не справдилися прогнози щодо сум відшкодувань: очікувалося, що буде отримано близько 3000 заяв про компенсацію, у той час як фактично їх надійшло 30000. Крім того, влада Каталонії здійснила кроки з метою повернення документації, захопленої франкістськими силами під час окупації території автономії. Вимоги, спрямовані у бік Мадрида, привели до появи 2002 року громадського руху, інституціоналізованого у так званій «Комісії гідності». 2006 року було створено Форум груп пам'яті Каталонії. Статут Каталонської автономії (прийнятий 1979 року і повторно ухвалений 2006 року) передбачав такі обов'язки у царині пам'яті (§ I, стаття 54):

1. Генералітет (уряд Каталонії) та інші суб'єкти публічної адміністрації зобов'язані ознайомитись з історичною пам'яттю Каталонії та зберігати її як спільне благо, що символізує опір та

⁵¹² C. Molinero, La transición y la «renuncia» a la recuperación de la «memoria democrática», «Journal of Spanish Cultural Studies», N 11, P. 33 (<http://informaworld.com/smpp/content~db=all?content=10.1080/14636201003787626>).

⁵¹³ El Parlamento condena el franquismo y reivindica la memoria de sus víctimas, «El País» (14 XII 2000).

боротьбу за демократичні права і свободи. Для цього вони зобов'язані здійснювати заходи, пов'язані з визнанням постраждалими громадян, що зазнали переслідувань за захист демократії та уряду Каталонії.

2. Генералітет зобов'язаний дбати про те, щоб історична пам'ять стала символом толерантності, демократичних цінностей і визнання осіб, репресованих за свої переконання⁵¹⁴.

Завершення процесу досягнення урядом компромісу у сфері відновлення пам'яті мало символічний характер і відбувалося у 2004–2006 роках. 2004 року уряд Каталонії створив так звану Програму Демократичного меморіалу (*Programa para el Memorial Democrático*). Два роки по тому з'явилася Головна дирекція демократичної пам'яті, завданням якої була побудова нової інституції – Демократичного меморіалу (*Memorial Democrático*). Тоді ж у парламенті Каталонії тривав законодавчий процес, а на території всієї автономії велася широкомасштабна діяльність, спрямована на вшанування пам'яті про боротьбу за демократію.

2005 року визначний британський іспаніст Пол Престон стверджував, що Каталонія – це єдина територія, де мав місце настільки сильний громадський тиск на відновлення суспільної пам'яті, як стосовно реабілітації жертв, розшуку франкістських активістів, так і у сфері поширення інформації про минуле. Таким чином, Каталонія стала ударницею культурної та суспільної політики серед країн Євросоюзу. Британський історик влучно представив також цілі проекту: *Винятковість запроєктованої інституції полягає в її суспільному характері та різносторонній діяльності. Вона не є ані суто академічною, ані черговою не впливовою інституцією. Її завданнями будуть: вшанування пам'яті, поширення того факту, що демократія – це здобуток, досягнутий в результаті важкої боротьби; збереження символів франкізму та антифранкізму; дослідна діяльність, насамперед догляд за погано збереженими джерелами і полегшення доступу до них; просвітницькі функції – для досягнення відповідного рівня суспільно-політичної культури серед громадян, щоби боротися з усіма проявами фашизму, фундаменталізму, расизму та ксенофобії. Проект*

⁵¹⁴ http://www.gecat.cat/generalitat/cat/estatut/titol_1.htm#a54

має величезне значення у поєднанні минулого з теперішнім, оскільки «меморіал, нечутливий до майбутнього, порушуватиме пам'ять про минуле»⁵¹⁵.

Концепцію Демократичного меморіалу було сформульовано вже у проекті, що з'явився у липні 2004 року. Його підготували історики та музеологи, які могли розраховувати на підтримку з боку каталонських організацій пам'яті⁵¹⁶. Рік по тому засновано комісію, що координує правові питання та веде інформаційну політику⁵¹⁷. Меморіал було створено у листопаді 2007 року рішенням парламенту Каталонії⁵¹⁸. Багато хто вважав, що ця ініціатива нівелює обмеження, присутні в загальноіспанському законі про історичну пам'ять⁵¹⁹. Завдання Головної дирекції демократичної пам'яті (відповідальної за створення інституції) були такими:

- надсилання публічним інституціям пропозицій щодо заходів у сфері відновлення демократичної пам'яті;
- підтримка діяльності і співпраці між суспільством та академічними колами на всій території Каталонії;
- кроки у напрямку створення Демократичного меморіалу;

⁵¹⁵ P. Preston, Un Memorial Democrático en Cataluña, «El País» (24 II 2005).

⁵¹⁶ Проект під назвою «Майбутнє для минулого» (Un futuro para el pasado) координували Рікард Віньєс, Монтсеррат Інєста, Франеско Віланова, Манель Ріскес та Лайя Аранс.

⁵¹⁷ Голова Комісії, професор новітньої історії Борха де Рікер зазначав, що до складу Комісії увійшли п'ятнадцять шанованих знавців теми, які сповідують різні політичні та ідеологічні погляди. В. Riquer, Sobre l'oportunitat històrica i moral del Memorial, «Activitat Parlamentària» 2007, N 13, P. 49 (<http://www.raco.cat/index.php/ActivitatParlamentaria/article/view/76508/97260>). Членами Комісії були: Крістіна Бордеріас Мондехар, Манель Х. Борха-Вільель, Хоан Б. Кулья і Клара, Анхель Дуарте і Монсеррат, Монтсеррат Дуч і Плана, Хосеп Фонтана і Ласаро, Монсеррат Інєста і Гонсалес, Конксіта Мір і Курко, Карме Молінеро Руїс, Пол Престон, Борха де Рікер і Перманьєр, Манель Ріскес Корбелья, Анна Сальєс і Бонастре, Антоні Сегура і Мас та Рікард Віньєс і Рібас.

⁵¹⁸ DOGC N 5006, 12 de noviembre de 2007. Закон № 13/2007 від 31 жовтня (http://www10.gencat.cat/drep/binaris/Lei%2013_2007_tcm112-75254.pdf).

⁵¹⁹ Зокрема, E. Traverso, Dret, historia i memoria. Estat de la question, «Quaderns del Memorial Democràtic» 2010, Vol. 1, P. 22.

- участь у суспільних проектах на користь демократичної пам'яті;

- турбота про колишніх політичних в'язнів франкізму;

- розробка процедури, що стосується зниклих осіб та масових поховань;

- відновлення демократичного доробку та Простору пам'яті (визначення місцезнаходження, позначення, збереження місць, важливих для періоду Республіки, війни, репресій та анти-франкістської боротьби);

- встановлення правових підстав для діяльності і співпраця з Консорціумом простору пам'яті про битву на Ебро (COMEBE)⁵²⁰.

Демократичний меморіал – це перший публічний проект з моменту початку перетворень, який служить збереженню пам'яті про демократію. Його місія полягає в запровадженні політики публічної демократичної пам'яті, за яку раніше боролися лише відповідні товариства. Згідно з задумом, ця політика має здійснюватися шляхом ознайомлення з демократичним і конституційним етапом періоду Другої республіки, суспільною та політичною травмою, що виникла внаслідок Громадянської війни та диктатури, рухом опору та боротьбою в ім'я захисту демократичних цінностей у період диктатури і перетворень, які мали безсумнівний вплив на нинішні права громадян і стан демократії⁵²¹. Проте основною функцією інституції залишається вшановування пам'яті, освіта, дослідження, поширення та організація – усе це з метою підвищення рівня суспільної свідомості та рефлексії над демократичними цінностями, необхідних для формування кращого майбутнього⁵²². На думку нинішньої директорки, Демократичний меморіал є інституцією уряду Каталонії, що не підпорядковується жодним політичним, релігійним чи ідеологічним силам. Проте він не залишається байдужим до тих, хто заперечує або порушує

⁵²⁰ J. Guixé, *El Memorial Democràtic y los lugares de la memoria: la recuperación del patrimonio memorial en Cataluña*, «Entelequia» 2008, N 7, P. 219.

⁵²¹ *Ibidem*, P. 218.

⁵²² M. J. Bono, *L'any del Memorial Democràtic de Catalunya*, «L'Avenç» 2006, N 310, P. 51–54. Марія Хесус Боно є директоркою Головної дирекції демократичної пам'яті Департаменту міжінституційних відносин та громадської активності в уряді Каталонії.

гуманітарні права чи робить спроби придушити демократію. Це плюралістична інституція, в якій є місце для різного бачення минулого, яка збирає різні спогади у рамках демократії⁵²³. Демократичний меморіал – це діяльність, що складається з досліджень та локальних проєктів. Заходи Меморіалу охоплюють території від Піренеїв до Ебро, всього понад 170 районів, де ведеться понад 400 проєктів, присвячених історичній пам'яті⁵²⁴.

Встановлення місцезнаходження, позначення та вшанування місць, пов'язаних з історичною пам'яттю, – це наступне важливе завдання інституції (П'єр Нора став автором виразу «місця пам'яті»⁵²⁵). Однією із цілей її створення було пропагування історії живої, присутньої у суспільному житті. Діяльності Меморіалу передував пілотний проєкт (створений завдяки договору між Льейдським університетом та тодішньою Програмою Демократичного меморіалу), координований професором Конксітою Мір⁵²⁶. Здобутий досвід використано згодом для опрацювання Плану дій у Просторах пам'яті⁵²⁷, метою якого була ідентифікація, оцінка

⁵²³ M. Caminal, *Drets humans, democràcia i memòria*, «Quaderns del Memorial Democràtic» 2010, Vol. 1, P. 6.

⁵²⁴ J. Guixé, *Espacios, memoria y territorio, un memorial en red en Cataluña en El estado y la memoria...*, P. 579.

⁵²⁵ *Les Lieux de mémoire*, red. P. Nora, Paris 1984-1986.

⁵²⁶ Ідеться про започаткований у січні 2007 року Plan Piloto para la Localización, Registro y Señalización de los Lugares Emblemáticos de la Guerra Civil (1936-1939), de la Represión Franquista y de la Lucha Antifranquista en las Comarcas de Lleida. До складу групи, крім її керівника Конксіти Мір, увійшли: Хоан Сареєс, Карме Агусті, Хосеп Кальвет та Хорді Креус. Інформацію на тему проєктів, пов'язаних з історичними дослідженнями, спадщиною пам'яті та їх поширенням, можна знайти у Службі історії, документації та спадщини Льейдського університету на веб-сайті: www.servehistoria.udl.cat. Повний огляд діяльності Програми Демократичного меморіалу, академічних кіл, локальних органів та громадських груп презентує С. Мір, J. Calvet, J. Sagués, *Historia, patrimonio y territorio: políticas públicas en el frente del Segre y la frontera pirenaica catalana*, «Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea» 2006, N 6 (<http://hispanianova.rediris.es>).

⁵²⁷ Plan de Actuación de los Espacios de Memorial en Cataluña, Dirección General de la Memoria Democrática (січень 2008). Керівництво та

та розробка адекватних заходів для просування історичної спадщини. Ця спадщина трактується як головне свідчення історії, особливо враховуючи той факт, що у період 1931–1980 років свідчення про минуле не були оточені належною турботою. Нині Меморіал здійснює нагляд за локальними проектами, організуючи і координуючи заходи спільно з представниками університетів, адміністрації, місцевих інституцій, істориками та іншими дослідниками.

З метою чіткого ведення діяльності на місцях Головна дирекція демократичної пам'яті звернулася за французьким та італійським досвідом; було створено так звану Мережу просторів пам'яті, яка займається збором, аналізом та поширенням історичної спадщини. Діяльність Мережі поділено на тематичні групи: простір Другої республіки, простір Громадянської війни, простір кордону і вигнання, простір боротьби з франкізмом та відбудови демократії⁵²⁸. Це сфера, у якій різні учасники проекту (історики, автори спогадів, товариства тощо) позначають і зберігають пам'ять про місця та інші залишки (як матеріального, так і нематеріального характеру) і «приписують» їм колективну чи особисту пам'ять⁵²⁹.

Наступним важливим викликом для інституцій є питання масових поховань. Як уже згадувалося, громади, не об'єднані в

координація досліджень: M. J. Vono, J. Guixé, J. Padró. Робота на місцях та дослідження: J. Sagués, J. Calvet, T. Vidal, R. Conesa, M. Serrano, L. Borges.

⁵²⁸ Кожен з просторів пам'яті складається з менших підгруп. Простір Другої республіки: історичні події, документація, освіта, демократичні, цивільні і громадянські права, соціальна політика; простір Громадянської війни: простір тилу, простір битви на Ебро, простір фронту Сегре, простір фронту Пальяс, міжнародна інтервенція, простір болю – масові поховання та могили; простір кордону і вигнання: шляхи та маршрути вигнання, «El camino de la libertad», франкістські фортифікаційні споруди, фортифікаційні споруди та місця пам'яті Другої світової війни; простір антифранкістської боротьби: франкістські репресії, простір болю – масові поховання та могили, збройний опір, суспільні рухи, робітничий рух, цивільні та громадянські права, студентський рух, політична опозиція тощо (J. Guixé, *Espacios, memoria y...*, P. 584).

⁵²⁹ J. Guixé, *Memorial Democràtic: un patrimoni collectiu en construcció*, «Quaderns del Memorial Democràtic» 2010, Vol. 1, P. 10–14.

організації, здійснювали спроби відкопування ровів з убитими ще перед законодавчими роботами (там, де репресії були найжорстокішими, наприклад, у Б'єрсо, громадські ініціативи були, як правило, сильніші). Слід нагадати, що логіка пам'яті у період диктатури полягала у публічному вшануванні «загиблих за Бога та Вітчизну», у той час як загиблим республіканцям відмовляли навіть у гідному похованні. Навіть більше, у період перетворень теж забули про цих людей. У Каталонії, Андалузії та Країні Басків з'явилися правові положення, що дають можливість відкриття братських могил. 2003 року було створено комісію для ухвалення норм у цій сфері (що сповільнило процес дослідження поховань). Не обійшлося без суперечок, які стосувалися переважно умов та повноважень на відкриття братських могил⁵³⁰.

Слід врахувати те, що на каталонській території значна кількість убитих невідстановлених осіб – це солдати без ідентифікаційних документів, загиблі у зоні фронту, у більшості своїй з обох ворогуючих між собою армій, смерть яких не було зареєстровано, і які були поховані масово (якщо взагалі були поховані). Саме тому, як правило, місця таких братських могил невідомі. З огляду на це досліджувалися лише нечисленні поховання, щодо яких можна було визначити типологію і врахувати історичний контекст, наприклад, стабілізацію фронту на річках Ногера-Пальєреса, Сегре і Ебро, а також відступ республіканських військ у напрямку кордону. На підставі опрацьованих Головною дирекцією та оприлюднених 2008 року мап в одній лише Каталонії було відкрито 179 братських могил (нині ведуться роботи над встановленням місцезнаходження шістдесяти наступних).

Прагнення визначення місць, у яких можна було б віддати шану полеглим (що необов'язково означало ексгумацію)⁵³¹, сприяло

⁵³⁰ J. M. Muñoz, *Exhumació o excavació?*, dossier: Fosses comunes. La memoria soterrada, «L'Avenç» 2005, N 299, P. 20–21.

⁵³¹ G. Barnosell, *La històrica aplicada a la acultura democràtica*, «L'Avenç» 2010, N 355, P. 50–51. Опис найновіших подій, пов'язаних із братськими могилами та франкістською символікою: Q. Solé, *Els morts clandestins. Les fosses comunes de la Guerra Civil a Catalunya (1936–1939)*, Catarroja-Barcelona 2008; *Fosses comunes i simbologia franquista*, red. A. Segura, A. Mayo, A. Solé, Catarroja-Barcelona 2009.

ухваленню у червні 2009 року закону про «визначення місцезнаходження та ідентифікацію осіб, зниклих безвісти під час Громадянської війни та франкістської диктатури, а також вшанування масових поховань»⁵³². Закон допускає ексгумацію на прохання сім'ї, науково-дослідної інституції або інституції, що займається відновленням історичної пам'яті, якщо в її розпорядженні знаходиться відповідна документація, затверджена міждисциплінарною комісією, створеною на підставі того ж правового акта⁵³³. Проти таких положень виступили, зокрема, деякі археологи, посиляючись на те, що братські могили є частиною каталонської археологічної спадщини, і тим самим підлягають каталонському законодавству про культурну спадщину⁵³⁴.

При обговоренні цієї теми принагідно слід згадати про Долину полеглих (*Valle de los Caídos*), хоча ця зона знаходиться поза рамками компетенції каталонської автономії. Це місце поховання решток солдатів, полеглих у різних куточках Іспанії, у тому числі відкритих у каталонських братських могилах. Величезний об'єкт, побудований на вічну славу Франко, навіть у часи диктатури викликав бурхливі суперечки. На думку Конксіти Мір, у період франкізму яскравим прикладом ритуального вшановування смерті одних та ігнорування смерті інших було будівництво, а згодом урочистості у Долині полеглих. Узагалі цвинтарі стали місцем, де найбільше було помітно гегемонію загиблих однієї сторони конфлікту. Пам'ять про жертв Громадянської війни та диктатури, похованих у братських могилах, залишилася живою лише завдяки сім'ям цих жертв (...) ⁵³⁵. Нині найактуальнішою проблемою є орга-

⁵³² Закон 10/2009 від 30 червня (DOGC N 5417, 9 VII 2009) <http://www.totselsnoms.org/arxiu/noticies/101158Llei%20de%20Fosses%202009.pdf>.

⁵³³ До цього часу в Каталонії мали місце кілька спроб відкриття братських могил: у Гурбі, де проводилася пілотна програма 2008 року, було відкрито тринадцять тіл убитих пострілом з пістолету; у Пратс-де-Льусанес 2004 року здійснено ексгумацію решток шести солдатів та одного мирного жителя; в Улеза-да-Монсаррат віднайдено тіла дев'яти мешканців, розстріляних франкістами без судового вироку.

⁵³⁴ Більше: *Fosses comunes...*, P. 20–43.

⁵³⁵ C. Mir, *Acción pública y regulación memorial del territorio en El estado y la memoria...*, P. 537.

нізація у цьому місці урочистостей для віддання шани також жертвам франкізму, хоча не відомо, коли це нарешті стане можливим⁵³⁶.

Іспанський уряд ухвалив положення про братські могили лише у серпні 2009 року. У цьому питанні уряд Каталонії є піонером серед інших іспанських автономій. Лише каталонське законодавство передбачає заходи, пов'язані із встановленням місцезнаходження та ідентифікацією осіб, зниклих безвісти під час Громадянської війни і диктатури. Пріоритетом є визначення місцезнаходження зниклих безвісти, надання даних сім'ям (для цього було створено список з 658 зниклих безвісти), а також позначення і вшанування поховань, так як у випадку просторів пам'яті⁵³⁷.

Крім копіткої роботи над відтворенням, упорядкуванням та поверненням пам'яті, Меморіал реалізує також інші ініціативи⁵³⁸. Насамперед, він займається відшкодуваннями для політичних в'язнів та публічним відданням шани репресованим особам. Ця інституція фінансує – на конкурсній основі – соціальні, академічні та локальні проекти, метою яких є відновлення пам'яті. Крім того, вона займається збором, збереженням та наданням доступу до документації через укладання договорів з юридичними і приватними суб'єктами. Інша діяльність стосується організації виставок, публікацій, презентацій, дискусій та конференцій⁵³⁹.

⁵³⁶ Різні джерела свідчать про те, що у Долині було складено від 40 000 до 70 000 людських решток. Деякі сім'ї почали вимагати повернення тіл близьких. Це виявилось неможливим, бо останки заповнюють підземні крипти, які є конструкційним елементом будівлі.

⁵³⁷ Нині Конксіта Мір за співпраці з Демократичним меморіалом готує базу даних, що стосується вбитих (під час Громадянської війни та франкістських репресій) із цвинтаря у Льейді, та даних осіб, перенесених у Долину полеглих. Результати цієї роботи будуть доступні в Інтернеті на веб-сайті: www.todoslosnombres.org. Аналогічна база даних створюється у Галісії. У свою чергу, в Андалузії, за підтримки публічної адміністрації, розробляється база даних, що уніфікує інформацію з регіонів і в майбутньому має стати загальнодержавною базою даних (www.nomesevoces.net).

⁵³⁸ Опис діяльності на веб-сайті: <http://www.20.gencat.cat/portal/site/memorialdemocratic>.

⁵³⁹ M. J. Bono, *Políticas públicas en el Estado Español en I Colloqui Internacional Memorial Democràtic: Politiques Públiques de la Memòria*, Vic 2009, P. 1–16.

Проекти Меморіалу засновуються на принципі ведення відкритої, живої, багатовимірної та міждисциплінарної діяльності, що неодноразово викликало труднощі. Рікард Віньєс, координатор Редакційної комісії проекту Демократичного меморіалу, нерідко стикався з проблемами, пов'язаними з іншим, ніж стандартний чи морально-релігійний, підходом до проблеми пам'яті⁵⁴⁰. Як приклад він наводить випадки ситуацій, що викликають суперечки, навіть обурення, коли, наприклад, в урочистостях на честь «полеглих за Іспанію» чи у святкуванні Дня армії 2005 року разом, пліч-о-пліч брали участь: ветеран республіканської армії, який був солдатом дивізії Леклерка під час Другої світової війни, та франкістський ветеран, що підтримував гітлерівські війська як солдат «Голубої дивізії».

Діяльність Демократичного меморіалу Каталонії зможе змінити стан колективної пам'яті лише тоді, коли зміцнить свій вплив у освітній сфері⁵⁴¹. У кінцевому підсумку метою є збереження знань про минуле. Це водночас право і громадянський обов'язок, постійний символ толерантності та підтвердження демократичних цінностей⁵⁴².

Підсумок

Дискусія про історичну пам'ять є порівняно новим суспільно-культурним явищем в Іспанії. У Європі аналогічні дискусії велися у вісімдесяті роки, в Іспанії ж вони почалися лише під кінець наступного десятиліття і зосереджувалися на проблемах фашизму – антифашизму та жертв Громадянської війни і диктатури Франко⁵⁴³.

⁵⁴⁰ R. Vinyes, *La memoria com a política pública en I Colloqui Internacional...*, а. 9. Енцо Траверсо пише про це так: «Демократія нагадує агору. Меморіал має бути символічною агорою, яка веде постійну, живу дискусію, не зупиняючись на одній, раз і назавжди встановленій версії».

⁵⁴¹ C. Mir, J. Calvet, J. Sagués, *op. cit.*

⁵⁴² На тему взаємозв'язку пам'яті та ідентичності: J. Font, *Contra la nostalgia (y a favor). El rescate de la memoria democrática como identidad civil en El estado y la memoria...*, P. 371–392.

⁵⁴³ P Ruiz Torres, *Los discursos de la memoria histórica en España*, «Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea» 2007, N 7 (<http://hispanianova.rediris.es>).

На думку деяких авторів, своєрідний «вибух пам'яті» став причиною того, що має місце навіть перенасичення темою.

«Антифранкістська пам'ять» – це тема, яка з'явилася у суспільній дискусії після 2000 року і стала найгарячішою суспільною проблемою. Нею зацікавилася ціла низка товариств, що займаються пам'яттю, політичних партій, експертів та громадських організацій. Найпопулярнішою стала точка зору, згідно з якою наслідки війни та післявоєнних злочинів пов'язані безпосередньо з військовим переворотом франкістів. Тепер найактуальнішою здається реабілітація антифранкістської пам'яті за посередництвом «історичної політики переприсвоєння»⁵⁴⁴, оскільки *Франко та інші ніколи не хотіли забути про війну та інтегрувати переможених*⁵⁴⁵.

Слід погодитися з думкою, що вісню дискусії, як в Іспанії, так і в Каталонії, повинен бути пошук методу та інструментів для досягнення стану нормалізації в конфлікті. На відміну від інших держав, тут ніколи не судили винуватців диктатури: *не відбулося також жодного визнання співвини з боку Армії, Католицької церкви та всіх виконавців режиму*⁵⁴⁶. Нинішній конфлікт є величезним суспільним тягарем, але при цьому – на превеликий жаль – він майже відсутній у політиці. Його вирішення допомогло б зменшити дефіцит демократії у нашому суспільстві. А зробити це можна, ведучи публічну політику пам'яті, що базується на доступності архівів, музеїв та систематичній освіті: обов'язком демократичної держави є збір і збереження документів та турбота про них, а також про всілякі інші свідчення з часів диктатури. Усі вони повинні залишатися у розпорядженні дослідників та зацікавлених інституцій. Крім того, вони мають служити прищепленню молодому поколінню таких цінностей, як толерантність і свобода. Не можна тільки й виключно засуджувати історію через створювані з цією метою суди. Історію треба спробувати зрозуміти, аби

⁵⁴⁴ A. Scagliola, op. cit., P. 312.

⁵⁴⁵ P. Aguilar, Memoria y olvido..., P. 129.

⁵⁴⁶ S. Gálvez, Memorias, historia, derechos humanos, políticas públicas: reflexiones en torno a la práctica historiográfica. Conclusiones, «Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea» 2008, N 8 ([http:// hispanianova.rediris.es](http://hispanianova.rediris.es)).

з'ясувати, що насправді сталося⁵⁴⁷. Це і є одним із основних завдань державної влади та влади автономій. Час покаже, чи історична політика достатньо швидко принесе результати та вилікує суспільну травму, а також чи буде вона здатна віднайти консенсус між історією, пам'яттю та законом⁵⁴⁸. На думку Енцо Траверсо, у реальному житті домінація цих трьох справ була величезною. Закон, історія та пам'ять не існують окремо один від одного⁵⁴⁹. І саме так до них треба ставитися.

⁵⁴⁷ J. Casanova, *Otras memorias: Chile, Uruguay, Argentina*, «El País» (14 IX 2008), P. 7.

⁵⁴⁸ Короткий синтез цього питання у статті французького спеціаліста з міжнародних питань: R. Frank, *La memoria y la historia*, «Historia del presente» 2004, N 3, P. 129–134.

⁵⁴⁹ E. Traverso, *Dret, historia...*, P. 15. Дехто вважає слова Траверсо парафразою твердження Анрі Руссо: правосуддя ставиться під сумнів, коли людина винна або невинна; національна пам'ять є результатом напруги між спогадами, які приємно запам'ятовувати і вшановувати, та забуттям і його проекцією на майбутнє; історія – це переплетення знань та інтерпретації (H. Rousso, *La hantise du passé. Entretien avec Philippe Petit*, Paris 1998, P. 98).

РОЗДІЛ 3

ДИДАКТИКА ТА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ОБРАЗІВ МИНУЛОГО

3.1. Українська історична пам'ять, шкільні підручники і освіта

Усім відома фраза «залізного канцлера» Отто фон Бісмарка, висловлена з приводу перемоги Німеччини у війні за об'єднання німецьких малих держав навколо Пруссії. Ці слова цитують, коли хочуть ствердити ідейно-психологічну мобілізацію соціуму – «війну виграв німецький вчитель». Шкільна історія ніколи не керувалася, або керувалася лише частково, міркуваннями науковості. Навпаки вона завжди підпорядковувалася критеріями політичної доцільності виховання підростаючого покоління в душі, вигідному замовнику – державі або громаді інтелектуалів, яка проектує таку систему історичних цінностей, які дозволять досягти певних політичних цілей.

Поява підручників з цивільної історії збіглася з часом Просвітництва, секуляризації знання, коли освіта стала надбанням усього суспільства, а також часом, коли абсолютистське суспільство зазнало модернізаційних впливів національної ідеології. Коли на зміну володарям і підлеглим приходить імператив усенародної спільноти, з її гаслами рівності, братерства і демократизму. Кінець XVIII ст. – час виходу на арену національного питання. Велика французька революція та німецька романтична філософія обґрунтували необхідність постання нової суспільної парадигми – примат національного інтересу над кастово-стратною суспільною філософією феодальних суспільних відносин.

Підручники Європи відображали двояку ситуацію. З одного боку, вони легітимізували існування великих багатонаціональних імперій і панування в них основних імперських націй, як це було у Росії, Великій Британії, Австро-Угорщині, Пруссії, Іспанії і Франції. В них династична історія правлячих царських і королівських династій ув'язувалася з політичною історією тих націй, які ці династії представляли. З другого боку, існували народи, які своїх держав позбулися або не мали зовсім: італійські малі держави, Польща, Чехія,

Україна, Греція, південнослов'янські народи. Гердерівська ідея «кожній нації – своя держава», вимагала до життя постання альтернативних до імперських підручників.

Існувала і третя проблема: не всі імперські, або, за К. Марксом і Ф. Енгельсом, «історичні» народи потрапили до своєї націо-нальної держави. І тому підручники мали легітимізувати стан, що склався, або його зміну, як це відбувалося відносно Ельзасу і Лотарингії, населених німцями між Францією і Німеччиною, але то вже була справа пізнішої історії, початку другої половини XIX ст. Шкільні підручники з історії виконували функцію мобілізаторів громадської активності широких верств населення на користь тієї чи іншої національної ідеї.

Винятком у цьому не стали й шкільні підручники України, яка протягом другої половини XVII – середини XVIII ст. поволі втрачала свою державну автономію в межах Російської імперії і ставала інтегральною частиною загальноросійської території. Як відомо, першим підручником з історії не лише для України, а й одночасно для Росії став «Синопис» Інокентія Гізеля⁵⁵⁰, що з'явився вперше друком ще 1674 року і мав більше тридцяти перевидань.

Звичайно, підручником у сучасному сенсі «Синопис» назвати не можна. Власне, це була книжка для читання з історії, написана з християнсько-конфесійної позиції. Проте у ній була закладена концепція історії східнослов'янських народів, написана з позицій Руського (російського, білоруського і українського) православного універсалізму. А тому, оскільки вона відповідала державній доктрині Московського царства, а згодом Російської імперії, ця книжка була визнана такою, за якою можна навчатися у початковій школі. Для нас цікаво, як у «Синописі» трактувалася історична пам'ять українців і росіян. Чи робилося між ними якесь розрізнення? Позаяк дві нації представляли одну конфесію, такого розрізнення не існувало. Більшість дослідників ідеологічних засад «Синописа» стверджують імперське спрямування твору, його легітимізаційну функцію російської політичної влади стосовно українських територій.

Дійсно, в «Синописі» була проведена думка про наступність влади від київських часів через династичну природу влади до

⁵⁵⁰ Авторство І. Гізеля цього твору ще під питанням. Точно можна сказати, що він виступив видавцем «Синопису».

московських царів. Але проблема народної пам'яті в Україні вирішена таким чином, що історія писемна розпочалася у часи існування Києворуської держави, котра мала через своє розширення у IX–XII ст. підлеглі території на Північному Сході. Останні з часом стали пануючими і перебрали від центральних теренів першість у державному творенні, а тому й у другій половині XVII ст. мали усі підстави бути єдиною державною територією під скіпетром московського царя / петербурзького імператора. Православний універсалізм за своєю суттю не міг розділяти двох народностей, а лише проголошувати східну усеслов'янську спільність. Лише секулярна доба могла принести думання категоріями світськості: мовними, етнографічними, фольклорними чинниками. Лише існування помісної церкви могло провести кордони між російською і українською історичними пам'яттями.

Єдине, на що могли уповати тодішні керівники української ідеології, київські книжники, так це на духовну першість у східнослов'янському просторі. Таку перспективу «Синописис» якраз давав. З боку московської еліти – це теж був вигідний посил, бо давав легалізовані можливості до використання української церковної еліти для піднесення всеросійської освіти.

Натомість на західних кордонах української етнічної території конфесійна різниця між поляками-католиками і українцями-греко-католиками, унеможлилювала створення такого спільного українсько-польського простору і творення ілюзії одного народу (на етнічній основі) і єдиної історичної пам'яті як підстави для консолідованого в етно-конфесійному сенсі суспільства.

Формування етно-національної історичної пам'яті

для консолідації суспільства за національною ознакою

Кінець XVIII ст. ознаменувався відходом у небуття володарського типу держави і кастово-ступеневого соціального ладу. На місце зруйнованої феодальної моделі суспільства прийшла нова капіталістична система, яка проголосила постання нової суспільної сили – народу, до якого завдяки Французькій революції, зараховувалися усі члени суспільства без пов'язання з колишньою становою моделлю суспільства. Старі абсолютистські держави виробили

консенсус: політична влада поділяється між старою династичною і землевласницькою аристократією з одного боку та новою буржуазією – з другого. Простиралася влада на територію, заселену однорідним етносом. А оскільки лише незначна кількість держав мала під собою однорідний етнос (як правило, кожна держава мала панівний етнос і численні національні меншини), виринала потреба номер один – максимальна мобілізація некорінних етносів у одну державну націю на основі нації панівної.

Маніпуляція історичною свідомістю набирає глобальних розмірів в абсолютистських державах. Тоді була відкинута модель ранньомодерного громадянського суспільства як сукупності підданих одного суверена і почала випрацьовуватися ідеологема «нації». Курс історії в школі починає виконувати роль «ідеологічної скрипки» в оркестрі усіх інших шкільних предметів. Кожна держава-нація випрацьовує коло свідомісних міфів-каркасів, на яких нарощується «м'ясо» фактажу. Міф ми тут розуміємо як спосіб позараціонального впорядкування уявлень про соціум в історичній перспективі його функціонування.

Українська еліта стала заручником ідеї східнослов'янської спільності. І протягом усього XVIII ст. Україна підросійська стає донором мізків для всеросійських цілей. Абсорбція найталановитіших абсолютистів Києво-Могилянської академії і найосвіченіших ченців Києво-Печерської лаври далася взнаки вже в останні десятиріччя XVIII століття. Усі середні церковні освітні заклади від Москви до Сибіру очолювали вихідці з України. Так само українці переважали серед студентства і професорів у новостворених Московському і Петербурзькому університетах та склали помітний відсоток серед працівників Російської Академії наук. Натомість сама освіта в Україні вже не відповідала рівневі європейських вимог, і колишня культурна і інтелектуальна перевага Старої України над Великоросією згасала.

Романтичний етап становлення історичної пам'яті в українців

Початок нового ставлення українців до спільного східнослов'янського культурного простору припадає на час остаточної інкорпорації Гетьманщини і Слобожанщини до складу Російської

імперії, ліквідації інституту гетьманства, заведення замість полкового устрою російської територіально-адміністративної системи: намісництв, а згодом губерній. Над Україною навис дамоклів меч поглинання всеросійським морем. Яким міг бути вихід для староукраїнської еліти? Шукання відмінностей, намагання відмовитися від примарного релігійного універсалізму, заміни його раціональними секулярними практиками. І саме наука давала такі підстави для боротьби за збереження національного «я» в межах багатонаціональної імперії. Історична пам'ять була тою історичною основою, яка вкладалася окремим камінчиком у нову будову національного погляду на соціум.

Етнографічно-фольклорна різниця між українцями і росіянами давала підстави для твердження про існування побутово-звичаєвих різниць. Мовна різниця свідчила про різницю на лінгвістичному рівні. Інша історична пам'ять говорила про психологічно-ментальну відмінність. Вона була головнішим чинником кордону між націями і була ледь чи не основною підставою для свідомісного вибору на користь української нації кожної конкретної людини. Говорити про масовість цього процесу можна лише за наявності тривалої мобілізаційної праці нечисленної еліти, спочатку серед інтелігенції, а вже згодом серед народу.

Головним джерелом такої мобілізації мала служити початкова і середня освіта і шкільний предмет «історія». Доба Просвітництва давала таку можливість. Створювалася ціла мережа державних гімназій і початкових шкіл, для яких починають спеціально писатися підручники з історії, зміст яких контролювало Міністерство освіти. Україна, як частина Російської імперії, навчалася вже від часів Петра I за російськими підручниками з історії. Однією з перших таких спроб концептуального засвоєння місця Росії в історії світу була «Коротка російська історія» Михайла Ломоносова⁵⁵¹. Державні середні школи в Росії постали за часів Катерини II в 1783 році. Тоді з'явилося й Головне народне училище в Києві на Подолі – предтеча Першої київської класичної гімназії. Це була

⁵⁵¹ Володина Т.А. Учебники отечественной истории как предмет историографии: середина XVIII – середина XIX в. // История и историки. – 2004. – № 1. – С. 1.

перша власне російська середня школа на Правобережній Україні та взагалі одна з перших шкіл на усю Україну.

Але польські культурні впливи на Київ у цей час переважали. Освіта була в руках поляків. Гуманітарні предмети викладалися у польському дусі і польською мовою згідно домовленостей між А. Чарторийським і Олександром І. А керівництво діяльністю шкіл здійснював видатний польський освітній діяч Тадеуш Чацький.

Українська освітня складова у цей час вже виразно на офіційному рівні не проглядалася. За історичну пам'ять нащадки козацької старшини воювали на «домашньому» рівні. На межі XVIII–XIX ст., як вважав визначний дослідник громадського життя Олександр Оглоблин, в Новгород-Сіверському автономістичному гуртку була написана «Історія Русів» – українська відповідь російській концепції історії і російському трактуванню історичної пам'яті. У списках цей твір ходив мастками лівобережних дідичів і не було, мабуть, жодного визначного роду, пов'язаного з Гетьманщиною, який би не читав цього твору. На момент її друку Осипом Бодяньським в працях Московського товариства старожитностей російських, цей твір виконував функцію рукописного неофіційного підручника з української історії. Саме він вважається й фактографічним джерелом для історичних поезій Т. Шевченка, які у художній формі закріплювали ту саму історичну пам'ять у масовій свідомості.

«Історія Русів» невідомого автора, спираючись на козацькі літописи, і передусім на «Літопис Самовидця» та Самійла Величка, подавала іншу перспективу української історії. Вона малювала особний історичний процес, не пов'язаний з російською історією. Подавала самостійні війни козацькі з Річчю Посполитою і позитивно трактувала тих гетьманів, які в російській історичній традиції оцінювалися негативно як «зрадники» московського царя. У тому числі в позитивному світлі змальовано й Івана Мазепу.

Романтична доба не вимагала точної історичної критики. Вона зверталася до емоцій людини, її ліричних почувань. Пошуки «правди історії» приходять пізніше, в часи позитивізму й складання власне наукової критичної доби історичної науки. Проте підручник в школі і наука – речі іноді не лише не тотожні, а паралельні. Тут

відіграла роль не стільки дійсність події, скільки її інтерпретаційні моделі.

Романтична доба, з переможним крокуванням у всіх країнах Європи філософії Шеллінга, привела до постановня романтичних уявлень про феномен народності. Для Російської імперії національну проблематику актуалізувала французько-російська війна 1812 р. Політичний момент підказував пошук союзників серед різних етносів, що населяли імперію. Проблема російського трактування історичної пам'яті постала в результаті діяльності письменника і історика Ніколая Карамзіна, який у 1803 р. посів незнану до цього часу в інших країнах посаду «придворного історіографа» при імператорі Олександрі I. Російський погляд на свою історію був сформульований у відомій «Записці про стародавню і нову Росію» (1811 р.), яка не лише знаменувала постановня російської державницької історіографії, але й провіщала підпорядкованість української національної пам'яті загальноросійському минулому.

У 1830-ті роки автор відомої «тричлени»: «самодержавство, православ'я і народність» С. Уваров лише у схематизованій формі на рівні державної політики повторив думки Н. Карамзіна. Тоді ж і вийшов офіційний підручник з історії для середньої школи в авторстві Ніколая Устрялова, який став офіційним навчальним посібником на весь час царювання Миколи I⁵⁵². В добу Олександра II офіційним історіографом став Дмитро Іловайський. Його підручник для гімназій від 1860-х до Першої світової війни мав 44 видання⁵⁵³.

До консолідації на платформі спільної історичної пам'яті Російську державу підштовхнула Польща, яка перша озвучила демократичний маніфест про повстання всепольської нації в часи Конституції 1794 р. Участь поляків у війську Наполеона у війні 1812 р., а головне – польське повстання 1830–1831 років⁵⁵⁴

⁵⁵² Устрялов Н. Начертание русской истории для учебных заведений. – СПб., 1839.

⁵⁵³ Іловайский Д. Руководство к русской истории. Средний курс. – СПб., 1863.

⁵⁵⁴ Грушевський М. розпочинав наукове українознавство 1827 р., відомими «Малоросійськими піснями...» М. Максимовича.

остаточно розвело дві ворогуючі сторони в різні протиборчі табори. При чому і поляки, і росіяни у боротьбі між собою намагалися скористатися величезним українським потенціалом. Проте Україна у першій половині XIX ст. не являла собою єдиний регіон в сенсі ставлення до свого минулого. Якщо Лівобережна Україна цілком спочувала антипольським інвективам росіян, то з Правобережною Україною було складніше. На емоційно-світоглядному рівні Поділля і Волинь складала радше спільну культурно-громадську модель з Галичиною і Малопольщею (Краківською округою) і коронними землями, ніж була спільною з Росією православним материком. Звісно ми передусім маємо на увазі інтелігенцію Правобережної України, а не селянство.

Головні різниці між історичними пріоритетами минулого українців і росіян у романтичний період

Боротьба за свою історичну пам'ять, що мала свій вияв у визнанні осібною від російського історичного процесу, велася у першій половині XIX ст. не на рівні освіти. Стара українська школа остаточно вмерла разом з колегіумами і Могиллянською академією у 1817 р. (цікаво, що О. Оглоблин вважав за можливе написання «Історії Руси» навіть не у XVIII ст., а на межі 1810 – 1820-х років; тобто на межі загибелі старої і народження нової школи в Російській імперії). З'ясування стосунків відбувалося в сфері інтелектуального життя інтелігенції, яка була вже цілком розчинена в морі всеросійської інтелігенції.

Слов'янофіли висунули теорію трьох Русей: Київської, Московської і Петровської. Натомість речник української ідеології Михайло Максимович у 1830 – 1840-х роках проводить думку про киевоцентризм історичного процесу у Східній Європі. Киевоцентризм протиставлявся москвоцентризму росіян, бо відновлював суспільно-культурне значення Києва як осібною руського центру й у XVI–XVIII, і у XIX ст. у той час як за російською концепцією столична роль Києва припиняється у 1240 р. і його славу переймає Москва у XIV ст. Так само як остання пізніше, у 1453 р., переймає імперську славу від Костянтинополя, стаючи «третім Римом».

Завдяки М. Максимовичу, М. Костомарову і П. Кулішу постає українська відповідь на «теорію трьох Русей» росіян: Україна

князівська, Україна литовсько-польська й Україна козацька та Україна Нового часу – доби національного відродження.

Ідея центрального образу Києва як української столиці мав і важливу третю ідеологічну складову. Вона протиставляла місто над Дніпром традиційному московському монархізму, самодержавству, авторитаризму, деспотії, цезаропапізму. Натомість виставлялися українські чесноти: громадоправство, демократизм, індивідуалізм, соборноправство. Бо ще в часи І. Борецького і П. Могили була розроблена на протигагу ідеї «Москва – третій Рим», ідея «Київ – другий Єрусалим». Ідея російського абсолютизму верховної влади протиставлялася ідеї органічного паритетного поєднання влади громади і народу з християнським служінням Богові за духовним почином, а не з примусу офіційної церкви.

Микола Костомаров додав важливі моменти до формування української історичної пам'яті. Він одним з перших висловився про належність князівської спадщини до української історичної традиції. Підставою для цього стала його думка, знакова для української історичної науки, про існування в давній Русі розрізнення на українську і російську народності, а також твердження про федералістичні начала політико-державних стосунків між князівствами у XI–XII ст. Ці ідеї принципово розходилися з постулатами російської історіографічної концепції та її варіанту історичної пам'яті. Н. Карамзін, С. Соловйов та інші історики, що формували офіційне ставлення до минулого, стверджували існування єдиного давньоруського народу та монархічної самодержавної влади в Давній Русі. Розрізнення на росіян, українців і білорусів, на їхню гадку, відбулося у литовсько-польську добу у XIV–XVI ст., але й то це розрізнення російська наука визнавала лише на діалектному рівні, а так визнавалося існування триєдиного, але спільного руського племені, що складалося з трьох розгалужень. Саме заперечення «єдинонеділимства» російського народу сприймалася на рівні державної зради і було достатньою підставою для поліційних переслідувань зухвальця, що наважився б стверджувати протилежне.

М. Костомаров для підважування тези великодержавної історіографії писав про існування двох російських націй в добі Серед-

ньовіччя. Він слушно стверджував, що новгородський етнос до середини XVI ст. був власне окремим російським етносом: мовно, побутово і ментально відмінного від російського московського народу. Він писав, що якби не агресія Москви, не терор Івана IV проти свободолюбних новгородців, у XIX ст. ми б мали окрему, другу псково-новгородську російську народність, зорієнтовану на вільні демократичні європейські цінності, що за свідомісними орієнтирами більше нагадувала населення німецьких ганзейських міст і Речі Посполитої – литовців і поляків, ніж москвичів.

Так само гостро, в багнети, російськими офіційними чинниками, що відповідали за науку, сприймалося будь-яке об'єктивне ставлення до неправославної церкви, зокрема до унії і постання греко-католицької конфесії в Україні у XVI–XVIII ст. Костомаров через спробу неупередженого ставлення до Берестейської унії не зміг захистити своєї першої магістерської дисертації в Харківському університеті. Цікаво, що блюстителем релігійної «чистоти» виступив колишній професор Київської духовної академії, визначний вчений-богослов Іннокентій Борисов, тоді вже харківський архієпископ.

Довівши російській науці численними етнографічними збірниками (М. Церетелі, І. Срезневський, П. Куліш та ін.) існування відмінного на побутово-культурному рівні українського (малоруського) народу, українські вчені зіткнулися з іншою інтелектуальною проблемою. Московський професор М. Погодін відстоюючи «рускость» населення Давньої Русі, висунув визнану усім російським науковим світом теорію про обезлюднення теренів Київщини після монголо-татарського завоювання і переселення старого етносу на Північно-Східну Русь, під Москву. Натомість Київщину заселили вихідці Галичини – природні українці, і таким чином була українізована Наддніпрянщина, а згодом і Лівобережна Україна. За докази служили як історичні матеріали, так і лінгвістика. М. Погодін та його послідовники О. Соболевський, О. Шахматов та ін. намагалися переконати, що на розмовному рівні старі кияни говорили московською мовою.

З новою силою і з новими аргументами розгорнулася боротьба за історичну спадщину українців. А першим у ній у полеміку з М. Погодіним вступив М. Максимович.

Кирило-мефодіївські братчики як формулятори засад української історичної пам'яті

В українські підручники кінця XIX – початку XX ст. потрапили ключові ідеї української історичної пам'яті, вироблені провідниками Кирило-Мефодіївського братства 1846–1847 рр. Їхнім формулятором став Микола Костомаров, а їх квінтесенція була у відомій «Книзі буття українського народу» – статуті кирило-мефодіївців. Праосновою послужила відповідна книга польської революційної партії. Як і поляки, М. Костомаров провіщав відродження до життя українського народу. Проте це відродження мислилося не як постання української держави, як це було у польському випадку, а як утворення федералістичної спілки слов'янських народів, у якій Україні відводилося перше місце, як території, яка могла залагодити усі старі історичні конфлікти, як землі де може бути випрацьований усеслов'янський компроміс.

Польська національна ідея в добі романтизму виплекала думку про особливу місію польського народу як страдника, який в боротьбі з російським деспотизмом прокладає усім іншим народам шлях до свободи. Відповідним чином М. Костомаров, П. Куліш і Т. Шевченко витворювали український месіаністичний міф, який використовував ключові моменти української історичної пам'яті у трактуванні ідеологів українського народництва.

Костомаровим проголошувався особливий тип українського східнослов'янського суспільного життя, який був принципово відмінним від російського й польського історико-суспільного буття. Якщо у сусідів носієм суспільних чеснот виступали верхні шари суспільності: князі і монархи, землевласники-магнатерія і шляхта, то в українців такими носіями виступала об'єднана громада, що протистояла політичній неукраїнській верхівці. Кирило-мефодіївці цією ідейною надбудовою намагалися відразу відбити дві супротивні тези: перше – відсутність в українців нормальної держави, яку мали поляки в минулому, а росіяни в минулому і тогоденні; друге – органічну непритаманність українському історичному буттю землевласницької верстви, як верстви іншоплеменної, яка завжди, імпліцитно, здійснювала визиск українців.

У цій другій тезі можна побачити багато паралелей з французькою суспільною філософією середини XIX ст., зокрема з

думками О. Тьєрі, якій припускав, що пануючий клас у Франції XIX ст. мав походження від етнічних нефранцузів за, які в кінці тисячоліття нової ери підкорили франкоетнічний народ і протягом століть здійснювали панування у колишній Галлії, з часом перейнявши від французів (селян і городян) їх мову і культуру.

Кирило-мефодіївці, а за ними і українофіли-громадівці, так само розглядали верхні шари суспільства, як неукраїнців за кров'ю, завойовників споконвічно української Наддніпрянщини. З агресорів-варягів формувалася землевласницька військово-боярська верства. Дружинники перших київських князів були норманами, та, власне, й самі князі були північно-скандинавського походження. Варязька теорія постання Русі тоді не відкидалася українськими ідеологами, а творчо перероблялася. Неукраїнська влада жила паралельним життям з народом. Народні громади жили цілком окремо від інтересів неукраїнської князівсько-дружинної влади. Обидві були антиподами. Чи не тому і сталася поразка України-Русі від монголів у XIII ст., що суспільство Давньої Русі не мало етносуспільного злютованого стану? – ніби підводили до такого висновку ідеологи громадівства.

Такий стан речей залишився і в наступну литовсько-польську добу. Народ залишився в органічній цілості, а верхній шар суспільства помінявся. Замість нащадків варягів в Україну прийшли спочатку литовські князі, а згодом і польська шляхта. Лише козацький період вніс гармонію в суспільне життя. Його праосновою стали ті ж народні громади, які опинилися поза владою Речі Посполитої і самі вступили у боротьбу зі Степом, згодом витворивши особливий козацький стан, і з самою Польщею.

Романтизм героїзував минувшину. Йому була притаманна гіперболізація і генералізація явищ, виключне їхнє поцінування. В історичній перспективі козацтво оголошувалося особливим станом, якого не мали інші нації. Козацтво розглядалося як та спільнота, яка найкраще засвоїла питомо український дух докозацьких часів і максимально його розвинула. Кирило-мефодіївці ключовою цеглиною української історичної пам'яті проголосили козацький міф. Козацтво – це спільнота, що не знала автократизму. Як і український народ, воно було символом демократизму. Козацтво –

культуротворчий чинник. Воно врятувало як Москву, так і Європу (а передусім поляків) від кримсько-татарської та турецької агресії. Козаки повірили в щирість Москви, в її бажання безкорисливо допомогти козакам-українцям звільнитися з-під польської кормиги, і помилилися. Москва з часом перемогла і відвойовану свобідну територію козаків приєднала до своїх земель, зробила інтегральною частиною Російської імперії. Така концептуальна візія історичних подій давала моральні підстави новим українцям вимагати повернення українських земель до рівноправних відносин з Росією у XIX ст.

У козацтво в XV–XVI ст. органічно влилися громади князівського часу. Козацькі громади – це власне території українського селянства і міщанства, непідвладні польському державному устрою, які стали жити за козацькою юрисдикцією. Цей новий козацький устрій відповідав українському психоетнічному типу, відмінному від притаманних польському аристократичному та російському автократичному типу мислення цих народів-сусідів. Це ще одна ключова посилка історичної пам'яті, яку намагалися привити широкому загалу українські-народники і яка активно жила серед цього загалу до часів Української революції 1917–1921 рр.

Саме кирило-мефодіївці намагалися вичарувати культ інакшості українців, принципової їхньої відмінності від сусідів для того, щоб виокремити український етнос і його території з польських і російських теренів. Цьому мала слугувати ще одна важлива посилка. Український народ мав свій особливий соціальний устрій – громаду. Ця громада мала принципову відмінність від польської гміни і російської общини. Друга визнавала панську владу, третя – владу абсолюту і його дворян. Українська ж громада – самодостатній організм, якій завдяки своїй самоорганізації виступив за соціально справедливий устрій, якому на перешкоді були польська шляхта і російський абсолютизм.

Цей утопічний український соціалізм, ніби вдало пристосований для романтичних часів, виявився малоприсадатним для часів політичного розвою національного руху в Україні, коли стало ясно, що для будівництва держави потрібен не особливий суспільний тип, а звичайна випрацьована європейська модель організації влади і соціуму.

Особливий шлях П. Куліша.

Ранній етап українського консерватизму

Пантелеймон Куліш – спершу яскравий прихильник ідеалізації козаччини, після заслання перейшов на рейки консерватизму. Він став речником шляхетської верстви спочатку Лівобережної України, опісля Правобережної України і Галичини. У своїх історичних працях і популярних історико-культурних нарисах, які частково використовувалися як навчальна лектура, Куліш діаметрально змінив погляд на роль козацтва в історії України. Тепер він вже писав про руйніщючу і деструктивну діяльність козацтва, яке протистояло культуртрегерській місії українсько-польської шляхетської верстви.

«Потрійний зрадник» насправді намагався послідовно вибудувати консервативну візію української історії, бо вважав, що лише майновиті верстви суспільства здатні стати матеріальною підпорою і стрижнем національного відродження другої половини ХІХ ст. Куліш по-своєму конструював історичну пам'ять українського минулого. І це йому без ухилів здійснити не вдалося. Його заносило на крайнощі, йому не вдалося втримати рівноваги. На заваді успіхові був амбітний характер і непогамовані лідерські претензії. Він відмовлявся від того, до чого ще недавно закликав. У висліді він опинився поза магістральним шляхом українського контексту, на маргінесі українського суспільно-політичного майнстріму українофільського періоду національного відродження.

Але не можна не оцінити титанічних спроб П. Куліша кількаразово опинитися на чолі цього суспільного процесу з різними модифікаціями і формами побудови громадянського суспільства на основі консервативних традицій. Його орієнтації на проросійську, пропольську моделі політичного буття України були спробами вироблення українського шляху, який спирався не на містичні особливості, а на суспільні форми, що розквітли у сусідів.

Український дідичний стан витворився спочатку на основі спільної польсько-української шляхетської верстви. Для П. Куліша і польський гетьман С. Жовкевський був більше «руський», а не польський шляхтич. Куліш, розпочинаючи свою «Основу», сподівався на підтримку лівобережних дідичів. Згодом «Правду»

П. Куліш видавав частково навіть за власні кошти, намагаючись народовців схилити до свого ставлення до козаччини і анархічного його впливу на суспільне життя в XVI–XVII ст. Автор «Чорної Ради» навіть погоджувався з культуртрегерською теорію польських істориків і публіцистів. «Хуторна філософія» П. Куліша – це різновид культуртрегерської функції української земельної еліти, яка мала відповідно до старих часів у своїх маєтках плекати культуру і бути носієм найвищих громадських чеснот суспільства. Українське панство було для П. Куліша більшим досягненням, ніж різночинська інтелігенція, яка очолила український рух у 1860-х роках. Останню він вважав послідовницею руйницьких традицій козацької реbelie старих часів.

**Володимир Антонович – початок систематизації
історичної пам'яті. Накопичення сил та оформлення
найголовніших трактовок її в народницькій версії**

У громадівській етап українці намагалися створити альтернативну російській офіційній – українську школу, принаймні на початковому рівні. Але досягти цього їм не вдалося. І попри успіхи у формулюванні засад української історичної науки, на рівні освіти українці програвали змагання російській початковій і середній школі, яка була панівною силою в справі обрусіння українців.

Однією з таких спроб спинити триумфальний хід російської освіти у підросійській Україні було створення у 1859–1861 рр. за опікою у Київському навчальному окрузі видатного хірурга і освітнього діяча Миколи Пирогова недільних шкіл. Ними керували й в них викладали молоді українофіли-хлопомани Т. Рильський, Б. Познанський, В. Антонович та ін. Викладалася там історія за програмою, що не відповідала програмі Російського міністерства народної освіти.

Крім недільних шкіл для людей різного віку недавні студенти Київського університету засновували на власні кошти і невеличкі школи для дітей, хлопців бідного походження, часто сиріт, які мешкали в хатах разом із членами Громади і навчалися у підпільних школах. Одну таку школу на десяток учнів тримав і майбутній лідер київської Старої Громади Володимир Антонович. Проте відсутність легальних можливостей для них зводила усі титанічні

старання старогромадівців з виховання нової української інтелігенції нанівець. Цікавий факт: відомий україножер – ідеолог великодержавного табору Києва, професор політичної економії університету Св. Володимира, головний редактор «Киевлянина» Дмитро Піхнобув одним з учнів В. Антоновича в цій нелегальній школі.

Саме наполегливі прохання українських освітніх діячів про відкриття української народної школи було однією з причин запровадження в Україні сумнозвісного Валуєвського указу 1863 р., який обмежував до мінімуму вживання української мови у літературі, і забороняв її для використання в освітніх закладах.

Володимир Антонович був тою постаттю, якій належало оформлення ключових засад історичної пам'яті українофільського етапу визвольного руху. Тому його можна вважати творцем самого концепту «Нова Україна»⁵⁵⁵.

Продовжуючи розвивати думку М. Костомарова про федеративний устрій Давньої Русі, В. Антонович силами учнів своєї наукової школи в Київському університеті починає досліджувати історію кожної окремої землі, що утворилася в киеворуських часах, на яких згодом постала Україна литовсько-польського часу. Його цікавили передусім ті землі, які були заселені давньоукраїнським етносом. Тому землі, приміром, в'ятичів або словен чи полочан, де проживали давньоросійський і давньобілоруський етноси, істориками його школи не досліджувалися. Винятком був хіба М. Довнар-Запольський, який написав кандидатську працю про Кривицьку землю. Натомість інші учні студіювали Київське князівство (М. Грушевський), Волинську землю (П. Іванов), Поділля (Н. Молчановський), Галицьку землю (М. Дашкевич і І. Линниченко), Сіверщину (П. Голубовський і Д. Багалій), Переяславщину (В. Ляскоронський), Турово-Пінщину (О. Грушевський). Доводячи історію земель до XIV ст., його учні доводили зв'язок історії староукраїнських князівств з часами Литовської України-Русі.

⁵⁵⁵ Див.: Гирич І. Володимир Антонович – будівничий філософських засад Нової України // Історія в школах України. – 2004. – № 1. – С. 47–49; Його ж. Володимир Антонович – автор концепту Нової України // Дивослово. – 2008. – березень – Ч. 3 (612). – С. 59–62.

Період Великого князівства Литовського, який польські історики розглядали як інтегральну історію польської Речі Посполитої, а російські історики взагалі виключали Литовську історію з історії Московського царства, до якого пришивали історію Києворуського часу, В. Антонович кваліфікував як історію українсько-білоруського етносу. Йому належить розробка положення про органічний перехід староукраїнських форм суспільного життя до нових умов литовського владарювання, про суспільний договір між українськими міськими і сільськими громадами з литовською князівською династією на правах тези: «старини не рушаємо, новини не вводимо».

Через намагання підкреслити позитиву відданості традиціям князівських часів В. Антонович, як і Д. Багалій та представники історико-юридичної школи – М. Владимирський-Буданов, Ф. Леонтович та ін., негативно ставилися до нових, привнесених з Європи способів організації і самоврядування суспільного життя. Так, магдебурзьке право, що мало безумовний плюс для європейської історії, для українських міст В. Антонович оцінював негативно. Він вважав норми німецького міського права не відповідними психіці й інтересам давньоукраїнського населення. Магдебурзьке право визріло з правовідносин німецького населення міст і місцевої князівської верстви і тому було органічнішим для німецького, а не східнослов'янського суспільства. Антонович волів, щоб збереглася вічова форма права, яка більш пасувала українським нормам права і формам самоорганізації суспільства.

В. Антоновичу належить впровадження у суспільну свідомість українців ідеї, що споконвічною формою самоорганізації українського суспільства від князівських до Нових часів є сільська і міська громада, яка оберігала традиційні риси української культури, народної самосвідомості і економічного життя. Громадівська теорія для часів позитивізму і романтичного періоду історієписання була головним елементом розмежування між російською і польською історіографіями, російською і польськими національними ідеями, пропагуванням яких були шкільні підручники з історії.

В. Антонович першим з українських суспільників почав боротьбу з рецидивами протипольської ксенофобії української історичної

пам'яті, яка була вихована козакофільською ідеологією колишньої Гетьманщини. І це при тому, що починав свою громадську і наукову діяльність київський професор, працюючи над доведенням історичного права українців на етнічні землі Правобережної України. Цю працю В. Антонович здійснював спільно з прихильниками російського централізму на Правобережжі. Не випадково досить рівні стосунки його в'язали з сумнозвісним М. Юзефовичем.

Проте з провалом спроби створити у Києві центр наукового і громадського життя навколо Південно-Західного географічного товариства, а пізніше й Емським указом 1876 р. і вимушеним науковим відрядженням за кордон у 1881 р., увага Антоновича перейшла на Галичину і необхідність українсько-польського порозуміння. Це порозуміння давало можливість утворити з Галичини центр для розвитку і плекання загальноукраїнської культури.

Саме В. Антонович почав розглядати Галичину як інтегральну частину української історії, саме йому належить початок соборницької акції між Наддніпрянською і Наддністрянською Україною. Голова української народницької школи сформулював постулат народницької історіософії. Він, сам залишивши шляхетську верству, почав працювати на українському національному ґрунті і закликав до цього інших представників спольщеної інтелігенції. За В. Антоновичем, лише народ був тою силою в історії України, яка трималася національних основ і не піддавалася полонізаційним і русифікаторським впливам. Натомість верхні шари зраджували свій народ і йшли на службу більш розвиненим державним культурам Польщі і Росії. Звідси завданням України він вважав накопичення культурних і інтелектуальних сил, які при збільшенні в кількості зможуть поставити вимоги культурної і політичної автономії. Історична школа Антоновича негувала значення держави, як в українських умовах ворожої до національних потреб сили, протиставляючи земельній аристократії, еліті XVI–XIX ст. народні маси, як тої сили, яка сама з себе виловить нову еліту і здобуде автономних прав Україні.

З іншого боку В. Антонович був за впровадження гармонізації між людьми, що представляють капітал, і народними масами, не протиставляв людину праці і заможну людину. Він не виступав

виразно за соціалістичне перетворення суспільства. Не випадково такі заможні українці, як В. Смиренко, В. Рубінштейн, В. Беренштам вважали Володимира Антоновича головною людиною довіри в українському русі.

Революційним замірам радикалів В. Антонович протипоставив лоялізм, легальність і культурний еволюціонізм, віру в мирне відвоювання України в сусідніх державах з імперською ментальнісною традицією. Крім всього іншого Антонович висунув і принципово дотримувався гасла про існування двох відмінних літератур – української і російської – і про відсутність «общерусской» літератури, як на цьому наполягали українофіли-централісти. Він казав про шкідливість і дезорієнтаційний вплив для українця російської літератури.

Саме В. Антонович розпочав формувати прошарок українськомислячого шкільного учителя з історії, бо більшість його учнів по закінченні університету влаштувалася працювати головно по гімназіях. Лише окремі найталановитіші представники його школи обісли кафедри при університетах. Київськими вчителями історії реального училища, приватних, третьої, четвертої і першої державних чоловічих гімназій, кадетського корпусу стали Л. Добровольський, В. Щербина, В. Ляскоронський, О. Левицький, М. Стороженко, О. Андрієвський та ін. У Катеринославському комерційному училищі викладав О. Синявський, у Полтавському кадетському корпусі – І. Павловський. У своїх викладах вони хоч і послуговувалися російськими підручниками з історії, більшу вагу клали на власні наукові дослідження та на постулати української історіографії, вироблені В. Антоновичем.

У другій половині свого життя В. Антонович відновив на своїй квартирі приватні лекції з історії України, читані для освіченої публіки, яка не мала спеціальної історичної освіти. Метою їх було плекання серед інтелігенції, пов'язаної з освітнім процесом, елементів національної історичної пам'яті. Передусім цьому були присвячені два курси: історія українського козацтва та історія Ірландії.

Історія козацтва представлялася В. Антоновичем як питома українська історія, на відміну від неукраїнської, польської історії

Поділля, Волині, Галичини, де залишалася шляхетська влада і де не розповсюдився полковий і гетьманський устрій – йшлося про Київщину, Східні Поділля і Волинь та Лівобережну і Слобідську Україну та Січ. Власне такий погляд на історію XVI–XVIII ст. в модифікованій формі залишився й по сей день в наших підручниках. Сьогодні такі уявлення сприймаються як анахронізм, бо негують життя міст, панські маєтки і господарство. При тому, що до кінця XVI ст. більшість дідичів цих територій залишалися православними або греко-католиками.

Цей курс В. Антоновича був законспектований слухачами (В. Доманицьким і А. Кучинським) і виданий у 1897 р. в Чернівцях під назвою «Бесіди про часи козацькі». На підросійській Україні та в Галичині це був перший науково-популярний нарис історії, який активно використовувався в освітніх цілях.

«Історія Ірландії» був першим компаративістичним курсом історії двох спільних за національним розвитком регіонів Європи. В ньому Антонович порівнював історичну долю і взаємини ірландців і англійців та росіян і українців. Думка В. Антоновича, що мова не є обов'язковим елементом національної приналежності, згодом була покладена в основу культурно-історичного виховання в російській школі Наддніпрянщини, де було заборонено навчання українською мовою.

Михайло Драгоманов – політизатор української історичної пам'яті

М. Драгоманов поруч з В. Антоновичем до середини 1870-х років був лідером Старої Громади. В формування підвалин ставлення до минулого він вніс добре знану сьогодні тезу про «пропавший час» – часи поневолення України Московією після 1654 р.

Якщо Антонович виступав за культурницький розвиток українського руху, то Драгоманов виступав за його радикалізацію і за ведення нелегальних форм боротьби з існуючим ладом. Коли В. Антонович скептично ставився до позитивної співпраці з російськими ліберально-демократичними колами через їхню негоцію українських аспірацій, то М. Драгоманов постійно виступав за спільний російсько-український революційний фронт і соціаліс-

тичний рух. Саме Драгоманов розвивав думку про єдиний інтерес між демократіями Росії та України та спільного ворога – царат та підприємницько-землевласницькі кола. Фактично М. Драгоманов був на українському ґрунті речником класової боротьби, проголошуючи, що «капіталіст не може бути українцем», він заклав думку, якої трималися лідери українського руху про те, що останній є за своєю суттю лише демократичним рухом, а все консервативне (що сприймалося як негатив) є чужим, неукраїнським.

В національно-культурному питанні М. Драгоманов толерував російську літературу, визнаючи її головним цивілізаторським чинником для українців навіть південно-західної території. В галицькій політиці він був противником народовців як ворогів соціалістичного руху. Негативно ставився до українсько-польської угоди та був прихильником народовсько-московської спілки, що гальмувала національний розвиток Галичини.

Думки М. Драгоманова знайшли підтримку в пізнішій діяльності українських соціал-демократів і відбилися на формуванні історичної пам'яті, як у позитивному, так і негативному розрізі. До позитивів історіософії Драгоманова, що потрапили в освітній процес, варто віднести його віру у цивілізаційний поступ людства, конституційний підхід до розв'язання суспільних проблем. Місія М. Драгоманова у Женеві відкрила нову добу в діяльності української еміграції. Саме Драгоманов у європейському масштабі поставив українську проблему і тим висунув її за межі суто внутрішнього російського чи польського питання.

До ідей М. Драгоманова поверталися українці початку ХХ ст. (Богдан Кістяківський), ті, що волею долі опинилися в Росії і піддалися русифікаційним впливам. Вони у нових умовах намагалися відродити застарілу ідею про російсько-українську спілку і М. Драгоманова як спільного діяча російського і українського соціалізму.

Боротьба російської, польської і української історичних пам'ятей між собою за опанування широких мас населення

На рівні інтелігенції середина та друга половина ХІХ ст. проминули у нескінченних війнах за історичну пам'ять між тими, хто сповідував російську, польську і українську національні ідеї. Історична пам'ять – одна з головних мобілізуючих сил суспільства.

Вона завжди була тим ключовим елементом, що об'єднує одні групи населення, і водночас розділяє населення певних територій на різні національні спільноти.

Розберемо основні найпопулярніші історичні міфи-репери, які витворювали ключові точки історичної пам'яті. Розпочнемо з російсько-українського протистояння.

А) Міф про єдиний давньоруський народ і «спільну колицу»

Як вже зазначалося, ще Ніколай Карамзін почав впроваджувати у масову свідомість жителів Російської імперії думку про єдину давньоруську спільноту. Вона ширилася паралельно з династичною теорією єдиної і неподільної Росії та Москви як «Третього Риму» – московської державної ідеології ще від часів митрополита Кіпріана. У XIX ст. вона модифікувалася у теорію триєдиного народу, або «трьох Русей», яка твердила про єдиний «руський» народ, що складається з трьох племінних гілок: великоруського (російського), білоруського і малоруського (українського) народів. До монгольської навали середини XIII ст. існував єдиний давньоруський народ. В результаті чужоземного завоювання, під впливом чужих іншонаціональних культур і католицької конфесії утворилися малоруська та білоруська народності. Російська народність найбільше всмоктала в себе давньоруських рис. Саме вона є спадкоємницею давньоруської народності⁵⁵⁶.

Міф про єдиний тисячолітній народ був основою для іншого посилу імперської ідеології – існування спільного для усіх трьох галузей східного слов'янства історичного процесу. Ті дві гілки, які через завоювання відпали від історичного шляху великоросійського народу, стремили до єдинства і коли це стало можливим

⁵⁵⁶ На цю тему останніми часами багато писала Н. Юсова. Див.: Юсова Н. Від розробки концепції «давньоруської народності» до легітимізації терміна «возз'єднання» України з Росією: друга пол. 40-х – поч. 50-х рр. XX ст. // Історіографічні дослідження в Україні. – Випуск 14. – К., 2004. – С. 413–440; Її ж. Ідейна і термінологічна генеалогія поняття «давньоруська народність» // УІЖ. – 2006. – № 4. – С. 101–125; Її ж. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.): Монографія. – вид. 2-ге, перероб. і допов. – К., 2006.

у середині XVII ст., вони знову об'єдналися з великоруським народом в одній державі. Великоруська народність – локомотив історії для всього східного слов'янства, лідер культурного, політичного й економічного життя. Натомість українська і білоруська народність є матеріалом, який дає ідеї, розробки, людей для творення спільного цивілізаційного простору, яким опікується саме російська народність.

Українські діячі романтичного періоду визвольного руху повели ідейну боротьбу з цим ідеологічним міфом. Для цього необхідно було вирішити проблему зі зміною назви етносу. Поки існувала спільна самоназва для «руського» племені, а різниця була лиш у приставці «мало» і «велико», довести існування осібної народності було складно на філологічному рівні, а тим більше для широкого загалу – людей у більшості неписьменних й малоосвічених.

Зміна самоназви була річчю природною для романтичного або етнографічного етапу націєтворення. Його в Європі змушена була вирішувати низка націй, що складалася з кількох етнографічних субстратів – субетносів. Передусім румуни мали подібну проблему. У них побутувало кілька самоназв, у більшості географічного характеру, для різних племен румунської мовно-етнічної групи: волохи, трансильванці, молдавани, бессарабці. Для об'єднання їх усіх в єдиній спільноті була придумана кабінетна назва – «румуні», що виводило цю мовну групу з часів ромерів – римлян. Румуни проголошувалися нащадками Римської імперії. Умовність такого підходу визнавалося багатьма народами, бо на спадщину Римської імперії з більшим правом мали б претендувати мешканці Італії, Франції, Іспанії і Греції. Будь-яка штучна національна назва є річчю умовною, яка не може задовольнити усіх учасників проекту. Але з часом умовності такої назви відходять на задній план і вона сприймається як цілком зрозуміла і природна річ.

Подібна проблема стояла перед містами-державами і князівствами Італії. Необхідно було для об'єднання країни взяти нейтральне ім'я, яке б і сардинці, і п'ємонтці, і неаполітанці, і венеціанці сприйняли з однаковим позитивом. Тому виплила назва, що не мала глибокого історичного коріння. Племена італіків, колишнього населення Апенін, менше залишили для нащадків пам'яток, ніж, скажімо, етруски. Але необхідно було шукати усіх

задовольняючий консенсус і такою рівновагою стало нова самоназва мешканців Апенінського півострова – італійці.

Назва мешканців і країни – бельгійців і Бельгії, – теж виникла з потреби співжиття в одній державі двох відмінних етносів, що мали нідерландське (фламандське) і французьке коріння.

У випадку з Україною за самоназву кирило-мефодіївці і літератори-романтики брали географічну назву колишньої Русі, яка укоренилася в добі козацьких змагань з польською Річчю Посполитою в XVI–XVIII ст., – Україна. Тоді вона не мала етнічних ознак, а лише географічну, що виходила з іменника «край» – території, що знаходиться на межі європейського і азійського світів. Це був саме той час, коли національні означення, як «москвин» або «великорос», різко контрастували з означенням «українець» і «козак».

Захоплені героїчною народною поезією козацької доби діячі національного відродження вирішили дати нову назву для країни, яка більшість часу називалася Руссю, а її мешканців русинами. Головне, вона мала відрізнятись від етноніма «Русь». Таке лексичне розрізнення було досягнуто, проте відмова від питомої назви мала і свої негативні наслідки для тривалої перспективи.

По-перше, науковий світ, що знав стару самоназву, почав співвідносити культурні досягнення власне старих українців із росіянами, на підставі спільності звучання національного імені. По-друге, у боротьбі за історичну давність стара назва свідчила про більшу укоріненість в історію росіян, а не українців. По-третє, різна самоназва порушувала історичну тяглість князівського, литовсько-польського і козацького періодів української історії.

Б) Українська відповідь: існування етнічної розрізненості за князівських часів; свідчення давності української традиції

Українською відповіддю було наукове переконання опонентів у наявності етнічної диференціації серед східного слов'янства ще в давньоруські часи. Довести це можна було, передусім, ствердивши існування елементів староукраїнського письма в пам'ятках киеворуського часу. Фонетичне розрізнення на протоукраїнську і проторосійську мови у X–XIII ст. означало існування протоукраїнського субстрату культури ще за часів Великого князівства Київського.

Ще в середині XIX ст. розпочинається наукова боротьба за так звану спадщину Київської Русі. Спочатку до неї залучається

І. Срезневський і М. Максимович. Згодом М. Костомаров і П. Куліш, О. Котляревський, пізніше В. Антонович, П. Житецький, М. Грушевський, А. Кримський. З російського боку брали участь найкращі російські наукові сили: М. Погодін, О. Соболевський, О. Шахматов та ін.

Кожне наступне покоління науковців вирішувало свій шмат цієї проблеми. П. Куліш доводив існування і написання билинного епосу в Києві і його протоукраїнський підклад. М. Костомаров і В. Антонович стверджували існування психоетнічного розрізнення між українським і російським етносом до часів монгольського завоювання. П. Житецький і А. Кримський довели, що старі мешканці Києва розмовляли староукраїнською мовою ще до XIII ст. Доведена була різниця між загальноруською письмовою і різними варіантами розмовних мов. Ф. Вовк намагався на антропологічному рівні показати відмінність між мешканцями Північної і Південної Русі.

М. Грушевський на рівні археології і історії доводив існування племінних відмінностей між давніми протодержавними утвореннями. Він відносив полян, древлян, уличів, тиверців, дулібів, волинян, хорватів до протоукраїнських племен, кривичів, дреговиців і полочан – до протобілоруських, в'ятичів і словен – до проторосійських племен. Довгий час тривала між ним і О. Шахматовим дискусія про належність сіверян до українського етнічного материка. З часом О. Шахматов прийняв доводи М. Грушевського.

Таким чином протягом середини XIX – початку XX ст. точилася боротьба за відвоювання української історії, яка через підручники ставала частиною національної історичної пам'яті.

В) Міф про приналежність культурної спадщини князівської Русі-України російській історії. Теорія М. Погодіна

Успіхи українських етнографів і фольклористів неспростовно доводили суттєві різниці між російським і українським етносами на етапах середньої і нової доби історії, але чи так було в киеворуських часах. Для підваження тези про стале заселення України від найдавніших часів до середини XIX ст. була пущена теза московського професора Михаїла Погодіна про знелюднення Київщини після монгольської навали 1240–1242 років і заселення Київ-

щини галичанами-українцями. Російські історики намагалися довести тезу про етнічну спільність між Наддніпрянщиною і Заліською Руссю, між Давньою Україною-Руссю і Московщиною.

М. Максимович і, особливо, В. Антонович спростували тезу М. Погодіна про цілковите винищення татарами населення Київщини. Антонович показав, що життя на Наддніпрянщині ніколи повністю не завмирало. Населення лише зменшувалося, але завжди залишалося автохтонним. Ідеологічним завданням М. Погодіна було генетично пов'язати старокиївську культурну спадщину з російським етносом. Для ментальності людини XIX ст. переконанням істинності будь-якого положення було доведення більшої давності того чи іншого народу та його культурних здобутків.

Цікаво, що діячі слов'янського відродження часто вдавалися для досягнення таких цілей до відвертих фальсифікацій. Так, чеський будитель Вацлав Ганка написав «псевдо-Краледворський рукопис», який був нібито літературним твором давньочеських часів. Метою було показати, що чеська культура давніша за німецьку. Цей твір більше півстоліття вважався оригінальним твором і вивчався в університетах як класичний давньочеський твір. Щось подібне могло стосуватися і знайденого на межі XIX ст. «Слова про Ігорів похід». Пізньою ремінісценцією цих же міфологічних конструктів історичної пам'яті була «Велесова книга».

М. Грушевський, аби підкреслити давність протоукраїнського етнічного масиву на Київщині, яким були поляни, в «Історії України-Руси» писав, що давнішим протоукраїнським племенем були анти VI–VII ст. н.е. Українські науковці намагалися довести, що саме з протоукраїнського племені постали не лише майбутні українці, але й росіяни, бо і словенці і в'ятичі являли собою пізніші за походженням племена, які з Наддніпрянщини заселили береги Ільменського озера і верхів'я Волги.

Г) Міф про добровільне возз'єднання українців з росіянами на Переяславській раді 1654 року

З тези про єдине «русское» плем'я випливала й теза про поновне об'єднання розрізнених під примусом чужинців трьох гілок «єдинонеділимих» «руських». Вони завжди прагнули цього єдинства. І як настала така можливість за часів гетьманування Б. Хмельницького, таке об'єднання відбулося.

Хмельницький представлявся в російській історіографії і рівночасно у шкільних підручниках як людина, яка керувалася виключно інтересами такого «возз'єднання». Він ніби від початку мав такий план і його послідовно здійснював. Хмельницький буцімто не мав жодних українських програм визволення, він не керувався жодним українським державним інтересом, лише виконував духовну місію православних «малоросіян» на об'єднання з московітами під одним православним монархом і московським патріархом.

Цей міф мав підкріплюватися спеціальною скульптурною пам'яткою гетьману у Києві на святій Софійській площі.⁵⁵⁷ Ідеологію російської національної ідеї посвідчував спеціальний напис на монументі: «Волемо під царя східного православного» та «єдина неподільна Росія». Важливість цього виховного значення пам'ятника свідчив той факт, що в Росії кінну статую до цього часу ставили лише царям. Але позаяк Хмельницький воістину вчинив царську місію, такий пам'ятник дозволили зробити кінним і людині нецарського походження.

Українська відповідь на Переяславський міф

Українці спочатку поезією Т. Шевченка стверджували неправильність кроку Б. Хмельницького, картали того за помилкове віддання України Москві. Сталося це якраз через необхідність висловлення опозиції московському трактуванню постаті великого гетьмана. Цікаво, що київські українці, що працювали у міській думі і Комітеті по зведенню пам'ятника Б. Хмельницькому, гальмували – наскільки це було можливо – зведення цього монументу. Намагалися відсунути його з центральної «Святої» площі Києва на периферійні вулиці міста. Успіхи історичної науки дозволили більш зважено оцінити роль гетьмана в історії. Перемогла гадка, що Б. Хмельницький, влаштовуючи тимчасову комбінацію з російсько-українським союзом, не сподівався, що останній виявиться довготривалим політичним чинником.

⁵⁵⁷ Докладніше див.: Гирич І. Між політикою і історією. Переяслав і українська суспільно-політична думка XIX – початку XX ст. // Молода нація Альманах. – 2003. – № 3 (28). – С. 5–14.

Ще у працях В. Антоновича відчувається традиційний негативізм раннях українофілів щодо Хмельницького, підкреслювалась відсутність у нього чіткого плану дій, залежність поведінки гетьмана від козацької анархічної стихії («Бесіди про часи козацькі», 1897 р.). Натомість вже М. Грушевський відзначав державницькі здібності Б. Хмельницького, його провідницькі риси, його вміння керувати широким загалом козацтва.

З розгортанням українського руху на початку ХХ ст. українська публіцистика вела постійні ідеологічно-історіософські суперечки з російською стороною. На думку російських націоналістів, Хмельницький був «правильним» українським гетьманом, бо лише дбав про з'єднання з Москвою, а от Мазепа – був «зрадливим» керівником. Таким чином постав міф про «богданівство» і «мазепинство». Офіційна суспільна думка в Росії «богданівцями» окреслювала справжніх «малоросіян» – друзів Росії, «мазепинцями» ж називала недоброзичливих українців, які прагнуть від'єднання Малоросії від Росії.

Спростуванню легенди про «мазепинство» і «богданівство» мала служити спеціальна стаття М. Грушевського, уміщена в 1908 р. в журналі «Літературно-науковий вісник» у рубриці «На українські теми». Крім того про плани Б. Хмельницького у 1656–1657 рр. вивільнитися з-під влади московського царя М. Грушевський писав у своїй популярній «Ілюстрованій історії України» (1911 р.). Львівський професор писав, що жодної принципової різниці між політикою Хмельницького і Мазепа не існувало, навпаки, останній був вірним послідовником міжнародної політики Богдана Хмельницького.

Пізніше, у 1920-ті роки, популярності здобула думка В. Липинського про те, що Переяславська рада була нічим іншим, як військовим союзом між Москвою і козацькою Україною проти поляків. Що, заключаючи його з Олексієм Михайловичем, Хмельницький зовсім не мав на думці, що існуватиме він тривалий час і що буде пізніше потрактований як довічне злучення України з Московією.

Українська історіографія і шкільна книжка популяризували думку про єдину державну політику усіх гетьманів від Б. Хмельницького до І. Скоропадського, Д. Апостола і К. Розумовського. Засвоєння цієї частини історичної пам'яті мало одне з ключових значень у справі національного усвідомлення, передусім населення

Західної України, де вільно побутував український шкільний підручник з історії до 1917 р., а з невеликими виїмками і до 1939 р.

**Д) Міф про зраду І. Мазепи та Полтавську битву 1709 р.
і наслідки для формування української свідомості у пізніші часи
та українська відповідь на нього**

Пов'язаний з Переяславом був і міф про позитивне значення для українців Полтавської битви та «зраду» Івана Мазепи. Російська історіографія та суспільна думка XIX ст. зовсім не визнавала самостійну міжнародну політику українського козацького уряду. Прагнення Мазепи здобути незалежність для України трактувалася як «продаж» Малоросії у польську чи шведську «неволю».

Громадська позиція, яку займав Мазепа, російськими істориками і суспільствознавцями двісті років тому і, за рідкісним винятком, у наші дні, трактується як користолюбний вчинок, егоїстичний крок особисто І. Мазепи. Не враховувався той факт, що Мазепа був виразником прагнення козацько-старшинської верстви, яка штовхала гетьмана до саме такого вибору⁵⁵⁸. Самостійницька позиція І. Мазепи не викликає в неупереджених істориків жодних сумнівів, бо має добре удокоментовану базу. Власне не стільки з нею полемізувала російська суспільна думка, вона ставить проблему шведсько-українського союзу в розрізі моральності вчинку І. Мазепи – його зради московському цареві.

Моралізаторство – річ в сенсі історичної перспективи зовсім не певна. Так само як непевним є відкликування на порушення Мазепою християнських норм моралі. Тим не менше, саме на ці моменти педалювала російська сторона. Зовсім не брався до уваги той факт, що номінально І. Мазепа був незалежним правителем козацької України, і що він мав право підшукувати собі більш пригожих політичних союзників в даній міжнародній ситуації. З другого боку, подибуємо більш ніж достатньо прикладів неморальності Петра I по відношенню до України.

Для компрометації І. Мазепи Москва пішла на нечуваний в європейській практиці акт – проголошення релігійної анафеми

⁵⁵⁸ Див., напр., одну з найдокладніших на цю тему досліджень: Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – 240 с.

гетьманові. І це при тому, що більш релігійної і шанобливої до православної церкви постаті не знала не лише українська, але й російська сторона. Все це робилося на очорнення пам'яті видатної постаті на сотні років уперед. Російська сторона при плюгавленні імені І. Мазепи мусила враховувати європейську опінію гетьмана. Завдяки європейській літературі і малярству XVIII ст. навколо І. Мазепи існував ореол мученика в боротьбі за свободу проти російської тиранії.

Міф І. Мазепи був одним з найпопулярніших в добі пізнього класицизму і раннього романтизму. Цьому сприяла творчість найвідомішого літератора XVIII ст. Вольтера. Романтичний образ Івана Мазепи, прив'язаного до коня за перелюб з польською шляхтянкою, малювала низка визначних французьких митців. Та власне й російська суспільна думка до О. Пушкіна не була одностайною в анафемуванні І. Мазепи. Декабрист К. Рилєєв у своїй відомій поемі виводить позитивний образ небожа Мазепи Андрія Войнаровського як продовжувача справи боротьби за свободу опального гетьмана.

Але з'являється «Полтава» геніального російського поета, замовлена керівником третього відділення його імператорської величності. Ця поема стала, з одного боку, відповіддю К. Рилєєву і західноєвропейським митцям, з другого – поетичним висловом офіційної позиції російської ідеології і камінцем у фундамент історичної пам'яті, що потрапила до підручників з літератури та історії.

На протигагу І. Мазепі російська сторона в Україні постійно і послідовно розкручувала міф Полтавської битви. В час заснування на місці колишніх намісництв Полтавської і Чернігівської губерній постало питання вибору місця для центру малоросійського генерал-губернатора. І з усіх міст, що мали ліпші за Полтаву перспективи (господарський рівень розвитку і відповідну чисельність населення), вибір пав саме на Полтаву, а не на Чернігів і Лубни. Вирішальним став факт, що під Полтавою відбувалася славна для Росії битва, яка визначила результат її перемоги над Швецією в ході Північної війни.

Перший малоросійський генерал-губернатор В. Куракін, петербурзький аристократ і європейського виховання і культури чоловік, спричинився до розбудови міста – символу слави російської зброї.

Новий генеральний план губернського міста нагадував малий Петербург, нові Присутственні місця, кадетський корпус, будинок губернатора, гімназія були виконані у бездоганному архітектурному ампірі, жодного подібного ансамблю більше не було створено в Україні, як до, так і після 1810-х років. А в центрі майдану поставлений був монумент Полтавської битви з орлом – символом російської влади в Україні.

Відбувалося це у сторіччя Полтави, а до 200-річчя було відкрито музей «Поле Полтавської битви», першим директором якого став український історик полтавець Іван Павловський. На ньому була відзначена у монументах присутність російського і шведського війська. Пам'ятники-хрести і кургани, церква московської архітектури свідчили про державну міць двох військових потуг. Ось тільки українська присутність не була ніде там показана.

У 1909 р. українська суспільна думка на сторінках «Ради» і «Діла» висловлювала протест проти бучного святкування перемоги росіян над українцями, але почута вона не була. Вже сама участь царя Миколи II у цих святкуваннях свідчила про місце Полтавської легенди в історичному образі російсько-українських відносин у козацьку добу історії України.

Сама Полтава стала своєрідним полігоном ідеологічної боротьби за історичну пам'ять між речниками української окремішньої і російської великодержавної ідей. На протигагу Полтавській легенді українці виставили ідею Полтави як місця, де народилася сучасна українська література, Полтави як батьківщини зачинателя сучасного українського красного письменства Івана Котляревського. Розпочалося це у 1898 р., під час 100-річного ювілею виходу «Енеїди» Котляревського. Тоді його було відзначено на найвищому громадському рівневі, спільно з українцями Галичини. Усі громадські національні організації та періодичні видання надрукували матеріали на тему ювілею та провели офіційні акції. На Наддніпрянщині у цей рік розпочало свою діяльність видавництво «Вік», яке очолили представники молоукраїнського руху С. Єфремов, О. Лотоцький, В. Доманицький, Ф. Матушевський, В. Дурдуківський. Як маніфестацію літературних успіхів народженої Котляревським літератури вони видали тритомну антологію української поезії, прози та драми. У 1903 р., як продовження

творення культу І. Котляревського, було урочисто відкрито перший пам'ятник йому у Полтаві.

Поновне «відкриття» І. Мазепи розпочалося від часів журналу «Основи» та «Киевская старина». П. Куліш і В. Білозерський надрукували в петербурзькому журналі добре знайий в історіографії лист наступника І. Мазепи Пилипа Орлика до київського митрополита, а згодом місцеблюстителя патріаршого престолу Стефана Яворського⁵⁵⁹ про причини переходу гетьмана Мазепи на шведську сторону та його політичні наміри. У ньому в позитивному світлі був змальований І. Мазепа і вперше чітко висловлена думка про його політичні плани.

«Киевская старина» за 25 років свого існування видрукувала силу-силенну невідомого архівного матеріалу про життя і діяльність І. Мазепи, співчутливо писала про його державну і освітньо-культурну діяльність. Отже, не випадковим виглядає поява в кінці ХІХ ст. популярної брошури Федора Уманця⁵⁶⁰, діяча чернігівського земства, з панегіричною оцінкою діяльності Мазепи й цілковитим виправданням його дій як до шведсько-українського союзу, так і сам перехід гетьмана на бік Карла ХІІ.

В контекст української історії постать І. Мазепи була піднесена національною українською історіографією: М. Грушевським, В. Липинським, І. Борщакком і О. Оглоблиним. В художній літературі образ І. Мазепи надихав на низку творів. Найвідомішим стала трилогія Б. Лепкого «Мазепа».

Проте через неможливість української еліти у підросійській Україні поширювати свої погляди, через відсутність своєї освіти так і не вдалося на рівні масової свідомості втілити національний погляд на І. Мазепу. Більшість простих мешканців і інтелігенції перебувала під постійним пресингом російської ідеології, яка витворила образ політичних українців як новітніх «мазепинців». Сам українських рух одержав від централістів лайливу налічку – «мазепинський рух». Жандармські справи і справи охоронних відділень при найменуванні «дел» ніколи не послуговувалися питомими назвами

⁵⁵⁹ Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. – 1862. – № 10. – С. 1–29.

⁵⁶⁰ Уманец Ф.М. Гетьман Мазепа: Историческая монография. – СПб., 1897. – 455 с.

українських партій: РУП, УСДРП, УПСР тощо, а всі ці політичні сили гамузом кваліфікувалися, як «мазепинські партії».

Українці натомість, і, передусім, галичани, на цьому різкому протиставленні творили ідеалізований образ бездоганного державника і послідовного борця за незалежність. З початку ХХ ст. образ І. Мазепи став ключовим у розмежуванні двох історичних пам'ятей: російської і української. Він став уособленням боротьби за незалежність. Не випадково і головний убір січових стрільців у визвольних змаганнях 1917–1921 рр. називався «мазепинкою». Завдяки існуванню української школи в Західній Україні і викладанню історії за українською схемою, образ І. Мазепи став одним з найпопулярніших серед широкого загалу українців Галичини. В радянській Україні до І. Мазепи позитивно ставилися в часи існування українізації. За націонал-комуністів низку позитивних статей була надрукована про І. Мазепу в історичному журналі «Україна». Навіть пролетарський письменник В. Сосюра написав поему «Мазепа».

«Злісним ворогом українського народу» Іван Степанович став з перемогою сталінської диктатури. І залишився таким аж до падіння комунізму й СРСР. Діаспорна історіографія продовжувала плекати українську історіографічну лінію щодо І. Мазепи. В радянській історіографії в УРСР мазепинська тема була табуваною. Лише в рік святкування 250-річчя Полтавської битви вийшла праця В. Шутого з традиційними великодержавними звинуваченнями на адресу І. Мазепи⁵⁶¹. В часи «перебудови» в Україні (М. Котляр) і Росії (Б. Литвак)⁵⁶² вийшли перевидання класичної праці М. Костомарова

⁵⁶¹ Шутой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. – М., 1958. – 448 с.; Шутой В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708–1709 рр. – К., 1971. – 238 с. Привертає увагу, що, якщо перша книжка В. Шутого вийшла до 250-річчя російською мовою, то її україномовний варіант вийшов напередодні відомих маланчуківських репресій 1972 року. Виходить саме поворот курсу всередині України покликав до життя temu перемоги над мазепинцями у ХVIII ст.

⁵⁶² Литвак Б. Г. «Гетьман-злодей» // Костомаров Н. И. Мазепа / Під ред. Б. Литвака. – М., 1992. – С. 3–16. Б.Г. зовсім не був фахівцем з історії мазепиної доби. Він займався соціально-економічними проблемами ХІХ ст.

з паплюженням імені Мазепи. В сучасній Україні знову постав той різкий вододіл між українською і російською історіографією, яким характеризувалася доба дореволюційного і комуністичного періодів історієписання. Серед російських істориків хіба лише Т. Таїрова-Яковлева⁵⁶³ поділяє погляд на І. Мазепу української історіографії.

Е) Польський історичний міф про «народ-страдник» і «народ-визволитель»

Польський месіанізм, що проявив себе у двох польських повстаннях 1830 та 1863 р., намагався охопити своїм впливом і українську людність – селянство. Поляки розгорнули потужну агітацію і не лише на українських землях, але й у Європі. Вони експлуатували тезу про особливу місію польського народу, «народу-страдника», «народу-свободолюбця», який, борючись з російським, пруським і австрійським автократизмом, прокладає шлях усім пригнобленим народам до волі і вселюдського поступу. Така думка проводилася через підручникову літературу як основний елемент історичної пам'яті населення колишньої Речі Посполитої: поляків, литовців, білорусів та українців. Останніх трьох відрізняли лише за етнічною і віросповідною ознакою. На рівні політичної належності для поляків ці етноси мали складати єдину польську політичну націю. Сама ця «спільна правда» мислилася в категоріях повернення польської держави, нехай і в республіканській формі, але в межах «Історичної Польщі» до першого переділу 1772 р.

Агітація мала вплив лише на рівні полонізованої української шляхти та представників правобережної інтелігенції. Селяни не повірили гаслам «за нашу і вашу свободу» й активно підтримали царські війська в їхній боротьбі з польськими революціонерами.

Як реакцію на неможливість власними силами скинути російське панування можна розглядати й постання потужної «української школи» в польському романтичному письменстві, до якого належали й класики польської літератури Юліуш Словацький,

Але «обов'язок» російського історика і державника зумовив, очевидно інтерес зайнятися цією темою. Також привертає увагу рік виходу книжки – через рік після української незалежності.

⁵⁶³ Таїрова-Яковлева Т. Г. Мазепа. – М., 2007. – 269 с.

Богдан Залеський, Тимко Падура, Міхал Чайковський. Ба більше, деякі з них писали твори українською і були провісниками федералізму та забезпечення культурно-політичних прав українців у майбутній відновленій польській державі. Поляки-українофіли реанімували міф про козаччину Правобережжя як силу, яка боронила Польщу в ті часи. Романтичний образ козака-воїна Вернигори, вірного товариша поляка, ніби перевертав з ніг на голову ту дійсність XVII ст., в якій козаки і польська землевласницька верства були найбільшими антагоністами.

Власне подібна школа і в паралельний час існувала й в російській літературі. Згадаймо лишень Миколу Гоголя, Василя Капніста, Семена Наріжного, які змальовували аналогічний пасторальний світ козака і російського воїнства у їхній боротьбі з польською експансією та турецько-татарським Сходом.

Є) Міф Люблінської унії

як один з найпопулярніших засобів впровадження польської історичної пам'яті в уми галицьких українців

У час між двома повстаннями, на базі загравання з українським селянством і духовництвом Західної України, набув розголосу і став панівною ідеологією на все XIX століття міф Люблінської унії як уособлення «братньої згоди» між чотирма народами Речі Посполитої – поляками, литовцями, білорусами і українцями. Ідеалізувався акт 1569 року за тими ж концептуальними підходами, що й Переяславська рада 1654 р. росіянами. Подавався він виключно у рожевих фарбах, як успіх, компроміс, як політичний крок, що влаштовував усі суспільні верстви, в тому числі й сільське та міське населення непольського походження. Виходило так, що Люблінська унія не загострила соціальні протиріччя в Білорусі і Україні, а навпаки, покликала до благоденства й класового миру.

Польська еліта XIX ст. закликала до повернення Люблінських часів і улаштування нового національно-соціального паритету, взаєморозуміння між народностями колишньої Речі Посполитої. Власне Люблінський міф – ніщо інше, як нова приваблива оболонка для формування багатоетнічної польської нації, як знаряддя колонізації схизматиків русинів Білорусі й України у новий історичний час.

Його прихильниками й пропагандистами стали й представники української полонізованої шляхти, колишнього православного галицького боярства, яке у середині XIX ст. займало поважні політичні позиції у житті Галичини під Австрією: В. Дідушицький (Дзедушицький), В. Федорович, Леон і Адам Сапєги та ін. Саме ці люди ініціювали польсько-українське примирення у 1860 – 1880-х роках.

Міфам-символам і поляки ставили монументи. У Львові до 300-річчя унії на Високому замку був складений з каміння фортеці високий «копець» Люблінський унії, який і сьогодні є однією з історичних візитних карток Львова.

Українські організації народовців і москвофілів не співчували ідеї Люблінського «братання» як завуальованій неоімперській ідеї відновлення польської державності коштом українців. Тим не менше компромісно наставлені українські кола видали підручник з історії А. Левицького для галицьких шкіл, написаний з позицій цього Люблінського міфу. Паралельно народовцями був виданий у трьох частинах підручник для українських початкових шкіл народовця Олександра Барвінського.

Ж) Міф про культрегерську місію польської шляхетської культури в українських степах

Українській еліті середини XIX ст. хотілось довести західному сусідові нову якість української цивілізації, яка виникла на околицях Речі Посполитої і Великого степу у кінці XVI–XVII ст. Суперечка ця, як і більшість концептуальних історіософських полемік, не має єдиного вирішення. Вона носить світоглядний характер, у ній по-своєму праві обидві сторони. Але саме такі питання стають наріжними каменями історичної пам'яті.

Можна, приміром, дивитися на Дмитра Байду-Вишневецького як на типового представника польської культури, землевласника і організатора південної оборони Речі Посполитої від татарських набігів в низов'ях Дніпра. У такому разі Запорозьку Січ можна сприймати як одну з ланок польської цивілізації на кордонах держави. З другого боку, Д. Вишневецький мав українське походження, був православним, його образ увійшов до козацького героїчного епосу українського фольклору. Його соратниками були також люди української народної стихії. Отже, мають рацію обидві сторони, але від того чи іншого погляду на історію XVI–XVI ст. залежить таке

чи інше суспільно-політичне трактування українського життя у ХІХ столітті. Чи мислити себе частиною польської цивілізації, а отже відмовлятися від власних рис ментальності і ідеї тягlosti саме українського історичного процесу. Чи стверджувати відсутність польського культурегерства, наявність української першості в освоєнні степової зони, визнавати Запорозьку Січ утвором лише української культури, а отже вибудовувати підстави для національної окремішності ХІХ ст.

Не випадково В. Антонович протягом своєї активної наукової діяльності кількаразово відгукується на публікації польських істориків, публіцистів і письменників, які твердили про відсутність в українському етносі рис європейської цивілізованості, про козацьку анархію і розбишацтво, про культурну вищість польської шляхти. Зі сторінок «Киевской старини» та «Правди» він відповідав Т. Корзону, М. Дубецькому та Г. Сенкевичу за роман останнього «Огнем і мечем»⁵⁶⁴.

Концепт «Україна-Русь» і просвітницько-педагогічна діяльність Олександра Барвінського

У 1860-х роках тернополянин Олександр Барвінський розпочав акцію спільної діяльності гуртків національної орієнтації з Наддністрянщини і Наддніпрянщини. У ті часи він намагався притягти до співпраці П. Куліша. Проте останній шукав свій шлях в національному русі, постійно міняючи вектори інтересу: українофільство, москвофільство, полонофільство. З початку 1880-х років О. Барвінський та його брат Володимир вийшли у Києві на О. Кониського і повели з ним соборницьку акцію.

У 1882 році виходить перший випуск «Історії Руси» Барвінського, призначений для навчання в українських галицьких школах. Книгу високо оцінив В. Антонович. В рецензії для «Киевской старини» він писав: «Такі книжки популярно подають не тільки певне знання суспільності, але й мають для неї поважне морально-

⁵⁶⁴ Антонович В. Історичні байки п. Маріяна Дубецького // Правда. – 1888. – Т. 1. – С. 194–203; Його ж. Польско-русские отношения XVII в. в современной польской призме (по поводу повести Г. Сенкевича «Огнем и мечем») // Киевская старина. – 1885. – Кн. 5. – С. 44–78; Його ж. От редакции (Несколько слов г. Корзону) // Киевская старина. – Кн. 1. – С. 161–166.

виховне культурне значення»⁵⁶⁵. Пізніше О. Барвінський згадував, що прихильна і позитивна рецензія В. Антоновича спонукала його до продовження праці на науковому полі⁵⁶⁶.

У своїй історії О. Барвінський вперше ужив концепт «Україна-Русь», щоб засвідчити тяглість князівського з козацьким періодом історії України. Пізніше його на озброєння взяв М. Грушевський і назвав свій гранд-нарратив «Історією України-Руси». Підручник О. Барвінського трактував історію Галичини і Наддніпрянської України як єдину спільність. Ідея соборності земель підказувала й ідею «Галичини – П'ємонту соборної України», бо саме тут можна було без поліційних перешкод плекати національну культуру для обидвох Україн⁵⁶⁷.

Книжка О. Барвінського кілька десятиліть була головним освітнім підручником з історії для Галичини. Тому не є перебільшенням стверджувати, що зростання національної свідомості серед широких мас населення на початку ХХ ст. в півдастрийській Україні завдячує саме тому факту, що в освітній політиці україноетнічних територій Австро-Угорський уряд дозволяв вільно пропагувати український варіант історичної пам'яті, а не москвофільські підручники, написані І. Шараневичем, М. Зубрицьким та ін. Якби така можливість існувала для українців підросійської України, – вільно пропагувати через шкільні заклади національну історичну пам'ять, – майже напевно результат визвольних змагань виявився б на користь УНР.

⁵⁶⁵ Київський професор написав рецензії на дві частини праці О. Барвінського: Антонович В. [рец на кн.] Барвінський О. Історія Руси. – Ч. IV. – Львів, 1882 // Киевская старина. – 1883. – Кн. 3. – С. 649–651; Його ж. Барвінський О. Історія Руси. – Ч.V. – Львів, 1884 // Там само. – 1884. – Кн. 8. – С. 708–710.

⁵⁶⁶ Барвінський О. Спомини з мого життя. – К., 2004. – С. 321.

⁵⁶⁷ Докладніше про О. Барвінського-концептуаліста див.: Куций І. Історіографічна спадщина Олександра Барвінського: концептуалізація історично-цивілізаційних уявлень // Історіографічні дослідження в Україні. – Випуск 17. – К., 2007. – С. 177–200; Чорновол І. Іван Франко у «Споминах з мого життя» Олександра Барвінського // Молода нація. Альманах. – 2003. – № 1 (26). – С. 34–50.

Проте саме проти української школи були спрямовані усі зусилля царського уряду і великодержавних організацій. Українська школа так і не постала. Перші українські гімназії з'явилися у Києві лише влітку – восени 1917 року.

Масова українська школа у Галичині – головний мобілізуючий фактор широких верств суспільства

На відміну від Наддніпрянщини, українська початкова школа в Галичині мала масовий характер. Протягом ХІХ ст. практично усі міста і великі села мали школу з національним викладанням, яких налічувалося більше 1000. Позаяк вони перебували під контролем головним чином народовців, то боротьба з ідейним москвофільством була виграна саме через шкільну освіту. Австрійська влада також підтримувала народовців через боязнь проросійських настроїв, які ширили в Галичині москвофіли.

Не менші успіхи мала і середня школа. Українські державні гімназії існували у всіх крайових і оружних містах. Академічна гімназія у Львові, Перемишльська, Станіславська і Бережанська гімназії вже на другу половину ХІХ ст. підготували цілу генерацію нових громадських діячів з національними ідеологічними перевагами мислення. Початок ХХ ст. і гасло творення приватних українських гімназій подвоїло їхню кількість. Лише М. Грушевський за власний кошт і гроші офіродавців організував дві гімназії в Рогатині і Коломиї.

Проте ще й за десять років до Першої світової війни москвофіли серед учнів середніх освітніх закладів складали іноді до 50 відсотків. Підсиленням ролі шкільного патріотичного виховання займалися й «Просвіти», кількість яких у Галичині була навіть більша за кількістю шкіл. Оскільки «Просвітами» опікувалися місцеві парохі, то на це була звернена увага усіх активних громадян міста і села. У зв'язку з активізацією руху по створенню військово-спортивних товариств «Січей» і «Соколів», кооперативних організацій, є підстави твердити про всезагально-мобілізуючий характер освітньо-громадської діяльності з охоплення усіх верств західноукраїнського громадянства українською ідеєю, що ґрунтувалася на впровадження у масову свідомість основних елементів історичної пам'яті.

Саме ці складові виховання молодого покоління політичних українців і спричинили до того, що саме ЗУНР у 1918–1919 роках

була найближче до досягнення державної незалежності, чому зашкодила, як не парадоксально, соборницька ідеологія – обов'язковий атрибут виховного процесу серед галичан-українців. Якби не вона і не бажання досягнути максимуму у війні з відродженою Польщею, то вже на Паризькій мирній конференції могла постати мала Україна, зі столицею в Станіславові, на кшталт Литви навколо Каунаса.

Колегія Павла Галагана в Києві як модель елітної української школи

У 1871 р. дідич з Гетьманщини, нащадок великоземельної козацької старшини на Лівобережній Україні, Григорій Галаган, заснував у Києві лицей українського типу – колегію Павла Галагана. Вже сама назва нав'язувала цю школу до популярного у XVIII ст. типу середнього навчального закладу – колегії (існували у Києві, Чернігові, Переяславі та Харкові).

Г. Галаган був одним з провідних громадських діячів середини XIX ст., пропагандистом кобзарської творчості і меценатом О. Вересая, одним і спонсорів Південно-Західного географічного товариства. Новий заклад був покликаний плекати й виховувати нову українську інтелектуальну еліту. Він не мав традиційного статусу офіційних гімназій. Скориставшись зв'язками у Петербурзі, Г. Галаган домогся затвердження Міністерством освіти Росії спеціального статусу колегії, яка керувалася в своїй діяльності засадами корпоративності й поглибленого вивчення гуманітарних предметів: передусім філології і літератури, а також правничої науки та історії права.

Для пошуку талановитої молоді серед маленьких міст і містечок України колегіальна рада щороку їздила державними гімназіями і прогімназіями для відбору юнаків до завершення навчання у колегії П. Галагана. Наголос робився саме на дітей українського походження. Фінансове становище родини не мало значення, головною була успішність у навчанні. Більшість учнів були дітьми міщан, дрібних дідичів і навіть селян. Великий відсоток припадав на дітей київської професури з університету. Це змушувало дітей, які не мали відповідних освітніх можливостей доколегіального виховання, орієнтуватися на сильних учнів. Навчалася одночасно не більше 80 осіб, причому половина дітей була на пансіонному утриманні.

Викладачі і директори дбайливо підбиралися членами-засновниками колегії – родиною Галаганів. Практично усі викладачі мали українофільські симпатії і були активними учасниками українського руху в 60–80-х роках XIX ст., мали поліційні переслідування за свої «антиурядові дії». Тут викладали П. Житецький, Є. Трегубов, П. Нечипоренко, В. Науменко, А. Дудка-Степович. Коли на початку 1890-х років директором на три роки став відомий російський поет П. Анненський, який намагався вести викладання в офіційно-російському дусі, Катерина Галаган зробила усе можливе для звільнення його з посади. І навіть заступництво попечителя Київського навчального округу не допомогло П. Анненському залишитися на посаді. Цікаво, що наступним місцем праці останнього була така елітна російська гімназія, як колишній лицей у Царському Селі.

Викладати українською було заборонено, проте практичні заняття і наукові справи надолужували цей недолік. Учні у позачасовий час могли вивчати українознавчі дисципліни. Історичний предмет не був у викладах превалюючим, тому серед істориків та літературознавців випускниками були вчені, що працювали пізніше для російської науки. Згадаймо академіка-медієвіста Д. Петрушевського, Н. Котляревського, І. Покровського. В секторі філології і літературознавства та історії права колегія дала українській науці XX ст. найбільше число фахівців. П'ять академіків ВУАН, кілька її членів-кореспондентів були вихованцями колегії. Це майже третина першого складу Української академії наук. Згадаймо сходознавця і філолога А. Кримського, правника О. Малиновського, гігієніста О. Корчак-Чепурківського, президента ВУАН ботаніка В. Липського, правника-міжнародника В. Грабаря, члена-кореспондента ВУАН історика права давньокіївського часу М. Максимейка, поетів і літературознавців М. Драй-Хмару, П. Филиповича. Цікаво, що на роботу викладачами намагалися брати випускників гімназії. Колегію закінчили і майбутні військові діячі УНР та державники Андрій Лівичський – наступник С. Петлюри в екзильному уряді УНР – та Микола Палієнко – учасник визвольних змагань 1917–1921 рр., командувач гарматного дивізіону дивізії «Галичина» у 1944 році.

Колегія Павла Галагана була негласним освітнім закладом Старої Громади. Не випадково саме в домашній церкві колегії у

1886 р. брав шлюб Іван Франко. А дружиною його стала племінниця багатолітнього викладача колегії і старогромадівця Єлисея Трегубова Ольга Хоружинська. В цілому, наскільки це було можливо у підросійській політичній ситуації, колегія Павла Галагана свою місію виконала. Хоч кількість випускників її майже за п'ятдесят років була незначною – лише близько 1000 осіб, та лише науковцями і професорами гімназій, ліцеїв і університетів стало близько сотні її випускників. Більшість представників історико-правничої школи М. Владимирського-Буданова в київському університеті були вихованцями колегії.

М. Грушевський як відстоювач історичної пам'яті і творець канону українського підручника з історії

Засновник національної історіографії найбільше прислужився до вироблення канону українського підручника з історії. Це не був підручник в сучасному розумінні слова. У ньому був відсутній методичний апарат для контролю засвоєння знань. Але структурна побудова, розбивка на широкі і вузькі теми, виокремлення значущих проблем для висвітлення були здійсненні саме Михайлом Грушевським.

Підручники Грушевського – це власне науково-популярна література, призначена як для інтелігентської публіки, так і людей, що не мали навіть середньої освіти. Спершу львівський професор взявся до написання наукових праць і своєї багатотомної «Історії України-Руси» (ІУР). Лише коли був написаний перший період давньоукраїнської історії князівських часів та почали виходити томи з висвітленням литовсько-польської доби, Грушевський приймає рішення про написання популярної книжки з історії, де був би висвітлений увесь тисячолітній період української історії від доісторичного часу до початку ХХ ст. Символічно і не випадково, що перше видання у популярній серії книжок – «Очерки истории украинского народа»⁵⁶⁸ з'явилося у 1904 році, коли М. Грушевським була сформульована знаменита схема української історії.

⁵⁶⁸ Цікаво, що підручником цю книжку М. Грушевського вважав В'ячеслав Липинський. І в листі до В. Винниченка, серед радженої літератури для написання історичного роману, В'ячеслав Казимирович називав і «підручник» Грушевського «Очерки истории украинского народа» // ЦДАВО. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 82–83.

Перші томи «ГУР» означали поставлення шкільної історії для українців на фундаментальну національну основу. «Очерк» писався для зросійщеної української інтелігенції. Другим завданням було написання популярної україномовної брошури для народу. У 1907 р. виходить «Про старі часи на Україні», яка мала десятки перевидань і виходила друком востаннє вже у добу поразки визвольних змагань у 1921 році в Відні. У 1911 р. М. Грушевський видає велику «Ілюстровану історію України», яка також мала багато перевидань, дописувалася і виправлялася і була доведена подіями до 1919 р. Вона на десятиліття наперед заклала канон історичної пам'яті українця. Власне, саме ця книжка служила зразком для написання перших підручників з історії незалежної України після 1991 р.

У часи визвольних змагань, і особливо в перший період еміграції, у 1919–1921 рр., М. Грушевський багато часу присвятив написанню спеціальних підручників для середньої школи, як з української історії, так і історії всесвітньої. Видавництвом кооперативного союзу «Дніпросоюз» у 1919 р. у Відні була видана «Історія України для вищих початкових шкіл»; 1920 р. появилася «Всесвітня історія: Підручник для середніх і вищих початкових шкіл»; а наступного року – «Всесвітня історія: Приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижших клас середніх шкіл».

Саме М. Грушевському належить першість у трактуванні для широкого загалу ключових питань української історії – своєрідних реперів історичної пам'яті народу. Спробуймо сумарно їх перелічити:

1. Протоукраїнські державні утворення існували ще задовго до «Київської Русі». Отже, неправдивим є російська трактовка давньокиївського періоду, яка державу починала від захоплення Олегом Києва у 882 році. М. Грушевський ще антив та їхню державу VI–VII ст. вважав протоукраїнськими утвореннями;

2. Давньоруської спільноти не існувало – це російський історіографічний міф. Основний розподіл на три галузки східнослов'янських племен існував ще у X–XIII ст. Він мав місце ще на рівні племінних союзів. Поляни, сіверяни, деревляни, бужани, дуліби, тиверці і улічі та хорвати – це українські за етнічною належністю племена. Проторосійським племенем було плем'я в'ятичів;

3. Держава князівська Україна-Русь (не традиційно московська «Київська Русь») є передусім спадщина українського народу.

Північно-Східна Русь виникла спершу колонізацією в'ятичів, а згодом переселенцями з України. Давня Русь – це ядро територій навколо Києва;

4. Галицько-Волинське князівство – друга українська князівська держава, яка перебрала на себе спадщину Київської держави. У той час Заліська Русь (Володимиро-Суздальське князівство) стала прообразом майбутньої Московської держави;

5. Литовська Русь – це передусім українсько-білоруська за етнічно-культурним наповненням держава. Вона продовжувала традиції князівської держави, у той час як Московське царство продовжувало традицію Володимиро-Суздальського князівства;

6. Проблеми для існування українського етносу з'явилися із потраплянням земель до Польської держави. Саме після Люблінської унії розпочалися процеси полонізації, католичення і денаціоналізації українців;

7. Берестейська унія радше оцінювалася М. Грушевським негативно, але наслідково, а не першопричинно. В унії з Римом винуваті не так конкретні люди, єпископат, як сама суспільно-культурна ситуація. І, зокрема, непродумана політика Костянтинопольського патріарха, який своєю беззастережною підтримкою братств підштовхнув православний єпископат до злуки з Папою Римським.

8. Громадсько-культурна діяльність братств оцінювалася високо. Заснування навчальних закладів і розквіт полемічної літератури дало підстави М. Грушевському виокремлення особливого періоду – культурно-національного відродження кінці XVI – початку XVII ст.;

9. М. Грушевський наголошував на особливому значенні українського чернецтва, на позитивах митрополитування І. Борецького, П. Могили, на творенні нового осередку науки і освіти в Могилянському колегіумі. Ці інтелектуали першими провели нитку культурно-суспільної спадковості від часів київських часів до козацтва. Українська православна церква була відмінною від московського православ'я і, скільки могла, опиралася ідеологічному завоюванню її російським православ'ям;

10. Україну від національної і соціальної загибелі врятувало козацтво. Воно – це особливий етап в історії. Козацтво сприймалося

як однозначно позитивне явище в українській історії. Козацький лад малювався як питомо український суспільний порядок, що нав'язував до традицій домонгольського часу України-Русі;

11. М. Грушевський у своїх популярних працях послідовно проводив думку про зраду вищих суспільних верств свого народу: лише сам народ своєю самоорганізацією і демократичним духом врятував сам себе від остаточної денационалізації. «Народ є альфою і омегою українського історичного життя», – про це він провіщав ще у вступній лекції з кафедри Львівського університету у 1894 році;

12. Війна козаків з Річчю Посполитою велася не з метою приєднання до Московського царства, а для національного і соціального визволення України. Звідки і його погляд на Переяславську угоду як тимчасову домовленість, яка несподівано стала тою основою, яка змінила обличчя усієї Східної Європи;

13. Б. Хмельницький не збирався Україну залишати навечно під московською протекцією, а ще за життя шукав спілки з шведським королем. Його діяльність була спрямована на формування козацької держави;

14. Будучи вихованцем народницької історіографії і В. Антоновича, М. Грушевський заступав національно-державний напрям української історіографії, а, отже, розглядав минуле України під кутом зору існування в минулому українських державних утворень;

15. Федералізм Грушевського в його освітнього характеру творах не перекреслював самостійницького бачення минулого. Навпаки, саме М. Грушевський переконував молодь дивитися на свою історію з державницького штабт-пункту;

16. Політику усіх гетьманів М. Грушевський змальовував як послідовну політику автономістів-самостійників. Він відкинув російський погляд про «постійну зрадливість непевних гетьманів». Натомість показав їхню консеквентну боротьбу для здобуття максимальної окремішності, збереження автономістичних привілеїв для української території;

17. При збереженні скептицизму відносно політики І. Мазепи (його критикував за занадто велике загравання перед Петром I), М. Грушевський підкреслював у «Ілюстрованій історії...» об'єктивність його переходу на бік шведів, подиктовану багатодесятирічними традиціями автономістичної політики козацької стар-

шинської верхівки. Полтава ним розглядалася як початок кінця козацької автономії;

18. Падіння козацької автономії в другій половині XVIII ст. – кінець Старої України, який віщував початок Нової України, провісником чому стала «Історія Русів»;

19. XIX століття – століття національного відродження в Україні. У своїй популярній «Ілюстрованій історії» М. Грушевський стежив не так за економічним, як за суспільно-інтелектуальним життям, саме в ньому вбачаючи зародки майбутньої України, ставлячи ідею попереду матеріального розвитку суспільства.

Д. Дорошенко і В. Липинський:

доповнення історичної пам'яті з консервативних позицій

Після поразки визвольних змагань 1917–1921 рр. навчатися за українською схемою історіографії можна було, у чистому вигляді, лише в українських школах Галичини та еміграційних гімназіях Чехословаччини, Польщі, Німеччини, Франції, згодом США і Канади. Однією з найпоширеніших навчальних книжок була двотомна «Історія України» Дмитра Дорошенка⁵⁶⁹, написана на державницькСй концепції В. Липинського, «України на переломі» останнього. У 1919 році у Львові вийшла підручникова праця Стефана Томашівського «Українська історія. Старинні і Середні віки». Після війни у 1960-ті у Мюнхені вийшла двотомна «Історія України» Наталі Василенко-Полонської.

⁵⁶⁹ Підручничового характеру праці Д. Дорошенка для вищої школи були: Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – 220 с.; Його ж. Історія України 1917–1923 років. Т.1. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – 437 с.; Його ж. Історія України 1917–1923 років. Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 р. – Ужгород, 1930. – 424 с.; Його ж. Нарис історії України. Том. 1 (До половини XVII ст.). Праці УНІ Т. IX. – Варшава, 1932. – 229 с.; Його ж. Нарис історії України. Том II (від половини XVII ст.). – Праці УНІ. – Т. XV – Варшава, 1933. – 368 с. З підручників для середньої школи можна назвати: Дорошенко Д. Курс історії України для вищих клас середніх шкіл. – Відень–К., 1921. – 231 с.; Його ж. Короткий курс історії України, з малюнками. – Катеринослав–Ляйпціг. – 1923. – 228 с.; Його ж. Історія України. З малюнками. – Краків–Львів, 1942. – 250 с.

Великий вплив на освітній процес мали праці Ілька Борщака про Орликів та французько-українські взаємини на початку XIX ст., Бориса Крупицького з історієзнавчих проблем історіографії, Олександра Оглоблина з історіографії, автономізму кінця XVIII – початку XIX ст. та про опального гетьмана – «Мазепа та його доба».

Нова державницька школа привнесла до історичної пам'яті деякі з положень. Вона висунула гасло про відсутність державницьких інтенцій серед керівників революції – головну причину поразки Української революції. Назвемо основні моменти нових визначальних ідеологем історичного мислення:

1. Український історичний процес у всі часи рухав не народ, а національна еліта. Тому і наголос на вивчені суспільних процесів треба ставити не на дослідах народних мас, а окремих представників вищих верств суспільства, які визначали успішність українського державного розвитку. Такими харизматичними постатями української історії визнавалися київські князі Ольга, Володимир, Ярослав, Галицький Данило для давньої історії, та Б. Хмельницький, І. Виговський, П. Дорошенко, І. Мазепа для козацької;

2. Підкреслювався позитив діяльності еліти і негативи соціальних виступів низів проти своїх володарів. Знаковим визнавався бунт «татарських людей» проти князя Данила у XIII ст. або полтавців Мартина Пушкаря проти гетьмана Івана Виговського напередодні Конотопської битви 1658 р;

3. Історики державники-консерватори підкреслювали позитиви органічної еволюційної праці і негативно ставилися до революційної руїни;

4. Якщо історики національно-демократичного напрямку державні успіхи пов'язували з народними рухами, то В. Липинський, Д. Дорошенко, С. Томашівський протиставляли соціальне національно-державному. Соціальне оцінювали як руїницьке, а національне – конструктивним;

5. В. Липинський вніс нове у трактування Національної війни під проводом Б. Хмельницького. Він довів, що шляхта, яка пішла по стороні повсталого козацтва, стала будуючим елементом у формуванні козацької держави;

6. Якщо М. Костомаров бачив у Хмельниччині вияв демократизму, то В. Липинський підкреслював елементи українського монархізму. В козащині він підкреслював не стільки військову звитягу,

скільки правно-культурну і державно-організуочий чин. Героями оповідей стають не Максим Кривоніс чи Северин Наливайко, а Михайл Кричевський, Степан Немирич – автор Гадяцької умови.

7. У попередньому етапі історіографії найбільшою увагою користувалася тема Переяслава 1654 р. тепер більшої позитивності набуває Гадяцька угода 1658 р. і ідея рівноправного поєднання Руського князівства з Литвою і Польщею в триєдиній Речі Посполитій.

8. Якщо М. Грушевський більше уваги приділяв гетьмануванню Б. Хмельницького та І. Мазепи, то завдяки Д. Дорошенкові наголошувалося на постаті «сонця Руїни» – гетьмана Петра Дорошенка;

9. Історики-державники більшу увагу приділили недооціненим постатям козацької історії XVIII ст. гетьманам І. Скоропадському, Д. Апостолу, К. Розумовському, козацьким літописцям, козацькій старшині;

10. Ідея про занепад і «пропачий час» України до початку національного відродження 1830 –1840-х років була завдяки О. Оглоблину обернена на ідею відродження в гуртках автономістів Лівобережної України початку XIX ст. Виринають нові прізвища героїв історії: О. Лобисевич, А. Чепач та ін.;

11. Історики-державники пишуть про громадську корисність діяльності українського панства у XIX ст. Утверджується думка, що не все воно «зрадило» народ;

12. Окреме місце займає оцінка подій Української революції 1917–1921 рр. Негативно через «інтелігентщину», «нерозуміння», «руїництво» оцінюється роль соціалістичної демократії – українських есерів і есдеків. Натомість найбільші досягнення революції пов'язуються з Українською Державою гетьмана Павла Скоропадського.

Націоналістична складова

історичної пам'яті: Д. Донцов і Р. Бжеський (Млиновецький)

На протигагу консервативній течії історичної і суспільної думки у 1920-ті роки свій концепт історичної пам'яті запропонували українські націоналісти. Рупором стала публіцистика Дмитра Донцова, у 1930-ті – ідеологічні і історичні писання членів ОУН С. Ленкавського, О. Сціборського, І. Мірчука. Націоналістична суспільна думка критикувала демократів есерів і есдеків справа, а консерваторів-гетьманців зліва. Обом традиційним силам укра-

їнської революції діставалося від аподиктичної і авторитарної націоналістичної публіцистики. Критикувалася відсутність державницького і національного інстинкту, інертність і непослідовність, недостатній радикалізм і твердість по відношенню до супротивних сил у революції 1917–1921 рр. Націоналісти закликали до волюнтаризму, до жертвовності на вівтар національного визволення, до революційного спротиву окупантам, нелегальної праці для підготовки революційного вибуху.

Подібні заклики та ідеї знайшли своє втілення й у літературі підручничового характеру, яка більше використовувалася як нелегальна лектура, ніж офіційні підручникові посібники. Проте саме ці книжки через свою зрозумілість закликів до національної мобілізації і етнічного корпоративізму, ксенофобного несприйняття чужого як ворожого стали надзвичайно популярними серед молоді Західної України. Націоналістична постава стала третім головним елементом національної складової історичної пам'яті. Серед її доповнень можна назвати:

1. Примат нації при вирішенні усіх головних питань історичного розвитку етносу. Першість національного над соціальним, класовим, конституційно-легітимним, загальнолюдським;

2. Головною метою української спільноти проголошувалася побудова національної моноетнічної держави з українською титульною нацією;

3. Історичні поразки України за різні доби історії пояснювали саме відсутністю національної відпорності та інстинкту самозбереження;

4. Зразком для наслідування проголошувалася доба козацьких воєн з поляками і росіянами, коли не закаламучене національне почуття дозволяло виходити на герць з сусідом-наїздником і перемагати його у збройній суперечці;

5. Натомість XIX ст. проголошувалося мертвим, виродженим часом, періодом суцільного ренегатства і національної деморалізації, часом зникання інстинкту спротиву агресивному сусідові, ідеології співпраці з імперською культурою. Єдиною фігурою для наслідування проголошувався Т. Шевченко – «єдиний козак серед мільйонів свинопасів». Потім Д. Донцов вирішив вивести з-під критики і І. Франка – «Шевченка Західної України»;

6. Капітулянтами і невдахами-провідниками оголошувалися лідери українського руху кінця XIX соціалісти М. Драгоманов,

М. Грушевський, В. Винниченко та ін. Войовничість і чин проголошувалися головними позитивами доби;

7. Героями революції проголошувалися Січові стрільці і мілітарні формування УГА та окремі частини військових формувань УНР;

8. Консерватори-гетьманці оголошувалися сектантами і апологетами відмерлих часів, вони кваліфікувалися новими федералістами, що повторюють шлях «уенерівських невдах», заграють перед представниками імперських націй, що живуть в Україні.

Попри екстремність деяких положень, варто визнати корисність для української ментальності більшості постулатів націоналістів. Радикали в їхньому середовищі не склали більшості, а таких лідерів ОУН, як Є. Коновалець і А. Мельник в культурологічному сенсі скоріше можна трактувати як націонал-демократів центристського сектору політичної думки, ніж як радикальних націоналістів. Компонент національного інтересу в оцінці подій минулого найкращим чином сприймалося молоддю через емоційний досвід прихильників ОУН.

Взагалі на Західній Україні вдавалося успішно протистояти польській історичній пам'яті, хоч і довелося пережити пацифікацію і закриття майже половини українських шкіл. Українське громадське життя, що спиралося на економічно незалежні від польської держави кооперативні структури зуміло втримати приватну українську школу, дати їй власний український підручник, залучити до його написання найкращих професійних істориків. Зокрема Іван Крип'якевич написав кілька підручників для школи (які видавалися і під час окупаційного німецького режиму у часи Другої світової війни) під псевдонімом І. Холмський.

Радянсько-імперська ідеологія історичної пам'яті та її боротьба з українським історичним світоглядом на ґрунті шкільних підручників

Схема марксиста Михайла Покровського панувала в російській радянській історіографії 1920-х років. На ідеологічному рівні її прихильники вели полеміку з націонал-комуністичною та націонал-демократичною соціалістичною моделлю українських істориків М. Яворського та М. Грушевського. Російська комуністична історична пам'ять не мала на молодь підросійської України доста-

лінського періоду вирішального впливу. Усе змінилося на початку 1930-х, коли зачищувався ідеологічний простір і не стало місця ні для М. Покровського, ні для його опонентів в Україні.

Трудова школа не сприяла інтелектуальним баталіям у ділянці історичної пам'яті, проте існували ще «недобитки» старої російської школи, колишні діячі соціалістичних партій, які не виїхали на еміграцію. Діяли елітні школи, як перша школа ім. Т. Шевченка у Києві. Офіційним речником української позиції були історики марксистки М. Яворський, М. Слабченко, О. Оглоблин – викладачі вищих шкіл. Вони економічними аргументами намагалися підтвердити право України на окремішність у радянській державі, бо доводили існування власного ринкового організму у XVIII–XIX ст., який мав власний інтерес, що не збігався з інтересом російського капіталізму.

Підкомуністична українська фронда була здавлена у 1930-ті роки. Короткий курс ВКПб фактично повернув Україну до єдиної спільної моделі історії та історичної пам'яті. Вона модифікувалася після Другої світової війни, увібрала нові реалії воєнного часу. Все, що вважалося вигідним в історичних подіях з російського пункту зору, оголошувалося вигідним і для українців. Поверталися старі імперські міфи, підфарбовані марксизмом-ленінізмом. Його постулати зводилися до таких посилів:

1. Знову повертався «єдиний, неділимий» давньоруський народ. Знову відроджувалася штучна конструкція «Київська Русь» (щоправда Русь Московська і Петровська не поверталися). Тепер вона проголошувалася «колискою трьох братніх народів»;

2. Культурно-державна спадщина киеворуського часу знову віддавалася російському народові, а розподіл єдиного етносу відбувався, згідно з офіційними істориками сталінського часу, і передусім, Борису Грекову, після монгольської навали – тобто у XIV ст.;

3. Давня українська історія почала своє існування лише за литовсько-польської доби. Про давньоукраїнську історію князівського часу говорити не можна було – такий термін сам по собі визнавався проявом «українського буржуазного націоналізму». Натомість давньоруська спадщина без суттєвих мовно-семантичних змін плавно переходила у «русскую» спадщину московського часу⁵⁷⁰;

⁵⁷⁰ Докладніше див.: Юсова Н. Ідейна й термінологічна генеалогія поняття «давньоруська народність» // УІЖ. – 2006. – № 4. – С. 101–129; Ї ж.

4. Через мовну підміну «руськими» (читай: російськими) оголошувалися всі періоди історії до фактичного запровадження цього терміну від Петра I і початку XVIII ст. Так московська історія ставала російською історією. У той час як литовсько-польську добу українсько-білоруської історії частіше називали старим дореволюційним терміном «литовско-русская» історія;

5. Фактично легітимізувалася стара імперсько-російська теза про єдиний спільний історичний процес для українців, білорусів і росіян. Власне для двох перших повертався один російський історичний процес. Натомість українська національна схема ставала «вигадкою українських буржуазних націоналістів», а людей, хто її визнавав, оголошували «контрреволюціонерами» і «ворогами народу»;

6. «Самостійна Україна» стала лайкою. Її могли визнавати лише «буржуазні націоналісти». Соціалізм в принципі не може бути націоналістичним, а отже й людина соціалістичного світу априорі не може визнавати української окремішності. Це є злочином, вивихом свідомості на рівні з психічним збоченням;

7. Весь процес історичного розвитку – це процес безперервної класової боротьби низів з верхами. Еліта априорі не може бути позитивом історії. Вона або феодальна або капіталістична. Вона лише визискувач, експлуататор трудящого люду. Історичний процес стає примітивною соціологізаторською схемою. Уявлення про історію як співіснування різних страт і станів, як взаємовигідне співжиття різних суспільних структур сприймається ідеологічною машиною тоталітарного суспільства як чергове «буржуазне» збочення, як відхилення від єдино вірного вчення Маркса-Енгельса;

8. Знову Б. Хмельницький – це лише «воз'єднувач» України з Росією, а не творець козацької держави. Це ствердили до 300-річчя Переяславської ради тези ЦК КПРС у 1954 р., хоч реально росіяни з українцями ніколи в одній державі не жили. Теза про «возз'єднання» на більше ніж три десятиліття ставала каноном радянської історіографії. Ті нечисленні з підрадянських українських істориків, які мали сміливість публічно засумніватися у вірності цієї тези, як, приміром, М. Брайчевський, викидалися з праці і наражали себе і близьких на тривалі цькування і переслідування з боку радянських спецслужб;

9. Усі гетьмани знову ставали зрадниками, бо не піднімалися до висот розуміння корисності влиття України до російської держави. А найганебнішим гетьманом черговий раз стає Іван Мазепа. При чому, якщо в дореволюційний час цензурою принаймні дозволялося наводити і позитивні моменти його діяльності, то радянський контроль над ЗМІ і наукою таких речей не дозволяв. Не можна було порушувати одностайності негачії гетьмана;

10. Українська козацька війна під проводом Б. Хмельницького називалася тепер «козацько-селянською», бо непевною ставала уся козацька верства, що тяжила до негативного стану – шляхетства. А в поєднанні з селянством вона одержувала своєрідну легітимацію на існування як позитивна сила;

11. «Українським буржуазно-націоналістичним» ставав увесь національно-визвольний рух XIX ст. Усі чільні провідники українського руху отримували відповідні налічки і лише з негативних позицій оцінювалася їхня діяльність. «Націоналістами» проголошувалися П. Куліш, М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, Б. Грінченко, М. Грушевський, О. Кониський, С. Петлюра, В. Винниченко. Виключення робилися лише для деяких діячів, таких як Т. Шевченко, І. Франко, М. Лисенко, М. Старицький, Леся Українка. Франкові і Лесі Українці «поталанило»: вони померли до революції і не змогли виявити своїх безперечних українських почувань. Натомість їхні колеги – поети М. Славінський і Олександр Олесь революцію пережили, опинилися у природньому українському таборі і стали «буржуазними націоналістами», як і інші родичі Лесі Українки (але про них намагалися не згадувати);

12. Замовченню піддавалися усі постаті козацької верхівки з самостійницьким світоглядом. Такі як Іван Богун, Г. Гуляницький, С. Немирич, П. Орлик, П. Дорошенко, митрополит С. Косов, Й. Нелюбович-Тукальський та ін.;

13. Буржуазні націоналісти протиставлялися революціонерам-демократам; для того, щоб вивести з-під тоталітарного удару хоч когось з громадсько-політичних діячів, вдавалися до штучних утворів таборів революціонерів-демократів серед буржуазних націоналістів. Так, Т. Шевченко протиставлявся своїм товаришам-соратникам П. Кулішу і М. Костомарову, а І. Франко –

М. Грушевському. Траплялися й повні абсурди, коли учениця і щира шанувальниця свого дядька Лесі Українка виявлялася «революціонеркою-демократкою», а її кумир і взірець для наслідування М. Драгоманов – «буржуазним націоналістом»;

14. В Україні у кінці XIX – початку XX ст. позитивним оголошувався лише ортодоксальний марксистський рух і партія РСДРП(б). Усі інші піддавалися остракізму як «дрібнобуржуазні» і «націоналістичні». Хоч РУП був пануючою силою на селі, а його активістів налічувалося по Україні до 3 тис. осіб, про цю партію у підручниках історії майже не згадувалося і не називалося. Так само як про УРСДРП, соціал-демократичну «Спілку», українських есерів, інтелігентські партії УРДП, ЗУБДО та ТУП;

15. Ще більшої мовчанки удостоювалися сили, які самостійництво вважали головною чеснотою своїх політичних сил. Не говорилося зовсім про «Братство Тарасівців», хоч до його складу належав класик українського красного письменства М. Коцюбинський і згадуваний «напівнаціоналіст» Б. Грінченко. Микола Міхновський і його брошура «Самостійна Україна» теж опинилася поза контекстом комуністичного образу української історії;

16. «Злісним ворогом українського народу» став Михайло Грушевський. Ворожою стала і його «Історія України-Руси», яку навіть за царату такою мірою не обливали брудом;

17. Найменш більшовицьке за духом політичне життя Галицької України виявилось найбільш небезпечним для радянської шкільної дидактики. Про західноукраїнське життя, партії, діяльність галицьких депутатів сейму і парламенту, освіту, культурно-громадські і кооперативні установи, майже не писалося. Не вивчалася найбільша – Націонал-демократична партія, народовці, не згадувалися О. Барвінський, Ю. Романчук і К. Левицький та ін.;

18. Національно-визвольні змагання українців 1917–1921 років були представлені у радянських підручниках лише як виступ «буржуазно-націоналістичних сил». Якщо революції у країнах третього світу проти колоніальних імперій називалися визвольним рухом, то подібне явище в межах Російської імперії кваліфікувалося не як боротьба за свободу і незалежність, а як банальний, зоологічного характеру націоналізм;

19. Більшовицький режим оцінювався як такий, що виражав інтереси трудящих мас і отримував всіляку їхню підтримку. Той, хто виступав проти більшовизму, був або представником експлуаторських класів або агентом їх впливу. А тому апріорі усі виступи проти комуністів остракувалися. Повстанський рух, аниколективізаційні виступи, критика більшовицького радикалізму визнавалися як звичайний бандитизм та контрреволюційний спротив руху, що вів суспільство до поступу і світлого майбуття, нехай реалії говорили про інше;

20. Більшовизм розглядався як політична сила нового «єдиноділімства», як провідник російського впливу на національні околиці колишньої імперії. Тому ті українські діячі, які пристали до націонал-комунізму, критикувалися, а репресії проти них визнавалися правомірними;

21. Соціальні експерименти більшовиків, що призвели до масових репресій серед інтелігенції і широких прошарків робітників і селянства, до Голодомору 1933 року, або не визнавалися або кваліфікувалися як тимчасові труднощі, яких не уникнути було для просування вперед;

22. Національно-визвольний рух на західних землях, що прийняв форму ОУН, цілковито заперечувався й набував різко негативного оцінювання. Йому приписувалися усі темні сторони суспільного життя: тероризм, ксенофобію, людиноненависництво тощо;

23. Відповідним чином оцінювався й некомуністичний партизанський рух на Україні в роки Другої світової війни. Йому навішувався ярлик співпраці з нацистською Німеччиною.

Приєднання Західної України та її ідеологічна зачистка зменшила базу функціонування підручника з історії лише межами розселення української політичної еміграції. Проте фактична відсутність повноцінної української школи, вимушена заміна її на сурогатну – недільну школу, а головне, – існування в іншонаціональному середовищі з швидкою асиміляцією наступного покоління українців зводила нанівець усі зусилля на збереження в еміграції тривалих підвалин існування історичної пам'яті.

Проте діаспорою і в цьому культурному компоненті було зроблено дуже багато. Не випадково на початок 1990-х першим

всезагальним підручником для студентів вищих шкіл і абітурієнтів став підручник канадсько-українського історика Ореста Субтельного «Україна: історія», перекладеного з англійської і дописаного до часів здобуття Україною незалежності.

Творення після 1991 р. перших українських підручників з історії

Зі здобуттям незалежності перед Україною постала проблема формування спільної історичної пам'яті для усіх регіонів. До 1991 року країна не мала у своїй історії такого, щоб в усіх школах вчили дітей на принципах спільної історичної пам'яті. Власне в цьому криється одна з основних проблем існування ментальної регіоналізації України. Коли одна частина є за свідомісним вибором українською Україною, друга – Південь і Схід – Україною російською. Проблема навіть не стільки в російськомовності цих регіонів, скільки в російськоментальності, в належності російському культурному просторові. Коли Україна сприймається не як етно-духовна територія, а географічне поняття.

Для переборення такого стану речей необхідне було запровадження нового покоління підручників. До 1991 р. у нас вчилися за єдиними з росіянами підручниками, а історія УРСР викладалася як доважок місцевої загальносоюзної історії. Необхідно було створити цілу паралель підручників з історії України від найдавніших часів до наших днів, від 5-го і до 11-го класу. І така паралель була досить швидко створена спочатку на базі видавництва «Генеца», яке за два-три роки збило авторів і за допомогою методистів Міністерства освіти України, на базі розробленої програми, створило перші історичні підручники незалежної України.

Назвемо перших авторів цих підручників: В. Мисан (5 кл.), Р. Лях і Н. Темірова (7 кл.), Г. Швидько (8 кл.), В. Сарбей (9 кл.), Ф. Турченко (10 кл.), П. Панченко і С. Тимченко (11 кл.). Вже друга половина 1990-х років народила нове покоління підручників і нову генерацію авторів, які подавали вже альтернативні варіанти підручників: В. Власов (5,7,8 кл.), В. Смолій і В. Степанков (7 і 8 кл.), Ф. Турченко і В. Мороко (9 кл.), 10-й клас написали й С. Кульчицький з Ю. Лебедевою (10 кл.), С. Кульчицький та Ю. Шаповал (10 кл.), Ю. Шаповал і С. Кульчицький (11 кл.).

Україна була першою країною СНД, яка спромоглася зробити власний набір підручників з історії і цим заманіфестувала своє бажання відвоювання від Росії свого історико-інформаційного простору. Реакція на це росіян була різко негативною. Наші підручники звинувачувалися в російськофобії і нетолерації, історичній тенденційності і неправді.

Тим часом нова концепція російської історичної освіти за призи́денства В. Путі́на знову трактувала українській простір як частину імперської загальноросійської історії. Були активізовані агенти впливу Росії в Україні, які з свого боку розпочали цькування українського погляду на свою історію. Причини цього варто шукати в політичній сфері.

**Історична дидактика на початку ХХІ ст.:
від самообмежень етноцентризму до концепції
засвоєння «чужого» як «свого»**

Коли у 1997 році в Києві проводили першу міжнародну конференцію за участю брауншвейзького інституту Георга Еккерта, фахівці із західноєвропейських країн готували свої виступи, виходячи з апріорного посилу: «Національна історіографія виховує націоналізм, а отже ксенофобію, антисемітизм і крайні їхні прояви – расизм і фашизм». Побоювання такі викликала паралель зі шкільним підручникотворенням Німеччини доби О. Бісмарка та німецького міжвоєнного часу. Між тим порівняння реваншистських настроїв тодішньої Німеччини і слаборозвинених національних рефлексів сучасної України виглядають зовсім недоречними. Україна на початках своєї незалежності лише розпочинала пошук себе, нерозвинених власних національних пріоритетів, притлумлених тривалою епохою колоніальної залежності.

Неспівпадання в історичному часі викликало на початок 1990-х років обопільне нерозуміння стратегій поступу в духовній сфері між країнами ЄС і Україною. Перші будували спільний дім для усіх європейських націй, а остання, заманіфестувавши слідування європейським стандартам шкільної освіти, продовжувала трактувати своє минуле в категоріях суспільних реалій початку ХХ ст. Європейцям незрозуміле було превалювання національного пріо-

ритету над наднаціональним пріоритетом європейських цінностей, з їхнім відстоюванням прав людини над правами держави. З українського боку такий пріоритет виглядав логічним. Те що європейські країни успішно проминули в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., для України необхідно було заново проходити на початку 1990-х років.

Перші українські підручники⁵⁷¹ з історії мали відповідати на виклик свого часу. Ключовим питанням тоді було, чи сприймати розпад СРСР як закономірне явище, чи лише як за тимчасову рецесію, за якою неминуче має відбутися поновне «збирання руских земель» навколо Москви. Більшості громадянам треба було відкинути довго нав'язуваний і засвоєний радянський досвід про підпорядкування української візії минулого російському політичному інтересу. 2/3 громадян України були переконані у відсутності української візії історичного процесу і в наявності лише «русского пути», яким ішла і має йти українська нація. Міцно засвоєний радянський стереотип свідомості посттоталітарної української людини вимагав збудування іншої парадигми, яка б на фактичному рівні демонструвала, що існує не залежний від російського український історичний шлях. Авторам підручників доводилося діяти у

⁵⁷¹ Перше покоління українських підручників з історії потрапило до середніх шкіл у 1994–1996 роках. Видавництво «Гене́за» було провідним у ділянці створення і видання підручників з історії України і всесвітньої історії. Сьогодні деякі з перших видань мають вже п'ять-шість доопрацьованих і перероблених перевидань. Серед найвідоміших назвемо: Швидько Г. К. Історія України, ХVІ–ХVІІІ століття: Підруч. для 8-го класу загальноосвіт. навч. закл. – К., 2008. – 336 с.; Власов В. С., Данилевська О. М. Вступ до історії України: Підруч. для 5-го класу загальноосвіт. навч. закл. Вид. друге доопр. – К., 2003. – 232 с.; Власов В. С. Історія України: Підруч. для 7-го класу загальноосв. навч закл. – К., 2007. – 240 с.; Власов В. С. Історія України: Підруч. для 8-го класу загальноосвіт. навч. закл. – К., 2008. – 304 с.; Турченко Ф. Г., Мороко В. М. Історія України. Друга половина ХVІІІ – початок ХХ ст.: Підруч. для 9-го класу загальноосвіт. навч. закл. – К., 2007. – 352 с.; Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина перша. 1914–1939: Підруч. для 10-го класу загальноосвіт. навч. закл. Вид. третє виправл. і допов. – К., 2007. – 352 с.

жорсткій парадигмі: «Свій – чужий», у якій усе, що не вписувалося в канон історичної неминучості незалежності, або не враховувалося, або вважалося радше ворожим, ніж нейтральним. Ті моменти і нюанси історії, які не вписувалися в український шаблон, не враховувалися творцями підручників. І у цьому бачиться не якась зла воля наших дидактів, а дитяча хвороба національного росту, якою мали перехворіти українські автори підручників і саме суспільство.

За принципом духовного відвоювання свого історичного простору діяли усі освітянські історіографії країн колишнього СРСР. А у 1920 – 30-х роках свій історичний простір відвоювали за допомогою підручників з історії Литва, Латвія, Естонія і Фінляндія. Після Другої світової війни подібну акцію провадила Польща на «одзисканих» від Німеччини західних і північних своїх територіях. Не випадково в пострадянській Росії усі підручники держав Середньої Азії, Південного Кавказу, Прибалтики та України оцінювалися суспільною думкою, політиками і вченими як «антиросійські».

За нашими проблемами стоїть невизнання російською елітою за Україною та іншими державами колишнього Союзу права на існування власного, не залежного від російського, історичного процесу, а, отже, і неминуче альтернативних російським історичних героїв минулого та знакових подій. Стереотип царсько-комуністичного сприйняття і досі змушує росіян «від прибиральниці до академіка» жахатися імені І. Мазепи, С. Петлюри або С. Бандери, не сприймати Гадяцьку унію між Україною, Польщею і Литвою, ображатися святкуванням Конотопської битви 1658 р., коли війська гетьмана І. Виговського розгромили російську армію, та відновленням знищеної у 1708 р. Петром I гетьманської столиці Батурин. Звідси походять й негативні реакції російських ЗМІ та державно-ідеологічної машини на визвольні змагання УНР, ЗУНР і Української держави 1917–1921 років та національно-визвольну боротьбу ОУН і УПА 1930 – 50-х років на Західній Україні.

Інші культурно-ментальнісні протистояння на заході, півночі і півдні України не мали такої гостроти. Тому ми лишаємо в стороні обговорення українсько-польського, українсько-угорського, укра-

їнсько-румунського та інших сусідніх діалогів в сфері підручничотворення.

Ключовим меседжем українських підручників першої генерації було проведення своєрідного духовного кордону між Росією і Україною⁵⁷². Їхнім завданням було розмежування колишнього радянського історичного простору між Україною і Росією. А з цим було пов'язано неминуха ідеологізація, політизація, іншування, нетерпимість та схематизація історичного процесу.

Якщо в перших роках по незалежності Україна мала промаркувати не лише поземельні і поведні кордони держави, але й визначити принаймні пунктирно межі своїх ментальних кордонів між Україною і Росією, то в підручниках другого покоління ми маємо вирішувати вже інші завдання⁵⁷³. І справа не в тому, що перше завдання може вважатися виконаним, навпаки для його успішного вирішення та для досягнення продекларованої на рівні вищого керівництва України мети – крокування до спільного європейського дому, нам необхідно тепер шукати точки дотику, відкритості, бачити спільні як з Європою, так і з Росією моменти історичного розвитку, а, отже, долати вузькоетнічні кордони свідомості. Україна, так само, як будь-яка інша європейська країна, не закінчується кордонами держави. Вона існує у світі, а світ має бути присутнім в кожній події або явищах, що відбувалися в Україні протягом усієї її історії.

Наприклад, середньовічний Львів постав після 1340 р. як перенесення німцями в Україну німецького трибу життя. Отже, для

⁵⁷² Докладна оцінка підручників першого покоління була здійснена українськими і європейськими фахівцями з підручничотворення у кн.: Українська історична дидактика. Міжнародний діалог. – К., 2000.

⁵⁷³ До другого покоління підручників можна віднести передусім підручники з всесвітньої історії: Полянський П. Б. Всесвітня історія. 1914–1939: Підруч. для 10-го класу загальноосвіт. навч. закл. – К., 2004. – 288 с.; Подалак Н. Г. Всесвітня історія: Новий час (кінець XV – XVIII ст.): Підруч. для 8-го класу загальноосвіт. навч. закл. – К., 2008. – 240 с. Творення нових підручників з української історії та інтегрований курс історії нового покоління можливий лише після кардинальної переробки нинішніх шкільних програм.

пізнання того, що ми тепер називаємо «український середньовічний Львів», а у своїх часових реаліях це був німецько-польсько-середземноморсько-єврейсько-руський (український) Львів, нам необхідно пізнати життя Центральної Європи, функціонування німецьких міст у ній. Ще один приклад: українці будували духовні підвалини російського імперського життя у XVIII ст. Вони склали ледь чи не 100 % студентів Московської греко-латино-слов'янської академії. Чи повинні ми цього не враховувати, говорячи про наявність серед українців XIX ст. та й наших днів сильних проявів російської імперської ментальності?

Чи суперечить «національне» «космополітичному»?

Великою світоглядною проблемою у виховній сфері для України, як і для усіх інших країн, що вийшли з комуністичних імперій СРСР і Югославії, є боязнь, щоб Європейський Союз не став для наших громадян новим імперським центром, щоб Україна не стала новою «молодшою сестрою» для Німеччини чи Франції. У новій архітектоніці Європи присутні такі моменти поблажливо-васальних культурних взаємин між провідними країнами і «малими» державами зі Сходу Європи, що дуже нагадують взаємини Москви з своїми національними околицями царсько-радянських часів. З другого боку, націонал-радикали пропонують протилежний контекст – тактику боротьби «мононаціональної осадженої фортеці» зі своїми відвічними ворогами сусідами.

Але, насправді, існує альтернатива надмірній «космополітизації» і «націоналізації» української історії в школі. Можна бачити усе різномаяття держав і націй, не втрачаючи одночасно власного національного – Я⁵⁷⁴. А також і національне може бути космополітичним, якщо зможемо фактажем переконати Європу у цивілізаційній вартості українського проекту. Якщо українську історію розглядати в контексті глобальної східноєвропейської історії, протиріччя зникатимуть самі собою. Залишаючись на позиції національної схеми української історії, ми оцінюватимемо

⁵⁷⁴ Докладніше цю думку розвинено див. Гирич І. Чи суперечить національний міф історичній правді? // *Історія України*. – 2001. – № 2 (210). – С. 4–5.

власний історичний процес в постійному контакті і переплетінні із загальносвітовими тенденціями в цьому регіоні Європи. Ми стверджуватимемо не якийсь особливий український шлях, а все-європейський історичний процес на Сході Європи, при якому відбувалося взаємопроникнення, спільне збагачення, взаємовплив культур.

Більше того, завдяки регіональному розсуненню обривів української історії ми створюємо привабливіший образ її історії для наших громадян Півдня і Сходу України, які знаходяться під потужним культурним впливом Росії. Українська складова була вирішальною при формуванні імперської господарсько-культурної міці Росії кінця XVI – XIX ст. Так само, як, скажімо, шотландська складова визначала торгово-фінансову і військову потугу англійців і Британської імперії і від якої Шотландія не відмовляється навіть при існуванні сепаратистських настроїв в сучасному шотландському русі.

**Чого бракує українським підручникам,
або Як наші недоліки перетворити на наші здобутки**

Українські підручники першого покоління шукали причин національних бід за межами українських етнічних кордонів, у підступних і безжальних сусідах. Нам треба тепер здолати цей стереотип. І, виходячи з викликів нинішнього часу, побачити себе з боку, зрозуміти, що вся проблема перебуває всередині нас самих. Ніхто б не здолав сорокамільйонну націю, якою була Україна у часи української революції початку XX ст., якби не внутрішня культурно-громадська рихлість, свідомісна невиробленість, неготовність переходу селянства до нації, якби існувала органічна єдність різних страт суспільства, від нижчих до верхніх шарів. Так, в наших поразках є й провина сусідніх держав, але вважати це головною проблемою України у XX ст. є короткозорістю і розходженням з історичною правдою⁵⁷⁵.

⁵⁷⁵ Саме на ці моменти наголошували академічні історики, критикуючи концептуальні вади нинішніх підручників. Див.: Шкільна історія очима істориків-науковців. – К., 2008.

Спробуємо лише сумарно почислити основні концептуальні вади наших підручників і вказати шляхи їхнього подолання.

1. Українські підручники з історії України концентрують свою увагу на негативі, який накопичувався століттями. Для них характерним є концентрація уваги на політичному чинникові історії. Провідними знаковими поняттями є: «визиск», «гніт», «експлуатація», «загарбання», «боротьба» і т. п. екстремні визначення, які одразу формують радикальне вороже протиставлення між «своїми» та «чужими». Це спадок формаційного мислення, який плавно перетік до наших підручників від навчальної літератури радянського часу.

Позитивний образ складається лише по відношенню до України-Русі чи Київської Русі. Оскільки це час існування незалежної української держави доби Середньовіччя, коли процвітала культура і мистецтво та існував, ніби золотий, час нашого історичного життя. До того ж тоді мав місце домодерний український імперіалізм, коли давні українці змогли підбити під владу Києва усі східно-європейські, у їх числі і російські нині, землі.

Усі інші періоди нашої історії виглядають невиразно і понуро. Окрім доби Козаччини, яка славно воювала протягом XVII ст., але змушена була підкоритися Росії у другій половині XVIII ст. Україна у підручниках за останню тисячу років – це доба перманентних поразок і нескінченної череди завоювань нашої території «неситими» чужинцями, що лише те й робили, що гнітили і визискували українця, між тим як з точки зору перебігу історичного часу народ існував, розвивався, мав певні досягнення в господарській і культурній сфері, жив часто-густо не залежним від політичних перипетій життям. Хіба не цікавіше і корисніше учневі знати про те, які князі і у яких містах збудували потужні, архітектурно довершені фортеці і замки, які мистецькі твори створили, як побутово жили, ніж лише засвоювати те, що у 1360-х роках Наддніпрянщину загарбав Ольгердт, а Галицьку землю – у середині XIV ст. – Казимір III. Цікаво, що такий змістовий наголос у наших підручниках робився й у критиковані радянські часи.

Педальовання політичної історії робить, при всіх важливостях цієї складової історії, у підсумку малосприятливий для українців

висновок. У збройних конфліктах з сусідами ми частіше програвали, ніж вигравали. Натомість, на велику перспективу перемагає не стільки зброя, скільки здатність суспільства до опору засобами культури, силою ментальнісних установок, непіддатністю асиміляційним потугам імперських націй. Отже, можна програти військову битву, але вислідом цілеспрямованої мирної громадської праці одержати перемогу, можливо через десятки чи сотні років по військовій поразці. Так було у чехів, котрі мали свою Полтаву на Білій Горі, але суспільною організованою працею добилися культурного витіснення німців з Праги і усєї Чехії у XIX ст.

2. Українські підручники замість засвоєння «чужого», як принаймні елементу «свого», навпаки, відмовляються від пограничних культурних здобутків. В результаті російськомовного українця М. Гоголя ми вивчаємо як класика російської літератури, а польськомовного українця Богдана Залеського – літератури польської, у той час, як вони були представниками української дійсності XIX ст.

3. Підручники намагаються змальовувати одну сторону медалі – подавати лише про те, що є виграшним з української точки зору. Проте цей підхід завдає найбільшої шкоди школярам, бо змальовує не реальний, а підфарбований стан речей. До прикладу, козацтво – безперечний позитив нашої історії, але неспроможність його через радикалізм низів знайти компроміс зі старою земельною аристократією, втіленою у постаті Адама Кисіля, призвело до української поразки в ході Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

Показуючи недоліки поруч з досягненнями, ми тим не принижуємо своє минуле, навпаки, ми роз'яснюємо причини невдалих рішень у нашому минулому. Натомість прикрашання дійсності дає прикрий виховний результат.

4. Наголошувати варто не на позитивах революційних, руїницьких вартостей, а на необхідності еволюційних перетворень, на позитивах здорового консерватизму. Соціальний компроміс і органічна праця різних соціальних верств дають поштовх до розвитку, а не війна і революційний хаос. Власне і революційні події одержували лише тоді позитивні результати, коли на чолі їх ставали статечні заможні представники еліти.

5. Наші підручники монологічні, а варто застосовувати діалогічний підхід. Не затушовувати треба недоліки, а показувати у іншому ракурсі. Цей нібито недолік насправді може виглядати українським досягненням. Можна стверджувати брак відповідної інтерпретації історії. Не варто міряти наше минуле мірками успішних західноєвропейських країн або тоталітарно державної Росії. За мірками останніх, наша історія виглядатиме завжди програшно. Наприклад, Україна була завжди сільськогосподарською країною. Її обійшов перший модернізаторський бум. Росія ж і західні держави розвивалися як промислові держави. Але саме завдяки економічно нерозвиненому селу, Україні вдалося зберегти свою традиційну культуру і випродукувати у добу українізації десятки тисяч представників національної інтелігенції.

6. Великою помилкою є намагання у підручниках переносити сучасні реалії, контексти і розуміння історичних явищ на часи середньовічної і ранньомодерної доби. В результаті отримуємо, що козацтво мислить категоріями національних відносин ХІХ – початку ХХ ст. або гетьманам приписується логіка мислення проводу ОУН і УПА. Необхідно завжди розуміти ті ментальнісні різниці, які принципово відрізняли історію Нового часу від подій давно минулих літ.

7. Не варто представляти історію України лише історією українського етносу. Виходячи з постулату політичної нації та тези про засвоєння як «свого» досягнення «чужих» сусідніх культур на українській землі, потрібна толерантна розповідь про долю польської, російської, єврейської та інших національних меншостей в Україні.

8. З мультикультурністю, якої поки що немає у наших підручниках, пов'язана і поліконфесійність. Не лише православні за козацької доби були українцями. Уніати (греко-католики), з якими воювало козацтво у ХVІІ–ХVІІІ ст., теж були українцями. Видатний суспільний мислитель В'ячеслав Липинський ствердив появу у ХІХ – початку ХХ ст. українців римо-католиків. Багатокультурність і поліконфесійність яскраво себе проявила в повсякденному житті українських міст. Їхню культурну складову неможливо показати учневі без змалювання життя національних громад у містах.

9. Варто наголосити на необхідності розповіді про окремих людей і громад в розділах, де подається повсякденна історія. Сьогодні таких матеріалів у наших підручниках з історії України майже немає. Учень знає події політичної історії, але не уявляє, як виглядав його предок сто років тому, як вбирався, як проводив вільний час, як виглядали вулички старих міст тощо. Між тим, звичайна людина жила за різних політичних режимів, які, як правило, були малоприхильними до цієї людини, але живучи родинним життям, була щасливою: і за царя, і за Сталіна. Цей аспект дуже потрібно донести учневі. Історія – це не стільки дата, подія і прізвище, скільки емоційне пережиття минулого сучасною людиною.

10. Теперішні підручники подають лінійну історію за хронологічним принципом подачі матеріалу. Наголос робиться на механістичному уявленні про історію: дати, факти, прізвища. Необхідно вирівняти становище введенням проблемно-тематичних блоків, які б роз'яснювали історію, події, вчинки людей. Нашим завданням є не переобтяження учня фактажем, а надання учневі розуміння історії, її відчуття. Історія має бути олюднена.

Нашим завданням залишається консенсус між національними і інтернаціональними складовими у викладанні історії, гармонізація їхніх магістральних напрямних. А цього цілком можливо досягти. Кращий український підручник з історії ще має бути написаним.

3.2. Трансформація образу радянського минулого в українських підручниках з історії

Пам'ять суспільства, як і пам'ять людей, котрі, власне й складають суспільство, не є раз і назавжди усталеною. Цій пам'яті природою дана динамічність, змінність: жодна подія чи ситуація через місяць, рік не може пригадуватися такою самою, як за день-два по тому, як відбулася. Йдеться тут, звісно, про пам'ять психічно здорової людини, яка нормально розвивається, сприймає, осмислює інформацію й відповідно реагує на неї, час від часу коригуючи власне світосприйняття, по-новому оцінюючи ті чи ті факти свого минулого. Так і динамічне, відкрите, демократичне суспільство, на відміну від статичного, замкненого, сприймаючи й засвоюючи нову інформацію, відкриваючи для себе досі невідомі факти з власної історії, постійно коригує її оцінку.

Як зауважує Поль Рікер, «розказану історію можна переглянути, якщо врахувати інші перипетії, та навіть інакше впорядкувати викладені пригоди. У крайньому разі, цілком можливо розповісти кілька історій про ті самі події (незалежно від значення, яке можна вкладати у вираз «ті самі події»)»⁵⁷⁶. Відтак вибудована на основі розказаної історії ідентичність групи, культури, народу чи нації не є ідентичністю непорушної субстанції чи застиглої структури, – вона є ідентичністю історії, яку розповіли. Застигла ж, виключна концепція культурної чи будь-якої іншої ідентичності, витлумачення спільної історичної спадщини тощо не дає, зокрема, можливості переглянути всю передану історію та виділити місце багатьом історіями, що стосуються того самого минулого⁵⁷⁷.

Тут не можна не погодитися з Олею Гнатюк, котра зауважує, що «статична концепція національної пам'яті, в котрій об'єднавча для спільноти національна спадщина є постійною і незмінною, не охоплює практики актуалізації певних забутих складників історичної традиції. До такої практики вдаються зазвичай тоді, коли якась полі-

⁵⁷⁶ Рікер П. Яким має бути новий етос Європи? // Критика. – Ч. 6 (92). – Червень, 2005. – С. 2.

⁵⁷⁷ Там само. – С. 3.

тична група намагається консолідувати суспільство, послуговуючись гомогенною концепцією національної ідентичності»⁵⁷⁸.

Утім, поняття «статична концепція національної пам'яті» також певною мірою умовне, адже навіть «застійній» ідеології СРСР брежневської доби притаманна була властивість час від часу коригувати тлумачення подій радянської історії, змінювати акценти, виділяти одні та оминати мовчанкою інші факти. Щоправда, такі корективи більше нагадували «коливання разом з лінією партії», проте вони мали місце. Й це відображалось в безвідмовному інструменті формування історичної свідомості підрастаючого покоління радянських людей – у шкільних підручниках з історії.

Як приклад можна згадати, як розкривали значення XX з'їзду КПРС автори посібників з історії України 1969 та 1985 років видання. Характеризуючи основні рішення та історичне значення XX з'їзду КПРС, автори навчального посібника 1969 р. не оминули увагою розвінчання культу особи Сталіна⁵⁷⁹. Натомість жодним словом не обмовилися про ключовий документ, виголошений на з'їзді, автори навчальної книжки 1985 року видання, яка, вочевидь, створювалася у часи пізнього застою та андроповщини з їхнім «повзучим» виправданням сталінського тоталітаризму⁵⁸⁰.

Для України, як і для всього тодішнього СРСР, трансформація ідентичності була започаткована повільною демократизацією всього суспільного життя, під гаслами якої й відбувалася перебудова другої половини 1980-х років. Ця трансформація була спрямована саме на створення ідентичності, альтернативної офіційній, «гомогенній», ідентичності зафіксованої Конституцією 1977 року «нової історичної спільноти – радянського народу»⁵⁸¹.

⁵⁷⁸ Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. – К. : Критика, 2005. – С. 43–44.

⁵⁷⁹ Лось Ф., Спицький В. Історія Української РСР: Посіб. для 9–10 кл. – К. : Радянська школа, 1969. – С. 164.

⁵⁸⁰ Сарбей В. Г., Спицький В. Є. Історія Української РСР: Пробн. підруч. для 9–10 кл. / За ред. д.і.н., проф. В. Г. Сарбея. – К. : Радянська школа, 1985. – С. 131

⁵⁸¹ Конституция Союза Советских Социалистических Республик Преамбула // tarasei.narod.ru/konst1977.htm

Відомо, що на створення тієї радянської, новоімперської ідентичності працювала потужна ідеологічна машина, в якій чи не найважливішими «гвинтиками» були історики – «бійці ідеологічного фронту». Саме їхніми зусиллями творилися історичні міфи, без яких «нова історична спільнота» була неможлива. Ключовим серед цих міфів за часів «високого застою» став міф Великої Вітчизняної війни радянського народу, настільки потужний, що заступив собою попередній ключовий міф Великої Жовтневої соціалістичної революції: «Міт «Жовтневої революції», на якому комуністи будували свою роз'єднану імперію, мусив поступитися мітові “Великої Вітчизняної війни”, яким тепер треба було імперію консолідувати і переробити у нову націю»⁵⁸².

Власне, ці дві події в радянській історіографії (і в шкільних підручниках) називалися визначальними для історії ХХ століття: Великий Жовтень «поклав початок новій історичній добі – добі переходу людства від капіталізму до соціалізму та комунізму», отже, «перемога Жовтня – головна подія ХХ ст., яка докорінно змінила перебіг розвитку людства»⁵⁸³, а перемога у Великій Вітчизняній якнайяскравіше оприявила «величезний вплив Радянської країни на світовий суспільний процес... Водночас зв'язча ідеологія фашизму, завдані ним небачені руйнування, горе й загибель мільйонів людей вивели зі стану політичної пасивності величезні маси населення поневолених ним країн»⁵⁸⁴. Відтак, як зазначалося в Тезах ЦК КПРС До 100-річчя від дня народження В. Леніна, «розгром ударних сил світового імперіалізму – німецького фашизму та

⁵⁸² Сербин Р. Зудар державно-консолідуючих мітів: «великої вітчизняної війни радянського народу» та «геноцидного голодомору української нації» // «Друга світова війна та (від) творення історичної пам'яті в сучасній Україні»: Міжнародна наукова конференція. 23–26 верес. 2009 р. – Київ; див. також: Гриневич В. Міт війни та війна мітів // Критика. – Число 5 (91). – 2005. – С. 2.

⁵⁸³ Кораблев Ю. И., Кукушкин Ю. С., Федосов И. А., Шерстобитов В.П. История СССР: Учеб. для 9-го кл. средней шк. / под ред. чл.-корр. АН СССР Ю. С. Кукушкина. – М.: Просвещение, 1986. – С. 200–201.

⁵⁸⁴ Истори Украинской ССР: В десяти т. – Том восьмой. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945). – К.: Наукова думка, 1984. – С. 560–561.

японського мілітаризму, здійснення Радянською Армією своєї визвольної місії вирішальною мірою сприяли успіху народно-демократичних революцій в багатьох країнах Європи та Азії»⁵⁸⁵.

Таким чином, періодизація історії ХХ ст. в радянських підручниках для середньої школи відбувалася за логікою, продиктованою цими двома вікопомними подіями. Позаяк історія ХХ ст. викладалася в 9 і 10 класах, то Великий Жовтень і Велика Вітчизняна стали відповідно центральними подіями, довкола яких будувався сюжет обох підручників. Отже, підручник для 9 класу відкривали: вступ Росії в стадію імперіалізму та її соціально-економічний розвиток на початку ХХ ст., далі – революція 1905–1907 рр. – «генеральна репетиція Великого Жовтня», імперіалістична війна та Лютнева революція як перша стадія пролетарської революції, і, нарешті, – власне Великий Жовтень та його тріумфальна хода зруйнованою імперією, перемога в громадянській війні, побудова соціалізму в окремо взятій країні, що ознаменувалося прийняттям у 1936 р. «Конституції соціалізму, який переміг»⁵⁸⁶. Так само центральною подією, довкола якої будувався сюжет курсу 10 класу, була Велика Вітчизняна війна: передвоєнні роки, Велика війна, повоєнна відбудова, період розвинутого соціалізму. За такою самою схемою побудовано навчальні посібники з історії УРСР: це був курс регіональної історії, частина курсу історії СРСР, оповідь про все ХХ ст. вміщувалася в невеличкому навчальному посібнику для 9–10 класів, меншому ніж 200 сторінок за обсягом⁵⁸⁷.

Власне ж історія України сприймалася як невід’ємна частина історії Радянського Союзу, а перед тим – Росії / Російської імперії, з братнім народом якої 1654 р. «возз’єднався» гноблений іноземними панамі український народ. Можливо, саме тому склалася ще одна

⁵⁸⁵ Цит. за: *История Украинской ССР: В десяти томах. – Том восьмой. – С. 561.*

⁵⁸⁶ *Кораблев Ю. И., Кукушкин Ю. С., Федосов И. А., Шерстобитов В. П. История СССР : Учеб. для 9-го кл. средней шк.*

⁵⁸⁷ *Лось Ф., Спицький В. Історія Української РСР: Посіб. для 9–10 кл. – К. : Радянська школа, 1969. – 192 с.; Сарбей В. Г., Спицький В. Є. Історія Української РСР: Пробн. підруч. для 9–10 кл. / За ред. д. і. н., проф. В. Г. Сарбея. – К. : Радянська школа, 1985. – 176 с.*

стійка й досі не подолана традиція опису в навчальних програмах і шкільних підручниках Підросійської України як власне України, «справжньої» України, що перебуває в основному, єдиному з «старшим братом», річищі історичного розвитку, історія ж Західної України, яка не потрапляла до цього річища, перебувала на маргінесі, викладалася окремо, з акцентом на занедбаності, злиденності краю – «сировинного додатку» панівних держав. І лише після приєднання до УРСР («возз'єднання») Західна Україна, за логікою авторів підручників, дістала право на те, щоб вважатися суб'єктом історії.

Так, у навчальному посібнику Ф. Лося та В. Спицького з 39 параграфів подіям на західноукраїнських теренах присвячено лише три – § 19 «Революційна боротьба на західноукраїнських землях»⁵⁸⁸, § 26 «Боротьба трудящих західноукраїнських земель за возз'єднання з Українською РСР»⁵⁸⁹ та § 28 «Возз'єднання Західної України і Північної Буковини в єдиній Українській Радянській державі»⁵⁹⁰. Далі про ці землі уже йдеться в контексті загальносоюзної історії.

За подібною схемою висвітлено історію цих теренів і в пробному підручнику для 9–10 класу В. Сарбея та В. Спицького. Хіба що в назві § 12 замість «революційна боротьба» вжито конкретніше формулювання «Боротьба за владу Рад на західноукраїнських землях»⁵⁹¹ та розширено зміст § 20 «Возз'єднання Західної України і Північної Буковини з Українською РСР. Боротьба народних мас Закарпаття за возз'єднання з українським народом»⁵⁹². Далі – майже буквальный повтор згадуваного вище посібника 1969 року видання.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років перед суспільством і державою, за влучним висловом Г. Касьянова, постало завдання «українізації» самих українців, «творення українців», яке

⁵⁸⁸ Лось Ф., Спицький В. Історія Української РСР: Посіб. для 9–10 кл. – С. 88–91.

⁵⁸⁹ Там само. – С. 117–122.

⁵⁹⁰ Там само. – С. 126–130.

⁵⁹¹ Сарбей В. Г., Спицький В.Є. Історія Української РСР: Пробн. підруч. для 9–10 кл. – С. 65–70.

⁵⁹² Там само. – С. 101–107.

почалося як відновлення культурних прав титульної нації⁵⁹³. Політбюро ЦК Компартії України, вчасно очоливши цей рух, за тиждень після проголошення Декларації про держаний суверенітет України, у липні 1990 р., затвердило Республіканську програму розвитку історичних досліджень, одним із пунктів якої було запровадження окремого шкільного курсу історії України⁵⁹⁴.

У 1990 р. з'явилася нова програма з історії УРСР. Авторами її стали завідувачі відділами Інституту історії (В. Смолій, В. Сарбей, С. Кульчицький, М. Коваль, Ю. Курносів). На основі цієї програми було створено відповідні підручники з середньовічної, нової та новітньої історії України, зокрема пробний навчальний посібник для 10–11 класів М. Ковалю, С. Кульчицького, Ю. Курносова та В. Сарбея⁵⁹⁵. Як маніфест звучать слова звернення до учнів, що ними відкривається книжка: «Бурхливі перетворення, що відбуваються в наші дні, змінюють застарілі уявлення про історичний процес. Донедавна з незглибної криниці вітчизняної історії ми не могли черпати всю правду. Кілька поколінь були відлучені від справжньої історії. І тепер той потяг до історичної науки, який оволодіває людьми різного віку, є показником національного відродження народу». Далі автори запевнили, що прагнули з позицій історичної правди на основі достовірних джерел відтворити реальну картину соціально-економічного, суспільно-політичного й культурного життя України, приділивши особливу увагу усуненню «білих плям»: висвітленню питань української державності, трагічних подій 1930-х років, проблем перебудови й здобуття справжнього суверенітету України⁵⁹⁶.

Що ж до структури посібника, то вона загалом залишалася такою самою, як і в навчальних книжках радянської доби. За словами одного з авторів навчальної програми та цитованого

⁵⁹³ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. – К. : Наш час, 2008. – С. 122, 124.

⁵⁹⁴ Там само. – С. 125.

⁵⁹⁵ Коваль М. В., Кульчицький С. В., Курносів Ю. О., Сарбей В. Г. Історія України: Пробний навчальний посібник для 10–11 класів середньої школи. – К. : Радянська школа, 1991. – 336 с.

⁵⁹⁶ Там само. – Форзац.

посібника С. Кульчицького, цей, як і створені одночасно з ним ще кілька підручників, «застаріли в 1991/1992 навчальному році, коли було прийняте рішення про запровадження нової структури шкільної історичної освіти. У школах вже незалежної України вводилися два самостійні курси історії – всесвітньої та вітчизняної. Історія України ставала повноцінним предметом, який вивчався з 7 по 11 класи. Навчальний матеріал з історії Росії почав викладатися в курсі всесвітньої історії. Все це вимагало термінової розробки нових програм і підручників»⁵⁹⁷.

Розвиток тогочасної української історичної науки мав, за словами Л. Зашкільняка, дві сторони: з одного боку – бурхливий процес накопичення фактажу під кутом зору національної ідеї та державності, а з іншого – заповнення створених попередньою історіографією лакун у висвітленні минулого⁵⁹⁸. Ще одним (паралельним до згаданих двох) процесом було формування змісту шкільної історичної освіти й створення підручників з історії для загальноосвітньої школи. Потреба в якісній навчальній літературі з української історії була настільки гострою, що через відсутність конкурентоспроможних вітчизняних підручників більшість школярів країни навчалася за книжкою канадійця О. Субтельного⁵⁹⁹. Як наслідок активних зусиль науковців і педагогів, котрі взялися до написання посібників, в Україні доволі швидко (за п'ять років) було створено повний комплект навчальних книжок і з історії України, і з всесвітньої історії.

Проте, механічно помінявши марксистсько-ленінську схему вітчизняної історії на схему М. Грушевського та замінивши деяких видатних історичних діячів з радянського пантеону відповідними національними героями, автори підручників залишилися в полоні

⁵⁹⁷ Кульчицький С. В. Доповідь на семінарі «Гуманітарна освіта в Україні» (Київ, 18 грудня 2001 р.) // www.kennan.kiev.ua/kkp/content/seminars/materials/2001_12_18.pdf. – С. 23–30.

⁵⁹⁸ Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історіографія // українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія за ред. Л. Зашкільняка. – Львів: Львівський національний університету імені Івана Франка, 2004. – С. 5.

⁵⁹⁹ Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1992.

обох ключових для історії радянської доби міфів: місце Великої Жовтневої соціалістичної революції заступила Українська революція, а Велика Вітчизняна війна так само залишалася недоторканою святинею й центральною подією середини ХХ ст. Прикметно, що і в програмах, і, відповідно, в підручниках початку 1990-х років історія ХХ ст. викладалася практично за тією самою схемою, що і в підручниках радянських часів. Вітчизняна історія слабо вписувалася у контекст світової історії, розглядалася як такий собі автономний процес, події якого відбуваються майже незалежно від тих, що розгортаються в світі. Звідси й певний різнобій у періодизації курсів всесвітньої та вітчизняної історії. Наприклад, перший масовий підручник з історії України для 10 класу Федора Турченка, який охоплює події 1917–1945 рр., відкриває таке звернення до учнів: «У 1917 р. Україна вступила в новітню добу своєї історії. Розпочалася вона Українською національно-демократичною революцією 1917 – початку 1918 рр. і триває донині»⁶⁰⁰.

З 1993 р. фахівці Інституту історії України із залученням педагогічних працівників і фахівців з числа професорсько-викладацького складу вузів взялися до розробки концепції безперервної історичної освіти. Відповідно до проекту, шкільний курс історії став одним із напрямів утвердження української державності. Тому у викладанні цього курсу потрібно було звернути особливу увагу на «державотворчий потенціал тисячолітньої вітчизняної історії». Основними завданнями історичної освіти було названо:

- надання переваги викладанню вітчизняної історії з метою виховання учнів у дусі поваги і любові до своєї батьківщини і народу;
- поєднання викладання вітчизняної і всесвітньої історії (синхронність викладання) з метою формування в учнів цілісного уявлення про історичний процес і прилучення їх до загальнолюдських цінностей, досягнень і здобутків світової культури;
- вироблення в учнів здатності аналізувати історичний досвід і висловлювати власні судження з аналізу суспільних явищ, фактів, подій;

⁶⁰⁰ Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина перша (1917 – 1945 рр.) : [Підручник для 10-го класу середньої школи]. – К. : Генеза, 1994.

- використання історичного матеріалу як висхідного з метою оволодіння здобутками інших наук про людину і суспільство;
- виховання в учнів орієнтації на активну участь у майбутньому в розбудові Української держави.

Проект концепції передбачав, що зміст освіти з *всесвітньої історії* мав добиратися, виходячи, насамперед, із необхідності засвоєння учнями закономірностей розвитку загальнолюдської цивілізації, ролі й місця України та її народу в колі європейських народів і в історії людства; більш деталізоване висвітлення епох та країн, відображених у Біблії; поглиблене вивчення історії та культури античного світу як фундаменту європейської цивілізації; акцентування уваги на історії Візантії, яка справила значний вплив на духовну культуру українського народу; ґрунтовний виклад історії країн, у складі яких перебували українські землі: Литви, Польщі, Речі Посполитої, Російської та Австро-Угорської імперій.

Зберігався лінійний підхід до викладання. Об'єктом викладання визначені були не розрізнені факти, а ключові аспекти життя минулих епох і цивілізацій. Вчитель мав робити акцент на формуванні вмінь і навичок учнів⁶⁰¹. Проект концепції не був затверджений Міністерством освіти. Затвердженої концепції історичної освіти нема й досі.

Українські підручники першої половини 1990-х і надалі несли на собі відчутний відбиток марксистсько-ленінської методології: вся радянська доба, як, утім, і попередні епохи, поставала як суцільна боротьба. В радянських підручниках то була боротьба трудящих мас України разом з іншими народами-братами під проводом ленінської партії за здійснення віковичної мрії пригнобленого люду – побудови справедливого суспільства, спочатку в одній окремо взятій країні, а також підтримання боротьби трудящих усього світу за визволення з-під гніту експлуататорів. У ході цієї боротьби долалися численні перешкоди та перемагалися вороги, зовнішні й внутрішні. Подібним чином розвивалися події й за версією авторів навчальних програм та підручників незалежної України, тільки основним рушієм історії замість позанаціональних

⁶⁰¹ Кульчицький С. В. Доповідь на семінарі «Гуманітарна освіта в Україні» (Київ, 18 грудня 2001 р.). – С. 26.

трудящих мас став український народ. Партія більшовиків поставала як провідник загарбницької, новоімперської ідеології, помінявся пантеон героїв та почали заповнюватися численні лакуни, особливо ті, що стосувалися Голодомору, «великого терору» 1930-х років, українського виміру Другої світової війни, розвінчання культу особи, дисидентства⁶⁰².

Наприклад, якщо радянський підручник для 9-го класу твердив про всесвітньо-історичне значення Великого Жовтня, то в підручнику Ф. Турченка йшлося уже про збройне повстання, що привело до влади більшовицьку партію. Гасла її «вже у 1917 р. більшість населення Росії відкинула... як утопію... За таких умов нав'язати свою владу країні можна було лише шляхом насильства»⁶⁰³. Якщо в посібнику В. Сарбея та В. Спицького визнано, що вступ України до складу СРСР «відкрив великі можливості для успішної відбудови народного господарства, дальшого економічного, політичного й культурного розвитку республіки»⁶⁰⁴, то Ф. Турченко наполягає на тому, що ця подія «на багато десятиліть поставила долю українського народу в залежність від політики центру, який уособлювався ЦК ВКП(б), союзним урядом, союзними відомствами»⁶⁰⁵. Якщо В. Сарбей та В. Спицький у § 16 «Соціалістична перебудова сільського господарства» (4,5 сторінки тексту) говорять про завершення в основному на 1932 р. суцільної колективізації сільського господарства, яка «поклала край класовому розшаруванню селянства, злидням і бідності»⁶⁰⁶, жодним словом не згадуючи про мільйонні жертви штучного Голодомору,

⁶⁰² Аби переконатися у цьому, досить порівняти зміст згадуваних уже посібників В. Сарбея й В. Спицького (К., 1985) та Ф. Турченка для 10-го й 11-го класів (К., 1994, 1995).

⁶⁰³ Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина перша (1917 – 1945 рр.): Підручник для 10-го класу середньої школи. – К.: Генеза, 1994. – С. 34.

⁶⁰⁴ Сарбей В. Г., Спицький В. Є. Історія Української РСР: Пробн. підруч. для 9–10 кл. – С. 74.

⁶⁰⁵ Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина перша (1917 – 1945 рр.). – С. 186.

⁶⁰⁶ Сарбей В. Г., Спицький В. Є. Історія Української РСР: Пробн. підруч. для 9–10 кл. – С. 86.

то у Ф. Турченка «соціалістичним перетворенням» присвячено 14 сторінок параграфу «Колективізація і розселення України».

У пунктах параграфу з промовистими назвами «Перехід до форсованої колективізації», «Насильницьке створення колгоспів», «Розкуркулення» селянства», «Колгоспна система – форма закріпачення селянства», «Голодомор 1932–1933 рр.», «Колгоспи в радянській системі»⁶⁰⁷ змальовано цілком протилежну картину, де відбувається не так змагання між прогресивною колгоспною та закоснілою приватновласницькою формами господарювання, навіть не класова боротьба між пролетаріатом і сільською буржуазією, а війна центрального союзного керівництва з українським селянством як більшістю українського народу за насадження «зручної форми, з допомогою якої було легко перекачувати ресурси в державний бюджет»⁶⁰⁸.

Якщо підсумовуючи довоєнний розвиток СРСР, автори підручника 1985 року видання зазначали, що «докорінні зміни в економіці, культурі й матеріальному становищі трудящих за роки двох п'ятирічок знаменували закінчення переходу від капіталізму до соціалізму і побудову в основному соціалізму», коли «проявилася титанічна творча сила народу, звільненого з-під влади капіталу Великою Жовтневою соціалістичною революцією»⁶⁰⁹, то виданий через дев'ять років підручник підсумовував: «Замість безкласового соціалістичного суспільства з високоєфективною економікою, ідеальним політичним ладом – «радянською демократією», гармонією в міжнаціональних відносинах, народи СРСР одержали *небачений раніше від тиранії* (виділено мною. – *О. Р.*), новий виток тотальної русифікації, деформовану економіку»⁶¹⁰. Приклади можна продовжувати.

Отже, змінилися оцінки, проте сприйняття власної історії як особливої, неповторної, унікальної, яка не має аналогів у світі й

⁶⁰⁷ Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина перша (1917 – 1945 рр.). – С. 221–234.

⁶⁰⁸ Там само. – С. 222.

⁶⁰⁹ Сарбей В. Г., Спицький В. Є. Історія Української РСР: Пробн. підруч. для 9–10 кл. – С. 95, 97.

⁶¹⁰ Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина перша (1917 – 1945 рр.). – С. 255.

розвивається за власними законами, певною мірою є відірваною від світового історичного процесу, залишалось.

Завдання, озвучені в проєкті концепції історичної освіти 1993 р., почасти були втілені лише в навчальній програмі, прийнятій Міністерством освіти і науки України в 2000 р. Нова навчальна програма передбачала зміни в періодизації шкільного курсу. Курс 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів охоплював період з 1914 по 1939 р., синхронізуючи події вітчизняної історії з подіями історії світової, вписуючи їх у європейський та світовий контекст. Відповідно було доопрацьовано й виправлено, зокрема, підручник Ф. Турченка⁶¹¹. Курс (і, звичайно, підручник) для 11-го класу розпочинався, на відміну від попередніх видань 1995⁶¹² та 1998⁶¹³ років, з вивчення подій Другої світової, від підписання СРСР та Німеччиною пакту Ріббентропа–Молотова⁶¹⁴.

Проте й за цією, новою програмою історія Західної України так само, як за радянських часів, залишалася поза основним річизцем української історії, викладалася в окремих темах або розділах. Якщо в підручнику Ф. Турченка для 10-го класу 1994 року видання «Західноукраїнські землі в 1920–1939 роках» – це 5-й розділ підручника, то в підручниках 2002 та 2008 року видання це – 6-та, завершальна тема. В усіх трьох виданнях автор наголошує на колоніальному статусі цих теренів: «Українські землі в Польщі, Румунії, Чехословаччині не мали самоврядування, власного автономного устрою. Уряди цих країн стояли на унітарських позиціях і свою політику спрямовували на зміцнення контролю над українськими територіями»⁶¹⁵. Дещо спокійніше викладено матеріал

⁶¹¹ Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина перша. 1914–1939: Підручн. для 10 кл. загальноосв. навч. закл. – Вид. 2-ге, виправл. та доповн. – К. : Генеза, 2001.

⁶¹² Турченко Ф. Г., Панченко П.П., Тимченко С.М. Новітня історія України (1945 –1995): Підручник для 11-го класу середньої школи. – К. : Генеза, 1995.

⁶¹³ Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М. Новітня історія України (1945 –1998): Підручник для 11-го кл. серед. шк. – К. : Генеза, 1998.

⁶¹⁴ Турченко Ф. Г., Панченко П.П., Тимченко С.М. Новітня історія України (1939 – початок ХХІ ст.): Підручн. для 11 кл. загальноосв. навч. закл. – Вид. 5-те, доopr. та доповн. – К. : Генеза, 2007.

⁶¹⁵ Там само. – С. 257.

у підручнику 2008 року видання, хоча й тут зустрічаємо знайоме: «національні утиски українського населення Польщі доповнювалися соціально-економічним гнобленням»⁶¹⁶, «в умовах іноземного панування гальмувався розвиток сільського господарства»⁶¹⁷, «Північна Буковина й українські землі Бессарабії стали для румунських властей джерелом дешевої сировини й робочої сили»⁶¹⁸ тощо.

На окремих розгляд заслуговує порівняння образу Великої Вітчизняної / Другої світової війни та її українського виміру в радянських навчальних книжках та підручниках незалежної України. Тут, зокрема, найболючішими є проблеми руху Опору в Україні, проблема колабораціонізму під час війни, ставлення до ООН та УПА.

На відміну від авторів радянських підручників, де єдиною силою, котра протистояла окупантам, була Червона / Радянська армія на фронті й підпільний і партизанський рухи, очолювані й керовані партією, в тилу⁶¹⁹, Ф. Турченко наголошує: «Довгий час радянська історіографія зображувала всіх незадоволених окупаційним режимом палкими прихильниками відновлення в Україні довоєнних порядків. Але факти свідчать, що в антигітлерівському русі Опору було дві течії, перша з яких справді керувалася радянськими гаслами, а друга орієнтувалася на створення незалежної Української держави»⁶²⁰. Теза про дві течії руху Опору збереглася і в наступних виданнях, коли з теми Другої світової війни став розпочинатися підручник для 11-го класу Ф. Турченка, П. Панченка та С. Тимченка⁶²¹.

⁶¹⁶ Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина перша. 1914–1939: Підручн. для 10 кл. загальноосв. навч. закл. – Вид. 3-тє, виправл. та доповн. – К. : Генеза, 2008. – С. 318.

⁶¹⁷ Там само. – С. 319.

⁶¹⁸ Там само. – С. 331.

⁶¹⁹ Там само. – С. 146.

⁶²⁰ Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина перша (1917 – 1945 рр.). – С. 296.

⁶²¹ Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М. Новітня історія України (1945 –1998): Підручник для 11-го кл. серед. шк. – К. : Генеза, 1998; Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М. Новітня історія України. Частина друга. 1939–2001. – Вид. 4-тє, доопр. і доповн. – К. :

Не оминули увагою автори підручника й непрості взаємини між обома течіями українського руху Опору⁶²². При цьому підкреслювалося, що ворожнечу між борцями за звільнення України від окупантів свідомо розпалювала радянська пропаганда, відсікаючи шляхи до порозуміння й співпраці й прирікаючи національно-визвольну течію українського руху Опору на поразку⁶²³.

Історики наголошують на широкій народній підтримці націоналістичної течії українського руху Опору, підкреслюючи зростання його авторитету серед населення західноукраїнських земель, широку підтримку національної ідеї, носіями якої були оунівці: «Якщо в роки Першої світової війни під національними знаменами воював лише невеликий корпус Українських січових стрільців (і воював у складі іноземної армії, сподіваючись на добру волю правителів Австро-Угорщини), то в роки Другої світової війни в лавах УПА й у національному підпіллі воювало понад 400 тис. чоловік»⁶²⁴. Романтизуючи образи учасників націоналістичного підпілля, автори стверджують, що поряд з визвольною боротьбою 1917–1920 рр. їхня діяльність стала важливою віхою на історичному шляху українців до проголошення незалежності 24 серпня 1991 р.⁶²⁵.

На особливу увагу заслуговує теза про те, що існування в антифашистському русі Опору течій з різною політичною орієнтацією – звичайне явище для європейських країн. Відтак Україна не була винятком⁶²⁶. Автори розкрили й серйозні організаційні проблеми, які виникли у радянських партизанів і підпільників унаслідок недостатньої підготовки до боротьби в німецькому

Генеца, 2001. – С. 21; Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М. Новітня історія України (1939 – початок XXI ст.): Підручн. для 11 кл. загальноосв. навч. закл. – Вид. 5-те, доопр. та доповн. – К. : Генеца, 2007.

⁶²² Там само. – С. 75.

⁶²³ Там само. – С. 75–76.

⁶²⁴ Там само. – С. 77.

⁶²⁵ Там само.

⁶²⁶ Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М. Новітня історія України (1939 – початок XXI ст.) Підручник для 11-го кл. серед. навч. закл. – Вид. 5-те, доопрац. і допов. – К. : Генеца, 2007. – С. 23–24.

тилу, розвінчуючи водночас міф про загальнонародний характер партизансько-підпільного руху на українських землях на початковому етапі війни⁶²⁷.

Аналізуючи протистояння двох течій українського руху Опору, Ф. Турченко, П. Панченко та С. Тимченко водночас наголошують на тому, що за німецької окупації набув широкого розмаху самостійницький рух в Україні, й це стало цілком несподіваним для окупаційних властей. Цей рух у 1941 р. охопив не лише Західну Україну, а й Наддніпрянщину, Донбас, Південь, Крим. Це, на думку авторів, свідчило, «що прагнення до незалежності України було близьке і зрозуміле в усіх її регіонах»⁶²⁸, відтак у боротьбі представників обох течій руху проти нацистської окупації зріла ідея незалежної соборної України.

Про різні течії руху Опору в Україні часів «радянсько-німецької війни (автори не уникають і назви «Велика Вітчизняна війна») як найголовнішої частини Другої світової»⁶²⁹ йдеться і в підручнику для 11-го класу С. Кульчицького та Ю. Шаповала. Проте, на відміну від Ф. Турченка, П. Панченка й С. Тимченка, автори не виділяють саме двох течій руху Опору, наголошуючи натомість на «розколотості» українського суспільства як соціальної, ідеологічної бази створення різних напрямів антинацистського визвольного руху. Розкриваючи мету представників націоналістичних сил як «створення незалежної від нацистів і комуністів Української держави»⁶³⁰, історики водночас згадують про розкол українського націоналістичного руху на дві самостійні і навіть ворогуючі між собою фракції – бандерівців і мельниківців⁶³¹.

Анонсована як «підручник нового покоління» навчальна книжка для 11-го класу Н. Гулана, О. Пометун та Г. Фреймана⁶³²

⁶²⁷ Там само. – С. 69–70.

⁶²⁸ Там само. – С. 70.

⁶²⁹ Кульчицький С. В., Шаповал Ю. І. Новітня історія України (1939–2001): Підруч. для 11-го кл. загально освіт. навч. зал. – К.: Генеза, 2005. – С. 23.

⁶³⁰ Там само. – С. 32–33.

⁶³¹ Там само. – С. 33.

⁶³² Гулан Н. М. та ін. Новітня історія України: 11 кл. / Н. М. Гулан, О. І. Помету, Г. О. Фрейман. – К.: Видавництво А.С.К., 2007.

значною мірою відповідає завданню дати учневі дидактично вивірений, чітко структурований фактичний матеріал, який школяр має засвоїти, опрацювавши за допомогою ретельно розробленого методичного апарату – численних схем, таблиць, витягів з документів та історичних праць, ілюстрацій і карт. Так, учневі пропонується засвоїти причини розгортання руху Опору в Україні, розкривається діяльність трьох основних його течій (радянського, українського націоналістичного та польського)⁶³³.

Що ж до підсумків Другої світової, то автори підручників незалежної України наголошують на особливому трагізмі становища українського народу: «Об'єднаний спільним прагненням перемогти нацизм, він виявився розколотим у питанні про майбутнє України: частина українців з розгромом нацизму пов'язувала відновлення довоєнного статусу України у складі Радянського Союзу, інша прагнула скористатися війною для відродження незалежної української держави»⁶³⁴. Цю тезу Ф. Турченком було розвинуто й дещо видозмінено в наступних виданнях: «Попри всі негаразди й небачені раніше жертви, участь українського народу в Другій світовій війні дала потужний поштовх його національній консолідації, згуртуванню як сучасної європейської нації... Незважаючи на те, що боротьба за незалежність не охопила в ході війни всієї країни ... разом з визвольною боротьбою 1917–1920 рр. вона стала частиною історичної свідомості українців і готувала їх до проголошення незалежності 24 серпня 1991 р.»⁶³⁵.

На відміну від Ф. Турченка, П. Панченка й С. Тимченка, С. Кульчицький та Ю. Шаповал не наголошують на епохальній, межовій ролі Другої світової, висвітлюючи її як важливий, проте один із багатьох етапів історичного розвитку України, ламаючи радянську традицію підкреслення всесвітньо-історичного значення Великої Перемоги. Вони закінчують розділ, присвячений Другій

⁶³³ Гупан Н. М. та ін.. Новітня історія України : 11 клас. – С. 34.

⁶³⁴ Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина перша (1917 – 1945 рр.). – С. 336.

⁶³⁵ Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М. Новітня історія України (1939 – початок XXI ст.) Підручник для 11-го кл. серед. навч. закл. – Вид. 5-ге, доопрац. і допов. – К. : Генеза, 2007. – С. 70, 71.

світовій війні, параграфами «Втрати України в роки війни» та «Українська культура в роки війни». Прикметним є завершальне запитання для самоперевірки: «Чим пояснюється поворот політики радянського режиму підтримки української національно-патріотичної тематики до викриття «обмеженого українського націоналізму», зокрема у сфері культури?»⁶³⁶.

Втім, радянський спадок у підходах до викладання шкільного курсу історії ХХ ст. авторам програм як 2000, так і 2004 року й, відповідно, підручників, остаточно подолати не вдалося. Про це свідчать і думки учасників дискусії щодо сучасних шкільних підручників, проведеної з ініціативи Українського інституту національної пам'яті 19–21 жовтня 2007 р. за участю дванадцяти відомих істориків з різних міст і наукових середовищ. Було проаналізовано тексти найпоширеніших підручників з історії України, що мали гриф МОН України⁶³⁷. Наслідком триденного обговорення став підсумковий

⁶³⁶ Кульчицький С. В., Шаповал Ю. І. Новітня історія України (1939–2001). – С. 64.

⁶³⁷ Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упор. Н. Яковенко. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2008. – 128 с. Проаналізовано було такі підручники: Бандровський О. Г., Власов В. С. Історія стародавнього світу: Підручн. для 6 кл. загальноосв. навч. закл. – К. : Генеза, 2006. – 256 с.; Власов В. С., Данилевська О. М. Вступ до історії України: Підручн. для 5 кл. загальноосв. навч. закл. / За заг. ред. Ю. А. Мицика. – К. : Генеза, 2005. – 200 с.; Власов В. Історія України: Підручн. для 8 кл. загальноосв. навч. закл. / За ред. Ю. А. Мицика. – К. : Генеза, 2004. – 256 с.; Власов В. Історія України: Підручн. для 7 кл. загальноосв. навч. закл. – К. : Генеза, 2007. – 280 с.; Голованів С. О., Костирко С. В. Історія стародавнього світу: Підручн. для 6 кл. загальноосв. навч. закл. – К. : Грамота, 2006. – 296 с.; Мисан В. О. Вступ до історії України: Підручн. для 5 кл. загальноосв. навч. закл. – К. : Генеза, 2005. – 184 с.; Ресн О., Малій О. Історія України. Кінець XVIII – початок ХХ століття: Посібн. для 9 кл. загальноосв. навч. закл. – К. : Генеза, 2003. – 224 с.; Турченко Ф. Г., Мороко В. М. Історія України. Кінець XVIII – початок ХХ століття: Підручн. для 9 кл. загальноосв. навч. закл. – К. : Генеза, 2006. – 424 с.; Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М. Новітня історія України (1939 – початок ХХІ ст.): Підручн. для 11 кл. загальноосв. навч. закл.– Вид. 5-те, доопр. й доповн. – К. : Генеза, 2006. – 384 с.; Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина перша. 1914–1939 : Підручн. для 10 кл. загальноосв. навч. закл. – Вид. 2-ге, виправл. та доповн. – К. : Генеза, 2002. – 352 с.; Шалагінова О.І., Шалагінов Б. Б. Історія

протокол наради, який містить невтішний висновок щодо стану навчальних книжок. Так, зазначивши, що вони в цілому відповідають чинній навчальній програмі, дослідники зауважили їхню невідповідність ані державному стандарту, ані сучасному стану історичної науки, ані потребам суспільства.

Відсутність концепції історичної освіти в Україні, за словами науковців, та недостатній зв'язок учених з авторами підручників призвели до низки суттєвих недоліків концептуального та методологічного характеру. Серед цих недоліків названо, зокрема, те, що «у підручниках домінує політична та мілітарна історія, описана з соціологічної перспективи – без уваги до людського фактора, поведінкових мотивацій різних суспільних груп та способів організації таких груп у самоврядні спільноти й інші форми громадянського суспільства. Підручники, за висновками експертів, тиражують «песимістичне уявлення про Україну як простір з безперервним – від XIII до XX століття – “колоніальним статусом”, прищеплюючи комплекс меншовартості й відчуття цивілізаційної та соціальної маргінальності українців»⁶³⁸.

Серед вад сучасних підручників називаються також надмірне акцентування уваги на «пригноблених низах», логічним наслідком чого є «апологетизація народних бунтів і повстань, а по суті – схвалення анархічної, асоціальної моделі поведінки», «педальовання на етноцентричному баченні історії», спрямування на «механічне засвоєння знань», «некоректне вживання понять і термінів, непродумані формулювання, врешті – просто фактографічні помилки й ляпсуси», «пропагандистська риторика» тощо⁶³⁹.

Ймовірно, подібна застиглість прийомів та методів створення навчальної книжки стала однією з причин виникнення ще однієї проблеми шкільної історичної освіти – низького рівня сформованості історичних уявлень учнів як «зображення і відтворення

стародавнього світу: Підручн. для 6 кл. загальноосв. навч. закл. – К. : Педагогічна преса, 2006. – 288 с.; Смолій В. А., Степанков В. С.. Історія України : Підручн. для 7 кл. загальноосв. навч. закл. – К. : Генеза, 2007. – 232 с.

⁶³⁸ Шкільна історія очима істориків-науковців. – С. 43.

⁶³⁹ Там само, с. 44.

у свідомості чуттєво-наочних образів раніше сприйнятих предметів, фактів чи явищ минулого». На цій проблемі акцентує увагу К. Баханов⁶⁴⁰. Запитання, запропоновані 216 одинадцятикласникам чотирьох шкіл м. Бердянська, були спрямовані на виявлення певних образів історії ХХ ст., що закарбувалися в їхній пам'яті. Під час анкетування учні не користувалися жодними підручниками, покладаючись лише на власну пам'ять. Узагальнюючи відповіді учнів, К. Баханов зазначає, що ХХ століття уявляється школярами як століття воєн, конфліктів та постійних протистоянь. Саме ці події й процеси зумовили його періодизацію. Події ХХ ст. розгорталися під впливом украї радикальних політичних течій – комунізму, націонал-соціалізму – та сильних особистостей (В. Ленін, Й. Сталін, А. Гітлер). У політичній сфері в протистоянні тоталітаризму й демократії перемогла остання, що ознаменувалося падінням тоталітарних режимів і демократизацією суспільства. Як наслідок, у соціальній сфері було розширено права і свободи громадян та покращено умови їхнього життя, що пов'язано з появою телебачення, комп'ютерів, мобільного зв'язку тощо. Але, якби довелося взяти участь у подіях цієї епохи, то найкращою була б роль спостерігача чи учасника подій, не пов'язаних із війною (наприклад, політ у космос)⁶⁴¹.

Втім слід зауважити, що шкільна історична книжка змінюється, розвивається. Зміст шкільної історичної освіти постійно оновлюється, вдосконалюється, змінюються шкільні програми й підручники. Значну підтримку у цій справі дістали українські освітяни й науковці в рамках проекту Ради Європи «Викладання й вивчення історії в Європі у ХХІ столітті». Зокрема, було надано рекомендації, у відповідності з якими поступово відбувалися зміни і в навчальних програмах, і, відповідно, в підручниках і навчальних посібниках⁶⁴².

⁶⁴⁰ Баханов К. Історія ХХ ст. в уявленнях одинадцятикласників // Історія ХХ століття. Нові підходи до змісту шкільного курсу: Історія та правознавство. – 2007. – № 19–21 (119–121), липень. – С. 5.

⁶⁴¹ Баханов К. Історія ХХ ст. в уявленнях одинадцятикласників. – С. 10.

⁶⁴² Рекомендація Рес (2001) 15 «Про викладання історії у ХХІ столітті в Європі» (Ухвалена Комітетом міністрів 31 жовтня 2001 року на 771-му засіданні заступників міністрів).

Одним із найцікавіших плодів такої співпраці став навчальний посібник «Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках»⁶⁴³. В цій книжці авторський текст відсутній практично повністю. Виняток становить лише методичний апарат книжки. Кожен її розділ має ключові запитання, відповідь на які можна дати лише тоді, коли повністю будуть опрацьовані матеріали розділу. Замість звичного тексту параграфів учневі запропоновано фрагменти різноманітних історичних джерел. Як опрацьовувати джерела, автори радять у першому розділі книжки. До кожної групи джерел підібрано завдання й запитання, що допоможуть швидше опрацьовувати їх і дійти певних висновків. Ці висновки, твердження, узагальнення стають відтак результатом інтелектуальної праці, зусиль самих школярів, а не нав'язуються авторами. Чимало матеріалів посібника передбачає колективну працю: проведення дискусій, спільне обговорення тощо.

В основу подачі матеріалу автори поклали принцип «усе пізнається в порівнянні». Події української історії розкриваються на тлі світових і європейських подій. Це дає змогу школяреві не лише порівнювати та визначати здобутки власного народу, але й замислитися над тим, у чому полягає спільність і відмінність історичної долі народів світу та Європи, яких помилок вони припускалися у минулому та як їх уникнути в майбутньому.

У відповідності, зокрема, й до вимог Ради Європи у 2008–2009 рр. було доопрацьовано навчальні програми для 12-річної школи⁶⁴⁴. Значний акцент зроблено на історії повсякденності, аналізі суспільної атмосфери. В контексті громадянської війни вимагається висвітлювати питання психологічного клімату у

⁶⁴³ Комаров Ю., Мисан В., Осмоловський А., Білоножко С., Зайцев О. Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках : Навч. посіб. з історії України та всесвітньої історії. 10 клас. – К. : Генеза, 2004.

⁶⁴⁴ Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. 10–12 класи. Рівень стандарту, академічний рівень. – К., Генеза, 2009.

суспільстві, проблему знецінення людського життя (тема 4)⁶⁴⁵. Передбачено обов'язкове вивчення Голодомору як геноциду українського народу, включно з аналізом масштабів та наслідків цієї трагедії⁶⁴⁶. Під новим кутом зору пропонується висвітлення великого терору не лише як способу керування державною за тоталітарного режиму, а й чинника змін у масовій психології та свідомості населення, акцентується увага на формуванні пропагандистського ідеалу радянської людини⁶⁴⁷.

Щодо історії Другої світової війни, то новим тут є акцент на особливостях життя населення України в умовах окупації, розкритті невинуватості злочинів проти людяності, здійснюваних у концтаборах, Голокості, діяльності українців – праведників світу, житті оstarбайтерів, евакуйованих⁶⁴⁸. Особливу увагу приділено необхідності для учнів оволодіти певними компетентностями: так, за намірами авторів програми, внаслідок вивчення теми «Україна в роки Другої світової війни (1939–1945)» учні повинні вміти, спираючись на карту та інші джерела інформації, характеризувати геополітичні плани СРСР та Німеччини щодо України, показувати на карті території, де відбувалися воєнні події Другої світової війни і розгортався визвольний рух; порівнювати ставлення до війни різних верств населення та політичних сил в українських землях; описувати події Другої світової війни; описувати повсякденне життя та визначати зміни, пов'язані з війною; характеризувати та порівнювати діяльність національного та радянського антифашистського рухів, давати їм власну оцінку; складати характеристики українських військових діячів періоду війни; визначати причини створення УПА; оцінювати внесок України в перемогу антигітлерівської коаліції; розповідати про наслідки війни для України, висловлювати власну позицію щодо ролі війни у житті людства⁶⁴⁹.

⁶⁴⁵ Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. 10-11 класи. Рівень стандарту, академічний рівень. – С. 2.

⁶⁴⁶ Там само. – С. 3.

⁶⁴⁷ Там само.

⁶⁴⁸ Там само. – С. 4.

⁶⁴⁹ Там само.

Підсумовуючи, зауважимо, що після серпня 1991 року в Україні не лише створено повний курс підручників з історії України та всесвітньої історії – ці підручники й навчальні посібники зазнали значної еволюції.

В навчальних книжках першої половини 1990-х років простежується виразно негативне змалювання радянського минулого, Радянський Союз постає як імперія зла, осередок «небаченої раніше тиранії». Історія України сприймається як свідомо спотворювана, замовчувана, невідома; простежується романтизація, «огульна» героїзація представників українського національного руху, оунівців та вояків УПА, вибудовується наскрізна, через усе ХХ століття, лінія безперервної боротьби за створення національної держави. Спостерігається відірваність сприйняття історії України від європейської та світової історії.

Авторам підручників наступних років, створених за програмами 2000 та особливо 2004 рр., притаманний значно зваженіший, поміркованіший виклад, уникнення оцінних інтонацій, намагання дати більше простору для творчої праці учня, навчити його здобувати інформацію, критично опрацьовувати джерела. Простежується також прагнення вписати події вітчизняної історії в європейський та світовий контекст, показати учневі взаємозв'язки світової й вітчизняної історії; виразне прагнення до «олюднення» історії.

Саме такий підхід, на нашу думку, дає змогу молодій людині набути навички, необхідні для адаптування в сучасному світі з його інформаційною перенасиченістю, агресивною нав'язливістю інформаційних чинників, складністю критичного опрацювання отримуваної інформації.

Саме такі тенденції в українському підручникотворенні, попри складності й негарзди, дають підстави для обережного оптимізму щодо виконання українським підручником з історії його світоглядотворчої функції.

3.3. «Общая история»: наука чи політика?

Контекст

В останні роки президентства Л. Кучми в Україні розгорнулися дискусії про доцільність «узгодження» українських і російських підручників з історії для загальноосвітньої школи. Підставою була оголошена «спільна історія» України і Росії. Таким терміном російські експерти характеризують період перебування України та інших пострадянських країн у складі Московського царства – Російської імперії – Радянського Союзу. Тоді ідея «узгодження» не одержала підтримки професійних істориків України і вчительського загалу, а у політиків – прихильників «узгодження» не вистачило владних та й інтелектуальних ресурсів для реалізації цього проекту.

Після обрання Президентом України В. Ющенка про цю ідею забули, хоча з боку певних політичних сил постійно звучали заклики «не переписувати історію», «виправити» підручники. Після останніх президентських виборів ідея «виправлення», «узгодження» і навіть «спільного підручника» відродилася. У неї з'явилися могутні прихильники по обидва боки українсько-російського кордону, у тому числі в українських владних кабінетах. Вже зроблені перші кроки. У квітні 2010 р. на першому, з моменту утворення СНД, з'їзді вчителів і освітянських чиновників колишніх союзних республік, який відбувся у столиці Казахстану м. Астані, заступник міністра освіти Білорусії Казимир Фаріно запропонував створити єдині для усіх країн співдружності підручники з історії. Мова йшла лише про один з багатьох предметів, які вивчаються в школі – історію. Звідси можна зробити висновок, що вивченню цього предмета приділяється особливе, по суті політичне значення.

Не в усіх делегатів з цього приводу була чітка позиція. Представників від України очолював начальник управління освіти Донецької облдержадміністрації Юрій Соловйов. Схоже, він не був готовий висловитися з приводу єдиного підручника і обмежився загальною фразою: «Это тяжелый, в том числе политический вопрос. У нас общие корни, общая тенденция развития, и когда политические вопросы вмешиваются в вопросы образования, вопросы

истории, это не отвечает интересам людей, простого человека и ребенка»⁶⁵⁰. Зате досить чітко вимальовувалася точка зору російських делегатів, які приїхали до столиці Казахстану не з «пустими руками». В Росії, де з історії для кожного класу є по декілька підручників, останні п'ять років на найвищих рівнях стало обговорюватися питання про необхідність уніфікації їх змісту і навіть створення єдиного, обов'язкового для всіх учнів/вчителів тексту.

Поштовхом для цього стала досить представницька Всеросійська конференція викладачів гуманітарних і суспільних наук у червні 2007 р. З делегатами конференції Президент РФ Володимир Путін мав спеціальну зустріч у своїй замській резиденції в Ново-Огарьово. Мова зайшла про підручники з історії. «...Многие учебники, – зазначив В. Путин, – пишут люди, которые работают на иностранные гранты. Так они исполняют польку-бабочку, которую указывают те, кто платят... В обществе каша и в головах преподавателей – каша», «нет пособий, которые глубоко и объективно отражали бы события новейшей истории нашего общества»⁶⁵¹. Путин попередив російські видавництва про відповідальність за якісне (у тому числі щодо змісту) виготовлення підручників. Ця критика мала продовження і конкретні наслідки: «ліберальні» підручники, написані в 1990-ті рр., фактично виявилися небажаними. Їх місце мали зайняти книги, написані з позицій «державної ідеології». З'явилася група авторів, які заповзятливо взяли за виконувати нове «соціальне замовлення».

Наступний Президент Росії Дмитро Медведев продовжив справу свого попередника. У травні 2009 р. він підписав указ про створення Комісії з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії. Членами цієї комісії, – яку очолив керівник президентської адміністрації Сергій Наришкін, а відповідальним секретарем став начальник управління з ідеологічної роботи

⁶⁵⁰ Одна правдивая история. Педагоги и чиновники стран СНГ обсудили возможность написания общего учебника (27.04.2010) // <http://vremya.ru/print/252517.html>

⁶⁵¹ История без права переписки // <http://politua.su/humanitarian/735.html?mode=print>; Краткий курс ВВП // <http://news.babr.ru/?IDE=38584>; Идиатуллин Ш. Проверьте себя на соответствие должности учителя истории / Ш. Идиатуллин // <http://www.kommersant.ru/test5.aspx>

правлячої партії «Единая Россия» Іван Демідов, – були призначені перші/другі особи з МЗС, ФСБ, Служби зовнішньої розвідки, Ради безпеки, Мін'юсту, Мінрегіонрозвитку, Мінкультури, Держдуми, Держархіву, Держнауки. Серед представників Держдуми – відомі політики Костянтин Затулін (перший заступник голови Комітету Державної Думи зі справ Співдружності Незалежних Держав і зв'язків із співвітчизниками за кордоном) і Сергій Марков (заступник голови Комітету Державної Думи зі справ громадських об'єднань і релігійних організацій).

І Затулін, і Марков неодноразово оголошувалися Україною персонами нон-грата. Професійних істориків в комісії лише три з 28 членів (Андрій Сахаров – директор Інституту російської історії РАН, Олександр Чубар'ян – директор Інституту загальної історії РАН, доктор історичних наук Наталя Нарочницька – політолог-міжнародник, президент Фонду вивчення історичної перспективи), і, схоже, не вони визначають напрямки її роботи. Голова комісії обіцяв «не політизувати історію», хоча її негайно звинуватили саме в цих намірах. Зокрема, колишній Президент СРСР Михайло Горбачов висловив побоювання, що комісія буде займатися фальсифікацією минулого⁶⁵².

28 серпня 2009 р. відбулося перше засідання комісії. Обговорювалися різні питання, а з-поміж них «меры по отстаиванию политических интересов с помощью исторической науки». Виявилися певні розбіжності в поглядах учених і чиновників. Заступник декана історичного факультету МДУ Олексій Власов в інтерв'ю *GZT.RU Новости* підсумував свої враження від засідання таким чином: «Историю используют как инструмент для сведения счетов и ведения политической борьбы. К науке это не имеет никакого отношения»⁶⁵³.

Одним з головних на комісії було питання про шкільні і вузівські підручники з історії. Було вказано, що саме вони відіграють ключову роль «в наших попытках противодействовать внедрению фальсифицированных версий истории»⁶⁵⁴. А 30 серпня 2009 р., напередодні початку нового навчального року, в програмі «Вести недели»

⁶⁵² Нарышкин: Мы не будем смешивать историю и политику // <http://www.rosbalt.ru/2009/06/17/648148.html>

⁶⁵³ Фальсифицированную историю исключили из школьной программы (28.08.2009) // <http://www.gzt.ru/topnews/politics/257193.html>

⁶⁵⁴ Там само.

Президент Росії висловив незадоволення тим, що в різних підручниках по-різному подаються різні історичні події. «Это плохо, – зазначив Президент, – потому что в голове у школьников в результате этого возникает каша». Спеціально торкнувся Д. Медведев і висвітлення історії нових держав, які виникли на пострадянському просторі. Не можна, – сказав він, – переписувати історію «в угоду тем или иным государствам, которые сейчас находятся в стадии развития, формируют свою национальную идентичность»⁶⁵⁵.

Комісія з протидії спробам фальсифікації історії має свої робочі групи на місцях, зокрема в Москві. 6 квітня 2010 р. московська група під головуванням керівника префектури Південно-Східного адміністративного району столиці Володимира Зотова обговорювала питання про створення єдиного підручника з історії. Ще раніше Зотов заявляв про необхідність створення в РФ єдиного підручника з історії, «поскольку наличие большого числа учебных пособий создает противоречия»⁶⁵⁶.

Слід зазначити, що на квітневому з'їзді підпрацівників в Астані перспектива «єдиного підручника» не зустріла загального схвалення. Деякі делегати від нових держав, що висловилися в обговоренні, говорили про глибокі теоретичні розбіжності між різними національними історичними школами, а представник України, як зазначалося вище, не дав чіткої відповіді. Але це не засмутило російську делегацію. Один з активних учасників з'їзду від РФ Олександр Філіппов – автор підручників і заступник начальника Національної лабораторії зовнішньої політики (ця недержавна за своїм статусом організація займається моніторингом підручників з історії в країнах пострадянського простору), оцінюючи перспективи появи єдиного підручника, говорив не стільки про ідеологічні суперечності істориків пострадянського простору, скільки про технічні перепони⁶⁵⁷. Цілком зрозуміло, що це не так. Відчуваючи, що про єдиний підручник сьогодні говорити

⁶⁵⁵ Медведев: нельзя перечеркивать историю в угоду странам Балтии и Украине (30.08.2009) // <http://www.focus.ua/foreign/60723/?p=22>

⁶⁵⁶ Московское правительство предложило создать единый учебник по истории // <http://www.nerungri.edu.ru/muuo/web/vms/doc/new36.doc>

⁶⁵⁷ Одна правдивая история. Педагоги и чиновники стран СНГ обсудили возможность написания общего учебника (27.04.2010) // <http://vremya.ru/print/252517.html>

просто недоречно, заступник міністра освіти і науки Росії Ісаак Калина запропонував компромісний варіант: «Учебник пусть останется у каждого свой, у каждой страны свои акценты, а вот книгу для учителя нужно сделать общую, чтобы учителя имели общее представление о истории наших государств»⁶⁵⁸.

Заступник міністра знав, що говорити. 13 травня 2010 р. ЗМІ повідомили про домовленість між російськими і українськими урядовцями про створення спільного навчального посібника для вчителів історії України та Росії. «Ми домовилися про спільне засідання комісії істориків України і Росії, – повідомив міністр Дмитро Табачник. – І думаю, що зразу ж після візиту Дмитра Медведєва в Україну наприкінці травня чи на початку червня таке засідання комісії відбудеться в Києві. У нас є цікаві напрацювання по створенню спільного навчального посібника для вчителів історії і суспільствознавства».

Міністр запевнив, що до кінця 2010 р. посібник буде готовий. «Видамо ми його швидко, – зазначив міністр, – а охоплювати він має період від початку стародавньої історії, утворення людського суспільства на території України та Росії і до XXI століття»⁶⁵⁹. Про персональний склад комісії, за яким принципом йде/йшов (?) підбір до неї, не говориться. Що ж до спільних підручників, то Д. Табачник зауважив, що про це говорити «передчасно», а віцепрем'єр В. Семиноженко 14 травня 2010 р. заявив категоричніше: «Коли говорять, що буде україно-російський підручник (з історії), то я хочу сказати, що він не планувався і не планується. У нас будуть українські підручники, у Росії – російські»⁶⁶⁰. Таким чином, російсько-українська комісія невдовзі приступила до роботи.

«Історична політика»

Враховуючи, що особливо гострі дискусії в суспільстві точаться щодо трактування подій та історичних процесів у ХХ – на початку ХХІ ст., буде доцільно проаналізувати концептуальне і змістове наповнення викладання саме курсу історії Росії цього періоду.

⁶⁵⁸ Учителя СНГ хотят создать единый учебник по истории (27.04.2010) // <http://irtafax.com.ua/news/2010/04/2010-04-27-03.html>

⁶⁵⁹ Україна й Росія розроблять спільні посібники для вчителів історії – Табачник // <http://www.radiosvoboda.org/articleprintview/2041283.html>

⁶⁶⁰ Семиноженко не буде писати підручник історії з Росією // <http://www.pravda.com.ua/news/2010/05/14/5040129/>

Хоча у Росії немає єдиної книги для шкіл з вітчизняної історії, все ж найпоширенішим викладом історії ХХ ст. сьогодні вважаються підручники під редакцією Олександра Данилова і Олександра Філіппова⁶⁶¹. Російські освітяни свідчать, що підручники цих авторів користуються особливою прихильністю керівництва Міністерства освіти і президентської адміністрації, які досить відверто віддають їм перевагу перед іншими. Це не випадково. Російський історик Олексій Міллер зазначав, що Олександр Філіпов обслуговує «історичну політику» Росії. Це порівняно нове поняття означає спроби певної елітної групи, використовуючи підконтрольні їй адміністративні і фінансові ресурси, «навязать единственно правильную, с ее точки зрения, трактовку истории, и черпать из этого преимущества для внутривполитической и внешнеполитической борьбы»⁶⁶².

Крім підручників, вчителі, готуючись до занять, зазвичай користуються навчальними посібниками, які за певних умов також

⁶⁶¹ Олександр Анатолійович Данилов, 1954 р. народження, закінчив Хабаровський педагогічний інститут 1979 р., з 1990 р. – професор, завідувач кафедри історії Московського державного педагогічного університету (МДПУ). Автор і співавтор багатьох книг, робочих зошитів і навчальних посібників, поурочних розробок з історії Росії, зокрема, для 6, 7, 8, 9, 10 і 11 класів. Зокрема, він створив програму до курсу «История России» для 10–11 класів: Данилов А. А. История России. 1900–1945 гг. Учебник. 11 кл. / А. А. Данилов. – М. : Просвещение, 2009. – 448 с. та История России. 1900–1945 гг. Книга для учителя. – М. : Просвещение, 2009. – 447 с.;

Олександр В'ячеславович Філіппов, 1962 р. народження, у 1984 р. закінчив історичний факультет Саратовського університету. Вчився в аспірантурі МДПУ. В 1996–2000 рр. – помічник депутата Держдуми, співробітник інституту Гуманітарно-політичних досліджень. З 2001 р. – у Фонді ефективної політики Глеба Павловського і Національній лабораторії зовнішньої політики. История России. 1945–2008. Учебник для 11 кл. / Под ред. А. А. Данилова, А. И. Уткина, А. В. Филиппова. (2-е изд.). – М. : Просвещение, 2008. – 368 с.

⁶⁶² А. Миллер: историческая политика уничтожает пространство для диалога (09.03.2009) // <http://ru.delfi.lt/opinions/comments/article.php?id=20912698>

можуть перетворитися на ефективний інструмент «історичної політики». Зокрема, для вчителів історії, які працюють в 11-х класах, під науковою редакцією О. Данилова і О. Філіппова у видавництві «Просвещение» вийшли дві книги «История России. 1900–1945 гг. Книга для учителя» і «Новейшая история России. 1945–2006 гг. Книга для учителя» (автор – О. В. Філіппов). Книга під редакцією О. А. Данилова і О. В. Філіппова, зазначається у «Вступі», покликана ознайомити «учителей истории с современными подходами к освещению важнейших вопросов и трактовки основополагающих сюжетов истории России 1900–1945 гг.»⁶⁶³. Це завдання, крім редакторів, виконували Л. Г. Косуліна, А. І. Уткін, С. А. Павлюченков, І. С. Семенов та ін. Зміст текстів, підготовлених цими істориками, відповідає концептуальним засадам, викладеним у «Вступі» О. А. Даниловим.

Що ж стосується Книги для вчителя О. Філіппова «Новейшая история России. 1945–2006 гг.», то потреба в її виданні, пише автор, пояснюється тим, що «в российских общественных науках произошла переоценка целого ряда ключевых событий мировой и отечественной истории»⁶⁶⁴. Консультантами О. В. Філіппова (який значиться як автор) були С. С. Алексеев, О. В. Гаман-Голутвина, П. В. Данілін, І. С. Семенов, А. І. Уткін і А. Ю. Шадрін.

До цих книг ми ще часто будемо звертатися, тому для зручності пропонуємо першу («История России. 1900–1945 гг.») називати книгою О. А. Данилова, а другу – («Новейшая история России. 1945–2006 гг.») – книгою О. В. Філіппова. Ці навчальні посібники з історії можуть покласти початок нової доби в російському підручникотворенні. Вони були задумані як нове, «патріотично-державницьке» бачення минулого Росії, покликане ліквідувати у свідомості вчителів/учнів ту «кашу» (вислів вищих державних керівників РФ), яка виникла в результаті викладання історії за підручниками «ліберальної» орієнтації часів Бориса Єльцина.

⁶⁶³ История России. 1900–1945 гг. Книга для учителя. – М. : Просвещение, 2009. – С. 2

⁶⁶⁴ Филиппов А. В. Новейшая история России. 1945–2006 гг. Книга для учителя / А. В. Филиппов. – М. : Просвещение, 2007. – С. 3

Ми не маємо наміру давати оцінку російським навчальним посібникам. Це завдання росіян. Вони нас цікавлять лише тією мірою, якою висвітлюють концептуальні підходи, що так чи інакше будуть проявлятися, коли мова зайде про текст «спільного посібника». Тому поставлене нами перше з двох взаємопов'язаних питань – визначити концептуальне і змістовне наповнення сучасного підручникаписання з історії Росії ХХ ст. в РФ – ми будемо вирішувати на підставі зазначених вище книг для вчителя і підручників О. Данилова і О. Філіппова.

Друге питання – як оцінюють російські експерти (можливі співавтори майбутнього «спільного» проекту) зміст і теоретичні засади сучасних підручників з історії України, написаних українськими авторами? – ми будемо вирішувати на підставі змісту книги «Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств» (М., 2009. – 382 с.). Книга ця написана під редакцією тих-таки О. А. Данилова і О. В. Філіппова. Як зазначається в самій книзі, це експертна доповідь вчених-істориків (всього 13 осіб, включаючи наукових редакторів), «подготовлена на основе материалов социально значимых проектов, поддержанных грантами Фонда подготовки кадрового резерва «Государственный клуб» в соответствии с распоряжением Президента РФ № 192–РП от 14.04.2008 о государственной поддержке некоммерческих неправительственных организаций, участвующих в развитии институтов гражданского общества»⁶⁶⁵.

По суті, книга написана на замовлення російської влади. Автори проаналізували 187 шкільних підручників історії і навчальних посібників 12 країн колишнього Радянського Союзу, у т. ч. підручники історії України для 10 і 11 класів, у яких викладений матеріал з історії ХХ ст. Головний висновок, який зробили автори доповіді, зводиться до такого: «Российская империя, Советский Союз, Российская Федерация, как правопреемница СРСР ...объективно выступает в данной литературе как главный и едва ли не

⁶⁶⁵ Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств. – М., 2009. – С. 2

единственный виновник бед и несчастий этих народов»⁶⁶⁶. З іншого боку, в підручниках, стверджують автори, «умалчивается обо всем хорошем, что получили народы бывшего СССР от проживания бок о бок с великим русским народом». Ці жорсткі висновки стосуються підручників усіх пострадянських країн, окрім Білорусі і, частково, Вірменії.

Оскільки і експертний висновок, і книги для вчителя, і підручники для 11 класів «История России» мають одних наукових редакторів – О. Данилова і О. Філіппова, – можна припустити, що теоретичні підходи до вивчення історії у всіх випадках будуть спільні.

Коли комісія такого (майже державного) рівня в Росії робить негативні висновки щодо змісту підручників з історії в нових незалежних державах, це повинно викликати реакцію стурбованості з боку чиновників відповідних міністерств пострадянських держав. Адже російські експерти прямо звинуватили національних авторів у діях і намірах, які у науковому співтоваристві абсолютно неприпустимі: в умисній, продуманій фальсифікації історії і провокуванні серед громадян своїх країн антиросійських настроїв. Однак, наскільки нам відомо, майже всі пострадянські держави, у тому числі й Україна, проігнорували цю книгу. Виняток становить лише Азербайджан, міністерство освіти якого підготувало розширений і аргументований коментар, в якому відзначається, що ніякого націоналізму і антиросійщини в підручниках азербайджанських авторів немає і що відомості, які містяться у висновках російських експертів, спотворюють дійсність. Цей коментар поширив у Москві Надзвичайний і Повноважний Посол Азербайджану в Російській Федерації Полад Бюль-Бюль Огли. В заключній частині коментаря зазначається: «При создании учебников наши авторы стремились осветить историю объективно. В объективно написанных учебниках история не искажается. Это должны понимать проводившие мониторинг люди. Историки должны выявлять историческую истину и терпеливо относиться к ней. Причем, большинство этих истин в русской историографии излагается более ярко и жестко...

⁶⁶⁶ Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств. – С. 11, 262

В Азербайджане учебники по истории написаны на базе обоснованных исторических источников, а чувство взаимного уважения и толерантности ко всем народам и нациям проходит в них красной нитью»⁶⁶⁷.

На подібну реакцію МОН і МЗС України не спромоглися ні в 2009, ні в 2010 роках, хоча, на наш погляд, підстав мали не менше, ніж відповідні азербайджанські чиновники.

Росія: територія і населення

Почнемо з найзагальнішого питання: які географічні, етнонаціональні і політичні параметри визначають ключове слово концепції О. Данилова – О. Філіппова *«Росія»*?

Загальновідомо, що до 1917 р. Росія була поліетнічною імперією. Її офіційною назвою – Російська імперія, послуговувалися громадяни, державні діячі, російські і іноземні дипломати. Цю назву можна знайти в офіційних документах, на політичних картах.

Слід було очікувати, що образ Росії як багатонаціональної імперії знайде належне відображення в концепції історії Росії 1900–1921 рр. О. Данилова. Однак, у «Вступі» до «Книги для вчителя» цього автора (а це і є його концепція) читач жодного разу не знайде словосполучення «Російська імперія». Зате десятки разів використовується етнонім «Росія». Проаналізувавши його зміст, виявляємо, що слово «Росія» використовується як синонім «Російська держава», «Російська імперія». Географічно Росією у книзі охоплюється євразійський простір від кордонів з Німеччиною і Австро-Угорщиною на Заході і до Тихого океану на Сході.

Нічого незвичайного у цьому не було б, коли б автор у «Вступі/концепції» охарактеризував Росію як багатонаціональну імперію, в якій росіян («великороссов», «русских») проживало менше половини загальної чисельності населення, а розселені вони були переважно в центральних регіонах держави. Але інформація в концепції подана таким чином, що малообізнаному читачу може

⁶⁶⁷ Полад Бюль-Бюль Оглы. Комментарии Министерства образования Азербайджана на публикацию «Кремля.Орг» (17.02.2010) // <http://www.kreml.org/other/236915744>

здатися, що Російська держава – це моноетнічна територія, населена виключно росіянами. Складається враження, що усі країни, національні регіони і області, що входили до складу Російської імперії, – це не просто приєднані у свій час до неї країни з власною багатовіковою історією і власним етнічним складом, а власне – Росія. У Вступі книги О. Данилова жодного разу не згадується власна назва жодної з країн, областей, території чи історичних регіонів (у тому числі, звичайно, й України), що входили до складу Російської імперії. Всі вони «розчиняються» у «розмитому», географічно і етнонаціонально невизначеному понятті «Росія». Важко вважати це випадковим.

До речі, російські експерти, автори доповіді «Освещение общей истории России и народов постсоветских стран...» (де, нагадуємо, О. Данилов один з головних редакторів), прискіпливо ставляться до інформації про географію розселення етносів, яка наводиться в підручниках нових незалежних держав. Зокрема, вони жорстко критикують авторів українських підручників з приводу того, що в терміні «Україна» ті враховують не лише сучасні політичні кордони, але й етнографічні⁶⁶⁸.

Справді, всі автори підручників історії України для 9 класу, відповідно до вимог програми МОН, пишуть, що на зламі XIX – XX ст. український етнічний масив включав території 9 губерній Російської імперії (Київської, Харківської, Чернігівської, Полтавської, Катеринославської, Волинської, Подільської, Таврійської – без Криму), а також заселені переважно українцями великі райони інших адміністративних одиниць імперії, що безпосередньо примикали до цих 9 губерній: Кубані, Війська Донського, Воронезької, Курської, Гродненської, Могилівської губерній, Холмщини і частини Бессарабії. Про це свідчать матеріали Всеросійського перепису 1897 р. Так було в історії.

Українська РСР, а потім незалежна Україна, сформувалася в кордонах, які дещо вужчі українського етнічного масиву початку

⁶⁶⁸ Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств. – М., 2009. – С. 65.

XX ст. Нічого незвичайного у цьому немає. Межі етнічних масивів і державні кордони не завжди збігаються. Головне, щоб добре знаючи ситуацію історичного минулого, ніяких політичних висновків не робити сьогодні. Напевне, це розуміють і наші російські колеги. Але все ж інформацію про межі українського етнічного масиву, наведену в підручнику з історії України для 9 класу, вони вважають відходом від якихось, невідомо ким вироблених канонів.

З іншого боку, ці ж експерти висловлюють своє обурення тим, що українські автори «понятие “Россия” розглядають, «исходя из современных ее политических границ»⁶⁶⁹. І хоча це обурення безпідставне (українські автори в підручниках взагалі не акцентують уваги на цьому питанні), реакція росіян примушує згадати давню істину: «Що дозволено Юпітеру...».

Що ж стосується подачі подій, які відбувалися після завершення громадянської війни, тобто вже в умовах Радянського Союзу, то, аналізуючи їх, автор «Вступу» робить запаморочливий кульбіт: назва «Росія» зникає із сторінок книги. Її замінює усім відома аббревіатура – СРСР. Тобто, якщо до 1917 р. назвою «Росія» позначався весь імперський простір (хоча слово «імперія» не використовувалося), то після 1922 р. нова назва – «Радянський Союз» – витісняє назву «Росія», перетворюючись у її синонім. При цьому, концепція подачі матеріалу не змінюється. Як і у попередніх розділах, для характеристики історичного процесу в Росії 1921–2009 рр. (книга все-таки має назву «Історія Росії» і її вивчають жителі Російської Федерації), використовується матеріал по всьому СРСР. Причому, напевне, для підсилення патріотичних почуттів, інколи вводиться поняття «імперія», тепер вже як синонім СРСР. Так, характеризуючи пік могутності СРСР, О. Філіппов пише: «Імперія Сталина» – сфера впливання СРСР – територіально превосходила все євразійские державы пришлого, даже империю Чингисхана»⁶⁷⁰. Вкотре виникає питання: що ж викладають в 11 класі – історію СРСР

⁶⁶⁹ Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств. – М., 2009. – С. 65.

⁶⁷⁰ Филиппов А. В. Новейшая история России. 1945–2006 гг. Книга для учителя / А. В. Филиппов. – М. : Просвещение, 2007. – С. 63

чи історію імперської Росії? Чи це сприймається як одне й те саме? Очевидно так, хоча ні в книгах для вчителя, ні в підручниках для 11 класу прямо про це не говориться ніде.

Характерний фрагмент із «Вступу» книги О. А. Данилова, присвячений подіям початку Другої світової війни: «Отноительно похода Красной Армии в сентябре 1939 г. следовало бы подчеркнуть, что речь шла о реальном освобождении тех территорий, которые отошли к Польше по Рижскому мирному договору 1921 г., т. е. было ничем иным, как освобождением части Отечества»⁶⁷¹. Цей фрагмент викликає багато запитань, зокрема, де в розумінні О. А. Данилова і О. В. Філіппова починається, і де закінчується «Отечество»? Як поняття «Отечество» співвідноситься з поняттями «Росія» і «СРСР»? Відомо, що Галичина лише в 1939 р. стала радянською територією, ніколи раніше не входила до складу Російській імперії. Лише під час Першої світової війни вона деякий час була окупована російськими військами. Тоді царські чиновники на весь світ оголосили, що цей край – «исконно-русская территория». На деякий час частина Західної України опинилася під контролем радянських військ в період радянсько-польської війни 1920 р. Тут була утворена Східно-галицька соціалістична радянська республіка. Після поразки під Варшавою радянські війська відступили, і Галичина була визнана частиною Польщі.

Складається враження, що О. Данилов і О. Філіппов впевнено йдуть по стопах апологетів російських царів і радянських експортерів «світової революції», сприймаючи поняття «Росія», «СРСР» і «Отечество» (включно з Західною Україною) як рівноцінні... Немає сумніву, що оголошення Західної України в російському підручнику частиною «Отечества» викличе здивування не лише в Галичині, але й в інших регіонах України.

Вкотре ставимо питання: про яку Росію йдеться? Читаючи книги О. Данилова і О. Філіппова, ми так і не одержали чіткої відповіді на питання: історію якої країни вивчають в 11 класах російських шкіл у курсі «Історія Росії»?

⁶⁷¹ История России. 1900–1945 гг. Книга для учителя. – М.: Просвещение, 2009. – С. 21–22

«...Самый успешный руководитель в истории СССР»

Концепцію О. Данилова (вступну частину його майбутньої книги для вчителя), перш ніж надрукувати, розмістили для обговорення на сайті російського видавництва «Просвещение»⁶⁷². Реакція відвідувачів сайту була суперечливою. Частина керівників системи освіти, освітянських чиновників, представників російської громадськості сприйняла її схвально. Але була й досить активна група професійних істориків і небайдужих громадян, які зустріли цей документ різко негативно. І не в останню чергу тому, що у ньому «розмите» поняття «Росія» і важко розібратися, де починається, а де закінчується російське «Отечество».

Звернемося до думки російського історика Ігоря Долуцького, наукового редактора популярного у свій час в Росії підручника «Отечественная история» для 10–11 класів. У грудні 2003 р. з цієї книги наказом міністра освіти Російської Федерації зняли гриф МОН «Рекомендовано». Виявилось, що в підручнику було необ'єктивно, з точки зору міністерських чиновників, висвітлені останні роки історії Росії. В інтерв'ю інтернет-виданню «Грані TV РУ» І. Долуцький назвав концепцію книги для вчителя О. Данилова «імперською», хоча зазначив, що автори й уникають називати Росію «імперією». «В підручнику немає інших народів. Це позиція людей, які відносяться до імперської нації»⁶⁷³, – підсумував він.

Російський рецензент книги О. Філіппова Тарас Шульга, констатує «факт отождествления автором СССР и России», наводить у його тексті анекдотичну помилку: «На с. 53 можно прочитать, что 1948 г. СРСР оказал помощь Туркменистану в преодолении последствий землетрясения. Очевидно, для А. В. Филиппова Туркменистан уже является иностранным государством, а СССР – своим... Подобные взгляды вовсе небезобидны. Они хорошо укладываются в распространенные в современной России

⁶⁷² О концепции курса «История России. 1900–1945 гг.» // http://www.prosv.ru/umk/ist-obsh/info.aspx?ob_no=15378

⁶⁷³ Долуцкий И. Учитель, автор запрещенного учебника истории XX века – о нынешних школьных учебниках / И. Долуцкий // <http://grani-tv.ru/entries/472/>

представления о национальных (нерусских) республиках в СССР... как о своего рода паразитах на теле русского народа»⁶⁷⁴.

Але більшість російських читачів на цю обставину не звернула увагу. В книгах О. Данилова і О. Філіппова побачили спробу здійснити переоцінку історичної ролі Сталіна і утвердити в суспільстві, за висловом відомого історика, професора О. Камінського, «...тривіальную мысль о том, что государство – это все, а человек – ничто»⁶⁷⁵. Постаць Й. Сталіна підходить для цього якнайкраще. «Вот почему, – пише історик, доцент Московського державного університету Ірина Карацуба, – все, что можно было сделать для обеления Сталина, все [в підручнику. – Авт.] сделано»⁶⁷⁶. Незавжо прорахувати і можливі наслідки цього. Серед них О. Камінський називає «единомыслие... оруэлловского типа». Підстав для такого висновку, з точки зору російських рецензентів, цілком достатньо. Наведемо лише декілька прикладів.

Перший стосується оцінки масштабів сталінських репресій в СРСР: «В учебнике, – пише О. Данилов в інтернетівській версії своєї концепції, – следует, безусловно, оценить масштаб репрессий в годы «большого террора». Однако для этого следует четко определить, кого мы имеем в виду, говоря о репрессированных. Думается, было бы правильно, если бы здесь появилась формула, в которую будут включены лишь осужденные к смертной казни и расстрелянные лица. Это позволит уйти от спекуляций на этой теме, когда в число жертв репрессий приплюсовывались все, причем не по одному разу (включая тех, кто лишился работы по политическим мотивам, был исключен из комсомола и из партии и т.п.). А опираясь уже на эту большую цифру, люди, не понимающие о чем идет речь, говорят уже о таком количестве погибших»⁶⁷⁷.

⁶⁷⁴ Шульга Т. Какая история нужна современной России? Обзор учебников и пособий по новейшей истории России / Т. Шульга // Русский вопрос. – 2009. – № 2 // <http://www.russkiiivopros.com/print.php?id=279>

⁶⁷⁵ Боде В. Эффективный менеджмент сталинизма. Готовится новый учебник истории России (26.08.2008) / В. Боде // <http://www.svobodanews.ru/content/article/462362.html>

⁶⁷⁶ «Учебник Филиппова»: продолжение последовало (28.10.2009) // <http://urokiistorii.ru/current/view/2009/10/uchebnik-filippova>

⁶⁷⁷ О концепции курса «История России. 1900–1945 гг.» // http://www.prosv.ru/umk/ist-obsh/info.aspx?ob_no=15378

Теза концепції, згідно з якою «предлагалось считать репрессированными только тех, кто был расстрелян по приговору суда» не потрапила ні до «Книги для учителя» О. Данилова, ні до підручника для 11 класу. Занадто одіозною, неприйнятною для російського суспільства, у свідомості якого ще не вивітрилася пам'ять про мільйони жертв сталінських репресій, вона виявилася. Один з послідовних критиків концепції Данилова Ірина Карацуба пише: «По нему (О. Данилову. – Авт.) получается, что те, кто по приговору суда отправился на Колыму, в Казахстан, в Северлаг и еще куда-нибудь и сумел выжить – те не были репрессированы, а просто поправлял здоровье на чудесном воздухе. Лев Разгон не репрессирован, Евгения Гинзбург не репрессирована и т.д. Число репрессированных тем самым уменьшается в 10–15 раз»⁶⁷⁸.

Хоча пропозиція вважати репресованими лише засуджених до смертної кари і розстріляних «не пройшла», у надрукованому в книзі О. Данилова варіанті концепції залишилася така фраза: «Террор превращался в прагматический инструмент решения народнохозяйственных задач. Оправдания этому, конечно нет, хотя репрессии выполняли функцию устрашения для тех, кто нерадиво работал»⁶⁷⁹. Ірина Карацуба у зв'язку з цим пише: «Налицо явная шизофрения: одно и то же явление не может быть одновременно полезным и не имеющим оправдания. Польза – это уже и есть оправдание...»⁶⁸⁰.

Свою версію Голодомору 1932–1933 рр. – дуже болючу для українського читача тему – О. Данилов, який спеціально це питання ніколи не вивчав, викладає безапеляційно, як «істину в останній інстанції»: «...Следует особо отметить тезис о том, что организованного голода на селе в СССР не было. Тем более, он не был «спровоцирован» властью в отношении тех или иных народов или социальных групп. Голод был связан как с погодными условиями, так и с незавершенностью процессов коллективизации

⁶⁷⁸ «Учебник Филиппова» : продолжение последовало (28.10.2009) // <http://urokiistorii.ru/current/view/2009/10/uchebnik-filippova>

⁶⁷⁹ История России. 1900–1945 гг. Книга для учителя. – М. : Просвещение, 2009. – С. 19; «Учебник Филиппова»: продолжение последовало (28.10.2009) // <http://urokiistorii.ru/current/view/2009/10/uchebnik-filippova>

⁶⁸⁰ «Учебник Филиппова»: продолжение последовало (28.10.2009) // <http://urokiistorii.ru/current/view/2009/10/uchebnik-filippova>

(колхозы еще не могли обеспечить необходимый уровень производства товарного хлеба, в то время, как кулачество уже было «ликвидировано как класс» и в производственной деятельности уже не участвовало). Следовало бы привести здесь и цифры жертв от голода. По уточненным данным, они достигали на Украине не 10 млн., как об этом пишут сегодня украинские историки, а не более 1–2 млн., в то время, как по всему СССР 2–3 млн. (по данным ЗАГСов)»⁶⁸¹.

При цьому О. Данилов та його співавтори критикують українських істориків, які характеризують Голодомор як геноцид⁶⁸². Нагадаємо, що саме так оцінила Голодомор 1932–1933 рр. Верховна Рада України і ця оцінка залишається офіційною позицією України в цьому питанні. Але коли вже роботи українських авторів викликають політичну алергію, можна звернутися до іноземців, зокрема італійця Андреа Граціозі, який написав, у якому сенсі голод 1932–1933 рр. був геноцидом, а у якому він таким не був⁶⁸³.

Але жоден факт, схоже, не може похитнути переконання О. Данилова у тому, що Сталін видатний політик, до якого слід ставитися з розумінням і повагою: «...Важно показать, что Сталин действовал в конкретно-исторической ситуации, действовал (как управленец) вполне рационально – как охранитель системы, как последовательный сторонник преобразования страны в индустриальное общество, управляемое из единого центра, как лидер страны, которой в самом ближайшем будущем угрожает большая война»⁶⁸⁴.

До цього ж закликає вчителів і О. Філіппов, тиражуючи в «Новейшей истории России. 1945–2006 гг. Книга для учителя», думку про Сталіна, як про «самого успешного руководителя в истории СССР»⁶⁸⁵. Чи не означає це, що вчитель повинен переконувати

⁶⁸¹ О концепции курса «История России. 1900–1945 гг.» // http://www.prosv.ru/umk/ist-obsh/info.aspx?ob_no=15378

⁶⁸² Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств. – М., 2009. – С. 9.

⁶⁸³ Грациози А. Советский голод и украинский голодомор // Отечественные записки. – 2007. – № 1. – С. 156–177.

⁶⁸⁴ О концепции курса «История России. 1900–1945 гг.» // http://www.prosv.ru/umk/ist-obsh/info.aspx?ob_no=15378

⁶⁸⁵ Филиппов А. В. Новейшая история России. 1945–2006 гг. Книга для учителя / А.В. Филиппов. – М. : Просвещение, 2007. – С. 93

учнів, що «успіхи» Сталіна урівноважують (а може й переважають!) усі ті численні факти, коли в результаті його дій гинула величезна кількість людей (за оцінкою О. Філіпова – «целые общественные слои»), коли приймалися невиважені, авантюристичні злочинні рішення, які завдавали непоправних збитків суспільству?

Звернімося до голосу представника Російської православної церкви митрополита Волоколамського Іларіона: «При Сталине была создана бесчеловечная система, и ничто ее не может оправдать: ни индустриализация, ни атомная бомба, ни сохранение государственных границ, ни даже победа в Великой Отечественной войне, ибо всего этого добился не Сталин, а наш многонациональный народ»⁶⁸⁶.

З початком Другої світової війни репресії в Радянському Союзі не припинилися. Зокрема, їх об'єктом 1940 р. стали також польські військовополонені, які опинилися в руках радянської влади у вересні 1939 р. Як оцінювати цей сталінський злочин? О. Данилов дає в Інтернет-версії своєї концепції жорстку настанову вчителю: «С учетом политической заостренности катынского вопроса, не оправдывая убийства военнопленных в Катыни, следовало бы отметить, что со стороны Сталина расстрелы в Катыни – это был не просто вопрос политической целесообразности, но и ответ за гибель многих (десятков) тысяч красноармейцев в польском плену после войны 1920 года, инициатором которой была не Советская Россия, а Польша»⁶⁸⁷. Такий підхід неприйнятний в цивілізованому світі. Критики оголосили його нехристиянським, рівноцінним язичницькому принципу «зуб за зуб». Тому у надрукованому у Книзі для вчителя варіанті концепції автор «виправився»: «...С учетом политической заостренности катынского вопроса следует аргументированно показать, что в расследовании катынской трагедии немало неизученных и непроясненных вопросов»⁶⁸⁸.

⁶⁸⁶ Героизация безбожников не может объединить народы исторической России // <http://www.rusk.ru/newsdata.php?idar=41850>

⁶⁸⁷ О концепции курса «История России. 1900–1945 гг.» // http://www.prosv.ru/umk/ist-obsh/info.aspx?ob_no=15378

⁶⁸⁸ История России. 1900–1945 гг. Книга для учителя. – М.: Просвещение, 2009. – С. 24

Взагалі, історія Другої світової війни викладається в суто сталіністських традиціях. Виправдовується передвоєнна політика СРСР. Аналізуючи відповідні фрагменти концепції О. Данилова і «Книги для учителя», І. Карацуба зазначає: «Идет игра на том, что все зло извне. Идет дикая лесть русскому народу и утверждение о том, что ему не в чем каяться – виноват Мюнхен, поляки... Идет двойная бухгалтерия, двойная мораль, все погружается в имперский националистический чад»⁶⁸⁹.

Як зазначалося вище, у «Книзі для вчителя» О. Данилова і його підручнику для 11 класу досить мало уваги приділяється національним групам населення. Але це враження раптом зникає, коли відкриваєш розділ 5 «Великая Отечественная война. 1941–1945 гг.», зокрема, «ліхтарик» «Сотрудничество с врагом». Фрагмент під такою ж назвою і з таким же змістом є і у підручнику для 11 класу. Тут мова йде про колаборантів і, нарешті, знаходиться місце для представників прибалтійських, північнокавказьких та інших народів СРСР, у тому числі українців і татар, які воювали на боці Німеччини⁶⁹⁰.

Жителів України, які співробітничали з нацистами, в підручнику називають не лише «колабораціоністами», але й підкреслюють, що вони – «націоналісти», які «активно співробітничали с нацистами», брали активну участь в каральних операціях. Йдеться і про ОУН, при чому зазначається, що в Західній Україні вона користувалася «поддержкой части населения». Згадується про батальйони «Роланд» і «Нахтігаль», про дивізію військ СС «Галичина», яку «сформували націоналісти» і які були суто колаборантськими структурами. Про Українську повстанську армію в підручнику О. Данилова для 11 класу не говориться. Але в експертному висновку «Освещение общей истории России и народов постсоветских стран...» вояків УПА називають «партизанами фюрера»⁶⁹¹.

⁶⁸⁹ «Учебник Филиппова»: продолжение последовало (28.10.2009) // <http://urokiistorii.ru/current/view/2009/10/uchebnik-filippova>.

⁶⁹⁰ Данилов А.А. История России. 1900–1945 гг. Учебник. 11 кл. / А.А. Данилов. – М.: Просвещение, 2009. – С. 391–394; История России. 1900–1945 гг. Книга для учителя. – М.: Просвещение, 2009. – С. 387–389.

⁶⁹¹ Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств. – М., 2009. – С. 158.

Кримські татари також заслужили особливої уваги. Про них, зокрема, сказано: «В Крыму более 20 тыс. крымских татар добровольно вступили в антипартизанские батальоны и творили кровавые расправы над участниками борьбы с нацистами». Прочитавши це, учень, природно, наповниться благородним почуттям ненависті до кримських колаборантів і буде схильним оцінити як належне зміст наступної фрази підручника, яка подається без оцінки автора: «Эти действия части населения в 1944 г. послужили предлогом для массовой депортации ряда народов, обвиненных в пособничестве врагу»⁶⁹². Але, без сумніву, серед учнів знайдуться й такі, які не можуть зрозуміти, чому за злочини частини народу повинен відповідати весь народ, у т. ч. немовлята, підлітки, жінки, літні люди.

Часто гострі питання, на які немає однозначної відповіді, розтлумачує учням вчитель. Може, це стосується і питання про репресовані народи? Звернемося до «Книги для вчителя»: «Особой осторожности и сдержанности требует изучение в рамках учебного курса вопроса о депортации народов Кавказа и других народов в годы войны. Причем также следует иметь в виду, что подобные эксцессы происходили в тот период и в других странах (например, изоляция в США всех жителей японского происхождения)»⁶⁹³. Наскільки таке роз'яснення вичерпне – вирішуйте самі.

Але ж серед колаборантів були й жителі Росії, етнічні росіяни. Про них у О. Данилова також говориться, хоча досить скупко. Це і Русская освободительная армия (РОА) О. Власова та Особливий козачий корпус П. Краснова і О. Шкуро. На наш погляд, ці з'єднання заслуговують на детальніший аналіз, адже у їх складі налічувалося понад 800 тис. осіб – більше, ніж у всіх інших (кавказьких, прибалтійських, татарських, українських та ін.) національних формуваннях у складі вермахту разом узятих. Оскільки вже названа чисельність татарських антипартизанських батальйонів, логічно було б навести й дані про російські. Однак про це ні у «Книзі для вчителя», ні у підручнику для 11 класу інформації немає.

Без сумніву, кожен народ Радянського Союзу під час війни тримав у своїй шафі власний «кістяк». У росіян він був найбільший.

⁶⁹² Данилов А. А. История России. 1900–1945 гг. Учебник. 11 кл. / А. А. Данилов. – М. : Просвещение, 2009. – С. 393.

⁶⁹³ Там само.

Але не тому, що вони були більш схильні до колаборації. Просто серед населення СРСР росіяни становили більшість.

Погодитися, що ця книга здатна служити благородним цілям виховання громадянина демократичного суспільства, важко. Це гостро відчуває багато росіян, стурбованих майбутнім своєї батьківщини. Олександр Черкасов, член правління Міжнародного товариства «Меморіал», в інтерв'ю Радіо «Свобода» 21 вересня 2008 р. говорив з приводу концепції і підручника О. Данилова: «То, что нам предлагается, это растление умов... Кого можно вырастить таким образом? Очевидно, тех, кто согласен с любыми действиями любого своего правительства – например, теперь в Закавказье. Что из этого получается? ...Неужели школьникам, которые будут учиться по этим пособиям, уготована судьба павших солдат бывших империй?»⁶⁹⁴.

Україна у складі Російської імперії – Радянського Союзу

Росія до 1917 р. офіційно і фактично була імперією, і без врахування цього факту неможливо описати її дореволюційну історію. Тому у першому, досить об'ємному розділі книги О. Данилова, який називається «Между реформой и революцией. Россия 1894–1914 гг.» автори, продовжуючи називати «Росією» весь імперський простір, все ж один раз використовують назву «Російська імперія» і одного разу вказують, що Росія «...была еще и величайшая евразийская империя»⁶⁹⁵.

Але, вказавши на цю обставину, необхідно чітко визначити, що означає на практиці імперський статус Росії. Без відповіді на це питання уявлення про історію країни буде неповним. Адже в Російській імперії (чи пак в Росії) неросіяни становили більше половини від загальної кількості населення. Між росіянами і неросіянами були складні відносини. О. Данилов пише про суперечності «между центром и окраинами», «между русскими и

⁶⁹⁴ Боде В. Эффективный менеджмент сталинизма. Готовится новый учебник истории России (26.08.2008) / В. Боде // <http://www.svobodanews.ru/content/article/462362.html>.

⁶⁹⁵ История России. 1900–1945 гг. Книга для учителя. – М. : Просвещение, 2009. – С. 27.

инородцами»⁶⁹⁶, характерні для дореволюційної Росії. Але який характер цих суперечностей? Яким було становище російського «центру» в імперії? Чи були «инородцы» колоніально залежними від центру, чи їх статус відрізнявся від становища населення класичних колоній західних країн? Врешті-решт, якою була ієрархія національностей в Російській імперії? Яким було становище імперської, державоутворючої нації? В Україні ці питання досить активно дискутуються⁶⁹⁷. О. Данилов і його співавтори обходять їх і тим самим залишають незрозумілим зміст, який вкладається в поняття «общая история». Як наслідок, це поняття втрачає будь-який науковий зміст і перетворюється на затерте пропагандистське кліше.

Уникаючи відповідей на загальні питання, пов'язані з політичним статусом Росії, суперечностями між російським центром і національними регіонами, автори першого розділу нечітко виписують і конкретику. Так, читач не знайде чіткої відповіді і на питання, до чого прагнуло населення національних регіонів; чи існувало в Російській імперії (чи пак Росії) «національне питання», у чому його суть? Так, описуючи посилення «великодержавных направлений» національної політики уряду наприкінці XIX ст., автори говорять про реакцію на них – «оживление национальных движений», яке, серед іншого, проявилось і в утворенні перших національних політичних партій Росії. Даються назви цих партій, але про їх програмні цілі – ні слова. У той же час поряд йде мова про загальноросійські політичні рухи, основні програмні цілі яких описуються чітко⁶⁹⁸.

Про мету національних рухів у Книзі для вчителя можна судити побічно, читаючи про ті вчинки, на які російський уряд змушений був йти в роки революції 1905–1907 рр., і про ті заходи

⁶⁹⁶ Там само. – С. 104; Данилов А.А. История России. 1900–1945 гг. Учебник. 11 кл. / А. А. Данилов. – М. : Просвещение, 2009. – С. 8.

⁶⁹⁷ Величенко С. Чи була Україна російською колонією? Деякі зауваження щодо поняття колоніалізм / С. Величенко // Україна модерна. – 2009. – № 3(14). – С. 247–266; Кульчицький С. В. Імперський чинник в історичному розвитку України / С. В. Кульчицький // Регіональна історія України: збірник наукових статей. – Вип. 1. – К. : Інститут Історії України НАН України, 2007. – С. 153–154.

⁶⁹⁸ История России. 1900–1945 гг. Книга для учителя. – М. : Просвещение, 2009. – С. 33–34.

«по ужесточению национальной политики»⁶⁹⁹, на які уряд пішов після поразки революції. Про причини «ужесточения» в розділі написано досить чітко, зокрема в контексті реформ Петра Столипіна: «Основной целью реформ он (Столипин. – Авт.) объявил создание “великой России”. Этот программный лозунг подразумевал, помимо всего прочего, сохранение целостности и единства Российской империи при главенстве в ней русской нации. Правительство поспешило ликвидировать те немногие уступки, которые были вырваны национальными окраинами во время революции»⁷⁰⁰.

Книга О. Данилова не дає чіткої відповіді на питання, наскільки реалістичним було програмне гасло створення «великой России», і яке місце у цьому проєкті відводилося Україні. Але про його оптимістичну оцінку можна судити, прочитавши колективну доповідь «Освещение общей истории России и народов постсоветских стран...», де О. Данилов – один з головних редакторів. У цій доповіді, як цілком очевидна, неспростовна істина, проводиться теза про «триединство русской нации (великороссов, малороссов и белорусов)»⁷⁰¹. Тобто, етнонім «русский» охоплює не лише великоросів, а й українців, білорусів. Концепція «трех ветвей русского народа», як відомо, знярядя з арсеналу дореволюційної великодержавної історіографії. У свій час концепцію «триединства» розвінчав М. Грушевський, який доводив паралельне існування україно-руської і великоросійської народностей. Грушевський, зокрема, говорив, що в єдність російського народу можуть вірити лише «Лловайські» (Лловайський – автор підручника російської історії для гімназій і реальних училищ, який наприкінці XIX – на початку XX ст. витримав декілька десятків видань). Схоже, тепер ця концепція всерйоз береться на озброєння авторами російських підручників. Це навіть відхід від радянських підходів, які все-таки вважали Київську Русь – «колискою трьох братніх східнослов'янських народів».

У контексті концепції «триединства» російськими експертами розглядаються усі вузлові сторінки української історії. Зокрема, на її підставі вибудовується, по суті, імперіалістична теорія «собирания

⁶⁹⁹ История России. 1900–1945 гг. Книга для учителя. – С. 73–75.

⁷⁰⁰ Там само. – С. 73.

⁷⁰¹ Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств. – С. 65.

русских земель». У цій концепції Переяславська Рада 1654 р. перетворюється на один з етапів цього «собиранія», а Українська козацька держава, створена в ході Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького – це лише «вымысел» українських істориків⁷⁰².

При такому тлумаченні «спільної історії» в ній, звичайно, не залишається місця й для історичного виправдання автономії України XVII–XVIII ст. Російські експерти дають пораду українським авторам: «Вместо мифа о ликвидации “украинской автономии» политику монархии следует рассматривать в контексте унификации и модернизации империи»⁷⁰³.

Далі з тексту експертної доповіді виявляється, що «ужесточение национальной политики», у тій його частині, якою була русифікація, – цілком нормальне явище. Цей процес не може бути охарактеризований як «насильственная политика» царизма. Це, – зазначають автори доповіді, – «естественный процесс, неотрывный от урбанизации и модернизации»⁷⁰⁴. Значить, має зробити висновок читач, гальмувати русифікацію – це протистояти модернізації, не визнавати необхідність індустріалізації, будівництва нових міст, залізниць, розвитку суспільства взагалі.

Такий підхід викликаний непоінформованістю експертів або їх відвертою фальсифікацією. Хоча модернізація в XIX – на початку XX ст. справді супроводжується швидким розвитком освіти, поширенням книги і друкованих ЗМІ, це не означає, що вони в обов'язковому порядку мали бути лише російськомовними. У поліетнічних державах неодмінним супутником модернізації є національне відродження, яке починається з пробудження інтересу до мови, історії, фольклору залежних (недержавних) народів. Відбувається розвиток літератури, писемності рідною мовою. Цей процес розпочався ще наприкінці XVIII ст. і в XIX ст. охопив багато країн Європи, зокрема Україну. Про це неодноразово писали вітчизняні і зарубіжні автори⁷⁰⁵.

⁷⁰² Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств. – С. 7.

⁷⁰³ Там само. – С. 65.

⁷⁰⁴ Там само.

⁷⁰⁵ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер. – Львів : Видавництво Українського Католицького Ун-ту, 2007. – С. 186–187.

Блискучий приклад того, як модернізаційні процеси сприяли відродженню рідної мови показала Чехія, де йшло до повного онімечення, але в першій половині ХІХ ст. протягом одного покоління в німецькомовних чеських містах запанувала чеська мова. Не так швидко і яскраво, як у Чехії, але в Наддніпрянській Україні під впливом модернізації також розгорнулося національно-культурне відродження. Інформація про це доступна російським експертам, але вона ігнорується. Експерти стоять на тому, що «русификация – неотъемлемая часть модернизации».

Але не лише модернізації. Читаючи далі доповідь російських експертів, натрапляємо ще на один досить дивний для сучасного українського читача висновок: «Русификация являлась неотъемлемой частью... складывания общерусской нации»⁷⁰⁶.

Про те, що модернізація супроводжується процесами націотворення, загальновідомо. В ході цього процесу різні групи населення об'єднуються почуттям національної єдності, яке вносять в їх середовище інтелігенти-патріоти. Виникає національний рух, який ставить питання про зміну політичного статусу народу – про автономію чи навіть незалежність. Сучасні українські історики дослідили цей процес на вітчизняному ґрунті. Матеріал про націотворення увійшов до українських підручників. Природно, що на початку ХХ ст. на базі російського («руського» чи «великорусського») етносу також відбувався процес націотворення. Але у наведеному вище висновку мова йде не про російське націотворення. Йдеться про так зване «триединство русской нации (великороссов, малороссов, белорусов)». Цей давній, суто імперський проект мав на увазі русифікацію українців і білорусів, перетворення їх на росіян («русских»). Водночас, він передбачав блокування процесу українського і білоруського націотворення.

Таким чином, критики українських підручників відмовляються навіть від радянської спадщини, яка вважала Київську Русь «колискою трьох братніх народів». При цьому вони анітрошки не сумніваються, що всі повинні дружно, з натхненням і вдячністю прийняти як істину в останній інстанції доктрину про «триедину російську націю».

⁷⁰⁶ Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств. – С. 65

Ніяких концептуальних змін щодо оцінки національних відносин читач не виявить і в тих місцях «Вступу» О. Данилова, де мова йде про революцію і громадянську війну 1917–1920 рр. Тут знову використовується поняття «Росія», причому її географічні межі збігаються з кордонами колишньої імперії. Автор оперує поняттями «Велика російська революція» і «Громадянська війна» (з великої літери). Про особливості подій в національних регіонах у ці роки не говориться ні слова. У «Вступі»-концепції не згадується, зокрема, про те, що у ці роки народи колишньої Російської імперії, зокрема український народ, піднялися на свої, національні революції, створили власні держави і, що зі зброєю в руках, відстоювали власний суверенітет, своє природне право на незалежне існування.

Уявлення О. Данилова про події в національних регіонах колишньої імперії в 1917–1920 рр. сформульовані у такій формі: «Центробежные тенденции национальных регионов развивались по нарастающей после февраля 1917 г. Но если до октября 1917 г. это было дистанцирование от нараставшего в России хаоса и безвластия, то после прихода большевиков возобладал сепаратизм – отпадение от некогда единого государства и конституирование собственной национальной государственности»⁷⁰⁷. Автори чітко демонструють свою проімперську позицію: те, що для українців та інших пригноблених народів імперії – національно-визвольний рух, для них – «центробежные тенденции» и «сепаратизм».

Якщо читач спробує виявити в подіях громадянської війни українські фрагменти, то він буде розчарований: в розділі матеріал викладений таким чином, що образ України навіть на своїй власній території майже не проглядається, уявлення про неї спотворені, її власне ім'я не згадується. Зокрема, говорячи про південний регіон України в розпал громадянської війни (1919 р.), автори використовують терміни «Новороссия» або «европейский юг России»⁷⁰⁸. Нагадаємо, що на цей час вже існувала УРСР, до складу якої входили сучасні південні області, що, природно, визнавало більшовицьке керівництво Росії.

⁷⁰⁷ История России. 1900–1945 гг. Книга для учителя. – С. 156

⁷⁰⁸ Там само. – С. 178, 186–187.

Додатковий матеріал для характеристики поглядів О. Данилова і його співавторів на події в Україні в 1917–1920 рр. дає експертна доповідь «Освещение общей истории России и народов постсоветских стран...». З тексту доповіді можна зробити висновок, що експерти переконані, що в ці роки в Україні і Росії відбувався спільний історичний процес і ніяких істотних особливостей на їх територіях не спостерігалось. Відкидається і оголошується фальсифікацією все, що не вписується в цю концепцію. Зокрема, називається міфом підтверджений багатьма дослідниками факт масової підтримки Центральної Ради і перемоги українських національних партій на виборах до Всеросійських установчих зборів⁷⁰⁹.

Політика Тимчасового уряду, пишуть експерти, ґрунтувалася на принципі «народного суверенитета и преемственности права», а вся діяльність Центральної Ради оголошується деструктивною, спрямованою «на дезинтеграцию России»⁷¹⁰. Будь-яка інформація про українські етнічні межі в 1917–1918 рр., якщо вони виходять за межі кордонів сучасної України, оголошується спробою «навязать ученикам мысль о “территориальных потерях” Украины»⁷¹¹. Політика українських національних урядів засуджується, а діяльність Тимчасового уряду, «червоних» і «білих» описується з розумінням і навіть симпатією. Експерти не знаходять жодного аргументу для виправдання дій представників українського визвольного руху. Все, що пов'язане з їх діяльністю, зі спробами створити власну державу і захистити її, засуджується, оголошується авантюризмом або антиросійськими інтригами.

Нам невідомо, яке трактування подій в Україні 1917–1920 рр. в українських підручниках автори експертної доповіді схвалили б. Але, судячи з усього, їх задовільнив би підхід, який продемонстрували автори білоруських підручників. Ці книги, як відомо, російські експерти не звинувачують ні в націоналізмі, ні в антиросійській спрямованості.

⁷⁰⁹ Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств. – С. 139.

⁷¹⁰ Там само. – С. 145.

⁷¹¹ Там само. – С. 141–142.

Суть цього підходу, за оцінкою російських експертів, полягає у такому:

– «БССР (Білоруська соціалістична радянська республіка. – *Авт.*) понимается в качестве основной формы национально-государственного образования белорусов, предпосылка возникновения в будущем республики Беларусь. Октябрьская революция в целом трактуется положительно, но коммунистическая идеология почти не разбирается»;

– «БНР (Білоруська Народна Республіка. – *Авт.*), чья традиция особенно важна для белорусского национализма, трактуется как неудачная форма государственности. Подчеркивается, что ее провозглашение напоминало акт политического авантюризма и не было массово поддержано белорусским народом»⁷¹².

Такий підхід до подій національної революції визначає й оцінку російськими експертами ключових процесів історії України радянського періоду, зокрема, повне вилучення з контексту новітньої української історії національно-визвольної боротьби.

І справді, якщо ніякого конструктиву в діяльності українських націоналістів не було раніше, то звідки він міг з'явитися, наприклад, на початку 20-х років ХХ ст., коли відбувалося оформлення СРСР?

Як зазначалося вище, в експертній доповіді російські історики часто дають поради українським колегам. Порадили вони і як писати в українських підручниках про утворення СРСР: замість того, щоб культивувати міф «о СРСР как о тоталитарной “империи”, ведущей политику «русификации», слід зосередитися на вивченні “роли УССР как учредителя СРСР” і при цьому «не снимать вопрос о насильственной украинизации 1920 – начала 1930-х гг.»⁷¹³.

Тоталітарний характер політичного режиму в СРСР автори підручників для 11 класу і «Книг для вчителя» не визнають. Вони прямо оголосили про відмову «от концепции тоталитаризма, как объясняющей события в СССР 1930-х и последующих годов»⁷¹⁴. Це дуже дивно, адже в темі «Формирование мобилизационной поли-

⁷¹² Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств. – С. 109.

⁷¹³ Там само. – С. 197.

⁷¹⁴ История России. 1945–2008. Учебник для 11 кл. / Под ред. А. А. Данилова, А. И. Уткина, А. В. Филиппова. (2-е изд.). – С. 5; История России. 1900–1945 гг. Книга для учителя. – М.: Просвещение, 2009. – С. 5.

тической системы» підручника для 11 класу учням пропонується розгорнуте пояснення політичного ладу СРСР, яке чітко вписується в рамки тоталітарної моделі: 1) «партократична держава», єдина, строго централізована правляча партія – ВКП(б), республіканські організації якої, у т. ч. КП(б)У, мали статус обласних, і не більше; 2) Сталін – вождь («главный носитель государственной власти»); 3) «единая идеология, обязательная для всех граждан СРСР система взглядов» – марксизм-ленінізм; 4) масові репресії як державна політика і т. д.⁷¹⁵

Коли заходить мова про «насильницьку українізацію» представників російського народу в 20-ті рр. ХХ ст. (це – після Валуєвського циркуляру і Емського указу ХІХ ст., столипінських заборон 1910 р., більшовицької антиукраїнської політики 1917–1919 рр. і багато чого такого, що не впишеш і на сторінці тексту), то згадуєш колоритну тьотю Мотю з «Мини Мазайла» Миколи Куліша з її майже хрестоматійним: «...Прілічнеє бить ізнасілованной, нежелі українізірованной». Теза про «насильницьку українізацію» на чолі зі сталінським сатрапом Лазарем Кагановичем – це щось зі сфери політичної фантастики. Як, до речі, і твердження про якусь особливу роль України у створенні СРСР. Невже російські експерти справді вважають, що УРСР, яка централізовано управлялася через партійно-державний і фінансово-господарський апарат з Москви, могла проводити якусь «особливу», відмінну від московського центру, національну політику?

Досить складне завдання постало перед російськими експертами, коли вони приступили до аналізу висвітлення в українських підручниках національно-визвольної боротьби в Західній Україні у перші післявоєнні роки. Ця боротьба мала масовий характер і глибоко закарбувалася в народній пам'яті. І затертими пропагандистськими кліше, які ще залишаються в арсеналі «узгоджувачів» (наприклад: «Прослеживается попытка реабилитировать коллаборационистов в контексте “репрессий на Западной Украине” после прихода Красной Армии»⁷¹⁶), не обійтися. Це вже не діє.

⁷¹⁵ История России. 1900–1945 гг. Книга для учителя. – С. 185, 254–256.

⁷¹⁶ Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств. – С. 159

Що таке післявоєнні репресії, там відчули чи не в кожній сім'ї. Тому фабрикуються нові міфи. Зокрема, у підручнику для 11 класу події в Західній Україні пропонується розглядати так: «Здесь после победы над Германией разгорелась своя война, по существу, гражданская, между местными националистами и коммунистами». Таким чином, виявляється, воювали місцеві жителі між собою. І, звичайно ж, не обійшлося без допомоги «колишнім колаборантам» з боку США і їх союзників: «После 1945 г. УПА получила поддержку Запада»⁷¹⁷. Проведена чітка лінія: під час війни їм допомагали нацисти, після її закінчення – імперіалісти.

Таке трактування післявоєнних подій в Західній Україні розраховане на абсолютно непоінформовану людину і має на меті закамфлювати той факт, що на утвердження комуністичного режиму сюди після закінчення Другої світової війни була кинута величезна військово-політична потуга СРСР. Врешті-решт, автори підручника змушені це визнати. Наприкінці фрагмента, де наведено тезу про «громадянську війну» в західних регіонах СРСР, учень прочитає: «Факторами победы над националистами являлись и мощь государственной машины, и эффективность произведенных после войны преобразований»⁷¹⁸. В підручнику ця фраза не конкретизується. Факти читач знайде в українських підручниках. Вони спростовують тезу про післявоєнну боротьбу в Західній Україні як про громадянську війну. Але автори експертної доповіді ці факти відкидають.

Що ж стосується політики русифікації, яка проводилася в УРСР у післявоєнні роки, то вона російськими експертами оголошується «міфом», який поширюють автори українських підручників. І взагалі, пишуть вони, «речь шла не о русификации, а о украинизации, поскольку детей заставляли изучать в школе украинский язык против их воли и против желания родителей»⁷¹⁹.

⁷¹⁷ История России. 1945–2008. Учебник для 11 кл. / Под ред. А. А. Данилова, А. И. Уткина, А. В. Филиппова. – С. 42.

⁷¹⁸ Там само. – С. 43.

⁷¹⁹ Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств. – С. 198–199

Після цих оцінок складається враження, що автори доповіді «Освещение общей истории России и народов постсоветских стран...» абсолютно необізнані з перипетіями української історії і живуть не в сусідній державі, а десь на іншій планеті.

Підсумки

В сучасному російському підручникотворенні домінують автори, погляди яких, за оцінкою Ірини Карацуби, це «...комплекс фантомных болей: Советской империи уже нет, а боль за нее есть»⁷²⁰. В Україні також ще достатньо тих, хто перебуває в полоні імперських «фантомів». По суті, концепції, викладені в навчальних посібниках, підручниках з історії та експертних висновках, опублікованих в книзі «Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств» (М., 2009) – це і є політтехнологічні проекти. Не випадково серед авторів, так чи інакше причетних до російського підручникотворення, багато політологів і політтехнологів. Шкільні підручники з історії виявилися настільки відповідальною справою, що від їх створення професійних істориків стали усувати.

Поставимо низку питань:

– який висновок слід робити, визнавши, наприклад, по відношенню до реалій сучасності концепцію «собирания русских земель» і «триединства русской нации»?

– як зміниться наше сприйняття історії, коли ми погодимося з російською імперською тезою, що українська нація є «проектом М. Грушевского и его сторонников», а не результатом тривалого розвитку українського етносу?

– чим обернеться визнання русифікації як неминучого і законного супутника модернізації?

– що означатиме визнання УРСР історичною передумовою сучасної Української держави, а УНР, ЗУНР і Української держави Скоропадського – невдалими спробами українського державотворення?

⁷²⁰ «Учебник Филиппова»: продолжение последовало (28.10.2009) // <http://urokiistorii.ru/current/view/2009/10/uchebnik-filippova>

– які зміни відбудуться в нашій історичній пам'яті, коли ми визнаємо, що Голодомору 1932–1933 рр. в Україні не було, а були несприятливі погодні умови і деякі помилки керівництва при проведенні колективізації, які й спричинили людські жертви;

– що буде означати для України визнання Й. Сталіна «ефективним менеджером», а масових репресій – прагматичним інструментом вирішення народногосподарських завдань?

– які наслідки буде мати сприйняття ідеї, що війну 1941–1945 рр. виграв російський народ, а не народи СРСР;

– до чого приведе визнання подій в Західній Україні в перші післявоєнні роки «громадянською війною місцевих націоналістів і комуністів», а не визвольної боротьби за створення незалежної Української держави?

– як сприйматиметься нашим суспільством сучасне і майбутнє, якщо ми погодимося з відвертою неправдою, що «тепер все погано, а раніше, в Радянському Союзі (та й у Російській імперії) жили добре»?

Перелік питань можна продовжити. Але кінцевий підсумок зрозумілий: прийняти все це – значить відмовитися від власної національної ідентичності, оголосити незалежність України історичною помилкою. Зенон Когут, американський історик українського походження, у свій час зазначив, що в Україні «сприйняття історії було й залишається основним *полем боротьби за ідентичність*»⁷²¹.

Сьогодні ця думка актуальна як ніколи. Вона кличе до конкретних дій.

P. S.

Українсько-російська робоча група з розробки спільного навчального посібника для вчителів історії, створена у жовтні 2010 р., працює понад два роки.

Першим її продуктом став посібник для вчителів під назвою «Україна і Росія на перехрестях історії», надрукований у грудні

⁷²¹ Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної і модерної історії України / З. Когут. – К. : Критика, 2004. – С. 219.

2012 р. Книга складається з чотирьох розділів-модулів, кожен з яких виданий окремою брошурую. Теми модулів: «Культура Давньої Русі», «Російське дворянство і українська шляхта в повсякденні й соціально-політичному житті XV–XVII ст.», «Повсякдення радянської людини у другій половині XX століття», «Значення Києво-Могилянської Академії у розвитку української та російської освіти». Назвати ці теми «перехрестям історії» можуть лише великі фантазери від політики.

Про події, які справді можуть претендувати на такий статус, автори вирішили взагалі не згадувати. Зокрема, у виданні нічого не розповідається про діяльність Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, існування України у складі Російської імперії, Українську революцію і громадянську війну початку XX ст., Голодомор 1932 – 1933 рр., Другу світову війну і ОУН-УПА.

Але «далі буде». Керівник українського колективу авторів цього спільного посібника заявив, що це тільки початок: «Ми будемо рухатися далі, доки не створимо універсальний учительський посібник, який повністю охоплює всі теми, всі курси історії, які викладають і в Україні, і в РФ».

Зі свого боку, голова російського колективу авторів цього посібника вважає, що від перебування у складі Російської імперії, а потім СРСР українці отримали не тільки негатив, але й навпаки. Напевне, звести різні думки з цього приводу до однієї «правильної» (російської?), це і є справжня мета проекту.

З іншого боку, один з керівників Інституту історії України НАН України заявив: «Єдиного погляду на історію немає і бути не може! Створення спільного посібника – це спроба знову повернути нас до єдиної держави без урахування національної ідентичності. Те, що співробітники інституту брали участь у написанні посібника, – їхній особистий вибір і особиста відповідальність».

І ця точка зору домінує в академічному середовищі і поза ним.

РОЗДІЛ 4 НАУКОВИЙ І ПУБЛІЧНИЙ ДИСКУРС ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

4.1. Громадська думка й історична пам'ять у сучасній Україні

Хоча розгляд політики пам'яті нерідко обмежують діяльністю органів влади, політика пам'яті в широкому розумінні є всією сукупністю чинних у певному суспільстві практик творення й збереження історичної пам'яті. Крім державних комемораційних актів і репрезентацій минулого (офіційних свят, монументів, музеїв, шкільних підручників тощо) до цієї сукупності належать також пов'язані з минулим дії недержавних організацій та осіб (від фільмів приватних виробників до надгробків пересічних громадян). При цьому не лише елітні зразки впливають на уявлення та практики мас, а й маси обмежують дії влади та інших еліт, що здебільшого утримуються, принаймні в демократичних державах, від тих дій, які народ напевно не схвалить. Звичайно, не тільки між елітами й масами, а й між різними частинами елітної верстви та загалу населення можуть бути суттєві відмінності щодо змісту і пріоритетності історичної пам'яті. В багатьох суспільствах вирізняються, зокрема, преференції окремих етнокультурних груп та позначених своєрідним історичним досвідом регіонів.

Ці відмінності особливо виразні в Україні, різні частини якої тривалий час перебували під владою різних держав, унаслідок чого тепер ще й відрізняються етнічним, мовним та релігійним профілем населення. Відмінності в історичній пам'яті можна подати як переважну підтримку членами мовно-етнічних і регіональних груп одного з двох головних (мета)наративів української історії та ідентичності, втілених у різноманітних публічних дискурсах⁷²².

⁷²² Метанаратив – це «глобальна чи підсумкова наративна культурна схема, що впорядковує та пояснює знання й досвід». Див.: Stephen J., McCallum R. *Retelling Stories, Framing Culture: Traditional Stories and Metanarratives in Children's Literature*. – New York, 1998. – P. 6. Втім, такі схеми зазвичай називають просто наративами – наприклад, наративами історії України. Цю скорочену назву вживатиму і я.

Ідеться саме про переважну підтримку наративів як наслідок їх панування у публічних і приватних дискурсах відповідних груп, а не іманентну відданість цим уявленням, яка робила б групи неподоланно ворожими одна одній. Водночас самі наративи справді взаємнонесумісні за багатьма постулатами, що явно чи неявно втілюються в спертих на ці наративи дискурсах.

Один із цих наративів я називаю *східнослов'янським* або *радянським*, у першому випадку маючи на увазі пріоритет східнослов'янської єдності, а в другому – втілення в офіційному радянському дискурсі, з якого нинішні адепти цей наратив і запозичили. Він продовжує російське імперське бачення «спільноруської» історії, трансформоване за радянських часів у спільну історію трьох братніх слов'янських народів під проводом російського. Зокрема, він вважає Київську Русь спільним набутком східних слов'ян, Переяславську угоду тлумачить як возз'єднання України з Росією, а Російську імперію та СРСР – як спільну державу росіян, українців та інших народів. Натомість для *націоналістичного* або *антирадянського* наративу, заснованого на історичній схемі Михайла Грушевського⁷²³, Київська Русь є першою українською державою, Переяслав – військовим союзом козацької держави з Московським царством, що його царі брутально порушили, а подальше перебування українців у державах, де панували росіяни, – поневоленням. Найяскравіше ця протилежність поглядів виявляється в тлумаченні двох подій української історії ХХ сторіччя, що набули великого ідеологічного й комемораційного значення в націоналістичному наративі й відтак стали фокусом також для його конкурента. Голодомор 1932–1933 років цей наратив вважає антиукраїнським геноцидом, найбільшим злочином радянського режиму проти українського народу. Натомість у східнослов'янському наративі Голодомор (частіше званий просто голодом) постає як спільна трагедія радянських народів, злочин сталінського режиму, а не російського імперіалізму. Так само вояків УПА націоналістичний наратив тлумачить як

⁷²³ Про історичний наратив (схему) Грушевського та російський імперський і радянський наративи, яким він протистояв, див. : Плохій С. Великий перелік: незвичайна історія Михайла Грушевського. – К., 2011 (зокрема висновки на с. 407–412).

борців за національне визволення, а східнослов'янський – як нацистських колаборантів, ворогів не лише Росії, а й самої України.

У державній політиці за два десятиліття незалежності можна було бачити і поєднання в різних пропорціях елементів обох наративів, і зміни цих пропорцій зі змінами очільників держави чи ключових діячів в окремих ділянках. Кожен із чотирьох президентів у своїх указах, заявах і самих появах на певних комемораційних акціях поєднував націоналістичні й радянські елементи, але Леонід Кравчук і, особливо, Віктор Ющенко надавали перевагу першим, а Леонід Кучма й Віктор Янукович – другим.

Звісно, позиція президента не визначала всю політику держави, особливо за слабких президентів Кравчука та Ющенка, котрі мусили миритися з плюралізмом комеморційних практик на місцевому рівні, перешкодити яким вони не могли. Натомість політично сильніші Кучма та Янукович намагалися плюралізм регулювати й використовувати собі на користь. Зокрема, Кучма не лише сам відвідував у різних регіонах церемонії з протилежним ідеологічним змістом (радянські на сході й антирадянські на заході), а й змушував місцевих владців ушановувати те, що відповідало переважній більшості населення⁷²⁴.

Водночас політика пам'яті відрізнялася не лише за регіонами, й за суспільними ділянками. Скажімо, в освіті держава за всіх президентів утілювала помірковану версію націоналістичного наративу, зокрема, програми та підручники з історії зосереджувалися на етнічних українцях і наголошували їхню незалежницьку боротьбу, чи не в першу чергу проти росіян⁷²⁵. Натомість офіційний календар і монументальний ландшафт у той чи інший спосіб поєднували два наративи. Запроваджуючи нові свята з націоналістичного (та релігійного) канону, влада зберегла велику частину радянських. Набір монументів лише варіювався залежно від регіону, а й у кожному

⁷²⁴ Портнов А. Упражнения с историей по-украински. – Москва, 2010. – С. 14–103; Zhurzhenko T. «Capital of despair»: Holodomor memory and political conflicts in Kharkiv after the Orange Revolution // East European Politics and Societies. – 2011. – Vol. 25. – No. 3. – P. 597–639.

⁷²⁵ Janmaat J. G. Nation-Building in Post-Soviet Ukraine: Educational Policy and the Response of the Russian-Speaking Population. – Amsterdam, 2000. – P. 85–100; Портнов А. Упражнения с историей по-украински. – С. 128–161.

регіоні й навіть кожному великому місті поєднував у різних пропорціях радянські і анти- чи принаймні нерадянських постатей⁷²⁶. Водночас у мас-медіях переважали репрезентації минулого, сперті на східнослов'янський наратив, чому сприяла перш за все ринкова перевага тих російських та українських продуктів, що розраховані на споживання в обох країнах і, отже, взоровані головню на гадані уявлення та смаки російської аудиторії⁷²⁷.

Регіонально різнорідна політика влади та причетних до творення уявлень про минуле еліт сприяла збереженню й навіть посиленню відмінності між переважними уявленнями різних регіональних та етнокультурних груп мас, у кожній із яких, звісно, теж є чималі розбіжності. Відповідно, різні групи мають дуже неоднакові побажання до політики влади й еліт, що зумовлює підтримання, так би мовити, різних пам'ятей для різних частин країни. Почасти ці відмінності зумовлені різним історичним досвідом регіонів, який певною мірою пояснює різний мовно-етнічний склад їхнього населення, що, своєю чергою, посилює міжрегіональні розбіжності. Водночас відмінності між уявленнями мешканців різних регіонів є також наслідком різних орієнтацій відповідних регіональних еліт. А ці орієнтації можуть різнитися не лише через різні уявлення самих еліт (котрі, зрештою, теж є мешканцями відповідних регіонів, тобто продуктом їхнього історичного досвіду), а й через їхнє прагнення наголошувати міжрегіональні відмінності й використовувати їх для політичних потреб.

В Україні таке використання почалося з перших років незалежності, коли еліти сходу й півдня стали налаштовувати мешканців своїх регіонів проти політики мовно-культурної українізації, яку буцімто проводив президент Леонід Кравчук⁷²⁸. Історична

⁷²⁶ Портнов А. Упражнения с историей по-украински. – С. 41–48.

⁷²⁷ Кулик В. Дискурс українських медіа: ідентичності, ідеології, владні стосунки. – К., 2010. – С. 296–312; Kulyk V. The media, history and identity: competing narratives of the past in the Ukrainian popular press // *National Identities*. – 2011. – Vol. 13. – No. 3. – P. 287–303.

⁷²⁸ Arel D. Ukraine: The temptation of the nationalizing state // *Political Culture and Civil Society in Russia and the New States of Eurasia* / Ed. by V. Tismaneanu. – Armonk and London, 1995. – P. 157–188; Кулик В. Український націоналізм у незалежній Україні. – К., 1999. – С. 27–46.

пам'ять стала важливим чинником регіональної мобілізації Півдня та Сходу за президентства Віктора Ющенка, відповідно до тодішнього посилення ролі цього чинника в політиці центральної влади та явного схилення самого Ющенка до націоналістичного нарративу історії⁷²⁹. Своєю чергою, еліти західних областей намагалися мобілізувати своїх виборців за часів Леоніда Кучми та Віктора Януковича, мовно-культурна й історична політика яких, із погляду українських націоналістів, загрожувала національній ідентичності й навіть незалежності. Якщо йдеться про історичну пам'ять, то особливо сильний протест на заході викликали позбавлення Степана Бандери й Романа Шухевича звання Героя України та Януковичеве публічне заперечення Ющенкової версії Голодомору як геноциду радянського режиму проти українського народу⁷³⁰.

Відповідно, за роки незалежності відмінності між регіонами не лише збереглися, а навіть дещо посилювалися, особливо після «помаранчевої революції» та пов'язаної з нею мобілізації спершу однієї, а потім іншої частини країни. На жаль, дані соціологічних опитувань дозволяють переконливо продемонструвати лише відмінності між чотирма макрорегіонами – Заходом, Центром, Сходом та Півднем⁷³¹, – бо результати для дрібніших частин країни не є статистично надійними за звичного для більшості опитувань розміру вибірки (не більш як 2000 осіб). Водночас історичний досвід окремих частин кожного з цих макрорегіонів, як-от Галичини й Закарпаття на Заході чи Донбасу та Слобожанщини на Сході, теж суттєво відрізняється, що зумовлює, зокрема, відмінності історичної пам'яті й національної ідентичності їхніх мешканців та пов'язані з ними відмінності виборчих уподобань, які непрямо підтверджують несхожість уявлень про сучасне й минуле.

З огляду на обмеженість регіональної диференціації наявних даних про погляди на минуле, я обмежуватимуся обговоренням відмінностей між чотирма макрорегіонами або навіть між двома

⁷²⁹ Портнов А. Упражнения с историей по-украински. – С. 79–101.

⁷³⁰ Див., наприклад: Львівська міськрада виступила на захист Тимошенко і Бандери // Українська правда. – 2011. – 8 серпня. // <http://www.pravda.com.ua/news/2011/08/8/6469485/> (відвідано 8 червня 2012).

⁷³¹ Межі між макрорегіонами різні соціологічні колективи проводять дещо по-різному. Використовуючи опубліковані результати, я не маю змоги уніфікувати регіональні межі, але в кожному разі вказуватиму, як їх проведено.

«половинами» країни, кожна з яких охоплює по два цих макрорегіони – північно-західною (Захід і Центр) та південно-східною (Південь і Схід).

Почну з загального погляду на українську історію, що виявляє відповідність уявлень мас одному з чинних в елітних дискурсах історичних наративів. Наприкінці 2005 року досить активний у дослідженні різних аспектів історичної пам'яті Центр Разумкова запитав респондентів, з котрим із наведених тверджень щодо історії України, точніше, щодо доречного часу її відліку вони згодні найбільшою мірою (див. табл. 1). Твердження націоналістичного наративу, поширене головно завдяки впливу праць Михайла Грушевського, що «Україна – єдина спадкоємниця історії і культури Київської Русі», загалом вибрали 25 % респондентів, однак на Заході ця частка становила 46 %, а на півдні – лише 10 %⁷³². Значно більше – 44 % – погодилися з панівним за радянських часів постулатом східно-слов'янського наративу, що «Історія України є невід'ємною частиною історії великого східнослов'янського народу, як і історія Росії і Білорусії», котра виявилася набагато популярнішою на півдні (60 %), ніж на заході (17 %).

Серед інших запропонованих варіантів найпопулярнішими виявилися уявлення про те, що «теперішня історія України почалася в 1991 р. після проголошення незалежності» (7 %) та що «теперішня історія України починається з Запорізької Січі» (5 %). Перше з цих тверджень, хоч начебто заперечує українськість давньої історії, більше відповідає націоналістичному наративові наголосом на проголошенні незалежності, тому його вподобали передусім мешканці Заходу. Натомість наголошення ролі козацтва, хоч і спільне для обох протиборчих наративів, неявно заперечує український характер Київської Русі, тому західняки погодилися з ним дещо меншою мірою, ніж східняки⁷³³.

⁷³² У цьому та інших опитуваннях Центру Разумкова застосовано такий розподіл областей за регіонами: Захід – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області; Центр – Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області й місто Київ; Південь – Крим, Одеська, Миколаївська, Херсонська області; Схід – Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області.

⁷³³ З яким твердженням щодо історії України Ви згодні найбільшою мірою? // http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=285 (відвідано 26 лютого 2012).

Таблиця 1

**Погляди респондентів різних регіонів на українську історію
(опитування Центру Разумкова: грудень 2005; у відсотках)**

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Україна – єдина спадкоємниця історії і культури Київської Русі	45.9	26.0	9.6	17.6	24.5
Історія України є невід'ємною частиною історії великого східнослов'янського народу, як і історія Росії і Білорусії	17.4	41.5	60.1	54.0	43.9
Теперішня історія України починається з Галицько-Волинського князівства	2.4	4.9	4.0	3.3	3.8
Теперішня історія України починається з Запорізької Січі	3.7	5.7	3.6	6.3	5.2
Теперішня історія України починається з розпаду царської Російської імперії (1917–1918 рр.)	2.1	1.2	5.3	1.5	2.1
Теперішня історія України почалася в 1991 р. після проголошення незалежності	17.2	7.2	3.6	2.6	7.0
Інше	1.1	1.8	1.3	2.7	1.9
Важко відповісти	10.3	11.5	12.5	11.9	11.6

Більшість інших опитувань цієї та інших соціологічних організацій стосувалися історії ХХ сторіччя, ставлення до якої набагато сильніше роз'єднує українців, ніж оцінка давніх подій і постатей. Адже погляди на недавнє минуле визначає не лише ідеологія, а й особиста та родинна пам'ять. Мешканці Сходу та Півдня переважно зберігають сформовані за радянських часів уявлення, що їх я назвав східнослов'янським нарративом, і великою мірою передають їх наступним поколінням, які, однак, зазнають також впливу націоналістичних постулатів освітнього дискурсу. Натомість на Заході особиста й родинна пам'ять підтримує радше націоналістичний нарратив, зокрема з огляду на масову участь в УПА та ще поширеніший досвід радянських репресій проти учасників опору чи просто небажаних для радянського режиму людей. Приватна пам'ять та її використання в публічних дискурсах зумовлює різочі відмінності між мешканцями різних макрорегіонів у поглядах на радянський лад та націоналістичну боротьбу проти нього.

Опитування Центру Разумкова щодо ставлення до Дня Жовтневої революції, який був основоположним святом радянської держави, наочно демонструє різницю ставлень до тієї держави в різних частинах пострадянської України (див. табл. 2). Для 19 % мешканців Півдня цей день ще й 2009 року, через майже десятиліття після його офіційного скасування, залишався «найбільшим святом», тоді як на Заході таке ставлення задекларували всього пів відсотка респондентів і водночас 18 % уважали його, відповідно до настанов націоналістичного нарративу, «днем пам'яті жертв комуністичних репресій». Утім, в усіх регіонах найбільшою виявилася частка тих, для кого це був «звичайний день», хоч на Півдні та Сході вона не сягала половини, а на Заході перевищувала 60 %. Таке ставлення істотно зміцніло за роки, коли одна з головних «червоних дат» радянського часу стала робочим днем: якщо 2002 року його виявили 39 % респондентів у загальнонаціональній вибірці, то 2009-го – вже 51 %. Відповідно, частка шанувальників цього дня як найбільшого свята зменшилася з 16 % до 10 %. Водночас число прибічників націоналістичного тлумачення – «день пам'яті жертв комуністичних репресій» – залишилося незмінним

на рівні 7 %⁷³⁴. Як бачимо, календарний факт несвятковості цього дня справив на громадян набагато більший вплив, ніж ідеологічні причини позбавлення його святкового статусу, про які в публічному дискусії говорили небагато й по-різному.

Таблиця 2

**Ставлення респондентів різних регіонів до дня 7 листопада
(опитування Центру Разумкова: жовтень 2009; у відсотках)**

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Для мене цей день є найбільшим святом	0.5	6.8	18.9	14.2	9.9
Для мене це таке ж свято, як і нинішні офіційні свята	12.2	31.8	34.4	27.5	27.0
Для мене це звичайний день	60.9	52.3	40.7	48.6	51.0
Для мене це день пам'яті жертв комуністичних репресій	18.0	5.2	1.3	6.2	7.4
Важко відповісти	8.3	3.9	4.7	3.7	4.7

Рутинізація цього дня почасти пов'язана з появою серед дорослого населення (а отже, й у вибірці, що його представляє) людей, народжених у незалежній Україні та/чи вихованих у її школах, де 7 листопада тлумачили радше в націоналістичному, ніж у радянському дусі. Прикметно, що молоді респонденти віком 18 – 29 років відрізнялися від старших переважним сприйняттям радянського свята як звичайного дня (71 % проти 29 % для людей віком понад 60 років), тоді як прихильність до націоналістичного тлумачення в наймолодшій когорті виявилася приблизно такою

⁷³⁴ Як Ви ставитеся до дня 7 листопада (дня Жовтневої революції), який був святом за часів Радянського Союзу? (регіональний розподіл). // http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=505; Як Ви ставитеся до дня 7 листопада (дня Жовтневої революції), який був святом за часів Радянського Союзу? (динаміка, 2002–2009). // http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=503 (обидва відвідано 26 червня 2012).

самою, як і в усіх інших⁷³⁵. Імовірно, пострадянський освітній дискурс сформував у молодих людей критичнішу оцінку самої Жовтневої революції, ніж у їхніх батьків і дідів, але він не став визначальним у їхньому ставленні до присвяченого цій події дня, яке визначив радше його несвятковий статус в офіційному календарі.

Подібні тенденції можна побачити й у відповідях на ще одне запитання того самого соціологічного центру: про ставлення до встановлення в містах України пам'ятника Йосипу Сталіну (див. табл. 3). Зауважу, що в цьому разі йшлося про ставлення не до самої історичної постаті, а до певного способу її вшанування, тому на відповіді респондентів могла вплинути не лише їхнє власне сприйняття діяльності Сталіна та режиму, що його він створив і досі символізує, а й оцінка можливих суспільних наслідків такого вшанування, зумовлених сприйняттям інших людей.

Опитування проведено в квітні 2010 року, коли ініціатива встановлення пам'ятника контроверсійному радянському керівникові вже збурила медійні та політичні пристрасті, тож дехто з загалом прихильних до нього людей міг уважати демонстративне його вшанування конфронтаційним і тому недоречним. У кожному разі, 57 % респондентів висловили негативне ставлення до цієї комемораційної ініціативи й лише 10 % – позитивне. Водночас кожен п'ятий респондент виявився до неї байдужим, а в ідеологічно амбівалентному центрі таких людей було понад чверть.

Таблиця 3

**Ставлення респондентів різних регіонів до встановлення
в містах України пам'ятників Сталінові
(опитування Центру Разумкова: квітень 2010; у відсотках)**

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Позитивно	6.3	7.7	17.2	9.8	9.6
Негативно	76.0	54.4	37.1	57.0	56.7
Байдуже	8.6	26.4	22.8	17.5	19.5
Важко відповісти	9.1	11.6	22.9	15.7	14.2

⁷³⁵ Як Ви ставитеся до дня 7 листопада (дня Жовтневої революції), який був святом за часів Радянського Союзу? (віковий розподіл). // http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=504 (відвідано 26 червня 2012).

У регіональному розподілі відповідей не викликає подиву вищий рівень негативного ставлення на Заході, позначеному впливом націоналістичного наративу, і нижчий – на Півдні (можна припустити, насамперед за рахунок Криму, де особливо сильні проімперські та прорадянські настрої). Натомість дещо несподіваною виявилася суттєва відмінність настанов Сходу від Півдня, з яким він у більшості питань досить подібний, і водночас подібність поглядів мешканців Сходу та Центру, крім уже згаданого вищого рівня байдужості в останньому регіоні⁷³⁶. Цей результат показує, що в різних питаннях члени певних груп можуть брати до уваги різні чинники й тому виявляти буцімто нехарактерні для них позиції, які, отже, треба в кожному випадку вивчати окремо.

Прикметно також, що серед молоді 18–29 років розподіл ставлень майже не відрізнявся від загального. Тобто переважно негативне представлення в освітньому дискурсі діяльності Сталіна та її наслідків для українського народу не зробило молодих українців рішучішими супротивниками вшанування цього діяча, ніж старші покоління – за винятком людей віком понад 60 років, значно більша частка яких (15 %) ставилася до монументального вшанування Сталіна позитивно, хоча все одно понад половина висловилися проти. Серед найстаршого покоління також була меншою частка байдужих, а серед молоді вона виявилася практично такою самою, як і в двох проміжних вікових групах⁷³⁷.

Якщо розглянуті щойно відповіді навіюють враження дистанціювання більшості респондентів від конфронтаційної політики у царині історичної пам'яті, то результати іншого опитування Центру Разумкова демонструють радше посилення настанови на утвердження «своєї» правди навіть ціною конфлікту з прибічниками інших поглядів. На запитання про найкращий шлях подолання взаємних

⁷³⁶ Як Ви ставитеся до ініціативи встановлення пам'ятників Йосипу Сталіну в містах України? (регіональний розподіл) // http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=547 (відвідано 26 червня 2012).

⁷³⁷ Як Ви ставитеся до ініціативи встановлення пам'ятників Йосипу Сталіну в містах України? (віковий розподіл) // http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=548 (відвідано 26 червня 2012).

образ між різними групами українців, які протягом ХХ століття не раз «масово знищували один одного», в грудні 2005 року 52 % респондентів відповіли: «Потрібно примиритися і вважати, що не було ні правих, ні винних», тоді як 30 % вибрали протилежний варіант: «Потрібно, щоб винні обов'язково були покарані, навіть через багато років».

При цьому примирення виявилось дещо популярнішим серед західних респондентів (57 % проти 27 % за покарання винних), тоді як мешканці Центру задекларували більш непримиренні настрої (50 % проти 32 %), а на Сході було особливо багато невизначених (23 % порівняно з 13 % на Півдні та 19 % у всій вибірці)⁷³⁸. Важливіше, однак, що відповіді на це запитання в трьох опитуваннях 2000-х років (див. табл. 4) засвідчили різке зростання в загальноукраїнському масштабі частки прибічників непримиренного варіанту, від 20 % до 36 %, та відповідне зменшення відсотка прибічників примирення, від 65 % до 46 %⁷³⁹.

Можна припустити, що збурення непримиренних настроїв серед населення зумовлене головно посиленням після «помаранчевої революції» конфронтації між політичними силами, що обстоюють інтереси різних частин України, разом із відповідним наголосом у залежних від тих сил мас-медіях. На користь цього пояснення свідчить і те, що особливо різко настрої змінилися за період між 2003 та 2005 роками. В кожному разі, така непримиренність перешкоджає формуванню спільної пам'яті й ідентичності для всіх частин країни, а отже, зміцненню державної незалежності, що потребує такої спільності як однієї з передумов.

⁷³⁸ Протягом ХХ ст. в історії України було багато подій, коли українці масово знищували один одного: це I і II світові війни, громадянські війни, політичні репресії. Який з наведених шляхів рішення взаємних образ є кращим? // http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=287 (відвідано 26 лютого 2012).

⁷³⁹ Протягом ХХ ст. в історії України було багато подій, коли українці масово знищували один одного: це I і II світові війни, громадянські війни, політичні репресії. Який з наведених шляхів рішення взаємних образ є кращим? (динаміка, 2003–2009) // http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=454 (відвідано 26 лютого 2012).

Таблиця 4

**Динаміка ставлення респондентів до різних шляхів
подолання історичних образ між різними групами українців
(опитування Центру Разумкова: квітень 2003, грудень 2005,
квітень 2009; у відсотках)**

	2003	2005	2009
Потрібно, щоб винні обов'язково були покарані, навіть через багато років	19.6	29.7	35.8
Потрібно примиритися і вважати, що не було ні правих, ні винних	65.3	51.6	46.2
Важко відповісти / не відповіли	15.1	18.7	18.0

Ще яскравіше демонструють глибину розколу українського суспільства на ґрунті ставлення до минулого відповіді респондентів на запитання Центру Разумкова в квітні 2010 року про потребу примирення ветеранів військових формувань, що протистояли одне одному в роки Другої світової війни. Парадоксально, але проти примирення радянських ветеранів із їхніми головними колись ворогами – вояками німецького вермахту – виступило менше респондентів, ніж проти внутрішньоукраїнського примирення ветеранів Радянської Армії та УПА: 28 та 33% відповідно⁷⁴⁰. Хоча гітлерівських вояків упродовж повоєнних десятиліть зображували в радянському дискурсі лише чорною барвою, несуперечливість зображення, можна припустити, зробила їх для частини пострадянських українців меншим злом, ніж вояків УПА, радикальну зміну публічного представлення яких багато хто сприйняв як зазіхання на правду та святощі, а самих упівців, відповідно, як непрощених ворогів.

Варто зауважити, що опитування проведено в перші місяці після приходу до влади Віктора Януковича, з яким багато прибічників

⁷⁴⁰ Як Ви ставитеся до ініціативи примирення ветеранів радянської та німецької армій? // http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=551; Як Ви ставитеся до ініціативи примирення ветеранів ОУН–УПА та Радянської армії? // http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=550 (обидва відвідано 26 лютого 2012).

східнослов'янського нарративу пов'язували відновлення «історичної правди», чи не найперше – в тлумаченні діяльності ОУН і УПА загалом та їхніх героїзованих указами Ющенка провідників зокрема.

Таблиця 5

Ставлення респондентів різних регіонів до примирення радянських ветеранів із ветеранами німецької армії та УПА (опитування Центру Разумкова: квітень 2010; у відсотках)

	Позитивно	Негативно	Байдуже	Важко відповісти
Примирення ветеранів радянської та німецької армій	35.0	28.4	18.7	18.0
Примирення ветеранів ОУН-УПА та Радянської армії	32.9	33.2	18.1	15.8

Утім, щодо деяких аспектів історичної пам'яті погляди різних груп потроху зближуються. З одного боку, давня історія не є настільки конфронтаційною, як «знакові» події та постаті ХХ сторіччя. Різницю між поглядами на недавню й давнішу історію добре ілюструють відповіді на запитання Київського міжнародного інституту соціології в лютому 2012 року про ставлення респондентів до Степана Бандери та Івана Мазепи (див. табл. 6)⁷⁴¹. Не дивно, що до обох діячів, котрі посідають важливе місце в націоналістичному нарративі як борці за незалежність України, на Заході ставляться набагато прихильніше, ніж на Сході та Півдні.

Скажімо, позитивне чи скоріше позитивне ставлення до Бандери на Заході висловили 60 %, а на Сході та Півдні – по 9 %. Водночас у кожному регіоні до Мазепи ставляться набагато краще, ніж до Бандери: на Заході частка позитивних і скоріше позитивних відповідей становила аж 75 % і навіть на Півдні – 22 %. Як можна припустити, головна причина різниці у сприйнятті двох діячів

⁷⁴¹ Опитування проведено на замовлення автора за фінансової підтримки Наукового товариства імені Шевченка в США (з фонду ім. Наталії Данильченко). Подані показники обчислено за оригінальним масивом результатів. Області розподілено за регіонами так само, як в опитуваннях Центру Разумкова (див. прим. 10).

полягає в тому, що про Мазепу більшість людей дізнаються зі шкільних підручників та зображення на 10-гривневій банкноті, а про діяльність Бандери (чи радше його організації) багато хто має родинні спогади, доповнені радянською та пострадянською політично-медійною пропагандою (тому відсоток респондентів, що не знають такого діяча, у другому випадку значно менший).

Проте навіть на Заході, де родинна пам'ять радше прихильна до бандерівців, уславлюваного в підручниках і націоналістичних медіях Мазепу оцінюють іще вище. Особливо великий розрив у ставленні до двох діячів бачимо в Центрі, більшість мешканців якого прийняли пострадянський позитивний образ Мазепи, але зберегли усталене з радянських часів негативне сприйняття Бандери. Втім, саме в цьому регіоні найбільша – близько третини – частка людей, що не мають певного ставлення до жодного з цих діячів.

Таблиця 6

**Ставлення респондентів до Степана Бандери
та Івана Мазепи (опитування Київського міжнародного інституту
соціології: лютий 2012; у відсотках)**

	Бандера					Мазепа				
	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Позитивне	32.0	8.1	3.2	4.1	11.3	39.9	24.1	10.4	7.9	20.6
Скоріше позитивне	28.3	13.6	6.0	5.4	13.2	34.9	27.3	21.2	17.9	25.3
Скоріше негативне	13.9	15.5	17.7	18.6	16.4	6.7	6.1	7.2	19.0	9.4
Негативне	12.8	25.6	51.3	57.2	36.4	3.9	6.2	20.4	24.9	13.5
Такого діяча не знаю	0.7	3.5	4.0	7.0	3.7	1.5	4.6	12.5	12.9	7.8
Важко відповісти	12.4	33.7	17.7	7.7	19.0	13.0	31.7	28.4	17.2	23.4

Водночас до обох цих постатей вихована в незалежній Україні молодь ставиться краще, ніж старші покоління, настанови яких сформувалися за радянських часів. Хоч конфронтаційний Бандера і далі багатьох відштовхує, особливо в переважно російськомовних південно-східних областях, мешканці яких відкидають антиросійську

орієнтацію, що її символом він став, для багатьох молодих українців він утілює передусім боротьбу за незалежність і національну гідність. Тому, якщо серед респондентів віком понад 70 років про позитивне або скоріше позитивне ставлення до Бандери заявили лише 18 %, то в когорті 40–49 років – 26 %, а серед молоді 18–29 років – 33 %. Щодо менш конфронтаційного Мазепи застережень менше, тому прихильність усіх когорт до нього вища, але молодих – особливо: серед найстарших респондентів її рішуче чи обережно задекларували 34 %, серед людей середнього віку – 50 %, а серед молоді – 57 %. Як бачимо, принаймні щодо давнішої історії інституційне втілення націоналістичного наративу виявляється ефективним.

З другого боку, в недавньому минулому теж можна знайти чимало подій, що їх мешканці різних частин України оцінюють досить подібно. Звичайно, щодо більшості з них цю подібність можна лише припускати, бо про ставлення до них соціологи (керуючись тим-таки припущенням) майже ніколи не запитують, навіть коли йдеться про надзвичайно важливі для всієї країни події, як-от сумнозвісну аварію на Чорнобильській АЕС. Але в деяких випадках символічні й тому контрверсійні події потроху набувають для різних груп українського суспільства однакового значення, тобто в уявленнях про них один наратив здобуває перемогу над іншим (точніше, здобувають перемогу дискурси, що той наратив утілюють). Чи не найяскравішою ілюстрацією таких процесів є доконана за президентства Ющенка зміна ставлення громадян України до Голодомору. На відміну від іншого фокусу «протистояння пам'ятей» між «помаранчевими» й «антипомаранчевими» елітами – діяльності ОУН-УПА, оцінки котрої серед різних регіональних груп, як показано вище, залишаються полярно протилежними, – Голодомор унаслідок наполегливої комемораційної діяльності Ющенка та його однодумців став для переважної більшості українців трагедією, яку не можна не згадувати.

Щоправда, тлумачення причин та, відповідно, класифікації цієї події все ще радикально відрізняються. Відповідно до опитування соціологічного центру «Соціс» у грудні 2010 року, на Заході 77 % респондентів уважали «причиною Голоду 1932–1933 років в Україні» «цілеспрямовану політику проти українського селянства (геноцид)» і ще 12 % – «штучний голодомор з метою класової боротьби з куркулями». Натомість у Криму ці два пояснення підтримали

відповідно 13 і 19 % респондентів, а в двох областях Донбасу – 16 і 23 %, тоді як 40 % кримчан і 31 % донбасівців вказали причиною трагедії «черговий неврожай, який стосувався не тільки України», а ще 9 % мешканців першого регіону й 6 % мешканців другого все ще вважали, що «ніякого голодомору не було, це видумки політиків»⁷⁴².

Відповідно, з інтерпретацією Голодомору як «геноциду українського народу», що її законодавчо зафіксувала 2006 року Верховна Рада України, погодилися аж 88 % західняків і лише 24 % мешканців Криму та Донбасу (див. табл. 7). Не меншою була розбіжність у питанні про те, чи повинна Росія, «як і інші провідні держави світу» (на той час таке визнання зробили парламенти багатьох країн на різних континентах), визнати Голодомор геноцидом: ствердно відповіли 84 % респондентів на Заході, 24 % в Криму й 21 % на Донбасі.

Таблиця 7

Позиція респондентів щодо класифікації Голодомору та належного вшанування пам'яті жертв (опитування Центру «Соціс»: грудень 2010; у відсотках; невизначені відповіді не вказано)

	Захід		Центр		Південь/ Схід		Донбас/ Крим		Україна	
	так	ні	так	ні	так	ні	так	ні	так	ні
Чи погоджуєтесь Ви з визнанням Голодомору 1932 – 1933 років геноцидом українського народу?	87.5	4.8	69.2	14.3	36.5	42.8	23.8	56.9	54.5	28.5

⁷⁴² Результати одержано від організаторів опитування. В цьому опитуванні використано поділ на вісім регіонів, які є частинами вказаних вище макрорегіонів (крім Заходу, тотожного однойменному макрорегіонові). У таблиці, щоб уникнути нагромадження цифр, вісім регіонів зведено до чотирьох макрорегіонів, показники для яких я обчислив за оригінальними даними. Проте два з цих макрорегіонів я окреслив інакше, ніж у розглянутих вище опитуваннях, маючи на меті об'єднати області з подібними поглядами. Тому в одному макрорегіоні опинилися Донбас і Крим, а в іншому, якому я дав умовну назву Південь/Схід, – решта південних і східних областей (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Дніпропетровська, Харківська).

Продовження таблиці 7

Чи повинна Росія визнати Голодомор геноцидом українського народу?	83.5	3.0	62.6	14.9	32.4	42.4	22.0	58.0	49.8	29.0
Чи повинна на державному рівні вшановуватися пам'ять жертв Голодомору?	90.5	2.8	79.2	8.8	63.9	20.0	53.3	27.3	71.1	14.6
Чи вшановуєте Ви пам'ять жертв Голодомору?	86.8	7.3	71.4	17.6	63.5	23.3	49.8	36.3	66.9	22.7

Водночас настанова мешканців усіх частин України на державне та приватне вшанування пам'яті жертв трагедії виявилася набагато однотайнішою. Навіть у найменш прихильних до націоналістичного наративу областях її поділяло понад половину респондентів; трохи менш як половина (але все одно значно більше, ніж супротивників цієї настанови) було лише в Донбасі, що виявився в цьому аспекті консервативнішим за Крим. До того ж більшість респондентів у всіх частинах країни не лише висловилися за вшанування пам'яті жертв Голодомору на державному рівні, а й заявили, що особисто вшановує їх. Можна припустити, що саме з огляду на цю настанову більшості населення режим Януковича вирішив не відмовлятися від запровадженого за часів Ющенка щорічного вшанування, хоч і зменшив його важливість у державному комемораційному календарі та припинив зусилля на дальше монументальне увічнення й міжнародне визнання трагедії.

Таким чином, аналіз громадської думки демонструє і збереження великих відмінностей між історичною пам'яттю різних частин України, й деяке зближення їхніх позицій щодо національного минулого. Із більшості спірних питань мешканці

Сходу та Півдня переважно підтримують погляди, відповідні східно-слов'янському/радянському наративові української історії, а мешканці Заходу – уявлення націоналістичного/антирадянського наративу. У Центрі з одних питань переважають уявлення, успадковані від радянського історичного дискурсу, а з інших – сформовані за часів незалежної України й позначені пріоритетом національної ідентичності.

Ті питання, як-от: ставлення до УПА й до постаті Степана Бандери, завдяки їх мобілізаційному наголошуванню в політичному та медійному дискурсі зберігають значущість і контроверсійність: жодна зі сторін не хоче поступитися своєю правдою, компромісу ніхто не пропонує. Натомість щодо багатьох інших аспектів минулого погляди різних регіональних груп потроху зближуються. 7 листопада стає для більшості людей звичайним днем (а не днем пам'яті жертв комуністичних репресій), Мазепа – визначним борцем за волю України (що не для всіх означає боротьбу проти Росії), Голодомор – трагедією українського народу та злочином радянського режиму (не конче спрямованим саме проти етнічних українців). У цих випадках неявний компроміс між двома наративами досягається завдяки тому, що відмова від радянських постулатів не супроводжується беззастережним прийняттям націоналістичних. Непомітне засвоєння націоналістичного погляду на історію починається з давніших подій і постатей, щодо яких інституційні дискурси, зокрема освітній, не мусять змагатися з приватною пам'яттю.

Водночас деякі явища новітньої української історії стають важливими для частини українців як символ української незалежності, а не боротьби одних груп населення проти інших. Найбільшу прихильність до націоналістичних уявлень виявляє молодь, хоч у явно контроверсійних питаннях вона переважно стає на позиції відповідних груп. Тому зі зміною поколінь поміркована версія націоналістичного наративу має шанс здобути підтримку більшості українських громадян. Звичайно, це можливе лише в тому разі, якщо «денаціоналізаційні» тенденції в освіті не змінять пропонуване молоді тлумачення історії на протилежне, а загострення політичної боротьби не зробить протистояння пам'ятей тотальним і неминучим.

4.2. Історична і національна пам'ять: історіографічний вимір

Однією з відмітних рис новітньої української історіографії є підвищена зацікавленість дослідженням історичної та національної пам'яті, яка, акумулюючи і зберігаючи сукупний досвід нації, стимулює, з одного боку, розвиток історичної науки, а з другого, сама зазнає суттєвих змін під її впливом, набуваючи наукового характеру. Науковим вираженням, потужним носієм та камертоном історичної пам'яті народу виступає історіографія, системно підсумовуючи процес апробації пам'яті у формі нарощування знань і віддзеркалення загальних тенденцій розвитку історичної науки, її реакції на виклики цивілізаційного поступу людства. Взаємодія національної та історичної пам'яті з історіографією особливо яскраво проявилася на межі другого і третього тисячоліть у «повороті до пам'яті», продемонструвавши чимало новацій у цій царині, включаючи розвиток інтелектуальної та психоісторії, численні заклики постмодерністів до розмежування історичної науки та історичної пам'яті, її індивідуалізації та персоналізації.

Історіографічні студії, безпосередньо присвячені проблемі історичної та національної пам'яті, лише започатковуються, але вже маємо декілька праць з цієї тематики. Йдеться, насамперед, про розлогу статтю І. Наумової⁷⁴³, яка містить найбільш повну бібліографію проблеми і виклад мозаїки визначень самого поняття «історична пам'ять». Варті уваги відповідний підрозділ дисертації Ю. Зерній⁷⁴⁴, а ще більшою мірою ґрунтовна монографія Л. Нагорної «Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії»⁷⁴⁵.

Важливі підходи до спорідненості та взаємодії історичної пам'яті і історіографії викладені у глибоких за змістом статтях

⁷⁴³ Наумова І. Б. Проблеми історичної пам'яті в сучасних українських дослідженнях: дефініції, функції, конструкції // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. – К., 2011. – Вип. 1. – С. 135–147.

⁷⁴⁴ Зерній Ю. О. Генеза та сучасний зміст поняття історичної пам'яті // Стратегічні пріоритети. – 2006. – № 1. – С. 32–39.

⁷⁴⁵ Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К.: ШІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.

Л. Зашкільняка «Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії»⁷⁴⁶ та І. Колесник «Історична пам'ять та історіографія: архетипи взаємодії»⁷⁴⁷. Історіографії проблеми історичної пам'яті в різній мірі торкаються студії Л. Буряк, І. Гирича, Я. Грицака, Я. Дашкевича, А. Киридон, В. Кривошеї, І. Симоненка, В. Смолія, В. Солдатенка та ін.⁷⁴⁸. Ряд дослідників історичної пам'яті, зокрема В. Артюх, В. Вашкевич, Д. Веденєєв, В. Карлова, В. Масненко, О. Трегуб, Л. Федик та ін.⁷⁴⁹ заторкнув й етнічні аспекти

⁷⁴⁶ Зашкільняк Л. О. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. – 2006–2007. – Вип. 15. – С. 855–862.

⁷⁴⁷ Колесник І. І. Історична пам'ять та історіографія: архетипи взаємодії // Історія – Ментальність – Ідентичність. Вип. ІV. Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ – першій половині ХХІ століття. – Львів, 2011. – С. 54–64.

⁷⁴⁸ Киридон А. М. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання // Україна – Європа – Світ. – Вип. 3. Серія: Історія. – 2009. – С. 112–116; Кривошея В. В. Моделі пам'яті і державна політика пам'яті // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. – К., 2011. – Вип. 1. – С. 26–37; Симоненко І. М. Особливості структури історичної пам'яті українського народу та шляхи формування національного історичного нарративу // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1. – С. 51–61; Солдатенко В. Ф. Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. – К., 2011. – Вип. 1. – С. 7–25.

⁷⁴⁹ Артюх В. Зміст поняття історична пам'ять на тлі українських реалій // http://soippo.-narod.ru/dokuments/konf_zhuk/artuh.dok; Вашкевич В. Історична пам'ять як функція історичної свідомості // Політичний менеджмент, 2004. – № 6. – С. 23–31; Веденєєв Д. В. Національна пам'ять та інформаційно-психологічні впливи глобалізованого світу // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. – К., 2011. – Вип. 1. – С. 38–52; Карлова В. В. Особливості відновлення історичної пам'яті українського народу у контексті аналізу досвіду постсоціалістичних країн // Науковий вісник. – 2008. – Вип. 1. // <http://zvukraine.lvsv.mobi/> ? p=3303/; Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // УІЖ. – 2002. – № 5. – С. 49–62; Трегуб О. Історична пам'ять як засіб мобілізації національної свідомості // Магістеріум. Політичні студії. – 2008. – Вип. 31. – С. 25–29; Федик Л. Б. Національна пам'ять як засіб конструювання національної свідомості:

проблеми. Теоретико-методологічні засади дослідження і забезпечення на практиці національної та історичної пам'яті викладені у змістовних статтях В. Солдатенка⁷⁵⁰. Питання міждисциплінарного дослідження національної пам'яті в контексті українознавства та її оборони від спотворень і фальсифікацій порушив й автор цього матеріалу⁷⁵¹.

Пропонована розвідка має за мету продовжити вже започатковане узагальнення найбільш характерних для новітньої української історіографії підходів до з'ясування сутності історичної та національної пам'яті, їх типологізації, функцій, висловити деякі авторські роздуми щодо взаємодії народної пам'яті з історичною наукою та викласти низку міркувань стосовно міждисциплінарного дослідження історичної та національної пам'яті українського народу.

Однією з примітних рис новітньої історіографії історичної та національної пам'яті є те, що поряд з академічними і вузівськими істориками, науковцями Українського інституту національної пам'яті, Інституту стратегічних досліджень, Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії цією проблематикою дедалі активніше займаються представники інших галузей знань, зокрема етнології, етноісторії, етнополітології, етнодержавознавства, етнопсихології та ін., завдяки чому значно розширився горизонт уявлень про їх сутність, структуру, форми побутування, значення і т.д.

Сучасна наука, трактуючи історичну і національну пам'ять як феномен історичної та національної свідомості і ключовий критерій самоідентифікації нації, як основний компонент її культурно-духовної сфери, як спосіб успадкування, збереження і трансляції уявлень, знань, ціннісних оцінок визначальних для неї подій, явищ, процесів і постатей минулого, розглядає її у різних виявах як

на прикладі Галичини міжвоєнного періоду // Наукові праці істор. ф-ту Запорізького НУ. – 2011. – Вип. XXX. – С. 232–236.

⁷⁵⁰ Солдатенко В. Ф. Пам'ять. Історична пам'ять. Національна пам'ять // Українознавство. – 2011. – № 2. – С. 139–140; Солдатенко В. Ф. Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. – К., 2011. – Вип. 1. – С. 7–25.

⁷⁵¹ Калакура Я. С. Українознавство в обороні історичної пам'яті від фальсифікацій і спотворень // Фундатор сучасного українознавства : зб. наук. пр. ННДПУВІ. – К., 2011. – С. 78–86; Калакура Я. С. Історична пам'ять // Науковий інструментарій українознавця. – К. : ННДПУВІ, 2012. – С. 52–53.

суспільний (загальнонаціональний), колективний, корпоративний та індивідуальний досвід самозбереження і розвитку.

Варто зазначити, що в новітній українській історіографії терміни «національна пам'ять» та «історична пам'ять» і не ототожнюються, і не протиставляються. Більше того, вони розглядаються здебільшого як синоніми, поєднані спільним поняття «пам'ять», що належить до найцінніших природних обдарувань людини і людства, завдяки якому фіксуються, запам'ятовуються, зберігаються, примножуються і передаються наступним поколінням найважливіші відомості про події, факти, постаті минулого. І все ж, деякі автори, зокрема В. Солдатенко⁷⁵², поряд із спільними ознаками виділяють певні відмінності між ними: національна пам'ять – це в першу чергу пам'ять про минуле українського етносу, української нації. Вона спрямована на утвердження української ідентичності, консолідацію українського суспільства, узгодження суперечливих підходів різних верств населення до оцінки тих чи інших явищ свого минулого. За параметрами запам'ятовування національна пам'ять має певну специфіку, оскільки включає дещо інший, часом ширший від чисто історичного діапазон уявлень і знань, формується не лише на раціональному та документальному, але й на чуттєвому, тобто емоційно-психологічному та морально-етичному рівнях. У її змісті більшу питому складають такі категорії як етнічність, нація, ментальність, національні традиції, звичаї, обряди, а також культурні та світоглядні аспекти.

Разом з тим, національна пам'ять українського народу включає в себе пам'ять і про спільні сторінки історії з іншими етносами – литовцями, поляками, росіянами, угорцями, румунами, австрійцями, про їх підтримку і кривди. Згадаймо як, наприклад, Микола Костомаров виклав у «Законі Божому» згадку про поділ козацької України: «І бачуть ляцькі пани і московський цар, що нічого не зробить з Україною, і сказали поміж собою: не буде України ні тобі, ні мені, роздеремо її по половині, як її Дніпро розполовинив, лівий бік буде московському царю на поживу, а правий бік – польським панам на поталу»⁷⁵³.

⁷⁵² Солдатенко В. Ф. Пам'ять. Історична пам'ять. Національна пам'ять. – № 2. – С. 139–140

⁷⁵³ Захаров Є. Конфлікт пам'ятей // Критика. – 2007. – № 5. – С. 35.

Дефініцію національної пам'яті більшість дослідників виводять із поняття історичної пам'яті, шукаючи і ньому етнічну складову і екстраполюючи його на етнонаціональні реалії. У цьому контексті варті уваги погляди Л. Нагорної, яка окреслює історичну пам'ять як «смісложиттєву цінність і своєрідну скарбницю інформації, що перебуває у повсякденному обігу і справляє помітний вплив на спрямування суспільних процесів та на ідентифікаційні практики»⁷⁵⁴. На думку дослідниці, цей феномен суспільної свідомості «входить як у сферу суспільної психології, так і в царину ідеології», включаючи в себе «матеріальні залишки минулого, відомі образи, символи, міфи, ритуали, історіографічні уявлення»⁷⁵⁵.

Етнічний чинник присутній у визначенні історичної пам'яті Л. Зашкільняка, який трактує її як здатність людського розуму зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на його підставі уявлення (національного – *Я. К.*) про історію і своє місце в ній⁷⁵⁶. Найбільш наближеним до визначення національної пам'яті може слугувати формулювання О. Антонока, який, виводячи її з історичної, відносить цей феномен до найважливіших компонентів духовної сфери етнічної спільноти, що дає змогу підтримувати безперервність еволюційного розвитку нації, спадкоємність історичного досвіду, передавати накопичене багатство етнонаціональних цінностей наступним поколінням⁷⁵⁷.

Для осмислення тенденцій розвитку історичної та національної пам'яті українського народу важливе значення має з'ясування найбільш поширених у його історії різноманітних моделей загальноукраїнської і регіональної пам'яті у просторовому і часовому вимірах. У літературі побутують такі категорії і поняття як «пам'ять княжої доби», «козацька пам'ять», «культурна пам'ять», «православ-

⁷⁵⁴ Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – С. 14.

⁷⁵⁵ Там само. – С. 21.

⁷⁵⁶ Зашкільняк Л. О. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. – С. 855

⁷⁵⁷ Антонок О. В. Історична пам'ять // Етнократологічний словник. – К. : МАУП, 2007. – С. 256.

на пам'ять», «радянська модель пам'яті», «пострадянська модель», «націоналістична пам'ять», «теоретична модель пам'яті», «європейська модель пам'яті», «офіційна пам'ять», «правильна і неправильна пам'ять» та інші.

Більшість із цих моделей пов'язана з успадкуванням певних стереотипів, що прямо або опосередковано впливають на сучасне трактування характеру і стану національної пам'яті українського народу, яка, за образним висловлюванням Владислава Гриневича, має «гібридний» характер. Сказане стосується й культурної пам'яті, хронологічні межі якої значно ширші національної, оскільки вона почала складатися ще до появи нації. До рубіжних віх культурної пам'яті дослідники відносять появу писемності, книгодрукування, епоху просвітництва, добу інформатизації, а її ядром виступає культурна спадщина і духовні цінності, без чого неможлива модернізація суспільства⁷⁵⁸.

З погляду генези історичної пам'яті цікавими є спостереження В. Кривошеї, який вважає, що європейські країни з погляду історичної ретроспективи пройшли дві основні моделі: етнічну та громадянську моделі пам'яті. Останню автор пов'язує з концепцією багатокультурності⁷⁵⁹. Цілком очевидно, що діапазон історичної та національної пам'яті українського народу по мірі формування громадянського суспільства і утвердження української політичної нації як громадянської неминуче має збагачуватись відомостями з історії кримськотатарського народу, інших національних меншин, чие історичне минуле і майбутнє невіддільні від їх побутування в межах сучасного ареалу України. Однак ці чинники, а також тенденція до полікультурності та глобалізації не повинні призводити до розмивання національної пам'яті, до відходу від наукових засад та ідеї україноцентризму. Історія вчить, що кожен народ, кожна нація творить, осмислює і зберігає насамперед свою пам'ять, яка

⁷⁵⁸ Юрій М., Алексієвєць Л., Калакура Я., Удод О. Україна найдавнішого часу – ХУІІІ століття: цивілізаційний контекст пізнання. – Кн. І. – Київ–Чернівці–Тернопіль : Астон, 2012. – С. 485–486.

⁷⁵⁹ Кривошея В. В. Моделі пам'яті і державна політика пам'яті // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. – К., 2011. – Вип. 1. – С. 35.

виступає щитом для захисту етнічної самобутності, а нав'язування «чужої пам'яті» завдає великої шкоди і веде до девальвації національних цінностей.

Заслугують уваги підходи дослідників до типологізації історичної та національної пам'яті, класифікації її на декілька видів: суспільна, колективна, групова (корпоративна), індивідуальна із збереженням етнічного забарвлення кожного з них. Щодо типів пам'яті загалом, то журнал «Memory studies» називає їх понад 250. Якщо застосувати класифікацію історичної пам'яті, яку запропонував В. Масненко, до національної, то можна було б виділити наступні її різновиди: а) міфологічна або міфотворча – базована на міфах і легендах, яка нерідко конкурує з науковою; б) безпосередня, або споглядальна, яка притаманна учасникам та свідкам подій; в) наукова, що ґрунтується на відомостях і оцінках, підтверджених джерелами і доведених наукою; г) постійно відтворювана за допомогою наукової і навчальної літератури, ЗМІ, усної історії або міфологом, родинного виховання і власного життєвого досвіду⁷⁶⁰.

Зазначені різновиди пам'яті стосуються як загальнонаціонального рівня, так і регіонального або локального (регіональні ідентичності, етнічні меншини і групи), що особливо характерні для України, де, за словами Н. Яковенко, «функціонує декілька різних за змістом канонів історичної пам'яті»⁷⁶¹. При цьому дослідники звертають увагу на те, що одні й ті самі події, явища, постаті по-різному відклалися та неоднаково інтерпретуються в національній пам'яті українців, а це породжує відповідні конфлікти або й війни пам'яті⁷⁶². Наприклад, битва під Полтавою 1709 р.: для одних – «велика драма», а для інших – «блискуча перемога», відповідно гетьман Іван Мазепа – «герой» або «зрадник». Це ж стосується багатьох інших подій і постатей, зокрема встановлення і політика радянського режиму в Україні, історії ОУН та УПА, Степана Бандери, Андрія Мельника, Романа Шухевича та ін.

⁷⁶⁰ Калакура Я. С. Історична пам'ять // Науковий інструментарій українознавця. – К. : ННДІУВІ, 2012. – С. 51.

⁷⁶¹ Там само.

⁷⁶² Захаров Є. Конфлікт пам'ятей //Критика. – 2007. – № 5. – С. 115

Ретроспективний погляд дослідників на генезу національної пам'яті українського народу засвідчує, що, на відміну від наукової інтерпретації минувшини, де домінують факти, яка ґрунтується здебільшого на писемних історичних джерелах, на наукових методах їх дослідження та пояснення, в національній пам'яті переважають образи, символи, котрі створилися під впливом культурного середовища, усної історії, народної творчості, етнонаціональних, ментальних та емоційних чинників. І це природно, адже якщо заглибитись у витoki національної пам'яті, то вона невіддільна від етногенезу українського народу і формування традиційної культури, насамперед повсякденної, його ментальності і фольклорної спадщини. Переважна більшість дослідників сходяться на тому, що національна пам'ять виступає не лише меморіальним спадком етнічного минулого, але й каталізатором сучасного розвитку українського суспільства, особливо на ментально-генетичному та культурно-духовному рівнях.

До кола підвищених зацікавлень науковців належать і питання змісту і функцій історичної та національної пам'яті, чинники і механізми її формування та ретрансляції, а також способи маніпуляції нею. У працях Ю. Зерній⁷⁶³ та інших авторів виокремлені поряд з головною – ідентифікативною – такі функції національної пам'яті як пізнавальна, світоглядно-виховна, мобілізаційна, солідаризації, національної безпеки, легітимації та ін. Лариса Нагорна до пріоритетних функцій відносить також і адаптивну, що дозволяє їй «формувати ціннісні орієнтири і в такий спосіб впливати на суспільну атмосферу й поведінкові стереотипи»⁷⁶⁴.

Завдяки цим та іншим функціям національна пам'ять не тільки складає духовний потенціал нації, акумулює інтелектуальне і емоційне відображення у свідомості подій і явищ минулого, але й здатна поставити свої надбання, набутий досвід і повчальні уроки на службу сьогодення і майбутнього. Отже, національна пам'ять спроможна носити будівничий та прогностичний характер, що надає їй особливої актуальності та ваги на сучасному етапі трансформації українського

⁷⁶³ Зерній Ю. О. Історична пам'ять як чинник утвердження української національної ідентичності: Дис...к.і.н. – 23.00.05 – етнополітологія та етнодержавознавство. – К., 2009. – 221 с.

⁷⁶⁴ Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – С. 20

суспільства, яке ще до кінця не вийшло з-під впливу чужої пам'яті історії, не пододало успадковані міфи і стереотипи, моральні травми і кризові явища, але прагне реформуватися на засадах модернізації, демократії та інтеграції в координатах європейських цінностей.

Поряд з проблемою функцій дослідники з'ясовують механізми формування історичної пам'яті, шляхи наповнення її змісту. О. Антонюк відносить до них такі чинники, як: а) соціальний досвід нації; б) етнічний стереотип аксіологічного забарвлення; в) історична традиція, яка передається через спадкоємність поколінь; г) емоційний компонент; д) історична наука⁷⁶⁵. Кожен із цих чинників впливає на відбір, імплементацію і фіксацію в суспільній, груповій чи індивідуальній пам'яті знакових для тієї чи іншої нації подій, фактів, явищ, постатей і т.д.

Новітня історіографія надає важливого значення аналізу носіїв національної пам'яті, з'ясуванню особливостей сучасних засобів запам'ятовування і передачі відомостей і знань в умовах інформаційного суспільства: роль у цьому родини, сім'ї, дошкільного виховання і шкільної освіти, інститутів вищої школи, науки, установ культури, бібліотек, музеїв, кіно, засобів масової інформації. Що ж стосується історіографії матеріальних носіїв національної пам'яті, то вона відносить до них усі різновиди історичних джерел, включаючи писемні, зображальні та речові пам'ятки (археологічні знахідки, предмети праці, побуту, зброї), а також самі місця історичної пам'яті та наукові праці. Ось чому колосальна роль у формуванні національної пам'яті, в її очищенні від різного роду стереотипів, спотворень і фальсифікацій належить джерелознавству та історіографії.

В умовах інформаційного вибуху потік носіїв пам'яті неухильно збільшується, зростає оперативність її донесення до суспільства. На це вказує А. Коник, аналізуючи вплив сучасного медіапростору як на утвердження правди історії, так і на маніпуляції нею⁷⁶⁶. Усна і писана історія, підручники, фахові історики, учителі історії, краєзнавці – це лише один, хоча й домінуючий, із багатьох каналів продукування, зберігання і ретрансляції пам'яті. Крім нього є ще

⁷⁶⁵ Антонюк О. В. Історична пам'ять // Етнократологічний словник. – С. 256.

⁷⁶⁶ Колесник І. І. Історична пам'ять та історіографія: архетипи взаємодії // Історія – Ментальність – Ідентичність. Вип. IV. Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XXI століття. – Львів, 2011. – С. 19–160.

інші галузі науки, освіти і культури, засоби масової інформації, Інтернет і його соціальні мережі, а також кіно, театр, публіцистична, мемуарна та художня література, музика, образотворче і монументальне мистецтво, архітектура, церква тощо, які відіграють не меншу, а часом і більшу роль у формуванні суспільної пам'яті. Тим не менше, між історичною пам'яттю та історіографією існує певна дистанція, подолати яку намагається наука. Має очевидну рачію Л. Нагорна, твердячи, що в просторі історичної пам'яті ключове місце залишається за професійним істориком, який має намагатися надати їй характеру наукового знання на основі достовірних джерел і добросовісної та неупередженої їх інтерпретації⁷⁶⁷.

Ряд авторів справедливо наголошує, що в умовах інформаційного суспільства склалася і функціонує ціла індустрія пам'яті, яка, окрім системи освіти, ЗМІ та Інтернету, включає музеї, архіви, меморіали, заповідники тощо. Саме вона покликана співпрацювати з наукою, служити формуванню колективної пам'яті на засадах правди і об'єктивності, але, на жаль, нерідко використовується для маніпуляції суспільною свідомістю, відображення подій і постатей у спотвореному або викривленому дзеркалі. Л. Нагорна, аналізуючи сучасний інформаційний простір у контексті історичної пам'яті, застерігає ЗМІ від спроб сприймати історію як комерційний продукт, що веде до знецінювання знань, заміни професійного історика політехнологом⁷⁶⁸. Інформація, отримана з різного роду телевізійних шоу, проникає і в міжособове спілкування, яке нерідко спотворює комунікативну пам'ять, оскільки базується переважно на вторинних, часто не перевірених джерелах, переказах, спогадах, чутках, а вони, як відомо, найбільше хибують на суб'єктивізм і недостовірність.

Можна солідаризуватися з думкою Мирослава Мариновича, висловлену у доповіді «Історична пам'ять і моральні виклики суспільства» на науково-практичній конференції у Вінниці у травні 2011 р., про те, що навіть відверта брехня, безконечно повторювана, здатна пустити коріння і прорости в суспільній свідомості. У цьому зв'язку окремого розгляду заслуговує роль історіографії в осмисленні процесу продукування уявлень і знань про минуле нації, про рубіжні

⁷⁶⁷ Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – С. 157, 175.

⁷⁶⁸ Там само. – С. 222–223.

події та знакові особистості, співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в їх відображенні у суспільній свідомості, а відтак інтерпретації та поясненні в наукових працях, у навчальній літературі. Видається неприпустимим, що в багатьох школах, вищих навчальних закладах викладання історії, включаючи й українську, ведеться без належного врахування національних інтересів, дотримання державного стандарту, за різними навчальними програмами, на основі сумнівних регіональних підручників, створених на угоду тим чи іншим політичним силам або й зарубіжним замовникам.

Нерідко запитують, чому так багато міфів у історичній та національній пам'яті? Відповідь на питання шукав ще Геродот, розглядаючи міф як «прикрашену історичну подію». Історія починалася з міфологічної свідомості, зароджувалась на ґрунті легенд, оповідань, дум, пісень, билин, у епіцентрі яких лежить ідея «битви добра зі злом», «справедливості із кривою». Ця традиція не переривалася після появи писемності, книгодрукування, сучасних комп'ютерно-інформаційних технологій. Міфотворчість всіляко заохочувалась і отримувала державну підтримку з боку імперського та тоталітарного режимів у Росії та в СРСР, вона не перестала підживлюватись певними політичними і фінансовими силами і в сучасних умовах, намагаючися стерти частину правди, витравити з пам'яті цілі пласти національної історії, її драматичні сторінки.

Виникає питання: як протидіяти міфотворчості і чи треба це робити? Безумовно треба і шлях тут тільки один: послідовно відстоювати правду, не піддаватися кон'юктурі, залишатися на ґрунті фактів і достовірних джерел, рішуче спростовувати і викривати будь-які фальсифікації та спотворення. Як засвідчує практика, викривлене уявлення про минуле нації, множинність оцінок одних і тих самих фактів, подій і постатей неминуче продукує контроверсійність і множинну ідентичність. Разом з тим, як твердить Ярослав Грицак, національний міф відіграє важливу роль у націєтворчому процесі, творенні колективної національної ідентичності⁷⁶⁹, оскільки українці мають позбутися комплексу меншовартості, синдрому уярмлення, плачу, печалі, нанесених кривд, отриманих поразок, зробити моральною опорою суспільства оптимізм і впевненість у майбутньому України.

⁷⁶⁹ Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності – К. : Грані–Т, 2008. – С. 13.

Політика пам'яті – найбільш гостра і актуальна проблема міждисциплінарного характеру, якої в тій чи іншій мірі торкається ціла низка науковців. Тут проглядаються декілька підходів до стратегії пам'яті у минулій і сучасній практиці, які за образним визначенням Я. Грицака, можна звести до наступних: 1) примусове нав'язування певної версії пам'яті та забуття; 2) відсутність стратегії пам'яті або байдуже ставлення до історичного минулого; 3) ігнорування війн у сфері суспільної пам'яті; 4) мовчазна згода ворогуючих сторін як прихильників різних версій розуміння історичного минулого в інтересах збереження цілісності країни⁷⁷⁰. Однак еkleктика цих підходів видається недоречною.

Політика національної пам'яті Української держави найбільш чітко викладена, на нашу думку, у статті Д. Веденєєва. Йдеться про цілеспрямовані, унормовані з конституційно-правового погляду, науково обґрунтовані зусилля держави й суспільства, спрямовані на виявлення, збереження, утвердження у суспільній свідомості пам'яті про найбільш значущі для відтворення і життєдіяльності політичної нації події та процеси (Від себе додав би – постаті. – *Авт.*) минулого в інтересах суверенного державотворення й цивілізаційного поступу⁷⁷¹. Політика пам'яті – це прерогатива держави, оскільки саме вона чи не найбільше зацікавлена в неухильному збереженні своєї незалежності, цілісності, соборності, в консолідації і стабільності суспільства, в запобіганні конфліктів, а все це неможливо досягти без діалогу носіїв пам'яті, вироблення «неконфліктної моделі» пам'яті, певного балансу поглядів.

Як справедливо зазначає В. Артюх, якщо ці завдання не вирішуватиме Українська держава, то за історичну свідомість українців боротимуться чужі держави, нав'язуючи їм свою політику і свої моделі пам'яті. Одним з таких загрозливих проєктів утвердження чужої пам'яті в Україні може слугувати агресивна концепція так званого «Русского мира», яка активно нав'язується ідеологами Московського патріархату православної церкви при підтримці владних структур Російської Федерації⁷⁷².

⁷⁷⁰ Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. – С. 76

⁷⁷¹ Веденєєв Д. В. Національна пам'ять та інформаційно-психологічні впливи глобалізованого світу // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. – К., 2011. – Вип.1. – С. 40.

⁷⁷² Калакура Я. С. Українознавство в обороні історичної пам'яті від фальсифікацій і спотворень // Фундатор сучасного українознавства: зб. наук. пр. ННДІУВІ. – К., 2011. – С. 78–86.

Підбиваючи підсумок розгляду проблеми історичної та національної пам'яті в контексті новітньої української історіографії, можна зробити низку висновків і висловити деякі міркування щодо подальших студій.

По-перше, зусиллями наукових колективів і окремих дослідників визначено концептуальні параметри сутності національної пам'яті, її співвідношення з історичною та зв'язок з історіографією. Найбільш вагомий внесок у опрацювання теоретичних засад історичної та національної пам'яті, її співвідношення з науковою історією, вироблення і реалізації сучасної стратегії пам'яті належить Ларисі Нагорній⁷⁷³. В узагальненому вигляді національна пам'ять трактується як усвідомлений і безперервний процес відбору, запам'ятовування, збереження і передачі наступним поколінням уявлень, знань і ціннісних оцінок знакових фактів, подій і постатей історії, які справили помітний вплив на становлення, розвиток і самоідентифікацію нації та складають культурне середовище та духовну скарбницю її суспільного досвіду. Системоутворюючим інтелектуальним ядром національної пам'яті виступає національна історіографія, яка покликана на основі джерельних свідчень інтегрувати в єдиний український історичний наратив історії титульного етносу, національних меншин і етнічних груп, для яких Україна асоціюється як природний і омріяний життєвий простір.

По-друге, окреслені підходи до з'ясування особливостей тисячолітньої історії формування та функціонування національної пам'яті українського народу, починаючи із княжих і козацько-гетьманських часів та завершуючи її сучасною моделлю, до аналізу її мобілізуючої ролі на різних етапах української історії.

По-третє, опрацьовано деякі теоретичні, методологічні та практичні аспекти державної політики національної пам'яті, її зв'язок з мовним законодавством, визначено пріоритети їх реалізації в умовах трансформації і демократизації українського суспільства, глобалізації та інформатизації суспільства.

У числі назрілих завдань істориків та представників суміжних галузей науки першочерговим видається об'єднання і зосередження

⁷⁷³ Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – 328 с.

їх зусиль для осучаснення та удосконалення моделі національної пам'яті українського народу, інтеграції її сегментів з урахуванням власного загальнонаціонального, регіонального та європейського досвіду, для розроблення і утвердження такої політики пам'яті, яка б, із одного боку, повніше сприяла поглибленню української ідентичності у межах усіх регіонів України і зарубіжного українства на засадах національної ідеї, гармонізації суспільства, досягнення солідарності українського громадянства і якомога більшого консенсусу поглядів на модернізацію суспільства, якнайшвидшому виходу з тотальної кризи, а з другого, вела б до консолідації української спільноти і зміцнення цілісності держави, підвищення її міжнародного авторитету.

На часі є дослідження змісту і особливостей продукування і фільтрації національної пам'яті на різних етапах української історії, починаючи з княжої та козацько-гетьманської доби і завершуючи сьогоденням України і світу. Потребує поглибленого вивчення внесок в історичну пам'ять мислителів Київської Русі і Галицько-Волинської держави, козацько-старшинських літописців, українських просвітителів і будителів XVIII – XIX ст., зокрема Михайла Максимовича, Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Драгоманова, Володимира Антоновича, будівничих української державності Михайла Грушевського, Симона Петлюри, Володимира Винниченка, Павла Скоропадського, Євгена Петрушевича та ін.

Дуже важливо опрацювати критерії відбору тих історичних подій та постатей, які мають посісти особливе місце в пантеоні національній пам'яті. Світовий досвід засвідчує, що досягнення більш-менш однакових підходів до національної пам'яті, досягнення її цілісності, забезпечення культури і етики можливе не стільки шляхом уніфікації, скільки через визнання багатоманітності при підтримці об'єднуючого стержня. Ось чому гаслом для українців могло б стати: «Від розмаїття минулого – до консолідації та єдності у сучасному і майбутньому українського суспільства». Цілком поділяємо думку про те, що історична пам'ять – це дороговказ, що допомагає зберігати оптимізм і віру в кінцеву перемогу добра над злом⁷⁷⁴.

⁷⁷⁴ Нагорна Л.П. Історична пам'ять : теорії, дискурси, рефлексії. – С. 318.

4.3. Суб'єктно-об'єктний дуалізм: взаємополітизація полів історії та релігії

П'єр Бурдьє бачить історичну функцію історії як науки у її здатності руйнувати основоположні уявлення, що зазвичай ґрунтуються на традиціях, міцність яких тим сильніша, чим більше забуто про їх походження. Простий обиватель живиться не істиною, а традицією. Як говорить святий Августин у своєму трактаті «Про Град Божий»: «І, так як він не володіє істиною, котра дарує звільнення, для нього благо бути обманутим». Йому немає потреби знати правду про самозванство влади, що колись встановилася незаконно, бо тепер вона сприймається легітимною і вічною. Лише достовірна історія може подолати традицію, тим самим будучи ідеальною зброєю проти абсолютизму будь-якого роду (не лише політичного, але правового, наукового, релігійного чи іншого). Абсолютизм завжди базувався на абсолютизації чи натуралізації історичних принципів, перетворюючи історію (квазіісторію) на механізм маніпуляції свідомістю обивателя.

Йдучи за Бурдьє, спробуємо визначити роль історії в конституванні релігійного поля сучасної України і вплив, що здійснює на цей процес поле політики.

Усі символічні революції (політичні, культурні, наукові чи будь-які інші) супроводжувалися історичною делегітимацією попереднього режиму. В результаті відбувається трансформація соціального простору та соціальних полів, що його формують. Боротьба у полі між агентами, що володіють монополією на специфічний для поля капітал та новачками-єресіархами відбувається у форматі захисту/руйнування ортодоксії – традиції, що встановилася у полі і вирішальним чином формує саме поле. Боротьба, що ведеться у полі, не загрожує існуванню самого поля, оскільки фундаментальні інтереси агентів поля тісно пов'язані з існуванням самого поля. Ця боротьба передбачає певну згоду між антагоністами з приводу того, що заслуговує боротьби, вона відбувається за певними правилами, відповідно до яких новачки сплачують своє право входу, визнаючи цінність самої гри та принципи її функціонування.

Небезпека повної руйнації гри виключається завдяки вкладеним у гру інвестиціям (час, знання, матеріальні ресурси), в тому

числі й «еретиками». Останні приречені на використання руйнівних стратегій, однак ці стратегії залишаються в межах певних кордонів. Поле є місцем постійних революцій, однак при цьому не ставляться під сумнів самі основи гри, її фундаментальна аксіоматика, основоположні вірування, на яких вона базується. Навпаки, критична руйнація повсякчас виправдовує себе поверненням до джерел, до основ суті гри, які піддалися баналізації та викривленню (основною ідеєю протестантського руху, наприклад, було повернення до євангельської істини, Слова Божого і заперечення священного передання як інтерпретованої істини).

Важливою ознакою конституювання поля є формальне фіксування зв'язку між минулим і сучасним, адже в кожному акті гри присутня вся її історія. У зв'язку з цим виникає цілий корпус консерваторів життів (біографів) і творів (філологів, істориків мистецтва і літератури). Ставки тих, хто не володіє історією поля, мають мізерні шанси зіграти. Ефект поля проявляється у тому, що неможливо зрозуміти сенс гри без знання історії поля. Щоправда, це не виключає можливості появи у полі «наївних», які, не знаючи нічого про проблематику, котрої торкаються, інтуїтивно можуть здійснювати революційні відкриття.

Однак це саме той випадок, коли виключення (які попри все здатні вносити революційні зміни у функціонування поля), підтверджують правило. Як зазначає П. Бурдьє у своїй роботі «Деякі властивості полів», логіка поля така, що бути філософом (політиком, релігійним діячем) – означає оволодіти тим, чим необхідно оволодіти з історії філософії (політики, релігії), щоб уміти поводити себе як філософ (політик, релігійний діяч) в полі філософії (політики, релігії).

Застосовуючи теорію Бурдьє до визначеної нами проблеми, констатуємо, що кардинальне переформатування соціального простору розпочалося в Україні у другій половині 80-х рр. ХХ ст. символічною революцією, яка стала наслідком політики гласності і фактичної історичної делегітимації комуністичного режиму, злочини якого були відкриті широкому загалу. Публікації Солженіцина, журнал «Огоньок», відкриття засекречених архівів – основні теми, якими жило радянське суспільство кінця 1980-х.

Перші ж паростки історії як науки, а не знаряддя маніпуляції, зруйнували радянську символічну систему.

Слідом за символічною відбулася політична революція, яка призвела до краху СРСР і утворення нових незалежних держав, кожна з яких розпочала конституювати власний соціальний простір. У цьому процесі історія як руйнівник старої символічної системи повела себе по-різному в різних країнах. Де радянська традиція не вкорінилася достатньо глибоко (Прибалтика), вона безжально, застосовуючи механізми люстрації, покінчила з радянським символічним порядком. В іншому випадку відбувалося складне і болісне пристосування комуністичного символічного устрою до нових реалій. В Росії – ельцинівська епоха супроводжувалася процесами ліберальної демократизації, що, в свою чергу, поєднувалася зі страшною економічною, і як її наслідком, моральною кризою, розчаруванням демократичними цінностями і, врешті символічною контрреволюцією.

Історична пам'ять російського суспільства здійснювала зигзагоподібні віражі: від викриття і масового засудження злочинів комуністичного режиму до героїзації радянської історії і інститутів радянської держави, що цю історію творили. Своєрідним знаком символічної контрреволюції стала реанімація старого радянського гімну у його музичній (найбільш упізнаваній) формі. У Білорусі символічна контрреволюція сталася ще швидше, у 1994 р., коли президентом було обрано О. Лукашенка, і також супроводжувалася поверненням до радянських державних символів (прапора та герба).

В Україні відбулося накладання однієї символічної системи на іншу, що не дозволило здійснити ані демократичний прорив, ані контрреволюцію, що слідувала б за ним. Цей гібридизований символічний устрій до певного часу абсорбував процеси соціальної диференціації, багатовекторність зовнішньополітичних симпатій, українсько-російську двомовність, різномірні елементи історичної пам'яті, поліконфесійність, тобто усе те, що могло ідеологічно розколоти українське суспільство. Однак у 2004 р. стався фактичний демонтаж цієї символічної системи, внаслідок якого відбувся ідеологічний розкол суспільства.

Поле релігії є одним з основних полів, покликаних конструювати символічну систему. Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. минулого століття в результаті трансформації соціального простору відбулася радикальна зміна конфігурації релігійного поля України.

Розуміння складних процесів конституювання релігійного поля незалежної України неможливе без бодай побіжної характеристики радянського соціального простору і його релігійного поля. В основу радянського символічного порядку було покладено комуністичну ідеологію, як своєрідну квазірелігійну систему, яка, проте, не вступила в конкурентну боротьбу з іншими релігійними агентами за володіння монополією на засоби спасіння, а просто заперечила можливість спасіння людської душі. Атеїстична квазірелігія зайняла домінуючі позиції в радянському релігійному полі, відтіснивши на маргінес усі інші релігії. Переважна їх більшість в цьому полі зайняла навіть не роль «пророка», який прагне повалити монополію домінуючої інституції та витворити нову систему символічних цінностей, а роль «ворожбита», який, використовуючи свою здатність володіння певними магічними інструментами, задовольняється конвертацією цього капіталу в матеріальні ресурси (вигоди). Церква в СРСР (принаймні офіційна) відкрито не опонувала існуючому режиму з метою повалення його ідеологічної монополії, а зосередилася на здійсненні ритуальних обрядів (хрещення, вінчання, освячення пасхальних дарів тощо), щоб задовольнити мінімальні релігійні потреби своєї пастви. Виключенням були нечисленні релігійні дисидентські групи, які поєднували вимоги релігійної та політичної свободи, що сприймалося як виклик діючій символічній системі.

Отже, йдучи за схемою П. Бурдье, можна дати таку структурну характеристику радянського релігійного поля: роль домінуючої інституції в цьому полі відіграла комуністична ідеологічна система, яка у свій спосіб створила ринок символічної продукції, «роль пророка» відігравали дисидентські катакомбні церкви, діяльність яких була надзвичайно ускладнена, а подекуди й унеможливлена радянською репресивною системою, «роль ворожбита» виконували офіційно дозволені релігійні організації, які сприймалися пануючим символічним порядком як небажане, шкідливе

явище, однак оскільки ці інституції діяли в межах схем, встановлених владою, вона мирилася з їх існуванням, розуміючи, що більш жорсткі заходи супроти них можуть спричинити зміну ними своїх ролей з «ворожбитських» на «пророцькі».

Після розпаду СРСР формування релігійного поля в нових незалежних державах мало власну національну специфіку. Тимчасом в Росії домінуючу позицію в полі, завдяки сприянню діючої (навіть досить кволої) влади, без особливих проблем вдалося зайняти Російській православної церкві, в Україні схожа спроба зазнала невдачі. Гасло Президента Л. Кравчука «Незалежній державі – незалежну церкву», так і залишилося нереалізованим. Причиною цьому – конкуренція між значною кількістю гравців, що розпочали боротьбу за позиції в релігійному полі (релігійна палітра України навіть в умовах тотального антирелігійного терору була значно багатшою за російську).

Паралельно із розбудовою структур Російської православної церкви в Україні розпочався процес легалізації підпільних (катакомбних) релігійних структур та повернення з тюрем і вигнання релігійних лідерів (Володимир Романюк повернувся із заслання, Мстислав Скрипник – з еміграції). Їх символічний капітал, як нескорених борців з тоталітарним режимом та сповідників віри сягав найвищої межі. Однак цей капітал мав локальний характер, будучи обмежений регіональними, національними, віросповідними рамками, внаслідок чого домінування релігійних інстанцій було обмежене до регіонального, національного чи віросповідного рівня.

За цих обставин для аналізу позицій агентів релігійного поля корисним є висновок П. Бурдье про те, що структура відносин між різними релігійними інстанціями в полі релігії у замаскованій формі відбиває структуру відносин між суспільними групами, які ці інстанції здатні мобілізувати. Неможливість агентів релігійного поля зайняти монопольне становище в полі відображає нездатність жодної з репрезентованих ними груп домогтися домінування в полі соціальному. В результаті релігійне поле України характеризується перманентною боротьбою агентів, успіх в якій величезною мірою залежить від можливостей залучення політичного та адміністративного капіталів.

В Україні відбуваються процеси політизації поля релігії і сакралізації поля політики, пов'язані з тим, що соціальна диференціація найпевніше відбувається за векторами символічних систем, сформованих цими двома полями, в результаті чого суспільні групи формуються під впливом ідеологій, окреслених політичними та релігійними лідерами. Мобілізуючи соціальні групи, агенти поля релігії і поля політики переслідують одномірні інтереси, адже від ваги мобілізованої групи залежать позиції релігійного чи політичного агента в полі релігії чи полі політики. Консолідація зусиль агентів поля політики і поля релігії є взаємовигідною стратегією, зважаючи на те, що конфлікт інтересів між ними фактично виключений, оскільки, як стверджує Бурд'є, агенти різних соціальних полів ведуть боротьбу за позиції у власному полі. У нашому випадку одна й та сама соціальна група виступає різновидом соціального капіталу, здатного одночасно забезпечити різним агентам відповідну позицію в полі політики та полі релігії.

Мобілізація соціальної групи відбувається за допомогою різноманітних стратегій, однією з яких є маніпуляція історією та історичною пам'яттю. Реалізація цієї стратегії відбувається значною мірою сумісними зусиллями агентами-союзниками, що представляють зазначені поля. Зважаючи на те, що релігійні інституції завжди виконували функцію легітимізаторів політичних агентів, вони приречені на маніпуляцію історією з метою або збереження традиції у випадку, якщо союзний політичний агент домінує у полі політики, або її руйнування методами історичного викриття з метою делегітимізації влади домінуючого політичного агента, створивши передумови для перемоги у полі політики власного союзника. З іншого боку, політичний агент політико-владними методами маніпулює історією та історичною пам'яттю таким чином, щоб забезпечити домінування союзного релігійного агента в полі релігії (про роль поля історії ми писали вище).

Таким чином, політика історичної пам'яті реалізується в сучасній Україні значною мірою політико-релігійними тандемами – союзами агентів політичного та релігійного поля. Характерною особливістю цих союзів в Україні була відносна стабільність релігійного

поля, в якому протягом усього періоду незалежності взаємодіють одні і ті ж агенти, і нестабільність політичного поля, якому притаманний перманентний процес появи нових і занепаду старих агентів. Однак ситуація залишається стабільною завдяки соціальним групам, що є основними репродуктантами політичних проєктів, які, по суті, у конкурентній боротьбі завойовують право репрезентувати інтереси цих соціальних груп. Агент релігійного поля, у цьому випадку, взаємодіє з агентом політичного поля як із репрезентантом цих інтересів, і до формування яких сам має безпосереднє відношення. Тому протягом періоду незалежності ми мали можливість спостерігати союзницькі відносини релігійного агента з різними політичними агентами, але усі вони репрезентували одну і ту ж соціальну групу.

Наприклад, протягом 1990-х рр. найпотужнішим політичним союзником УПЦ, що перебуває у канонічній єдності з Московським патріархатом, як не парадоксально на перший погляд, була Компартія України, яка володіла підтримкою найбільшої частини проросійського електорату. Після появи на політичному полі більш потужних агентів, які вступили в боротьбу за право репрезентувати інтереси цієї частини суспільства, зокрема Партії Регіонів, вони витіснили комуністів з позиції основного політичного союзника УПЦ.

Схожа ситуація склалася і з «національними церквами» (УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ), політичні союзники яких змінювалися в міру занепаду і появи політичних агентів націонал-демократичного табору. Теоретизуючи проблему, можна зробити висновок, що релігійні агенти вступають у союзи з політичними агентами, що встановлюють своє домінування в тих політичних субполях, які є дзеркальним відображенням відповідних субполів релігійного поля.

Політика історичної пам'яті у виконанні політико-релігійних агентів має відверто маніпулятивний характер, оскільки жоден із зазначених тандемів не спрямовує власні зусилля на дослідження історії в її цілісному об'єктивному вигляді. Кожна політико-релігійна група вириває із історичного контексту факти і події, які вдало лягають у творену ними і вигідну їм картину минулого.

Історія у їх інтерпретації перетворюється на знаряддя збереження або руйнування (у кожного своя стратегія) традиції, на якій ґрунтується домінування політико-релігійних агентів у соціальному просторі України.

У зв'язку із цим в Україні спостерігаються спроби нав'язати суспільству дві основні моделі історичної пам'яті: русофільську та русофобську. Репрезентантом першої в релігійному полі виступає УПЦ, в політичному – агенти, пріоритетом політики яких було політичне зближення з Росією; другої – «національні» церкви та агенти націонал-демократичного табору. Політичні та релігійні агенти, які дотримуються зваженої центристської позиції, практично ніколи не апелюють до історичної проблематики.

У боротьбі між репрезентантами антиросійської та проросійської моделі історичної пам'яті перші застосовують наступальну, другі – оборонну стратегію. Наступальна стратегія «русофобів» спрямована на остаточне повалення радянсько-російської символічної системи, збереження якої є основним ресурсом, що гарантує проросійським агентам домінуючі позиції в політичному та релігійному полях. Символічна контрреволюція, що відбулася у Росії (про що йшлося вище), внаслідок якої Росія не змогла (не захоїла) відхреститися від спадщини радянського минулого, робить надзвичайно вразливою позицію проросійських сил в Україні. У розпорядженні антиросійських сил величезна кількість документальних свідчень злочинної сутності комуністичного режиму, багато з яких, як не парадоксально, за своїм походженням російські – періоду кінця 1980-х – першої половини 1990-х, інші – віднаходилися в українських архівах особливо активно у період з 2004 до 2010 рр. На фоні активної патріотично-пропагандистської кампанії з елементами героїзації радянської історії, що відбувається в Росії, викриття злочинів комуністичного режиму в Україні виглядає професійно спланованою стратегією маніпуляції історичною пам'яттю, спрямованою на дискредитацію образу північного сусіда.

Модель історичної пам'яті, творена «русофобами», базується на віктимізації української історії, де український народ і українська церква, як його духовна основа, є постійною жертвою

«кривавої Москви». Звідси – постійне акцентування уваги на трагічних подіях Голодомору, репресій, депортацій, героїчної, але нерівної боротьби проти комуністичних поневолювачів київських студентів під Крутами та вояків ОУН і УПА, які по суті добровільно прирекли себе на жертву за свободу України.

Із дорадянської історії творцями русофобського символічного устрою вирізняються сюжети, які свідчать про боротьбу українців проти імперської, колонізаторської політики Росії. В цю концепцію вдало лягають події, пов'язані з Конотопською битвою, місією І. Мазепи, руйнуванням гетьманських столиць тощо. Прикметно, що, скажімо, про польську імперсько-колонізаторську політику супроти українського народу або взагалі не згадується, або згадується нечасто і мимохідь.

Особливо важливим завданням, що стоїть перед творцями цієї традиції історичної пам'яті, є відповідна інтерпретація віктимізованої історії як своєрідного ланцюга геноцидів та етноцидів українського народу. Тим самим, злочини політичних режимів використовуються для формування стереотипів історично зумовленої ворожості російського та українського народів.

Одними з головних творців русофобської історичної концепції виступають українські «національні церкви». Така їх позиція зумовлена двома основними мотивами. По-перше, формування та посилення антиросійської національної ідентичності виступає запорукою існування тієї суспільної групи, яка становить соціальну базу цих церков. По-друге, ця концепція є найбільш вдалою для них формою переписування історії релігійного поля, і, як наслідок, легітимації їх і хоча б часткової делегітимації РПЦ-УПЦ як агентів цього поля.

Найрезонантнішими, здатними здійснити революцію в історії не лише релігійного, а й у цілому соціального поля, є події 1686 та 1946 рр. До нелегітимності акту 1686 р. про перепідпорядкування Київської митрополії з-під юрисдикції Константинопольського патріархату під юрисдикцію Московського постійно апелюють речники українських національних православних церков: УПЦ КП та УАПЦ. Саме відновленням історичної справедливості вони пояснюють необхідність повернення української церкви у «материнське лоно Вселенської церкви». Розвінчання «сфабрикованого»

Львівського «псевдособору» 1946 р. відкриває шлях до легітимації процесу відродження Української греко-католицької церкви, що супроводжувався жорсткими конфліктами між греко-католиками та православними наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. минулого століття у Західній Україні. Свої «скелети у шафі історії», зважаючи на те, що російське/радянське державне керівництво рідко задумувалося над відповідністю методів реалізації власної політики нормам права і моралі, має практично кожна релігійна організація України.

Таким чином, русофобія творців антиросійського символічного порядку прикривається антикомунізмом, антитоталітаризмом, антиімперіалізмом та антиколоніалізмом.

Русофільські сили змушені йти у фарватері процесів формування нового символічного порядку, що відбуваються у сучасній Росії. Історична складова цього порядку передбачає героїзацію російської історії, незалежно від типу політичного режиму, що встановлювався в країні в той чи інший період. Особливо яскраво це проявляється у намаганні не допустити забуття виплеканого радянською ідеологічною машиною міфу про перемогу великого радянського/російського народу у Другій світовій війні. Викриття злочинної сутності політичного режиму, що привів народ до цієї перемоги, вступає у дисонанс із політикою історичної пам'яті, що реалізується Кремлем. Російське політичне керівництво надзвичайно болісно реагує на звинувачення, які лунають на адресу сталінізму не тільки з України, але й з Прибалтики, Польщі, інших країн. Тих, кого у цих країнах проголосили героями-борцями з комуністичними окупантами, російська сторона називає прислужниками нацистів.

Маніпуляція історією, яка має місце з обох сторін, намагання представити історичні події крізь призму чорно-білих, а не кольорових окулярів, має на меті не міжнаціональне примирення, а навпаки – формування образу ворога задля мобілізації населення з своєю у кожного метою. В країнах, що вийшли або намагаються вийти з орбіти російського впливу через формування за допомогою маніпулювання історією образів «свій – чужий», намагаються створити неподоланні бар'єри для можливості бути знову втягненими до зони російського впливу. Фактично русофобія є гарантією незалежності цих держав. Російській владі, у свою чергу, необ-

хідно формувати нові образи ворога з метою консолідації та контролю російського суспільства.

Як уже зазначалося, агенти релігійного поля, будучи з одного боку серед основних творців символічних систем, а з іншого – безпосередньо включеними до цих систем, змушені відігравати активну роль у формуванні та реалізації союзними агентами політичного поля політики історичної пам'яті.

Активну русофільську позицію займають Українська православна церква, священнослужителі та прихожани Російської істинно православної церкви, Російської православної церкви (за кордоном) та громади старообрядців. Однак їх русофільство формується на різних, можна навіть сказати супротивних, моделях історичної пам'яті. У той час, коли УПЦ як невіддільна частина РПЦ – є церковною структурою, що отримала шанс самозбереження тільки за умов співпраці із комуністичним режимом і була доведена ним через тотальні репресії 1920–1930-х рр. та жорсткий контроль наступних років до стану повної покори, РПЦ та РПЦ(З) навпаки, стали символами нескореності сталінізму і під його тиском змушені були перенести свою діяльність у підпілля (РПЦ) або за кордон (РПЦ(З)). Старообрядці України, будучи носіями російської національної ідентичності, порвали зв'язки з російською державністю, яка їх переслідувала, ще у допетровські, тобто доімперські, часи і ніяким чином не ідентифікують себе не лише з російським комунізмом, але й російським імперіалізмом.

Отже, у той час, коли вороги комуністичного політичного режиму були (і залишаються) одночасно ворогами офіційної (сталінської моделі) РПЦ, вороги російського імперського режиму – ворогами РПЦ (петрівської моделі), то історичними ворогами старообрядців, окрім Олексія Романова і його послідовників, можуть бути лише супротивники старої доромановської російської держави.

Представлені церкви є елементами різних символічних устроїв, а разом із цим, відповідно, або взагалі не можуть або можуть з величезними конформістськими потугами бути вписаними у стратегію політики історичної пам'яті, що реалізується Кремлем і ретранслюється в Україні. Свідченням цього став складний процес повернення під омофор РПЦ епархій РПЦ(З), ініційований державним керівництвом Російської Федерації та оформлений «Актом про

канонічну єдність» від 17 квітня 2007 р. В опозицію до цієї акції став один з двох архієреїв, що здійснював служіння на території колишнього СРСР – єпископ Одеський РПЦ(З) Агафангел (Пашковський) (не плутати з митрополитом Одеським УПЦ Агафангелом Савінім), інший «пострадянський» архієрей єпископ Ішимський і Сибірський Євтихій, незважаючи на незадоволення значної частини кліру та пастви, які не бажали повернення під омофор Московського патріарха, «покаявся» і пішов на об'єднання.

Основним лейтмотивом опору цієї релігійної групи стало місце їх церкви в історії релігійного поля СРСР. Російська істинно-православна церква, вихідцями з якої були «пострадянські» єпископи РПЦ(З) Агафангел та Євтихій, була утворена і діяла підпільно до кінця 1930-х рр. минулого століття в СРСР на знак незгоди з підписанням «Декларації» митрополита Сергія 1927 р. На початку 1980-х років вона була відроджена катакомбним єпископом Лазарем (Журбенком), декларуючи повернення до істинної сутності російського православ'я, знищеної комуністичним режимом за потурання митрополита Сергія, який погодився на перетворення РПЦ на знаряддя безбожницької влади. Історія у даному випадку виступала засобом делегітимації монопольної влади РПЦ у релігійному полі СРСР/Росії.

Не дивно, що на момент підписання угоди про приєднання РПЦ(З) до РПЦ між єпархією РПЦ(З) та митрополією УПЦ в Одесі склалися надзвичайно складні стосунки, як між конкуруючими агентами в релігійному полі регіону. Протиріччя стосувалися не лише переманювання кліру та вірних з однієї юрисдикції в іншу, але й політичних питань. Так, єпископ Агафангел підтримував прозахідний курс націонал-демократичних сил, зокрема Президента В. Ющенка, а митрополит Агафангел був відомим прихильником проросійських політичних сил, відверто агітуючи за представників Партії регіонів.

19 квітня 2007 р. за відмову підтримати курс на об'єднання РПЦ(З) з РПЦ указом Архієрейського Синоду РПЦ(З) єпископ Агафангел (Пашковський) був заборонений у священнослужінні, а 2 вересня 2009 р. позбавлений сану єпископа Одеського⁷⁷⁵.

⁷⁷⁵ Определение Архиерейского Синода по делу запрещенного в священнослужении епископа Агафангела (Пашковского) // <http://www.russianorthodoxchurch.ws/synod/2009/9bpagafangel.html>

Зрозуміло, що поза межами одеського регіону група єпископа Агафангела є не тільки маловпливовою, але й маловідомою. В Росії прибічники РПЦ через дії влади зіткнулися з проблемою інституціоналізації. Зокрема через відмову у ресстрації до Одеської області з Ішимсько-Сибірської єпархії у 2006 р. переїхав жіночий монастир святого Іоана Максимовича. Таким чином, Україна стає основним місцем дислокації російської релігійної опозиції. Маловпливова релігійна група, тим не менш, є цікавим феноменом з точки зору нашого дослідження, як приклад релігійного протистояння, заснованого на протиріччях, пов'язаних з інтерпретацією історії та конфлікту двох традицій історичної пам'яті.

В практичній площині участь релігійних агентів у «конфлікті історій» відбувається на багатьох фронтах. Однак найпотужнішим з них останні 8 років був фронт під назвою «Голодомор». Вперше про Голодомор загал українського суспільства дізнався 1993 р., коли з ініціативи «українських національних церков» та за участю Президента Леоніда Кравчука відзначалися 60-ті роковини цієї трагедії. Протягом наступних десяти років ця тема знову перебувала на перефронті суспільної уваги.

Напередодні 70-х роковин трагедії українські церкви та їх політичні союзники стали головними ініціаторами низки акцій спрямованих на відзначення скорботного ювілею, прагнучи надати їм всесвітнього резонансу. На початку квітня 2003 р. представники Всеукраїнської ради церков звернулися з листом до Генерального секретаря ООН Коффі Анана з проханням розглянути питання про визнання голоду 1932–1933 рр., що забрав життя майже 10 мільйонів людей, актом геноциду українського народу. У зверненні підкреслювалося, що Голодомор був цілеспрямованою політикою, скерованою на цілковите знищення українського народу, його генофонду і навіть згадки про його існування у світовій історії⁷⁷⁶.

Роковинам Голодомору було приурочене Послання єпископату Києво-Галицької митрополії УГКЦ до вірних та всіх людей доброї волі з нагоди 70-ї річниці штучного Голодомору в

⁷⁷⁶ Українські Церкви звернулися до ООН з приводу визнання голодомору // <http://old.risu.org.ua/ukr/news/article;431/>

Україні від 8 листопада 2002 р. У зверненні наголошувалося, що Голодомор був не лише фізичним винищенням українського народу, а й жахливим ударом по його духовності, оскільки програма Голодомору включала повальну русифікацію⁷⁷⁷.

Основною формою участі «національних» церков (УГКЦ, УПЦ КП та УАПЦ) в комплексі заходів приурочених до роковин Голодомору, стала підтримка ініціативи Міжрегіонального громадського об'єднання «Організація патріотів України» щодо організації експедиції місцями Голодомору. Організатори експедиції ставили за мету впорядкувати поховання жертв Голодомору, відслужити панахиди на місцях поховань, вивчити віддалені наслідки трагедії і, зокрема, їх вплив на суспільно-політичні процеси в регіонах, які постраждали, ознайомити світову громадськість з трагедією 1932–1933 рр., консолідувати громадянське суспільство навколо трагічних сторінок української історії. Експедиція планувалася у п'ять етапів і мала охопити чотири області: Херсонську, Миколаївську, Одеську та Вінницьку.

Підсумки експедиції було підбито під час прес-конференції, що відбулася 25 грудня у резиденції Глави УГКЦ. Учасники акції наголосили на плідній співпраці єпископату та духовенства УГКЦ, УПЦ КП та УАПЦ. При цьому наголошувалося, що УПЦ МП офіційно відмовилася співпрацювати з експедицією, а окремі священники, які брали участь у спільних панахидах, зазнали моральних та фізичних утисків. За словами учасників експедиції, у деяких регіонах заходи вшанування пам'яті жертв органи місцевої влади бойкотували, а у Луганській – взагалі заперечували факт Голодомору. Із звіту учасників експедиції випливало, що акція пройшла у шістьох областях: Херсонській, Миколаївській, Одеській, Черкаській, Житомирській та Київській⁷⁷⁸.

Офіційне вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні відбулося 22 листопада 2003 р. В заходах, присвячених цій події, взяли участь керівники держави, політики, громадські діячі.

⁷⁷⁷ Єпископи УГКЦ видали звернення з нагоди 70-річчя Голодомору в Україні. // <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;4394/>

⁷⁷⁸ Греко-католики та православні пройдуть місцями Голодомору // <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;197/>

Пам'ятні панахиди за померлими відбувалися у церквах Львова, Харкова, інших українських міст. У Києві на Михайлівській площі було відправлено спільну панахиду за участю Предстоятеля УПЦ КП Філарета (Денисенка) та Глави УГКЦ Любомира (Гузара). У своїй промові кардинал Гузар висловив жаль, що поруч не було представників усіх церков і релігійних організацій в Україні⁷⁷⁹. Своє розчарування у неналежному рівні організації дня пам'яті кардинал виклав у відкритому листі до прем'єр-міністра України Віктора Януковича як голови Організаційного комітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 70-ми роковинами Голодомору в Україні, який оприлюднила прес-служба глави УГКЦ 24 листопада.

У посланні було зазначено, що прекрасний задум був сплюндрований жалюгідним виконанням. Кардинал зазначав: «Пам'ять подій рівня Голодомору – це націєтворчий елемент, це підкреслення фундаментальної вартості, яка об'єднує суспільство, яка пов'язує нас з минулим, без якого не може сформуватись єдиний державний організм ані сьогодні, ані в майбутньому». На думку предстоятеля, провина за нереалізований благородний задум лежить на організаторах, яким не вистачило розуміння важливості події⁷⁸⁰.

Не залишився осторонь відзначення трагічної річниці Святий престол. 23 листопада 2003 р. на ім'я Глави УГКЦ кардинала Любомира (Гузара) та римо-католицького архієпископа Львова кардинала Мар'яна Яворського надійшло послання від папи Івана Павла II з нагоди вшанування жертв Голодомору 1932–33 рр. Папа писав про свою солідарність з українським народом у тяжкі роковини національної трагедії, переконуючи, що такі події переходять кордони однієї нації і стають загальнолюдськими трагедіями. Понтифік виразно окреслив причину Голодомору, яка, на його переконання, полягала у «згубній діяльності ідеології, що впродовж усього XX століття стала причиною страждань і горя в багатьох частинах світу». На переконання Папи, голод був

⁷⁷⁹ В Україні відзначили день пам'яті жертв Голодомору // <http://old.risu.org.ua/ukr/news/article;412/>

⁷⁸⁰ Патріарх Любомир (Гузар) сподівався на більш гідне вшанування в Україні жертв Голодомору // <http://old.risu.org.ua/ukr/news/article;416/>

сплановано задуманий та цинічно здійснений комуністичними можновладцями⁷⁸¹.

Своєрідною підсумковою акцією, що окреслила участь релігійних організацій у відзначенні роковин Голодомору, стала прес-конференція за участі провідників шести українських церков, що відбулася 29 грудня 2003 р. у Києві. Глави церков зазначили, що штучний голод був влаштованим більшовицькою владою геноцидом українського народу і злочином перед людством. Глави церков закликали створити національний меморіал жертв голодомору, встановити пам'ятники в усіх регіонах, ввести у навчальні програми уроки, присвячені Голодомору. Документи підписали: предстоятель УПЦ КП патріарх Філарет (Денисенко), глава УГКЦ кардинал Любомир (Гузар), заступник голови Конференції римокатолицьких єпископів України Маркіян Трофим'як, голова Всеукраїнського союзу церков християн віри євангельської-п'ятидесятників Михайло Паночко, голова Ради єпископів Української християнської євангельської церкви Леонід Падун та президент Братства незалежних церков та місій євангельських християн-баптистів України Олексій Мельничук⁷⁸².

Однак на повний голос тема Голодомору зазвучала уже за нового державного керівництва, ставши центральною проблемою при реалізації політики історичної пам'яті, що здійснювалася в державі у часи президентства Віктора Ющенка. Уже невдовзі після прийняття присяги Ющенко 26 березня 2005 р. взяв участь у панахиді за упокій жертв Голодомору, що відбулася в Свято-Володимирському патріаршому кафедральному соборі УПЦ КП, а також під час урочистостей, присвячених 15-й річниці незалежності. Він наголосив, що створення меморіалу жертвам Голодомору є обов'язком перед пам'яттю померлих. Під час другого засідання Координаційної ради з підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору, що проходило у Харкові у жовтні 2007 р., В. Ющенко зазначив, що українці мають колосальний борг перед

⁷⁸¹ Іван Павло II звернувся до католицьких єрархів України з нагоди 70-річчя Голодомору // <http://old.risu.org.ua/ukr/news/article;415/>

⁷⁸² Провідники українських Церков заманіфестували одноставність думок // <http://old.risu.org.ua/ukr/news/article;527/>

історичною пам'яттю і почасти до цього часу живуть міфами 1930-х років. Покінчити з цим, на думку Президента, означало піднятися з колін і побачити майбутнє нації. Президент висловив невдоволення роботою у напрямку відродження пам'яті про Голодомор архівістів, школи, місцевої та центральної влади. Він назвав 2008 рік роком увічнення пам'яті жертв Голодомору і закликав представників влади активно долучитися до його організації⁷⁸³.

В. Ющенко також виступив із «Зверненням до ієрархів українських церков та керівників релігійних організацій» з проханням «долучитися до підготовки та проведення заходів» приурочених до 75-их роковин Голодомору⁷⁸⁴.

Протягом кінця 2007 р. і майже усього 2008 р. в Україні проходила безпрецедентна акція вшанування жертв Голодомору. До неї долучилися не лише різноманітні українські інституції, але й світова громадськість. Закатованих голодом українців поминали представники різних конфесій в різних країнах світу.

Спільна позиція українських релігійних організацій знайшла відображення у «Зверненні членів ВРЦіРО з приводу 75-річчя початку Голодомору в Україні», датованому 23 листопада 2007 р. У ньому зазначалося, що Голодомор став трагедією, що забрала життя не меншої кількості українців, ніж Друга світова війна. Провину за скоєння цього злочину підписанти поклали на більшовицьке керівництво СРСР. Релігійні лідери підкреслювали, що настав час сказати правду, «бо тільки єднання навколо правди допомагає народу пережити найстрашніші етапи свого історичного шляху». Звернення підписали 14 релігійних лідерів, у тому числі митрополит Володимир (Сабодан).

Однак різниця між політикою історичної пам'яті і об'єктивною історією полягає у проблемі не лише добору, але й інтерпретації окремих історичних фактів. Тоді як факт мільйонів людських трагедій, спричинених голодом, не міг викликати супротиву

⁷⁸³ Ющенко закликає гідно вшанувати пам'ять жертв Голодомору. // <http://ua.for-ua.com/ukraine/2007/10/23/145529.html>

⁷⁸⁴ Президент України звернувся до єрархів українських церков та керівників релігійних організацій у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору // http://www.president.gov.ua/news/data/11_20402.html

жодної релігійної конфесії, інтерпретація цієї трагедії як геноциду українського народу викликала неоднозначну оцінку.

16 листопада 2006 р. представники трьох церков (УПЦ КП, УГКЦ та РКЦ) звернулися до парламенту підтримати внесений Президентом України В. Ющенком законопроект про визнання Голодомору 1932–33 рр. актом геноциду українського народу. «У межах колишньої УРСР, а також у місцевостях, де у значній кількості проживали українці, свідомо і цілеспрямовано за вказівками найвищого керівництва СРСР місцева влада вилучала всі продукти харчування, у першу чергу зерно. Результатом цієї акції стало знищення шляхом штучного голодомору від 7 до 10 мільйонів наших співвітчизників», – йшлося у зверненні⁷⁸⁵.

28 листопада 2006 р. Верховна Рада України визнала Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу (від Партії регіонів проголосувало 2 депутати, від БЮТ – 118, від «Нашої України» – 79, від Соцпартії – 30. Не голосувала фракція комуністів у повному складі)⁷⁸⁶.

Речники «національних церков» слідом за представниками «союзних» політичних сил підкреслено класифікують Голодомор як «геноцид» українського народу. Саме визнання такого формулювання цієї трагедії міжнародним співтовариством прагнув В. Ющенко. Крім низки зарубіжних урядів геноцидом українського народу визнав Голодомор 1932–33 рр. Вселенський патріарх Варфоломій. У його зверненні до українського народу у листопаді 2008 р., можливо як у жодному іншому документі, обґрунтовується саме таке трактування цієї трагедії. «...За весь час існування людства не було такої трагедії, щоби за один мирний рік знищити більше людей однієї нації, ніж було знищено за кілька років війни. І хто що б не говорив, як би не намагався применшити зло, це явна ознака геноциду», – сказано у зверненні.

Вселенський патріарх пояснює причини штучного голоду: «Діставши до своїх рук владу, насильник не дбатиме про добро

⁷⁸⁵ Звернення українських Церков про необхідність визнання Голодомору геноцидом // http://www.risu.org.ua/ukr/resources/religdoc/ecumen_doc/genocide/

⁷⁸⁶ Верховна Рада визнала Голодомор 1932–1933 років Геноцидом українського народу // <http://pravda.com.ua/news/2006/11/28/51490.htm>

керованого ним корінного народу... Він добре знає, що рано чи пізно народ прозріє і скине з себе ярмо. Тому для довгого панування треба стероризувати титульну націю. Збережені історичні документи рясніють відомостями про національність репресованих. Переважна більшість знищених, ув'язнених чи виселених – українці, до того ж національно свідомі або господарі». Однак, за словами патріарха, усі жахи ХХ століття не зламали хребта нації, не зробили з українця раба і послухного виконавця чужих намірів⁷⁸⁷.

Повернення пам'яті про великий голод 1932–33 рр. для політичних та союзних їм релігійних агентів було не просто актом поминання мільйонів загиблих українців, але засобом консолідації нації, іншими словами – механізмом мобілізації електорату та пастви.

Не дивно, що супротивна у цьому протистоянні політико-релігійна сторона ніяк не погоджувалася на пропоновані формулювання. У згаданому вище «Зверненні членів ВРЦіРО з приводу 75-річчя початку Голодомору в Україні», підписаного у тому числі й Митрополитом Володимиром, термін «геноцид» зустрічається лише одного разу без уточнення його змісту, несучи набагато м'якше смислове навантаження, ніж у посланні патріарха Варфоломія. Й надалі, треба розуміти, під сильним тиском Президента В. Ющенка УПЦ дуже важко схилилася до визнання Голодомору геноцидом. Зрештою у «Зверненні Синоду УПЦ з нагоди скорботної дати 75-х роковин Голодомору 1932–1933 рр. в Україні» від 11 листопада 2008 р. таки прозвучало слово «геноцид», однак із змісту документу ставало зрозумілим, що йдеться про духовний, а не етнічний геноцид⁷⁸⁸.

Секретар Предстоятеля УПЦ, вікарій Київської митрополії єпископ Олександр (Драбинко), коментуючи «Дзеркалу тижня»

⁷⁸⁷ Патріарх Варфоломій I закликав українців одностайно свідчити перед світом про Геноцид – Великий Голодомор 1932–1933 років // http://www.president.gov.ua/content/adr_bart_75.html

⁷⁸⁸ Звернення Священного Синоду Української Православної Церкви з нагоди скорботної дати – 75-ї річниці Голодомору 1932–1933 років в Україні // <http://orthodox.org.ua/uk/publikatsii/2008/11/11/3773.html>

звернення Синоду УПЦ, зізнався, що Синод взагалі намагався уникнути цього терміна і не вважає його пряме значення, як злочин одного народу проти іншого, адекватним для трактування трагедії 1932–33 рр.⁷⁸⁹

Звернення Синоду УПЦ стало неоціненним подарунком В. Ющенкові, який поспішив подякувати Предстоятелю УПЦ, сприйнявши його риторику: «Злочин, учинений проти нашої нації безбожним сталінським режимом, був геноцидом, метою якого було знищити саму душу народу, привести її до повного духовного рабства». Щоправда сама УПЦ подала все так, що Президент визнав Голодомор злочином безбожного режиму, а не вона Голодомор – геноцидом⁷⁹⁰.

Предстоятель РПЦ патріарх Алексій II свою позицію щодо Голодомору висловив під час Архієрейського Собору РПЦ, що відбувся влітку 2008 р. Згодом ця позиція була підтримана Собором. Визнаючи Голодомор страшною трагедією, патріарх виступив проти політизації історії з метою породження ворожнечі між народами⁷⁹¹.

У слові, виголошеному біля меморіалу жертвам Голодомору, Московський патріарх Кирил закликав виключити можливість того, щоб історичні події стали перепоною до братерського спілкування народів, щоб трагічні обставини нашої історії породжували братоненависницьку історіософію. При цьому причини голоду патріархом було описано досить схематично: «... страшний голод, породжений абсолютно конкретними політичними причинами і посилений ще й природними катаклізмами»⁷⁹².

⁷⁸⁹ Признание или «ошибка персонала»? // <http://www.zn.ua/1000/1550/64719/>

⁷⁹⁰ Президент України визнав Голодомор злочином безбожного режиму та результатом політики войовничого атеїзму і попросив Предстоятеля УПЦ «вознести молитви за душі невинно убієнних» // <http://orthodox.org.ua/uk/2008/11/20/3858.html>

⁷⁹¹ В Москве молитвенно помянули жертв голодомора // <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=27421>

⁷⁹² Слово Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Кирилла после возложения цветов к мемориалу жертвами массового голода //

Зрештою термін президентських повноважень В. Ющенко добіг кінця. Нове державне керівництво згорнуло усі ініціативи попереднього Президента, спрямованні на увіковічення пам'яті про Голодомор, а ПАРЄ після заяви Президента Віктора Януковича про те, що не можна визнавати Голодомор геноцидом, оскільки це була «спільна трагедія держав, що входили до СРСР», відмовилася визнати Голодомор геноцидом українського народу⁷⁹³. Рішення ПАРЄ було позитивно оцінене в УПЦ⁷⁹⁴.

На перший погляд, конфлікт історій у питанні з Голодомором завершився. Однак це хибне враження. Конфлікт, за термінологією конфліктологів, перейшов у постконфліктну латентну (приховану) фазу, оскільки основні його причини так і не зняті. Незважаючи на відміну уроків пам'яті за жертвами Голодомору в школах, згортання наукових досліджень історії цієї трагедії, неучасть державних діячів в меморіальних акціях, намагання переглянути Закон про Голодомор, політика історичної пам'яті, що реалізувалася Президентом В. Ющенком, не минула безслідно. Акції, присвячені вшануванню жертв Голодомору, позбувшись офіційної підтримки, набули нової сили, перетворившись на добровільні громадські ініціативи. Політизація історії відбувається уже не на примітивно-адміністративному рівні, а на рівні масової свідомості та ідентичності, що робить цей процес набагато складнішим та небезпечнішим. Силowe адміністративне протистояння йому сприятиме його зміцненню та через механізми сублімації перетіканню політичного неприйняття у національну ворожість.

Основною причиною, що призвела до цієї ситуації, є політичні ігрища з історією, причому з обох боків. Віктимізація української історії з конкретною відповіддю на питання «Хто був і є катом

http://risu.org.ua/ukr/resources/religdoc/uocmp_doc/patr-kiril_visit2009/speech_holodomor/

⁷⁹³ ПАРЄ відмовилася назвати Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом // http://risu.org.ua/ua/index/all_news/ukraine_and_world/international_relations/35418/

⁷⁹⁴ Єпископ Переяслав-Хмельницький УПЦ позитивно оцінив бажання ПАРЄ прийняти резолюцію щодо Голодомору в СРСР // http://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/uoc/35435/

українського народу?» та героїзація російсько/радянської історії, що супроводжується частковою реабілітацією злочинних режимів, що цю історію творили, однаково служать для мобілізації електорату та пастви двох супротивних політико-релігійних таборів. Навіть якщо одному з цих таборів вдається нав'язати свою волю іншому або навіть знищити його, відмобілізовані електорат і паства залишаються і чекають нових, більш сильних політичних та релігійних лідерів.

Єдиним дієвим способом розрахуватися з історією, як свідчить досвід Європи, є покаяння. До сьогодні німці їздять різними країнами Європи, у тому числі й Україною, від імені свого народу перепрошуючи за скоєні нацистами у роки війни злочини⁷⁹⁵. Але, на превеликий жаль, навіть церква, в природі якої закладене таїнство каяття, незважаючи на прагнення позбутися душевного болю, якого завдало їй страшне ХХ століття (трагедію Голодомору пережила і сім'я патріарха Кирила і особисто сам митрополит Володимир), і якого можна позбутися каяттям, не йде і не піде на цей крок – не дозволять політичні союзники.

⁷⁹⁵ Представники Німеччини пом'януть жертв нацизму на Рівненщині та покаяться перед українцями // http://risu.org.ua/ua/index/all_news/culture/history/36952/

4.4. Образ «перманентного зовнішнього ворога» як національний автостереотип українців і словенців

З утворенням незалежних національних держав на колишньому комуністичному просторі постала проблема написання їх окремих історій. Останні мали в своєму змісті розтлумачити правомочність нових «титкульних націй» і довести тяглість їх минулого в процесі внутрішньої консолідації. Перегляд радянських візій історії обумовив витворення культурно-політичного простору для формування нових наративів як чинника самоідентифікації. Цей простір (за М. Г. Россом, частина «конструювання інакшості») до сьогодні охоплює не лише царину гуманітарного знання як наукової і філософської категорії, але є системоутворюючою частиною політичних ритуалів⁷⁹⁶. З появою нових спектрів історичної пам'яті («дискурс декомунізації») відбулося постання «малих націй» (чехів, словаків, словенців, хорватів, почасти – українців) як «відчутих спільнот» (за Е. Д. Смітом) або «уявлених спільнот» (за Б. Андерсоном)⁷⁹⁷.

Більшість народів Центрально-Східної Європи вважалися «неісторичними» («nonhistorical»), «приреченими на зникнення» («fated to disappear»), оскільки їх минуле було впродовж століть пов'язано з державністю, ідентичністю й атрибутами сусідів – німців, росіян, угорців, поляків, почасти – італійців і сербів⁷⁹⁸. В процесі «перевинайдення» («reinvention») своєї історичної пам'яті й окреслення її часово-просторових меж був залучений автостереотип «перманентного зовнішнього ворога», у протистоянні з яким формувалася новітня ідентичність й внутрішня позитивна

⁷⁹⁶ Ross M. H. Culture in comparative political analyses // Comparative politics: nationality, culture, and structure / edited by Mark Irving Lichbach, Alan Zuckermann. – New York : Cambridge University Press, 2009. – P. 136–138.

⁷⁹⁷ Сміт Е. Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. – К.: Темпора, 2009. – С. 45–47; Андерсон Б. Уявлені спільноти. – К.: Критика, 2001. – С. 250–252.

⁷⁹⁸ Sharansky N., Wolosky W. S. Defending identity. Its indispensable role in protecting democracy / edited by R. Dermer. – New York: Public Affairs, 2008. – PP. 49–51, 53.

семіотична компліментарність «малих націй». На думку словенської дослідниці Сари Арко, «образ ворога» сприяє формуванню континуїтету історії певного народу, обґрунтуванню його традицій і культури, формальній інституціоналізації довільної схеми минулого⁷⁹⁹.

«Ворог» як апріорна категорія «інакшості» («otherness») стає рушієм історичного піднесення нації і її самоусвідомлення серед стигматизованих «агресивних» сусідів. Американський політолог Давид Гелд називає такий процес «спільнотою долі» («community of fate») з певним конституїтованим полем символічних практик і ритуалів, які підпорядковані сталій політичній меті – націєтворенню⁸⁰⁰. Політика пам'яті такої спільноти як селективна рекодифікація і деконструкція уявного минулого є регуляторним елементом внутрішнього компромісу («заповіту», «згоди», «примирнення», «діалогу») за рахунок телеологічно «негативних» зовнішніх чинників.

Е. Д. Сміт, Дж. В. Буз і Б. Дебеняк вважають цю «символічну реконструкцію» і нове оцінювання взірців пам'яті, вартостей, символів, мітів і традицій особистою спадщиною нації, складовою її історичної і культурної репрезентації⁸⁰¹. На думку канадійського професора Серджи Павловича, «віднайдення простору минулого» є частиною практик витворення «абсолютного часу», який втілюється в описовій і метаописовій (metanarrative) традиції, ритуалах, символах і мові⁸⁰². Таким чином, відзначимо наявність широкої

⁷⁹⁹ Arko S. Kje so spomeniki? Usode ljubljanskih spomenikov iz časa Titove Jugoslavije // <http://www.kula.si/CasopisKula/stevilka3/stevilka3html/kula3-09.htm>

⁸⁰⁰ Held D. Democracy, the nation-state and the global system // *Political theory today* / edited by David Held. – Stanford : Stanford University, 1991. – P. 202–203.

⁸⁰¹ Сміт Е. Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. – К. : К.І.С., 2004. – С. 25–26; Booth W. J. Communities of memory: on identity, memory, and debt // *The American Political Science Review*. – June 1999. – Volume 93. – № 2. – P. 252–257; Debenjak B. Težave s slovensko-nemško spravo. Skrivnostni spomin // <http://www.gottscheer.net/Debenjak%20SLO.htm>

⁸⁰² Pavlovič S. Odsustva – o osporavanju prošlosti i konstrukciji društvenog zaborava // *Istorija 20. veka*. – 2010. – № 2. – Ст. 118–119.

палітри думок і оцінок феномену «ворога» як національного автостереотипа і елемента «пригадування своєї історії».

Поряд з існуванням розлогої теоретико-методологічної бази в політичній науці присутній недостатньо висвітлений прикладний локус компаративістики. В Україні він охоплює сфери здебільшого українсько-польських, українсько-російських і українсько-білоруських «боїв за історію» і дискусій щодо «спільної карти пам'яті». Для порівняння процесу усталювання українського історичного наративу автор долучив аналіз культури і політики пам'яті словенців як типологічно подібної спільноти у динаміці націєтворення.

Словенська націологія як частина етнополітичних досліджень є недостатньо вивченою в Україні. Співставлення українських і словенських досліджень «ворога», «інакшості» і політичної мітології в цілому теж є своєрідною terra incognita. Серед вітчизняних вчених, які аналізували різні аспекти творення образу «ворога», – В. Артюх, А. Ганус, Н. Дюк, О. Зінченко, А. Каратницький, Л. Нагорна, С. Семенюк, В. Середа, К. Федевич⁸⁰³. Серед їх словенських колег – С. Арко, М. Великонья, М. Вергінелла, І. Грдіна, С. Комерічкі, А. Ленарчич, М. Пушнік, А. Селімович, М. Хрженьяк, К. Шабец, Й. Шавлі⁸⁰⁴.

⁸⁰³ Див. напр.: Артюх В. П. Дещо про політику історичної пам'яті // http://www.pravoslavya.sumy.ua/readarticle.php?article_id=11; Ганус А. Таємна історія українців // <http://www.volfoto.inf.ua/pages/istomist/statti/tsikavo/ukrtajem/ukrtajem.htm>; Зінченко О. Що поляки насправді думають про українців у Другій світовій війні // <http://www.istpravda.com.ua/reviews/2012/01/13/66369/>; Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. – К.: ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – С. 188–189, 191–193; Федевич К. Добрі свої і погані чужі // <http://zaxid.net/article/57826/>

⁸⁰⁴ Див. напр.: Grdina I. Karantanski mit v slovenski kulturi // *Zgodovina za vse*. – Leto III. – Št. 2. – 1996. – Ст. 62–64; Hrzenjak M. Elementi družboslovne analize mita: ali je mogoča celovita analiza mita // *Časopis za kritiko znanosti*. – 1999. – Letnik XXVII. – Številka 194. – Ст. 59–62; Komerički S. Prepletanje individualnega in kolektivnega spomina v zgodovinopisju // *Zgodovinski Časopis*. – 2006. – Letnik 60. – Številka 3–4 (134). – Ст. 399, 410–411; Lenarčič A. Karantanija // <http://www.dss.popravopis.eu/karantanija.html>; Šavli J. Izničevanje zgodovinske identitete // http://www.carantha.net/iznicjevanje_zgodovinske_identitete.htm; Veliko-

В цьому матеріалі автор, спираючись на етносимволічний підхід (Е. Д. Сміт, М. Г. Рос, Т. Куль'яч, М. Великонья, З. Шмітек,) ставить за мету висвітлити технологію творення образу «ворога» як національного автостереотипу українців і словенців. Виходячи з мети, автор прагнув показати динаміку образу «ворога» в різних концептах історичної пам'яті українців і словенців, означити вплив «уявного зовнішнього ворога» на політику пам'яті українців і словенців.

Варто підкреслити, що дискурс «ворога» є одним з актуальних сегментів політичної науки. В Україні дослідження, присвячені компаративним аспектам політичної стигматизації, видаються недостатньо розробленими через засміченість українського наукового поля стандартами і схемами радянського періоду. У Республіці Словенія розвідки політичної стигматизації і конструювання феномену «ворога» є концептуально ширшими. Наявність декількох концептів історичної пам'яті підживлює дискусію між прихильниками неокомуністичної і націоцентричної версій «кола ворогів» і «пантеону героїв».

Витворення нових «нарративних ідентичностей» (С. Гол, М. Г. Рос), заснованих на реверифікованих тлумаченнях «уявного простору минулого», призвело до переоцінки ролі й статусу «пантеону ворогів» у системі історичної свідомості українців і словенців⁸⁰⁵. З відходом від схем комуністичної доби відбулася зміна і в характеристиці «давніх історичних ворогів» обох націй. До переліку супротивників українства було додано росіян (поряд з вже присутніми в ньому поляків, угорців, румунів і словаків). Історичними суперниками словенства, що зазіхали на їх самобутність і державність, по розпадові Югославії було визначено сербів, хорватів, італійців, турків, угорців. Менш стигматизованими в новітньому національному нарративі словенців постали

nja M. Nedokončane zgodbe – sodobna politična mitologija // Časopis za kritiko znanosti. – 1994. – Letnik XXII. – Številka 168–169. – St. 158–159; Verginella M. Zgodovinjene slovensko-italijanske meje in obmejnega prostora // Acta Histriae. – 2010. – Letnik 18. – Številka 1–2. – St. 209–211, 214.

⁸⁰⁵ Ross M. H. Culture in comparative political analyses // Comparative politics: nationality, culture, and structure / edited by Mark Irving Lichbach, Alan Zuckermann. – New York : Cambridge University Press, 2009. – P. 149–150,152.

австрійці й німці⁸⁰⁶. Докладне порівняння «перманентних зовнішніх ворогів» українців і словенців наводимо далі.

Відмінність «національного автостереотипу» (С. Арко, Й. Рюзен, Е. Сміт) від політичного міту полягає в:

I. Часово-просторовій неперервності й семіотичній значущості («ревіталізації») за ідеологічно й культурно гетерогенних політичних режимів⁸⁰⁷. Міт може видозмінюватись залежно від зміни символічних політик влади;

II. Змістовній тривкості й антиномічності (протиставлення позитивного колективного «Я» «іншому», «ворожому», яке загрожує цілісності й життєздатності («пробудженню») спільноти, держави, нації). Міт за своєї локальності й одномірності функціонально вужчий і тому менш резонансний⁸⁰⁸. Загальною структурною рисою міфа і автостереотипа є їх виправдальність, компенсаторність;

III. Внутрішній впорядкованості подій і символів. «Наративна ідентичність» як результуюча дії автостереотипу «ворога», має естетично «виважений» і психологічно «когерентний» зміст⁸⁰⁹.

⁸⁰⁶ Nekoč in danes. Karantanija in Srednja Evropa. Iz preteklosti v sedanost // http://www.goriski-panterji.com/Karantanija_ise.html; Hanžič M. Hervardi za ohranjanje domoljubnih tradicij // <http://www.hervardi.com/images/dobrojtro002.jpg>; Karantanija kot mit // <http://www.primorski-panterji.info/index.php?option=comcontent&view=article&id=387:karantanija-kot-rmitl&catid=45:sdj&Itemid=76>

⁸⁰⁷ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. – Львів: Літопис, 2010. – С. 128–129, 232–235, 260–261.

⁸⁰⁸ Grdina I. Slovenci med tradicijo in perspektivo: politični mozaik 1860–1918. – Ljubljana: Študentska založba, 2003. – Ст. 210–212; Karantanija kot mit // <http://www.primorski-panterji.info/index.php?option=comcontent&view=article&id=387:karantanija-kot-rmitl&catid=45:sdj&Itemid=76>; Selimović A. Mit o slovenski poštenosti / Diplomsko delo. – Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2004. – Ст. 9–12; Šabec K. Kdo je čefur za kranjskega Janeza: stereotipi in kulturne razlike v sodobnem evropskem kontekstu // Stereotipi v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi. Zbornik predavanj. – 2007. – Številka 43. – Ст. 103–105.

⁸⁰⁹ Grdina I. Slovenci med tradicijo in perspektivo: politični mozaik 1860–1918. – Ljubljana: Študentska založba, 2003. – Ст. 9–10; Hrzenjak M. Elementi družboslovne analize mita: ali je mogoča celovita analiza mita // Časopis za kritiko znanosti. – 1999. – Letnik XXVII. – Številka 194. – Ст. 46–48; Šabec K. Konfliktni spomini in stereotipne podobe Italijanov v slovenski

Серед типологічних параметрів національного автостереотипу «перманентного зовнішнього ворога» українців і словенців виділимо два.

1. Зазіхання на державотворчі і націєтворчі прагнення українців/словенців. Ототожнення з кінцем «золотої доби» в своїй історії, з початком «сну», «руїни», «занепаду»⁸¹⁰.

Для уявного минулого українства це – напад Андрія Боголюбського на Київ (1169 р.), «монголо-татарська навала», спалення Батурина 1709 року, уярмлення селянства і скасування Гетьманщини (1764 і 1783 рр.), ущемлення мови і культури (Валуєвський циркуляр 1863 р. і Емський наказ 1876 р.), Голодомори як «геноциди» (1921–1923 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр.), нищення інтелігенції, вплив на політичні процеси доби суверенної державності⁸¹¹. В епіцентрі цих подій стоїть апріорно стигматизований образ Московії, Росії і московіта, росіянина. В контексті культури пам'яті – існування альтернативних версій минулого, об'єднаних в ідею «Русского мира». Аналогічні хронометри історичної «інакшості» і «чужості» український національний наратив подає щодо поляків («Річ Посполита од моря до моря»), румунів («Велика Румунія включно з Буковиною і Бессарабією»), угорців («закарпатський сепаратизм» й ідея «Великої Угорщини»), словаків («втрачені» Свидник, Пряшівщина і Західна Лемківщина)⁸¹².

kolektivni zavesti: primer slovenske tržaške književnosti // Družboslovne razprave. – 2007. – Letnik 55. – Številka 23. – St. 103–106.

⁸¹⁰ Сміт Е. Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. – К. : К.І.С., 2004. – С. 33, 128; Grdina I. Slovenci med tradicijo in perspektivo: politični mozaik 1860–1918. – Ljubljana : Študentska založba, 2003. – St. 210. Безп'ятчук Ж. Країна сутінкового світу. Ендрю Вілсон про порядок і хаос // Український Тиждень. – 2010. – № 30(143). – С. 20–21.

⁸¹¹ Гриневич В. А. Наша історична пам'ять стала валютою у стосунках з Росією // <http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/05/11/38391/>; Шевельов Ю. З історії незакінченої війни. – К. : Кисво-Могилянська академія, 2009. – С. 69.

⁸¹² Ганус А. Таємна історія українців // <http://www.volfoto.inf.ua/pagesi/istomist/statti/tsikavo/ukrtajem/ukrtajem.htm>; Зінченко О. Що поляки насправді думають про українців у Другій світовій війні // <http://www.istpravda.com.ua/reviews/2012/01/13/66369/>; Семенюк С. Історія українського народу. – Львів : Апіорі, 2010. – С. 199–200, 445, 569, 573–

Таким чином, в українських умовах пошуки «свого» історичного простору окреслюються переважно «топосом поразки» (Л. Нагорна) й оформлюються у метанаративному «дискурсі жертвовності» (Й. Рюзен, Е. Д. Сміт, Н. Яковенко)⁸¹³. Надія Дюк і Адріан Каратницький пишуть про українців як народ, який протиставив російській ідеї *secundares inter pares* (УРСР як «другої серед рівних» у складі СРСР) ідею соборної суверенної держави на основі націоцентричного концепту пам'яті – «від Русі до України»⁸¹⁴. Симптоматичною є думка львівського дослідника і публіциста С. Семенюка, за якою українці постають «стовбурною індоевропейською нацією» і «генетичним резервуаром Європи», що протистоїть «азійській» Росії у колі «невдячних сусідів» («малих націй» – чехів, словаків, поляків, білорусів)⁸¹⁵.

Як зазначає Климентій Федевич, «Історична пам'ять один про одного двох сусідніх народів не може бути тільки позитивною, якщо в недавньому минулому в них був територіальний конфлікт. Якщо таких конфліктів було кілька, то пам'ять про останній з них переважає над пам'яттю про всі попередні»⁸¹⁶. В цьому випадку актуалізація образу «ворога» супроводжується компенсаторним пригадуванням «злочинів» (росіян, поляків, румунів) як на макрорівні (національна пам'ять), так і в індивідуальній пам'яті.

Лариса Нагорна зауважує, що «робота пам'яті» є не лише відтворенням подій минулого, а й цілеспрямованим вибудовуванням символів й оціночних штампів. «У новопосталих державах», – зазначає дослідниця, – «використання символів величі й героїзму

574, 578; Семенюк С. Українські історико-етнічні землі (Польща, Угорщина, Румунія, Словаччина, Чехія, Австрія, Саксонія). – Львів: Априорі, 2011. – С. 139–140, 541–542.

⁸¹³ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. – Львів: Літопис, 2010. – С. 168; Сміт Е. Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. – К.: Темпора, 2009. – С. 54–55. Яковенко Н. М. Вступ до історії. – К.: Критика, 2007. – С. 34–35.

⁸¹⁴ Diuk N., Karatnycky A. *New nations rising*. – New York – Chichester – Brisbane – Toronto – Singapore: John Wiley and Sons, Inc., 1993. – P. 214–215.

⁸¹⁵ Семенюк С. Історія українського народу. – С. 10–11.

⁸¹⁶ Федевич К. Добрі свої і погані чужі // <http://zaxid.net/article/57826/>

виявляється прямо підпорядкованим легітимізуючим, “націоналізуючим” завданням»⁸¹⁷.

Словенці як політична нація до 1991 року оцінювалися комуністичними істориками як «народ без історії», «народ рабів» («narod brez zgodovine» / «narod hlapcev») – частина «єдиного югославського народу» (гасло епохи Й. Б. Тіто: «svi smo Jugoslaveni»), котра маючи спільне походження з сербами і хорватами (версія «приходу з-за Карпат до Балкан у VI столітті»), вдалася до «етнокультурного сепаратизму», руйнуючи міт про «єдине південнослов'янське плем'я». З югославської доби словенський національний наратив виніс уявлення про сербів як «змовників», «крадіїв», «окупантів» і «кількасотлітніх винищувачів словенства» («srbska mafija», «srbsko programiranje Slovenije», «beogradska zarota»)»⁸¹⁸.

Поряд з сербами в негативному світлі оцінюються хорвати (міф про «полонинську Хорватію», на противагу якому подається міт про «азійське» (ірано-кавказьке) походження прашурів хорватів і їх «окупацію споконвічних словенських земель зі згоди Візантії і Риму»). Хорвати постають «прибульцями з прикаспійського степу, які століттями асимілювали і утискали словенців»⁸¹⁹.

Окрему частину наративу словенців являє образ Італії як «перманентного ворога словенців на західному кордоні» і «клерофашистичну терористичну державу» (слвн. «boj za Zahodno mejo», «klerofašistična strahovlada»)»⁸²⁰. Ці терміни являють собою

⁸¹⁷ Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. – С. 197.

⁸¹⁸ Lenarčič A. Karantanija [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dss.popravopis.eu/karantanija.html> Nekoč in danes. Karantanija in Srednja Evropa. Iz preteklosti v sedanjost // <http://www.goriski-panterji.com/>; Karantanija_ise.html Hanžič M. Hervardi za ohranjanje domoljubnih tradicij // <http://www.hervardi.com/images/dobrojutro002.jpg>

⁸¹⁹ Šavli J. Izničevanje zgodovinske identitete // http://www.carantha.net/iznicjevanje_zgodovinske_identitete.htm

⁸²⁰ Verginella M. Zgodovinjene slovensko-italijanske meje in obmejnega prostora // Acta Histriae. – 2010. – Letnik 18. – Številka 1–2. – Ст. 208, 211, 213.

симбіоз двох концептів пам'яті. Перший є елементом націоцентричної версії минулого. Другий – запозичений у сучасний наратив з праць словенських комуністичних істориків і політологів. Італійці і турки, на думку А. Ленарчіча, визначили долю словенців як кордонної нації між Сходом і Заходом⁸²¹.

Спільно з сербами державами, які зазіхнули на «сакральний центр» словенства – Карінтію і Панонію є Австрія і Угорщина. На території Австрії сьогодні знаходяться колишні словенські міста Віллах (Бельяк), Доллах (Дол), Зальцбург (Ювава), Лінц (Лінець), Клагенфурт (Целовец). Біля Целовця розташована Церква Святої Богородиці (слвн. *Cerkev Gospe Svete*) – головний релігійний символ словенців і найстаріша існуюча релігійна пам'ятка Австрії.

Кранський Град (Крайнбург), поряд з Целовцем – столиця і місце присяги (*ustoličevanja*) обраних вічем князів середньовічної Картанії, яка в національному наративі подається як «перша словенська держава», «світоч державницьких прагнень словенців». З антинімецьких і антитурецьких визвольних прагнень словенців походить ідея «бою за стару правду», тобто за старий інституційно-правовий і земельний устрій⁸²². Первинні словенські форми народовладдя (*izvirna slovenska ljudovlada*) і судочинства, символи яких перебувають на території іншої держави (Княжий Камінь і Воєводський Стіл), окреслюють штучно перервану державотворчу традицію⁸²³.

2. Мобілізаційний й інтегративний потенціал для відновлення «історичної справедливості», пригадування «забутих традицій

⁸²¹ Lenarčič A. Karantanija // <http://www.dss.popravopis.eu/karantanija.html>

⁸²² Debenjak B. *Težave s slovensko-nemško spravo. Skrivnostni spomin* // <http://www.gottscheer.net/>; Debenjak Šavli J. *Izničevanje zgodovinske identitete* // http://www.carantha.net/iznicevanje_zgodovinske_identitete.htm; Karantanija kot mit // http://www.primorski-panterji.info/index.php?option=com_content&view=article&id=387:karantanija-kot-rmitl&catid=45:sdj&Itemid=76; Erjavec F. *Za staro pravdo.* – Ljubljana : Ljudski glas, 1920. – St. 7–15.

⁸²³ Nekoč in danes. *Karantanija in Srednja Evropa. Iz preteklosti v sedanost* // http://www.goriski-panterji.com/Karantanija_ise.html; Šiško A. *Izvirna slovenska ljudovlada* // http://www.hervardi.com/izvirna_slovenska_ljudovlada.php

державотворення», злуки на ниві компліментарних політичних ритуалів⁸²⁴.

Український нарратив позначений ностальгією за «невизначеними давньоукраїнськими державами в Панонії, Закарпатті, Подніпров'ї», «вкраденою києво-руською спадщиною», «загубленими звичаями козацької доби», «втратами шансу на суверенну державність» по двох світових війнах⁸²⁵. Ендрю Вілсон позначив стан народження суверенної української держави як «неочікуване пробудження»⁸²⁶. Юрій Шевельов-Шерех у своїх політологічних нарисах визначає боротьбу за незалежність України як черговий етап «війни пам'яті» з Росією⁸²⁷.

Словенський нарратив, попри різницю в концептах пам'яті означає німців і австрійців як «поневолювачів» і загарбників «карінтійського спадку»; сербів і хорватів як «штучних визволителів від німецького і угорського ярма»; італійців як «вбивць сотен тисяч словенців у світових війнах» і авторів «геноциду словенців 1941–1944 рр.»⁸²⁸.

⁸²⁴ Velikonja M. Nedokončane zgodbe – sodobna politična mitologija // Časopis za kritiko znanosti. – 1994. – Letnik XXII. – Številka 168–169. – St. 159–162; Šabec K. Konfliktni spomini in stereotipne podobe Italijanov v slovenski kolektivni zavesti: primer slovenske tržaške književnosti // Družboslovne razprave. – 2007. – Letnik 55. – Številka 23. – St. 95–96; Hanžič M. Hervardi za ohranjanje domoljubnih tradicij // <http://www.hervardi.com/images/dobrojutro002.jpg>

⁸²⁵ Артюх В. П. Дещо про політику історичної пам'яті // http://www.pravoslavua.sumy.ua/readarticle.php?article_id=11; Серєда В. Вплив польських і українських шкільних підручників з історії на формування польсько-українських етнічних стереотипів // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2000. – Вип. 35–36. – С. 387–397; Karantanija kot mit // <http://www.primorski-panterji.info/index.php?option=comcontent&view=article&id=387:karantanija-kot-rmitl&catid=45:sdj&Itemid=76>

⁸²⁶ Безп'ятчук Ж. Країна сутінкового світу. Ендрю Вілсон про порядок і хаос // Український Тиждень. – 2010. – № 30(143). – С. 20–21.

⁸²⁷ Шевельов Ю. З історії незакінченої війни. – К. : Києво-Могилянська академія, 2009. – С. 66–70.

⁸²⁸ Arko S. Kje so spomeniki? Usode ljubljanskih spomenikov iz časa Titove Jugoslavije // <http://www.kula.si/CasopisKula/stevilka3/stevilka3html/>

Як зазначає голова мережі словенських патріотичних організацій Андрей Шишко: «Останніми століттями ми втратили третину земель в Пораб'ю, Штірії, Карінтії, Італії, Істрії, в околиці Жумберака й в Межмур'ю. Якщо цей тренд триватиме, то словенці у найближчі двісті років мешкатимуть в резерваціях»⁸²⁹.

Праці дореволюційних «класиків» славяністики – Ю. Вене-ліна, А. Черткова і О. Бодянського сучасні українські й словенські дослідники й публіцисти використовують в полі вищезгаданої «паннонської теорії». Походження обох народів з території Паннонії й ностальгія за втраченим «сакральним центром» є частиною націєтворчого дискурсу і урізноманітнення історичних дискусій⁸³⁰.

Важливим елементом продукування образу ворога є медії. Як пише словенський соціолог Маруша Пушнік: «Медійний дискурс витворює й висвітлює прототипи, події, міфи, поєднує церемонії і ритуали, в яких співвітчизники діють як у себе вдома»⁸³¹. Українські й словенські медія сьогодні є основним джерелом фокусації образу «ворога» на тлі інших політичних і соціальних негараздів.

Коефіцієнт «ворожості» всіх історичних сусідів українців і словенців, на думку автора, може бути окреслений формулою:

$$K = (\delta T - \varphi) \div \mu,$$

$$\varphi = \varphi^1 + \varphi^2 + \varphi^3 \dots$$

Де δT (дельта-те) – актуальний період часу, відколи ідуть взаємини українців і певного ретроспективно «недружнього сусіднього

kula3-09.htm; Pušnik M. Konstrukcija slovenske nacije skozi medijsko naracijo // Teorija in praksa. – 1999. – Letnik 36. – Številka 5. – St. 796–808. Šabec K. Konfliktni spomini in stereotipne podobe Italijanov v slovenski kolektivni zavesti: primer slovenske tržaške književnosti // Družboslovne razprave. – 2007. – Letnik 55. – Številka 23. – St. 95–113.

⁸²⁹ Hanžič M. Hervardi za ohranjanje domoljubnih tradicij // <http://www.hervardi.com/images/dobrojutro002.jpg>

⁸³⁰ Семенюк С. Історія українського народу. – Львів : Априорі, 2010. – С. 24–25, 199–200, 569, 578; Karantaniya kot mit // <http://www.primorski-panterji.info/index.php?option=comcontent&view=article&id=387:karantaniya-kot-mit&catid=45:sdj&Itemid=76>

⁸³¹ Pušnik M. Konstrukcija slovenske nacije skozi medijsko naracijo // Teorija in praksa. – 1999. – Letnik 36. – Številka 5. – St. 799.

народу», ϕ (фі) – період «гарячої історії» (сума всіх міжособних війн або «точок біфуркації» контактів двох шуканих народів), μ (мю) – загальна площа території, що її охоплює («згадує», «віталізує») нарративна традиція певного концепту пам'яті. Детальні розрахунки, які допоможуть математично визначити «пантеон уявних ворогів» українців і словенців, будуть предметом подальших наукових розвідок.

Непевність δT (умовність/нефіксованість чіткої дати появи перших задокументованих свідчень), на нашу думку, не нівелює коректність формули. За шукане число може бути взята найбільш аргументована дата. Можна припустити, що запропонована формула змістовно доповнить поле для дискусій і розширить методологічний інструментарій порівняльної політології.

В цілому, дослідивши вплив національного автостереотипу «перманентного зовнішнього ворога» на «карту пам'яті» українців і словенців, можна окреслити його як системоутворюючий компонент «пригадування» і творення національної «нарративної ідентичності». Його консолідаційний і мобілізаційний потенціал внутрішньо об'єднує українство і словенство в побудові зі «спільнот долі» і «заспаних народів» модерних політичних націй. У випадку України в коло цього поняття включаються росіяни, поляки, румуни, угорці й почасти – турки і словаки (нарратив Козаччини і Другої світової війни). В словенському нарративі апіорними «давніми ворогами» є серби, хорвати, італійці, німці, австрійці й угорці.

Градація «ворогів» на тлі їх негативної семіотичної компліментарності з українцями/словенцями, поза сумнівом, має бути предметом подальших наукових пошуків.

РОЗДІЛ 5

МІФ, ПАМ'ЯТЬ, ІСТОРІЯ

5.1. Міф у символічному полі політики

Сучасна політична теорія і практика набувають нових ознак у зв'язку з актуалізацією символічного дискурсу. Політична практика свідчить, що будь-яка спроба здійснення політичних реформ ускладнює сприйняття та інтерпретацію політичних подій і фактів, створюючи світоглядні прогалини. В ситуації невизначеності напрямів стратегічного розвитку держави, посилення суперечливих тенденцій у суспільстві зростає потреба в захисних механізмах, які сприятимуть збереженню цілісності соціуму. Таку вкрай важливу функцію забезпечення цілісності світогляду може, а почасти – успішно виконує політичний міф. Ця функція реалізується через досягнення світоглядного консенсусу різних соціальних груп, конструювання нових політичних символів і просування «символічного товару» на політичному ринку.

Нині важко уявити політичну діяльність, яка ґрунтувалася б лише на раціональних засадах. Зрештою, політика ніколи не була лише раціональною конструкцією. Це «мистецтво управління», як і будь-яке мистецтво, свій вплив на свідомість має забезпечувало й залученням ірраціональних її складових. Досить часто успішність реалізації політики, досягнення політичних цілей залежали від ефективності взаємодії раціонального й ірраціонального.

Потреба сучасної людини в цілісному та зрозумілому світобаченні породжує (відроджує) міф. А політичному міфу притаманні всі ознаки міфологічної свідомості і світосприйняття. Йдеться про неподільність образу світу і самого світу, ідеального і реального, непротиставлення символу і того, що символізується. Водночас суб'єктивне й об'єктивне поєднуються в конкретно-чуттєвому образі; будь-яке явище інтерпретується крізь призму людського досвіду; реальні причинно-наслідкові зв'язки ігноруються, переважає просторово-часове сприйняття дійсності.

Привабливість тієї чи іншої ідеї, ступінь її сприйняття суспільством прямо залежить від рівня її міфологічності. Саме міф полегшує сприйняття закладених в ідеологію сенсів. У цьому разі

політичний міф використовується як інструмент для конструювання політичної реальності, вибудовування нової ціннісної системи. Саме тому будь-яке політичне явище чи політичний процес неможливо аналізувати, виходячи лише з їх змісту, адже вони є своєрідним результатом соціокультурної міфотворчості, і її успіх значною мірою залежить від «рівня» цієї творчості.

Політичний міф визначається як цілісне, спрощене, переважно ірраціональне відображення в індивідуальній і масовій свідомості політичної реальності та основних суспільних цінностей, своєрідний символічний засіб їх інтерпретації, моделювання світу і соціального життя; інструмент реалізації конкретних політичних завдань – боротьби за владу, її легітимації, утвердження нової політичної ідеології тощо.

Політичний міф у його сучасному розумінні можна вважати певною світоглядною системою, яка, з теоретичної точки зору, включає такі структурні елементи, як архетип певної ситуації, пов'язаної з використанням заходів соціального регулювання і примусу; зміст конкретного досвіду, отриманого в ситуаціях, об'єднаних цим архетипом; сукупність алегоричних образів-міфологем, функціональна символіка яких співвідносить «бажане» з «дійсним», тобто зі сформованим архетипом. Аксіологічна цінність політичного міфу полягає у можливості викликати до життя архетип, який дозволить задати певний мотив діяльності – через політичну рекламу, ритуал, містерію. Архетип уможлиблює поєднання бажаного і дійсного спочатку в міфологічних категоріях (мовою політичних метафор), а згодом і в політичній діяльності.

Політичний міф певним чином моделює дійсність, містифікує політичну реальність, утворюючи своєрідний структурний елемент свідомості – міфологічну свідомість, яка дозволяє спростити складний світ політики завдяки цілісному і гармонійному світосприйняттю, заснованому на вірі, а не на логічному знанні з його внутрішніми суперечностями.

Основними ознаками сучасного політичного міфу є його цілісність, універсальність, консервативність, синкретичність, бінарність, персоніфікований та маніпулятивний характер, архетипність, символічний супровід.

Суб'єктами політичної міфотворчості можуть бути певні політичні угруповання (партії, рухи, об'єднання), етнічні спільноти, органи державної влади, окремі особистості (політичні лідери) тощо.

Алгоритм інтеріоризації міфу може бути представлений так: наявність певної міфологеми – сприйняття цієї міфологеми як чогось само собою зрозумілого – її діалектичне злиття з реальністю – раціональне виконання дій відповідно з міфом.

Політичний міф ефективно використовується у кризові періоди суспільного розвитку. За його допомогою суспільство може відновлювати зруйновану картину світу. Політичний міф є інтегрованою формою міфологічної і політичної свідомості; цей особливий міф зберігає в колективній пам'яті народу його соціальний досвід, імперативи духовно-морального виміру політичних процесів.

Суспільна свідомість міфологізується за допомогою різних інституціональних форм існування міфу. Такими формами-елементами в політиці є ритуал, звичай, культ, персоналізація влади тощо. Специфікою їх функціонування стають міфологічні особливості політичного простору. Політичний міф пов'язаний з людською сутністю. Він є невід'ємною складовою суспільної свідомості, а, отже, існуватиме завжди.

Особливістю сучасних політичних міфів є, з одного боку, тенденція до створення нових міфів унаслідок утвердження нових суспільних явищ (формування політичного ринку, трансформація інституту багатопартійності, віртуалізація політичних процесів), а з іншого – міфи стають технологічною складовою управління (маніпулювання) суспільною свідомістю. Пануючи у сфері «колективного несвідомого», міф суттєво впливає на масову свідомість. Переважна більшість людей здебільшого мислить образами, сприймає лише крайнощі, тому архетипні конструкції міфу («ми – вони», «добро – зло», «свій – чужий», «герой – ворог») ефективно спрацьовують у сфері політичної міфотворчості.

Будучи в цілому ірраціональним феноменом, політичний міф може поєднувати в собі свідоме і несвідоме, реальне й ідеальне, раціональне та ірраціональне. Міф може проявлятися на різних рівнях політичної свідомості, зокрема на теоретичному й емпіричному. На емпіричному рівні міф проявляє себе, свою природу і специфіку, реалізуючись в емоціях, почуттях, віруваннях, релігійних пере-

конаннях, побутових і традиційних стереотипах через елементи містики. Створення політичного міфу передбачає появу чогось нового, чого не було раніше в актуалізованій формі. У цьому процесі виокремлюють три змістові складові політичного міфу, а саме ціннісну, мотиваційну та комунікативно-смыслову, завдяки яким проявляються його особливості.

Значущість політичного міфу полягає в можливості викликати до життя архетип, який дозволить задати певний мотив діяльності – через політичну рекламу, ритуал, містерію. Архетип уможлиблює поєднання бажаного і належного спочатку в міфологічних категоріях (мовою політичних метафор), а згодом і в політичній діяльності.

Багатоаспектністю політичного міфу (феномен свідомості, наукова категорія, історична реальність, складова символічного світу політики тощо) обумовлена увага до цього явища не лише з теоретичної точки зору, але й з огляду визначення його функціональності як способу пояснення і сприйняття соціально значущої інформації, формування ціннісного ставлення до політичних явищ.

Політичне міфотворення стало неодмінною ознакою сучасності. Воно не пояснює реальної дійсності, а використовує її для створення ілюзії, гармонійної конструкції, своєрідної системи координат свідомості, специфічного відтворення суспільних явищ. Як система, вибудована сукупністю символів (смыслів, значень), вона інтерпретує дійсність і надає їй несуперечливої аксіоматичності.

В умовах нестабільності політичної системи проблема пошуку ефективного інструментарію, який би допоміг зрозуміти, пояснити, змоделювати, а відтак і подолати невизначеність подальшого суспільного розвитку, стає вкрай актуальною. За таких обставин будь-яка ідеологія як система усталених ідей, уявлень і поглядів навряд чи буде спроможною «самотужки» створити несуперечливий образ політичної реальності. Тому в нагоді їй стає міфологія як засіб орієнтації в політичному середовищі та фактор впливу на політичні цінності, політичну свідомість і політичне життя суспільства в цілому. Не випадково поняття «політична діяльність», «політична ідеологія» і «політична міфологія» все частіше використовуються як споріднені для аналізу змін у суспільній свідомості, переосмислення політичних ідеалів і цінностей.

Ціннісна парадигма, прийнятна для переважної більшості громадян, є найважливішим принципом і, водночас, основним інструментом суспільних реформ. Не випадково метою будь-якого політичного режиму є прагнення сформувати систему цінностей, на яку орієнтуватиметься широкий загал. У процесі реформування суспільних відносин така мета може бути досягнута шляхом переорієнтації на нові цінності або переоцінки вже існуючих.

Зміни ціннісних орієнтирів, системи, яка вже набула ознак «раціональної», актуалізує міфологічну складову масової свідомості, яка прагне опертися на ірраціональні сили. Саме в цей час створюються політичні міфи, в основі яких лежать, з одного боку, несвідомі страхи, очікування та надії, нереалізовані бажання і прагнення як окремих особистостей, так і соціальних груп, а з іншого – потреба чіткості і спокою, цілісності і зрозумілості образу світу, впевненості у доцільності змін, що відбуваються.

Переконливою ілюстрацією означених процесів стали події кінця 1980-х – початку 1990-х років на теренах СРСР. Досить швидко було дискредитовано комуністичну ідеологію як раціональну конструкцію. Разом з тим, її міфологічна складова й досі використовується в політичній міфотворчості. Міфи комуністичної ідеології «живуть усередині» нових і, здавалося б, далеких від неї ідеологічних доктрин.

Трансформація ціннісної системи українського суспільства, формування сучасної ціннісної парадигми відбувається на тлі перегляду багатьох колишніх ідеалів та окреслення нового світоглядного виміру. Різновекторність цих процесів сприяє розгортанню ціннісних конфліктів, пов'язаних насамперед з кризою духовних ідеалів, з відсутністю чітко сформульованої об'єднуючої національної ідеї, із загостренням протиріччя між цінностями старшого і молодшого поколінь.

Зміна соціально-політичних умов призводить до того, що механізм відтворення цінностей, орієнтації на них перестає бути провідним, поступаючись місцем адаптаційним механізмам. В політично-ціннісній палітрі українства чимало «кольорів» сумніву, недовіри, розчарування, розгубленості тощо. В цій атмосфері падіння моралі та втрати «еталонності» ціннісної системи старшого покоління, зростають і нові покоління, про що свідчать результати соціологічних опитувань. В табл. 1 наведено дані

оціночних відповідей на твердження: «Багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах»⁸³².

Таблиця 1.

«Багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах»

	1992	1999	2000	2001	2005	2006	2008
Згоден	88,1	89,8	89,7	87,8	79,3	82,1	85,7
Не згоден	7,7	5,1	6,0	5,9	13,1	11,1	8,3
Немає відповіді	4,1	5,1	4,4	6,2	7,7	6,9	6,0

Ціннісні конфлікти провокуються ще й тим, що цінності нових політичних еліт не стали стереотипами масової свідомості. Про це свідчить низький рівень довіри українців до «влади» (як узагальненого суб'єкта), яка проявила свою неспроможність виконувати інтегруючі, стабілізуючі, політико-правові функції. Ціннісний конфлікт у середовищі самих політичних еліт породжує суперечності, стає на заваді становленню громадянського суспільства.

Міф поєднує раціональне й ірраціональне знання, він є характерною рисою історичної пам'яті народу і сучасних оцінок природного і соціального світу. Поєднання раціонального та ірраціонального знання у міфі, опертя його на суспільну психологію з усіма її вадами і сильними сторонами робить міф стійким і гнучким, особливо коли він набуває ознак предмета віри і легенди. Він може виникнути і природним шляхом у колективній свідомості, і бути створеним штучно за допомогою соціальних технологій. Обов'язковим у ньому є легендарність, утопізм, віра в природне і надприродне. А головне, предмет міфу (реальний чи ірреальний) має відповідати, хоча б частково, змісту міфу і сприйматися як правда. Найбільш стійкими є міфи, що мають частку позитивного знання. Наведемо дані опитування, які, на нашу думку, підтверджують щонайменше дві тези: по-перше, щодо

⁸³² Складено за: Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – С. 494.

неспроможності суто раціонального до суспільної мобілізації, по друге, – щодо можливостей політичного міфу у цьому процесі (табл. 2, 3)⁸³³.

Таблиця 2.

**«За теперішнього безпорядку
та невизначеності важко зрозуміти у що вірити»**

	1992	1999	2000	2005	2006	2008
Згоден	78,5	83,2	78,3	68,4	76,2	75,7
Не згоден	14,8	11,5	14,4	23,2	16,6	17,0
Немає відповіді	6,7	5,3	7,2	8,4	7,3	7,3

Таблиця 3.

**«Проблема зараз у тому,
що більшість людей взагалі ні у що не вірить»**

	1992	1999	2000	2001	2005	2006	2008
Згоден	81,8	85,7	87,7	86,1	76,3	77,2	78,6
Не згоден	11,5	8,4	7,3	8,0	16,4	15,8	14,1
Немає відповіді	6,6	5,9	5,0	5,9	7,3	6,9	7,3

З одного боку, ми спостерігаємо стабільно високий рівень суспільної зневіри, з другого – суттєві зміни цього стану під впливом дії «помаранчевого» міфу. І це ще одне підтвердження того, що періоди суспільної нестабільності є найсприятливішим для міфологізації політики, прийняття політичного міфу.

Міф актуалізує свій вплив у процесі пошуку оптимальних моделей політичного, а відтак і соціального порядку, в якому б гармонійно поєднувалися цінності різних поколінь, особистісні та суспільні інтереси.

⁸³³ Складено за : Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг. – С. 514–515.

Можливість знищити міф – це міф. Руйнування одного міфу неминуче призводить до створення нового. Адже свідомість людини перебуває у стані, який Леон Фестингер назвав когнітивним дисонансом⁸³⁴: зіткнення в свідомості суперечливих знань і переконань, поведінкових настанов відносно певного об'єкта чи явища викликає відчуття дискомфорту й бажання усунути або стерти суперечності. Людина шукатиме вирішення емоційного і когнітивного дисонансу в новому міфі. І це процес не індивідуального, а колективного пошуку. І вибудовуються міфи з розрахунку не на індивідуальну, а на масову свідомість – натовп, котрий, як писав Гюстав Лебон, «ніколи не прагнув правди, відвертається від очевидності, яка не подобається йому, і воліє поклонитися омані, якщо тільки омана приваблює його. Хто вміє вводити натовп в оману, той легко стає його володарем; хто ж намагається привести його до тями, той завжди стає його жертвою»⁸³⁵.

Політичний міф не потребує перевірки на істинність. Символізуючи й абстрагуючи факти та явища суспільного життя, він сприймається свідомістю як реальність, над якою не слід замислюватися. Міф – замкнута символічна система, об'єднана характером функціонування і способом моделювання довкілля.

Для тлумачення політичної царини міфи інтерпретуються як символи, як «історична пам'ять про діяльність великих людей», як «знаряддя влади», як «форми несвідомої колективної творчості» (В. Найдиш), як «нуміозна мова» – мова предметних знаків (К. Хюбнер). Така багатозначність актуалізує проблему політичної комунікації, в процесі якої й інтерпретуються значення і смислові відтінки політичного міфу.

Загалом міф має неабиякий конструктивний потенціал при одночасному збереженні архетипних форм. За допомогою політичного міфу архетипи потрапляють до сфери сучасної політики.

⁸³⁴ Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / [Пер. А. Анисратенко, И. Знаешева]. – СПб. : Ювента, 1999. – 320 с.

⁸³⁵ Лебон Г. Психология толп / Г. Лебон; [Перевод / предисл. И. В. Задоржнюка; вступ. ст. В. Н. Дружинина]. – М. : Ин-т психологии РАН: КСП+, 1988. – С. 188.

Новітні інтерпретації архетипів стають підставою моделювання нової політичної реальності, створення нових політичних дискурсів.

Міф довго був підґрунтям права, законів державного і приватного життя, основною регулюючою складовою суспільної та індивідуальної свідомості. Традиційні міфи продовжують відігравати важливу роль у суспільній та індивідуальній свідомості, в регулюванні життя соціумів. Народжуються і функціонують новітні політичні міфи, які впливають не лише на внутрішнє політичне життя, але й на розвиток міжнародних відносин (наприклад, міф про можливість відродження Росії як імперії або міф про те, що вступ до Європейського Союзу розв'язує наші економічні, соціальні, політичні проблеми).

Нині міф змінює свою сутність і функції. По-перше, він стає взаємодією раціонального та ірраціонального більшою мірою, ніж раніше. По-друге, на тлі кардинальної зміни шляхів суспільного розвитку майже половини людства, коли стало очевидним, що «шлях до комунізму» є утопією, відбувається (парадоксальний, але лише на перший погляд) сплеск нової міфологічної творчості. Замість глобального міфу про можливість побудови комунізму народжуються нові міфи про унікальність тих чи інших країн, шляхів їх розвитку, їх ролі в Європі та у світі тощо. По-третє, міф, особливо політичний, став складовою добре відпрацьованої технології маніпулювання – і не лише «побутовою» частиною масової свідомості, але й теоретичною (ідеологічною) її складовою.

Спосіб мислення сучасної людини переживає своєрідний ренесанс міфологізації. І справа не тільки в тому, що зростає попит на пророцтва, гороскопи, ворожок і знахарів тощо, а ще й в тому, що люди живуть у полоні міфів про унікальність України, про те, що держава підвищуватиме заробітну платню і пенсії не в залежності від результатів праці, а з доброї волі політиків, про саморегульованість ринку, про новий «шлях до Європи» тощо. І коли сувора реальність похитнула довіру до держави, влади, політичних партій, коли зросла соціальна напруга в суспільстві, коли віра в раціональну його організацію не може підтримуватися результатами функціонування такої «раціональної організації», то виникають умови для повернення міфів у соціально-політичну сферу, а саме поняття «політика» міфологізується.

Залежно від конкретної соціально-політичної ситуації, цілей, очікувань масової свідомості, політики створюють міфи, які дозволяють заповнити ціннісний вакуум новими духовними орієнтирами. Ці орієнтири можуть згодом перетворитися на певну ідеологію або стати реальним підґрунтям формування нової ціннісної парадигми. Зрештою політична міфотворчість стає елементом моральної орієнтації людини в політичному просторі. Саме міф, продукуючи нові символи і значення, наповнює політичні процеси новим змістом, внаслідок чого змінюються політичні пріоритети, а відтак і сенс взаємовідносин влади з громадянами.

Яскравим прикладом такого «наповнення» політичного процесу новими символами і значеннями можуть бути «помаранчеві» події в Україні. Протягом досить короткого часу було «спродуковано» значну кількість своєрідних «підсилювачів» міфу: нових образів і символів, нових ритуалів і стереотипів. Та й самі події стали своєрідним символом країни. На тлі домінуючої в суспільстві зневіри (табл. 2, 3), руйнування усталеної і відсутності нової ціннісної системи, сучасний політичний міф встановлює певні цінності та норми, які позбавлені раціонального, критичного осмислення, сприймаються на віру.

Політичну міфологію досить часто співвідносять з архаїчною. Ця форма передбачає, зокрема й такі елементи, як драматизація, яскравість історії, наявність Героя. Героїчний міф взагалі в архаїчній міфології набуває особливого значення, особливого смислу. Відмінність архаїчного і сучасного політичного міфу полягає, передусім, у соціальному його спрямуванні. І якщо архаїчний міф пояснював світ і обґрунтовував єдність «картини буття», то сучасний політичний міф «вибудовує» і обґрунтовує соціальне буття, надає йому обрисів «стійкості», інтерпретує суспільні і політичні процеси.

Центральною постаттю архаїчного міфу, який характеризується єдністю об'єкта й суб'єкта, ідеї і образу, конкретного і абстрактного, у більшості випадків є «надлюдина», носій верховної влади. Доволі часто, особливо в кризові моменти, в суспільстві виникає потреба в сильному лідері – самодержавці чи диктаторі, Герої, Перуні-громовержці, «рятівнику-месії».

Як пише Е. Кассіер: «потяг до сильного лідера з'являється тоді, коли колективне бажання досягає небувалої сили й коли, з іншого боку, всі надії на задоволення цього бажання звичними, нормальними засобами не дають результату. Напруга колективної надії втілюється в лідері»⁸³⁶. Політичні події в пострадянських країнах засвідчують правильність цього висновку.

На тлі загальної зневіри у можливості впливу на суспільні зміни через використання демократичних механізмів, міф про «героя-переможця» відіграє мобілізуючу роль у політичному процесі. Так, на думку респондентів, серед соціальних груп, протягом всієї історії незалежної України, найсуттєвішим був вплив на життя українського суспільства «мафії, злочинного світу» (38,1 %), лідерів політичних партій (30,5 %), підприємців, бізнесменів (28,4 %) і «чиновників» (27,9 %). Натомість, – робітники (23,3 %), селяни (18,7 %), інтелігенція (14,7 %), пенсіонери (3,5 %). Загалом, лише кожний десятий респондент відзначив вплив на життя суспільства судів, прокуратури, міліції (розраховано за даними Інституту соціології НАН України).

Разом з тим, аналіз результатів відповіді на запитання «Чи є сьогодні в Україні лідери, які можуть ефективно керувати країною?» (табл. 4)⁸³⁷ вказує на суттєве збільшення кількості позитивних відповідей (2005) під впливом «помаранчевих» подій, формування образу сучасного «героя».

Таблиця 4.

**«Чи є сьогодні в Україні лідери,
які можуть ефективно керувати країною?»**

	1994	1995	1996	1998	1999	2000	2002	2004	2005	2006	2008
Так	18,5	11,5	11,3	15,5	20,1	20,6	30,5	28,4	50,4	42,7	33,0
Ні	24,7	26,8	30,3	30,7	32,2	29,8	33,0	35,3	18,0	25,3	38,3
Важко відповісти	55,7	61,0	58,4	53,5	47,3	49,4	36,1	36,0	31,5	32,0	28,5

⁸³⁶ Кассіер Э. Политические мифы / Э. Кассіер // Реклама: внушение и манипуляция [ред.-сост. Д. Я. Райгородский]. – Самара : Бахрах-М, 2001. – С. 384–385.

⁸³⁷ Складено за: Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг. – С. 501.

«Герої помаранчевої революції» стали своєрідними символами, міфами епохи, щоправда, досить стрімко деміфологізованими під впливом реальності, моральної переоцінки та безперервного процесу нового міфотворення.

Значущість духовно-моральних вимірів політичних процесів зростає у зв'язку з тим, що суспільне буття і суспільна свідомість «перетворюють» будь-які явища і події на цінності символічного світу, у якому значне місце відводиться політичним міфам. За таких обставин політика стає сферою творення нової реальності та нових ідей, що обґрунтовують її доцільність.

Ще П. Бурдье зазначав, що «символічне поле політики» потребує переосмислення наукового інструментарію, який складався тривалий час, але за нинішніх умов не завжди виявляється ефективним. Певна відірваність політичних теорій, концепцій та моделей від сучасної української політичної практики обумовлена, з одного боку, відсутністю (або ж – недосконалістю) інструментів «виміру» компонентів цього багатоаспектного процесу, з іншого – переоцінкою технологічних чинників у формуванні політичної свідомості та політичної активності. Безумовно, сучасні технології, що мають на «озброєнні» можливості засобів масової інформації і комунікації, є суттєвим фактором політичних перетворень. Але вони не можуть повністю зруйнувати традиції, які тісно пов'язані з міфологією народу, релігією, усталеним світом символів, врешті – способом життя. Тому актуальною є проблема урівноваження інновацій традицією, традицій – інновацією. Очевидно такий взаємовплив є не тільки запорукою певної суспільної стабільності, але й підґрунтям подальшого сталого розвитку.

Загалом розмежування політичної реальності та її міфологічної інтерпретації не заперечує специфічного (міфологічного) осмислення політичних процесів. Більше того, це розмежування може стати дієвим засобом міфоконструювання політичної реальності, створення нових смислів. Закодоване у міфі знання необхідно розшифрувати і використати як додатковий засіб осмислення минулого і сучасного, проектування майбутнього. Згодом можливо знову закодувати його (міф) на вимогу часу, щоб надалі використати модернізований міф для поширення чи спростування

певних політичних ідей і концепцій. Наприклад, міфи про перші хвилі глобалізації (античні і середньовічні імперії, створення колоніальних імперій тощо) могли б слугувати підґрунтям для осмислення сучасних глобалізаційних процесів.

Політичний міф стає підґрунтям технології управління суспільною свідомістю. Наприклад, публічна політика є певним міфологічним простором, де створюються, живуть, конкурують, гинуть і відроджуються психологічні, ідеологічні та етнополітичні міфи.

Залишаючись ірраціональною конструкцією, міф, через взаємодію з політичною реальністю, раціоналізується і вже в своїй «новій» якості «монтується» в політику і як інструмент політики використовується для досягнення цілком прагматичних політичних інтересів і цілей. «Перед нами постав міф нового типу – міф повністю раціоналізований. Нашому ХХ століттю – великій епосі технічної цивілізації – призначено було створити й нову техніку міфу, оскільки міфи можуть створюватися точно так само й відповідно до тих же правил, як і будь-яка інша сучасна зброя, будь то кулемети чи літаки. Це новий момент, що має принципове значення. Він змінить усе наше соціальне життя»⁸³⁸.

Політика різних історичних епох і держав завжди відрізнялася (і відрізняється) за змістом, цілями, суб'єктами та об'єктами політичного процесу, політичними відносинами у суспільстві (між владою і суспільством, політичними елітами, партіями), міждержавними відносинами. При цьому завдання політики окреслюються певним колом: порядок, стабільність, ефективність влади, організація чи розв'язання конфліктів, оборона чи агресія тощо. Політичні технології у різні часи та в різних державах теж бувають подібні: організація прихильників, підтримка союзників, ізоляція противників, визначення і маніпуляція соціальною базою політики (клас, верства, вікова група тощо), вибір стилю спілкування з різними політичними інститутами і силами, політичні вибори, символіка, ритуали тощо.

⁸³⁸ Кассирер Э. Техника современных политических мифов / Э. Кассирер // Вестник Московского ун-та. – Сер. 7. Философия. – 1990. – № 2. – С. 153–164.

Однак, подібні за формою і технологіями, вирізняються вони національним змістом, традиціями і міфами, котрі і визначають політику як національну. Сукупність загальноцивілізаційних ознак, універсальних засад і національної, історичної специфіки держави і населення робить політику кожної держави не лише унікальною, але й прогнозованою.

У визначеннях і характеристиках політики є чимало спрощень, міфів, зведення їх до якоїсь однієї якості. Досить популярною стала теза, що «політика – це мистецтво можливого». Але це лише одна (спрощена) грань сучасного «мистецтва» політики, доступного професіоналам. Політика має ще багато рис, які лише в комплексі дають уявлення про її сутність і функції. Наприклад, у політиці довго насаджувалася думка, що будь-якими засобами необхідно перемогти супротивника. І найбільш успішним вважався політик, який цього досягав, не гребуючи жодними засобами. І сьогодні ці якості ще не втратили для декого своєї привабливості, але головним свідченням ефективності політика все ж стає уміння вести діалог, знаходити компроміси, зміцнювати глобальні механізми безпеки.

Важливим, з нашої точки зору, є процес актуалізації переосмислення і науковою спільнотою, і політиками, і політичними технологіями проблем суспільного розвитку у контексті взаємодії раціонального й ірраціонального, з'ясування ролі політичного міфу в символічному світі політики. Зрештою, виокремлення у цьому сенсі ролі колективного несвідомого (К. Юнг), «архетипу» як конструкта свідомості, символічного уособлення культурного досвіду людства. Очевидно, саме архетип стає основним елементом політичного міфу: архетип певної ситуації, пов'язаної зі здійсненням заходів соціального регулювання і примусу («якщо.., то...»), зміст конкретного досвіду, набутого в ситуаціях, об'єднаних даним архетипом, система алегоричних образів, функціональна символіка яких співвідносить «бажане» з «належним», тобто зі сформованим архетипом. Архетип уможливорює поєднання бажаного і належного спочатку в міфологічних категоріях (мовою політичних метафор), а згодом у політичній діяльності.

Політична теорія і практика звертаються за підтвердженням своїх положень та технологічних розробок до певних національних

архетипних зразків. В українській свідомості, зокрема, побутують архетипи домінування минулого над майбутнім, тотожності істини і влади, долі, «вічного повернення» тощо. Спільним для них є їх позитивне спрямування у майбутнє: «відродження нації»; «закон один для всіх»; «якщо не ми, то наші діти житимуть краще». Зважаючи на всезагальність міфу, такі архетипи можна знайти і в народів інших країн, вибудовуючи «містки глобалізації».

Процеси символізації політичної реальності дедалі більше уможливають поєднання в одну систему ідеологічних та міфологічних конструктів. Іншими словами, політичні суб'єкти, маючи певні ресурси (інтелектуальні, технологічні, інформаційні тощо), можуть використовувати певні механізми символізації і на їх підставі вибудовувати свої комунікаційні стратегії. При цьому слід мати на увазі те, що політичні міфи довговічні у силу їх архетипної основи. З іншого боку, сучасний міфологічний дискурс тяжіє до протиставлення міфології та ідеології. Р. Барт свого часу спробував пояснити механізм створення політичних міфів, зазначаючи, що міф перетворює історію на ідеологію. Міф, на його думку, не є прямим обманом, він відшукує «ультразначення» мовними засобами, надає природності певній деформації у співвідношенні змісту і форми, замінює цінності так званими фактами. Р. Барт вважав, що саме сучасність є привілейованим полем для міфотворчості, оскільки суспільство свідомо називає себе вільним і шляхом міфологізації ніби деполітизується⁸³⁹.

Перетворення ідеї, явища, події на міф важко зафіксувати – як і його новий зміст. Коли міф і міфологія в цілому стають об'єктами філософської чи політологічної рефлексії, а не антропології, етнографії чи філології, то міф стає непрозорим, оскільки опис будь-якого міфу відбувається в сучасному, а не в тому історико-конкретному контексті, коли він творився. Міф взагалі може «відірватися» від контексту. Наприклад, вважається очевидним, що міфи про В. Леніна, Й. Сталіна й А. Гітлера створювала міфологічно-скерована номенклатура – ідеологи, служби безпеки, керівництво партій. Загалом це

⁸³⁹ Барт Р. Мифологии / Р. Барт ; пер. с франц. С. Зенкина. – М. : Академический проект, 2008. – С. 306.

так. Але тут не враховується й інша сторона міфотворчості – деперсоналізований народ, який теж творив міфи про «вчителів народу», «батьків» і «вождів» нації, «геніїв революції». Міфологія деперсоналізованого суб'єкт-об'єкта-народу як масова свідомість і масова істерія є страшнішою, ніж міфологія ідеологів, котра спрямовується на маніпуляцію свідомістю.

Ускладнення суспільного життя, неоднакові можливості здобути освіту, долучитися до культурних надбань неминуче створюють «пізнавальні бар'єри», ускладнюють осмислення «масами» соціальних і культурних реалій. К. Манхейм відзначав, що в моменти глибоких криз відбувається блокування здорового глузду – здатності людини розумно оцінювати стан справ і діяти, виходячи з цієї оцінки. Необхідність обмірковувати й розуміти, що відбувається у світі, стає в такий час непосильним навантаженням, і людина прагне уникнути цієї необхідності, схватися у сфері ірраціонального. Вона проявляє підвищений інтерес до окультизму, вивчає гороскопи, вірить астрологам. Психологічний захист особистості проти маніпуляції свідомістю різко послаблюється. Відтак зростає сугестивність (здатність потрапляти під сторонній вплив).

Актуалізація політичною теорією поняття політичного міфу виводить технологічну галузь побудови нових політичних конструкцій. Політичний міф, як і будь-який інший міф, використовується у форматі ціннісної дихотомії добра і зла. Більше того, «технологічне» тлумачення політичного міфу виходить з традиційної техніки створення міфологізованих образів, які допомагають символічному товару утвердитися на політичному ринку.

Важливість політичної «роботи з символами» у контексті конструювання єдиного міфо-символічного простору добре усвідомлюють наші північні сусіди. Одна з провідних російських соціологічних компаній провела масштабне опитування населення Росії «Символи російської держави». За результатами опитування визначено офіційні і неофіційні символи (від Кремля (49 %) до матрешки), символи-особистості (Петро I – 27 %, Й. Сталін – 15 %, В. Ленін – 15 %, Г. Жуков – 8 %, В. Путін – 5 %), символи-події (досягнення у космічній галузі – 31 %, у галузі культури та

мистецтва – 10 %). Відповідаючи на відкрите питання «Які історичні події, на вашу думку, є символи російської держави» переважна більшість тих, хто дав на нього відповідь (29,9 %) назвали «Велику Вітчизняну війну», 10 % – революцію 1917 року⁸⁴⁰.

В Україні таких досліджень поки що не проводилось. Щоправда, інтерпретуючи під цим кутом зору результати дослідження проведеного компанією «Research & Branding Group» у 2011 році щодо визначення його головних ювілейних дат, зазначимо серед них: 70-річчя початку «Великої Вітчизняної війни» (53 %), 25-річчя аварії на Чорнобильській АЕС (37 %), 20-річчя незалежності України (34 %). В той же час, 18 % опитаних головним ювілеєм 2011 року вважають 50-річчя польоту Ю. Гагаріна у космос⁸⁴¹.

На жаль, робота вітчизняних політичних технологів активізується у передвиборчий період (а іноді й обмежується ним). Разом з тим, навіть проект «Великі українці»⁸⁴² залишився у рамках телевізійного шоу. Ще один приклад використання (сформованого на ґрунті архаїчних космогонічних міфів) міфу про «Героїв Космосу». Приклад, який може бути переконливим з огляду на вражаючі результати опитувань щодо досягнень у космосі. 100-річний ювілей нашого земляка, конструктора перших космічних кораблів С. Корольова, який народився в Житомирі, навчався в Одесі і у Києві, став 17-м у рейтингу «Великих українців», в Україні відзначили короткими інформаційними сюжетами в теленовинах. У Росії – розгорнутими сюжетами на телебаченні про російського конструктора космічних кораблів та прем'єрою знятого до ювілею двосерійного фільму «Генеральний конструктор. Фільм про С. П. Корольова» (реж. Ю. Кара).

Нинішня міфотворчість ускладнюється переоцінкою тривалого історичного процесу, взаємообміном культур і традицій,

⁸⁴⁰ Символы российского государства [отчет] // Опрос населения // http://bd.fom.ru/report/cat/hist_ro/dd020325

⁸⁴¹ Українці вважають початок Великої Вітчизняної війни найбільш важливим ювілеєм // <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2011/03/16/6019234/>

⁸⁴² Великі українці // <http://greatukrainians.com.ua/>

новими тенденціями суспільного розвитку. Через поширення міфологем формується нова світоглядна парадигма, яка, за умови схвалення їх політичними суб'єктами та сприйняття суспільством, може перетворитися на дієву ідеологію.

Підсумовуючи викладене, спробуємо сформулювати окремі висновки та окреслити можливості формування та шляхи (напрями) використання позитивного національного міфу.

Політичний міф не лише все більше «вростає» в теоретичне поле політики, але й починає відігравати суттєву роль у політичній практиці, формуванні політичної свідомості, політичної культури тощо. За таких обставин виникає необхідність дослідження сутнісних аспектів міфологічної свідомості стосовно її взаємодії зі свідомістю політичною.

Малодослідженим, але вкрай ефективним, залишається комунікативний потенціал сучасних політичних міфів. Використання новітніх засобів масової інформації (Інтернет, мобільний зв'язок тощо) не лише сприяє «віртуалізації» політики, а відтак створенню символічного світу політики, за яким зазвичай постає проблема легітимності влади і довіри громадян до неї, але й надає можливості позитивного впливу на масову свідомість, поширення мобілізуючих суспільство політичних міфів.

Міфи все більше стають технологічною складовою політичного менеджменту. Тому в процесі вироблення стратегій розвитку політичної системи слід проаналізувати існуючі міфологеми з точки зору доцільності їх використання у майбутньому. Це, зокрема, вдосконалення стратегічного управління, на рівні якого формуватимуться засади партійного і державного будівництва, вивчення творчого і консолідуючого потенціалу міфологем, а також їх впливу на вироблення нового стилю спілкування влади з громадськістю.

Розвиток сучасної політичної міфології безпосередньо пов'язаний з формуванням нової ціннісної парадигми. Актуальним питанням може стати дослідження й використання політичних міфів як підґрунтя створення концепцій державотворення, національної ідеї, інших засадничих принципів суспільного розвитку.

Міфологізація і реміфологізація політики може стати засобом прискореної модернізації країни за умови, по-перше, раціоналізації

міфів на основі наукового знання, по-друге – через нове прочитання політичної історії України, звільненої від проімперських і прорадянських міфів, за якими антиукраїнська політика подавалася як «добровільне входження», «возз'єднання братів-народів», «формування нової історичної спільноти – радянського народу» тощо. При цьому слід взяти до уваги труднощі щодо побудови виваженої теорії сучасного політичного міфу, зважаючи на брак інструментарію для з'ясування значення і реального змісту міфу через багатозначність символів, образів, ідеологем і психологем, якими оперує міфологічна свідомість. Тому подальші напрями «розкриття» потенціалу міфу мають бути сконцентровані навколо розкриття значень символів, прихованих міфологічних образів, спроб їх класифікації з метою виокремлення типових ознак, особливостей та тенденцій розвитку.

Інший перспективний напрям – врівноваження сфер раціоналізації та міфологізації політичної свідомості і політичного буття з метою підвищення рівня політичної культури, утвердження нової системи політичних цінностей. З цієї точки зору, вкрай важливим є визначення ролі міфів і міфологічної свідомості у формуванні цінностей, соціально-психологічних механізмів орієнтації на них. Адже саме цінності створюють смисли. Разом з тим, ціннісна парадигма, прийнятна для переважної більшості громадян, є найважливішим принципом і водночас основним інструментом суспільних реформ. Не випадково метою будь-якого політичного режиму є прагнення сформувати таку систему цінностей, на яку орієнтуватиметься широкий загал. У процесі реформування суспільних відносин така мета може бути досягнута шляхом переорієнтації на нові цінності або на переоцінку вже існуючих.

Відчутною є тенденція до створення нових міфів унаслідок утвердження нових суспільних явищ (формування політичного ринку, трансформація інституту багатопартійності, віртуалізація політичних процесів тощо). У зв'язку з цим актуалізується проблема узагальнення досвіду новітньої позитивної міфотворчості, аналізу її впливу на масову свідомість, розробки дієвих мобілізуючих, об'єднуючих політичних міфів.

Політичний міф – «реальне» підґрунтя для створення концепцій державотворення, національної ідеї, інших засадничих

принципів суспільного розвитку. Поширеною практикою є активізація міфотворчості у ході виборчих кампаній. Як в іміджевих розробках, так і в технологіях організації виборів традиційно використовуються політичні міфи (про «рятівника-месію», змову, випробування долі, вічне повернення, доброзичливу спільноту, індивідуальні досягнення кандидата тощо). Протидіяти маніпулюванню з використанням політичного міфу дуже складно, оскільки міфи «працюють» у сфері підсвідомого. Знешкодження міфу-маніпулятора потребує досконалого знання особливостей цього феномена не лише серед науковців, а й серед пересічних громадян.

Будь-які суттєві політичні зміни, якщо вони «ціннісно» не «забезпечені», на шляху реалізації утворюють своєрідні ціннісні лакуни, актуалізують міфологічну складову масової свідомості, прагнення до опертя на ірраціональні сили. Саме в цей час створюються політичні міфи, в основі котрих лежать, із одного боку, несвідомі страхи, очікування й надії, нереалізовані бажання та прагнення як окремих особистостей, так і соціальних груп, а з другого – потреба чіткості та спокою, цілісності та зрозумілості образу світу, впевненості у доцільності змін, що відбуваються.

Політичний міф – це атрибут будь-якої політичної системи, оскільки влада має потребу в символах, які будуть її уособленням. Політичний міф може слугувати рушійною силою сучасного політичного процесу. Цим пояснюється не лише необхідність його теоретичного дослідження різними науковими галузями (політологія, соціологія, соціальна психологія тощо), але й практичного застосування у розробці програм суспільної модернізації.

5.2. Міфологізація праісторії: протилежні наслідки псевдопатріотизму

Національна та етнічна свідомість (особливо коли вони зливаються) невпинно спрямовує свою увагу до найдавніших – античних, первісних, загалом так званих праісторичних часів. У періоди етнічного пробудження, національного відродження чи становлення інтерес до праісторії зростає кратно. Такий інтерес цілком природний. Етнічне і національне пробудження потребує свого духовного обґрунтування у вигляді національної ідеї. Спрямована більшою своєю частиною у майбутнє, вона водночас мусить спиратися на фіксований історичною пам'яттю попередній досвід народу для осмислення причинних зв'язків у ланцюгу подій, які призвели його саме до нинішньої точки історичного відліку, для обґрунтування майбутнього національного проекту.

Відіграє свою роль і звичайне прагнення до самоутвердження у світовому співтоваристві посиленням на древність свого походження: тут спрацьовує усталена вада людей – схилитися перед так званим аристократизмом, тобто наївна віра у автоматичну генетичну передачу від покоління до покоління найшляхетніших рис та інтелектуальних здібностей. Прояви цієї вади тим більш парадоксальні, що самі люди у масі своїй соціально справедливим вважають визнання людини за її заслугами, тобто орієнтуються насамперед на меритократичні цінності. Та як хоч там, а етнічне та національне самоутвердження, набуття національною психологією самовпевненості за допомогою історичної пам'яті поки що залишається загальносвітовим явищем.

Відповідно, сила самоствердження визначається вірою у давність етнічного і національного коріння, а відтак історична пам'ять потребує свого наповнення доказами праісторичності її носія.

У світлі зазначеного обговорення в українському суспільстві питань, що належать до найдавнішого періоду історії на землях сучасної України, слід визнати закономірним. Здобуття Україною незалежності поставило питання і про історичне право українців на самовизначення, а відтак і про їхнє історичне право на землі свого проживання, і про їхнє ставлення до навколишнього світу за культурними, етнічними, цивілізаційними критеріями.

Історична пам'ять суспільства, як відомо, існує у двох формах – суто науковій і загальнонародній. Остання містить у собі спрощені, узагальнені конструкції, що утворюються (радше, творяться і впроваджуються у суспільство різними комунікаційними засобами) на ґрунті достовірного наукового знання. Внаслідок спрощення масова історична пам'ять, зрозуміло, завжди буде відрізнятися від професійної. Але це не означає, що вона мусить ігнорувати або заперечувати історичне знання.

В Україні сюжети прадавньої, античної, ранньосередньовічної історії викладаються як у професійній, науковій, так і в популярній літературі. Остання, завдяки особливостям свого жанру, користується найбільшим попитом і має тим самим найбільший потенціал впливу на історичну свідомість населення, саме вона вкладає у його історичну пам'ять елементи, з яких конструюється уявлення про давнину.

Поруч з популярною літературою, яка виконує функцію ретранслятора на маси достовірного наукового знання, на вітчизняний книжковий ринок було винесено твори з міфологічними історичними схемами. Коло авторів таких творів відносно невелике, але завдяки масовості тиражів їхньої продукції, наявності Інтернету, який дозволяє постачати авторське бачення безпосередньо споживачеві «додому», невимогливості укладачів навчальних програм окремих вузів (особливо приватних), зацікавленості багатьох ЗМІ у скандальних, епатажних матеріалах, їхні концепції проникають у свідомість людей, більшість з яких не спроможна зрозуміти їхню антинауковість. Професійні ж науковці у більшості не вважають гідним для себе розпочинати дискусію з авторами подібних творів, заодно побоюючись, що початок такої дискусії може надати псевдоісторії реноме серйозного наукового напрямку, який заслуговує на увагу.

Дійсно, спростовувати абсурд дуже тяжко, оскільки він перебуває поза науковою логікою. Разом з тим, залишений без відсічі, він може вважатися масою «історичною правдою», а відтак і завдати непоправної шкоди свідомості з точки зору її здатності до тверезого логічного мислення, вміння встановлювати (хоча б на прикладі давніх історичних сюжетів) причини і наслідки між подіями, та й взагалі адекватно визначити своє історичне місце.

Серед авторів, чий твори на тему праісторії викликали особливо гостре заперечення з боку професійних істориків та археологів,

виділяються насамперед Юрій Шилов, Юрій Канигін, Ігор Каганець. Інші певною мірою виступають їхніми епігонами. В даному випадку не ставиться за мету спростування їхніх конструкцій з опертям на здобутки академічної науки. Йдеться про негативні наслідки розповсюдження історичних конструкцій, заснованих на фантазіях та міфах. Однак для усвідомлення суспільної шкоди псевдоісторії доведеться у загальному вигляді викласти основні її схематичні лінії.

Для національної, а особливо етнічної, свідомості у момент її активізації, спричиненої великими історичними зрушеннями, вельми важливими є питання походження народу, його давніх коренів, його цивілізаційної ідентичності. Названі та інші автори зазначеного напрямку охоче відгукуються на цей емоційний запит штучним заглибленням історичної пам'яті українського народу, відсуваючи його первісну основу на тисячі років до початку нової ери. Основними питаннями у конструюванні цих схем є питання про зв'язок українців з Трипільською культурою, про їхній етногенез у контексті етногенезу індоєвропейського і загальнослов'янського, про витоки українства і людства взагалі.

У побудові своєї загальної схеми української праісторії Ю. Шилов спирається на концепцію російського дослідника Анатолія Кіфішина, який вважає лінії на стінах первісного святилища Кам'яна могила під Мелітополем давніми письменами, на основі яких нібито виникла шумерська писемність⁸⁴³. Шилов «уточнив» етнічну приналежність населення, яке залишило по собі цю археологічну пам'ятку. За його уявленнями, графіті у Кам'яній могилі свідчать, що писемна традиція людства виникла на території України, а перші пам'ятки писемності були слов'янськими⁸⁴⁴. Тепер залишилося знайти носіїв цієї писемності.

У системі міфологізованої історії це було не важко, зважаючи на тривале перебування на території України у первісну епоху населення, яке залишило по собі Трипільську культуру. Вона і оголошується предком шумерської, її населення називається сусідами і союзниками аріїв, з якими прийнято асоціювати давніх індо-

⁸⁴³ Кифишин А. Г. Древнее святилище Каменная могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII–III тысячелетий до н. э. / Анатолий Григорьевич Кифишин. – К., 2001. – 846 с.

⁸⁴⁴ Шилов Ю. Давня історія України в контексті світової цивілізації / Юрій Олексійович Шилов. – К., 2007. – С. 8.

європейців⁸⁴⁵. Усю первісну історію на теренах Східної Європи та України Ю. Шилов міцно прив'язує до держави з назвою Аратта. За його схемою, при формуванні індоєвропейської спільноти, яке відбулося у Циркумпонтійській зоні (навколо Чорного моря) виникла арійська спільнота як її специфічний індоєвропейський прояв. У Подунав'ї у VI тис. до н. е. сформувалася Аратта (Країна землеробів). У середині V – IV тис. до н. е. носії культури Аратти переміщуються на Правобережжя Середнього Подніпров'я і створюють Трипільську культуру. Крім того, на Нижньому Подніпров'ї виник Аріан. Сусідом і союзником аріїв і було Трипілля. Далі Аратта почала рухатися з Подніпров'я через Кавказ у Малу Азію, що стимулювало виникнення Шумера.

Пізніше, у IV–II тис. до н. е., середньодніпровська Аратта і нижньодніпровський Аріан згасли, втратили свою потужність. Центри їхніх культур перемістилися в Іран та Індію. Але їхній культурний вплив залишився в Україні. Нашадки Аратти і Аріана розселилися від Альбіона до Інду, від Скандинавії до Палестини, перемішуючись з іншими. Українське населення колишньої прабатьківщини аратитів не є прямим їх продовженням, оскільки перемішалася з новоприбулими племенами, але і не позбулося зв'язків з населенням Аратти⁸⁴⁶. Залишаючи осторонь деякі нестиковки у схемі Ю. Шилова (то він пише про Трипілля як про продовження арійської Аратти, то вважає трипільців союзниками і сусідами аріїв), позначимо для себе його головні постулати:

1) давні археологічні знахідки на українській території є святинами землі України, які засвідчували становлення першої, корінної цивілізації (державності) людства; 2) найдавнішою у світі державою була розташована у Дніпро-Дунайському регіоні Аратта, прямою спадкоємницею якої є Україна, яка становить «автохтонну етнокультурну» щонайменше з кінця VII тис. до н. е. і з історичною пам'яттю до XIX тис. до н. е. Відповідно, суто національні прояви міфологем нинішньої української культури розглядаються за своїм змістом як одночасно індоєвропейські й загальнолюдські⁸⁴⁷.

⁸⁴⁵ Шилов Ю. Давня історія України в контексті світової цивілізації. – С. 14.

⁸⁴⁶ Шилов Ю. Прародина ариев: История, обряды и мифы / Юрий Алексеевич Шилов. – К., 1995. – С. 615–618; Його ж. Давня історія України. – С. 14.

⁸⁴⁷ Шилов Ю. Истоки славянской цивилизации / Юрий Алексеевич Шилов. – К., 2004. – С. 627–628.

Схема Ю. Канигіна відрізняється від схеми Ю. Шилова тим, що містить відмову від лінеральності «індоєврайці (арійці) – слов'яни – українці». У своїх міркуваннях Канигін виходить з інтерпретації Каїна як засновника етнічної гілки, що оселилася на півночі і тисячоліттями жила осібно, «наближаючись до своєї месіанської межі – початку нашої, післяпотопної історії. Значно пізніше, вже після потопу, представники цього народу отримують назву «арії»⁸⁴⁸. А далі відбувається не відгалуження від аріїв слов'ян, а від останніх українців, а зовсім навпаки: «Одна з помилок, – наполягає Ю. Канигін, – полягає в тому, що Русь-Україна розглядається як гілка слов'янського суперетносу (раси). Насправді ж усе навпаки: не русько-український етнос «пішов» зі слов'янської раси, а слов'янська раса виросла з русько-українського кореня і стовбура. Нинішні слов'янські народи – не що інше, як «крона» «русського дерева», яке розрослося, коріння якого сягає Подніпров'я – Подністров'я. Від русько-українського «стовбура» й відгалузились руські (росіяни), білоруси, а ще раніше – поляки, словаки, чехи, хорвати, словенці, серби й інші слов'янські народи... Друга помилка – у «розширювальному» тлумаченні Русі як етносу, що бере свій початок нібито від самого Девкаліонового потопу (VII тисячоліття до н. е.) і Трипілья (V тисячоліття до н. е.). Києво-трипільська культура – це «душа», сакрал усієї європейської цивілізації, включаючи, звичайно, і Київську Русь. Але не можна Трипілья вважати «русським» або «українським». Тим більше, що трипільців не можна відносити до індоєвропейських народів. Останні прийшли на наші землі (і стали тут Індоевропою) лише після II – I тисячоліть до н. е., вони «змінити» арійське Трипілья, яке до того часу віджило свій вік. Вектор формування «русського духу», специфічно слов'янської душі починається лише з борисфенітів і тиверців, точніше, з приходу Св. Андрія в Подніпров'я і створення тут християнської Церкви»⁸⁴⁹.

Самих же борисфенітів (вони ж праслов'яни і праукраїнці) Ю. Канигін пов'язує з корінним населенням Північного Причорномор'я, яке утворилося в результаті змішування цивілізованих

⁸⁴⁸ Канигін Ю. Українська мрія / Юрій Канигін, Зеновій Ткачук. – К., 1996. – С. 14.

⁸⁴⁹ Канигін Ю. Біблія і сучасна наука / Юрій Канигін, Василь Кушець. – К., 2005. – С. 210–211.

мілетійців зі скіфами-сколотами, від яких пішли руси (роксолани). Другим етапом етногенезу українців був прихід на Подніпров'я племені галілеян (у Біблії відомого під іменем Фувал), а третім – прийняття Руссю християнства, після чого «Русь-Україна вийшла у світ як повноцінна нація – зі своїми релігією, свідомістю, державою, законами, мораллю, культурою та ін.» Подальший хід подій Канигін, всупереч традиційній міфологемі, викладає не як безперервний розвиток українців, а суто есхатологічно: «Навала монгольських орд обірвала розвиток цієї нації на найвищій ноті»⁸⁵⁰.

Ігор Каганець намагається узгодити схему сорокатишорічного родоводу України із загальноновизнаним положенням про етногенез українців у XV столітті. Його власна схема загалом біологоподібна. Виникнення нового народу він ототожнює із дитинонародженням – заплідненням материнського початку (автохтонного населення) чоловічим началом. Каганець спирається на концепцію Миколи Чмихова про Циркумпонтійську зону як джерело культурної пульсації, хвилі якої поширювалися на прилеглі території і далі на весь світ. Це дає йому право, слідом за Шиловим і Канигіним, вважати Україну «природним центром етнотворення індоєвропейської раси». Але періодично у цій зоні траплялися кризи, під час яких автохтонне населення демонструвало готовність до запліднення батьківським етнічним началом, в ролі якого в різні часи виступали галілеяни-тиверці, потім варяги, за ними литовське лицарство⁸⁵¹.

Історичне міфотворення в Україні не вичерпується іменами названих авторів. У критичних щодо історичної міфотворчості публікаціях згадуються книги «Зорі Трипілля» С. Паламарчука та І. Андрієвського (Вінниця, 2002), «Україна давня» О. Білоусько (К., 2002)⁸⁵², стаття В. Бебика у газеті Верховної Ради України «Голос України» про «Глобальну українську цивілізацію», у якій розвиваються ті самі схеми про існування 20 тис. років тому найдавнішої держави планети Аратти, про українську «царську руку» в Шумері

⁸⁵⁰ Канигін Ю. Шлях аріїв. Україна в Духовній історії людства / Юрій Канигін. – К., 1995. – С. 246–247.

⁸⁵¹ Каганець І. Генеалогія України[Електронний ресурс] / Ігор Каганець // Перехід – IV. 1999. – № 2 // <http://www.perehid.kiev.ua/?3-1.html>

⁸⁵² Відейко М. Ю. Тема Трипільської культури в сучасному «праісторичному» міфотворенні / М.Ю. Відейко // Археологія. – 2005. – № 2. – С. 96–102.

і Трої, про виникнення писемності саме на території України, про Перший Рим на річці Сулі, про Україну як мати всіх цивілізацій, насамперед найдавнішої – шумерської⁸⁵³.

Аналогічний напрям розвивається і в Росії, представлений, зокрема, книгами «Древние арийцы. Славяне. Русь» М. Коновалова та П. Ільїна (М., 2002)⁸⁵⁴, концепціями Н. Гусевої та В. Сафронова. Приміром, Н. Гусева за традицією, започаткованою ще першими індоєвропейцями, локалізує індоєвропейську прабатьківщину у Північній Європі, але тепер вже на півночі Європейської Росії на Кольському півострові, звідки індоєвропейці під наступом льодовика йшли трьома потоками – праслов'яни – у Середнє Подніпров'я та на Волинь, ірано-арії – вздовж Уральського хребта в Іран, індо-арії – Дніпро-Волзьким простором в Індію.

Російський автор В. Сафронов ідентифікує арійських предків як поліських свідерців (носіїв свідерської культури IX тис. до н. е.), які заклали підвалини великих сімей народів – і Уральської (фінно-угри, нганасани, ненці), і алтайської (тюрки, монголи, буряти, якути, хакаси, узбеки тощо), і індоєвропейської. За схемою цього автора, нащадки свідерців розселилися і у Карпатах, і на Балканах, і у Малій Азії. Саме остання група утворила праіндоєвропейську спільноту, яка почала з малоазійської території рух через Балкани у Центральну та Східну Європу⁸⁵⁵.

Задекларовані авторами цих конструкцій мотиви своєї творчості виглядають загалом і національно-патріотичними, і водночас загальнолюдськими. Приміром, один з мотивів, якими керується Ю. Канигін, – це опір ставленню до українців як до неісторичного народу і заперечення у цій частині марксистської класифікації націй⁸⁵⁶. Зрозуміло, найкращим аргументом для

⁸⁵³ Кузьмук В. Псевдонаукові теорії етногенезу та їхній вплив на суспільну свідомість / В. Кузьмук // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 2. – С. 113–114.

⁸⁵⁴ Відейко М. Ю. Тема Трипільської культури в сучасному «праісторичному» міфотворенні.

⁸⁵⁵ Залізняк Л. Л. Новітні міфи в індоєвропейстиці Східної Європи // Археологія. – 2002. – № 4. – С. 89–90.

⁸⁵⁶ Канигін Ю. М. Віхи священної історії. Русь–Україна / Ю. М. Канигін. – К., 2006. – С. 6.

такого заперечення виступає надання давнім індоєвропейцям – українським нащадкам (аріям, або оріям) авторства у заснуванні загальнолюдської цивілізації, бо «головна їхня роль у післяпотопному світі все ж зводилася до навчання «аборигенів» північної півкулі технології орного землеробства з використанням таких знарядь праці, як плуг, борона, ярмо (збруя волів). Ця технологія дозволяла отримувати у необмеженій кількості такі зернові, як жито і, особливо, пшениця; стала годувальницею післяпотопних народів. І батьківщина цієї технології – наша Україна»⁸⁵⁷. Тому, «потрібно, зрештою, подолати вбогу і дивну парадигму, котра не охоплює нашу історію далі VIII століття. Найнеобхідніше сьогодні – вселити впевненість у душу українського народу, що він не етнічна маса, а таки народ, зі своєю великою історією і великим майбутнім, запрограмованим у його багатющій історичній пам'яті»⁸⁵⁸.

Репутація власної української нації – не єдиний предмет стурбованості Ю. Канигіна, він бачить роль своїх конструкцій значно ширше – «подолати безглузду парадигму, що наша історія на Землі почала свій відлік якихось 40–50 століть тому. А її головна дійова особа, незрівнянне чудо чудес – сучасна людина з її культурою, інтелектом сформувалася в примітивному, печерно-зоологічному середовищі, за часів так званого первісного ладу»⁸⁵⁹. Не менш претензійні мотиви і у Ю. Шилова: «розкриваючи власну історію – посприяємо людству». За його думкою, обґрунтування української локалізації індоєвропейської, арійської прабатьківщини якимось чином допоможе врятувати «європейську етнокультурну», запобігти зменшенню чисельності її носіїв і їхньої частки серед людства⁸⁶⁰.

Появу міфологізованої праісторії України до певної міри можна пояснити реакцією на так само псевдонауковий напрям літератури, що створюється у Росії. Українськими авторами звертається увага на поширення псевдоісторичної літератури, в якій

⁸⁵⁷ Канигін Ю. Українська мрія. – С. 19.

⁸⁵⁸ Там само.

⁸⁵⁹ Канигін Ю. Віхи священної історії. – С. 33.

⁸⁶⁰ Шилов Ю. Давня історія України ... – С. 13.

виникнення українців пояснюється польсько-австрійськими інтригами та змовою ворогів слов'янської єдності, а відтак існування і їх самих, і їхньої державності оголошується штучним, етнонім «український народ» називається етнічною химерою, яка виникла внаслідок духовно-психологічної і культурної мутації незначної частини російського народу під дією католицької експансії⁸⁶¹. В такому разі український індоєвропеїзм можна було б вважати патріотичною відсічкою російським шовіністичним фальсифікаціям і визнати його позитивну національну місію.

Фахових науковців «благі наміри» авторів праісторичної міфології не переконують. У їхніх, приміром Олени Русиної, оцінках цей напрям, названий «folk history» (дослівно «народна історія»), вважається паранауковим (певною мірою продовженням міфотворчості офіційної історіографії радянської доби, коли, наприклад, вік Києва було збільшено до 1500 років)⁸⁶², а «відкриття» про українську етнічну приналежність Ахілла, Атїлли, про локалізацію Трої на території, яку займає сучасний Київ, про викладацьку діяльність кошового отамана запорожців Івана Сірка у Паризькому університеті (про що йшлося в одній із телевізійних програм), «паралельним світом» історичних фантазій⁸⁶³.

Загалом реакція професійних науковців на «паранауку» є епізодичною, що, можливо, пояснюється небажанням надавати цьому напрямку непотрібної суспільної відомості і ставити її на один рівень зі справжньою наукою у разі розгортання широкої полеміки, яку, розпочнися вона, важко було б назвати науковою в силу позанаукових позицій і фахової приналежності однієї зі сторін. В цьому сенсі можна зрозуміти небажання науковців приділяти зайву увагу цим, як їх було названо, «душевним хворобам і навколоісторичним вигадкам». В той же час слухним є і застереження про небезпеку відстороненої позиції, бо

⁸⁶¹ Див. у: Кузьмук О. Псевдонаукові теорії етногенезу та їхній вплив на суспільну свідомість. – С. 114–115.

⁸⁶² Русина О. Тіні забутих гунів / Олена Русина // Критика. – 2008. – Число 1–2 (січень–лютий). – С. 25.

⁸⁶³ Русина О. У пошуках чорної кішки, або Історія як фарс / Олена Русина // Дзеркало тижня. – 2008. – № 4 (2–8 лютого).

«на плідному ґрунті смутних часів України ці марення можуть дати згодом такі сходи, що ті вчені, які сьогодні промовчали, сидячи у своїх кабінетах, згодом пожалкують, що не зійшли зі свого Олімпу»⁸⁶⁴.

Одначе критика «паранауки» науковцями лунала, причому дуже гостро. Кричущою брехнею було названо міфи про українців як предків атлантів, про гуцульське походження Христа, про українську етнічну ідентичність носіїв трипільської культури⁸⁶⁵, що викликало обурення з боку авторів цих концепцій. Вказувалося на етноцентричність «folk history», яка проявляється не лише задавненням українського етнічного коріння, а й ушляхетненням усіх його складових. Прикладом такого ушляхетнення стала «слов'янізація» гунів і надання їм європеїдних расових рис: адже, як іронічно підмічено, «не кожен народ зголоситься визнати за своїх предків зловісних кочовиків-монголоїдів ... та ще й з таким тягарем негативних конотацій»⁸⁶⁶.

Л. Балушок з приводу штучного задавнення походження українців (до цього напряму він відносить не лише творців українського індосвропеїзму, а й тих, хто вважає, що «з V ст. н.е. в північно-західній Україні не було суттєвих змін населення»), що «тут спостерігається безперервність культурно-історичного розвитку», що «на українських етнічних землях між Київським Подніпров'ям, Східними Карпатами та Прип'яттю протягом 1500 років розвивався один етнос, який з пізнього середньовіччя носить назву українського, а всі без винятку слов'янські народи фактично відгалузилися від проукраїнського генетичного дерева, а «білоруський, псково-новгородський, російський етноси фактично постали як відгалуження від українського»), слушно зауважує: «На нашу думку, патріотизм тих дослідників, які постулюють дуже раннє народження українського етносу й відводять йому роль «старшого брата», підганяючи при цьому факти під свої

⁸⁶⁴ Галушко К. Битий шлях від археології до нацизму, або Які «теорії» ми обговорюємо / Кирило Галушко // Історія та Гуманітарні дисципліни // <http://ukrhistoria.org.ua/publ/10-1-0-424>.

⁸⁶⁵ Павленко Ю. В. Происхождение и дифференциация древних индоевропейцев / Ю. В. Павленко // Наука и наукознание. – 2000. – № 4. – С. 8.

⁸⁶⁶ Русина О. Тіні забутих гунів. – С. 25.

побудови, робить Україні «ведмежу послугу». Адже цим вони фактично заважають встановленню істинної картини українського етногенезу, що зараз є дуже актуальним. Крім того, такі дослідники послаблюють українську позицію, дискредитуючи українську науку в очах не лише світової наукової громадськості, а й індивідуально налаштованого широкого загалу, і даючи, таким чином, додаткові козири антиукраїнським силам, допомагаючи їм перетягувати цей загал на свій бік»⁸⁶⁷.

Попри епізодичність наукових публікацій, що розвінчували праісторичні міфи, вони пропонували достатньо повну аргументацію, оперту на неспростовні археологічні та писемні джерела. Навряд чи є потреба повторювати цю аргументацію. Так само навряд чи можливо розкрити псевдоісторичні конструкції більш переконливо, ніж це зроблено фахівцями. В даному випадку турбує питання про наслідки впливу паранауки на історичну пам'ять українського суспільства і на загальну культуру його історичного мислення. Історична свідомість, яка ґрунтується на паранаукових фантазіях, вважаючи їх істиною, може втратити здатність до розуміння послідовності історичного процесу, здатність взагалі співставляти різні факти – явища, події, вчинки, персоналій відповідно до вимог та й просто здорового глузду.

Така небезпека впливає насамперед із характеру паранауки, з індивідуальних якостей її представників. З цього приводу слушно відзначалося, що міфотворці праісторії не випадково супроводжують виклад своїх схем постійними випадками проти офіційної науки, її безапеляційною дискредитацією, в той час самі вони за окремими випадками не є фахівцями з досліджуваної проблематики. Мало того, що вони не володіють усім масивом емпіричних даних, але при цьому їх інтерпретації ігнорують загальновизнану наукову методичку. Паранауковці зазвичай мають висновок до початку дослідження і під нього підбирають, а в разі відсутності вигадують, археологічні та історичні факти. Нарешті, творці міфів не обґрунтовують їх, а проповідують, очікуючи від аудиторії звичайної віри, схожої на релігійну⁸⁶⁸.

⁸⁶⁷ Балушок В. Етногенез українців: критерії появи етносу / В. Балушок // Історія та гуманітарні дисципліни // <http://ukrhist.at.ua/publ/10-1-0-349>.

⁸⁶⁸ Відейко М. Ю. Тема Трипільської культури в сучасному «праісторичному» міфотворенні. – С. 90–91.

Зрозуміло, що історична свідомість маси спирається на довіру до професійної науки, що покладає на останню особливу відповідальність. Спрощені історичні конструкції, які прийнято називати «міфами», повинні спиратися на достовірне знання і в жодному разі не перетворюватися на звичайні міфи. А проповідницький характер пранауки стимулює її представників до аргументації, взятої із джерел, що їх масова свідомість традиційно сприймає на віру. До таких джерел відноситься, приміром, Біблія.

Безумовно, цей релігійний твір може слугувати і джерелом емпіричних фактів за умов ретельної перевірки відомостей, що містяться у ньому. Ю. Канигін спирається з цього приводу на думку М. Планка, що «релігія і наука зовсім не виключають одна одну, як це вважали раніше і чого боїться багато хто з наших сучасників. Навпаки, вони узгоджуються і доповнюють одна одну», і продовжує її своїми словами: «Уже навіть представники гуманітарних наук починають розуміти, що поєднання Святого Письма й емпіричного матеріалу, включаючи, звичайно, і археологічний, дає якісно новий рівень історичних знань»⁸⁶⁹.

Але сам Канигін не обмежується у використанні Біблії тільки конкретними відомостями. Для нього Біблія не меншою мірою є «невичерпним джерелом концептуальних ідей, що суттєво змінюють наші уявлення про минуле, теперішнє і майбутнє». Тим часом кожен науковець знає, що концепція, яка виходить не з логічного співставлення фактів та їх інтерпретації згідно наукової методики, майже завжди заводить у глухий кут.

Ю. Канигін у побудові концепцій закликає спиратися на твір, який не передбачає сумнівів щодо себе: «Біблія це не просто виклад людиною своїх вірувань, а слово Бога, передане людству через особливих людей – апостолів і пророків», адже «Слово Бога вірне для всіх часів і народів». Не залишається нічого іншого, як сприймати все сказане у Біблії як незаперечну наукову концепцію, бо, за безапеляційним вираженням Ю. Канигіна, стара матеріалістична парадигма вичерпала свої конструктивні можливості, а науковий аналіз священного писання дозволить по-новому висвітлити шляхи

⁸⁶⁹ Канигін Ю. Віхи священної історії. – С. 11–12.

й роздоріжжя людської цивілізації⁸⁷⁰. Методологічне кредо Канигіна: «Чим глибше я занурююся у заявлену тему, тим більше переконуюся, що правильно зорієнтуватися у лабіринті людської еволюції, збагнути таємницю Русі-України, відчутти всю унікальність характеру народу, його минулого можливо лише на ґрунті нової історичної парадигми – священної історії, яка, на відміну від традиційної матеріалістичної, віддає перевагу сакральним аспектам еволюції індивіда, народу, всього людства, яка починається не з пітекантропа і неандертальця, а зі створення людини в образі Адама і Єви»⁸⁷¹. Однак сакральна методологія продукує лише його містичне напівприпущення-напівмарення: «Ми бродимо в п'їтмі віків власного історичного минулого. Хоча нас супроводжують туманні спогади про більш широку і значущу долю наших предків. І ми не помиляємося. Ми переконані – це не сон. Це було, було!»⁸⁷².

Певну схильність до містицизму демонструє і Ю. Шилов, виходячи у застосованій ним методології з «образно-інтуїтивно-логічно-аналітичного» світосприймання. Наука ніколи не заперечувала інтуїцію, але у її застосуванні до достовірних фактів. Але Шилов шукає факти, звертаючись до історичної пам'яті народу як основного постачальника елементів для реконструкції історії. Характерно ілюструє цей метод посилання на слов'янську назву мамонта «ящер» і виведення від нього імені Бога-громовика Ішкара, якому поклонялися і в Шумері, і в Аратті. Застосовуючи «народну методологію» Шилов робить висновок: «оскільки мамонти вимерли в Європі близько 14 тис. років тому, то прапращури слов'ян вже тоді існували»⁸⁷³.

У застосуванні ж власне наукової методології Шилов обмежується хибною традицією археології ХІХ століття вважати усі археологічні культури на певній території безперервним етнічно зв'язаним ланцюгом автохтонних племен і народів. За цією

⁸⁷⁰ Канигін Ю. Людина і цивілізація в контексті Біблії / Ю. Канигін, В. Кушерць. – К., 2007. – С. 81.

⁸⁷¹ Канигін Ю. Віхи священної історії. – С. 7.

⁸⁷² Шилов Ю. А. Прародина ариєв. – С. 44.

⁸⁷³ Шилов Ю. Давня історія України... – С. 11.

методологією пращурами слов'ян називаються і русини, і білоруси, і енети, і сколати, і оріяни, і арати⁸⁷⁴. Як було іронічно зауважено з приводу такої методології, попит на яку виріс в момент українського етнічного піднесення, «Вочевидь, окрім формальної логіки існують її часові й просторові різновиди, що діють тільки у певних спільнотах і за певних обставин»⁸⁷⁵.

Доречно послатися з приводу такої методології на думку фахових археологів, зокрема Л. Залізняка, що такі концепції «дуже часто... будують не на засадах наукової логіки і суворого дотримання наукової методології, а на ірраціональних принципах віри, а їх прибічники утворюють свосерідні секти. Автори таких новітніх псевдонаукових версій походження індоєвропейців чи арійців, як правило, політично заангажовані, ультрапатріотично налаштовані аматори, які, зазвичай, не володіють певною проблемою, але абсолютно нетерпимі до критики своїх побудов. Їх історична міфотворчість є породженням ультрапатріотизму, зрозумілої недовіри до офіційної науки, аматорства та постколоніального комплексу меншовартості. Користь від цього псевдонаукового, ультрапатріотичного жанру для України сумнівна, а шкода очевидна. Крім того, що в складний період національної історії дезорієнтується громадськість, дискредитується українська наука в очах світової громадськості»⁸⁷⁶.

Фаховий археолог оцінює шиловську концепцію світової історії через бездоказовість і абсурдність її головних положень квазінауковим сурогатом, який «не тільки не наближає нас до істини, а й заводить українську громадськість і науку на манівці, дискредитує їх, робить посміховиськом в очах цивілізованого світу». І, нарешті, «змішування в праці, що претендує на науковість, двох несумісних жанрів (фантастики з наукою) неминуче веде до профанації останньої. А це не тільки віддаляє нас від розуміння складного наукового питання походження аріїв, а й дискредитує цю проблематику не менше, ніж її дискредитували зайвою політизацією та расистськими надбудовами політики Третього Рейху»⁸⁷⁷.

⁸⁷⁴ Шилов Ю. Давня історія України. – С. 12.

⁸⁷⁵ Русина О. Тіні забутих гунів. – С. 26.

⁸⁷⁶ Залізняк Л. Л. Новітні міфи в індоєвропеїстиці Східної Європи. – С. 88.

⁸⁷⁷ Там само. – С. 93–94.

До цього можна додати, що штучне задавнення українського етносу використовується і тими вітчизняними авторами, які не бачать іншого способу самоутвердження і самореклами, як пониження і саркастичне висміювання як української науки, так і всього українського. Публікації на зразок канигінських або шилівських дають їм до рук підстави приписувати сучасній українській археології слідування помилковому висновку першовідкривача Трипільської культури Вікентія Хвойки про її праслов'янську приналежність, хоча від цієї версії практично вся вітчизняна наука відмовилася задовго до народження тих, хто зараз відпускає на її адресу глузливі репліки⁸⁷⁸.

Повторимо ще раз – масова історична свідомість не може бути прямим відображенням професійної історіографії, але при наповненні її псевдонауковою історіографією вона стає неспроможною виконати функцію інтегратора у процесі націотворення – адже спільна історична пам'ять, як це встановлено в етнології і націології, є найбільш міцним елементом при формуванні і збереженні етнічної та національної ідентичності. Засвоєння нею неадекватних реальним подіям відомостей може суттєво зашкодити виконанню нею націоінтегруючої функції.

В радянський і загалом атеїстичний період (попри наявність певної широко релігійної частки населення) функцію духовного інтегратора суспільства виконувала марксистсько-ленінська (комуністична) ідеологія. На роль її заміщувача претендує православ'я як релігія, що має найбільшу кількість вірних в Україні. У поліконфесійному українському суспільстві вона може відігравати інтегративну функцію стосовно тільки частини населення, але й тоді, коли стає об'єктом поважного ставлення до себе, що передбачає беззастережне визнання її канонічних текстів. «Революційні» ревізії канонічних текстів християнської релігії, гілкою якої є православ'я, несуть у собі загрозу протиставлення православної церкви та її прихильників усьому християнському світові. Особливо небезпечною може бути спроба перегляду першовитоків

⁸⁷⁸ Типовий приклад такого жанру: Бузина О. Тайная история Украины-Руси. – К., 2006. – С. 5–22.

християнської віри на користь якоїсь етнічної спільноти, предки якої, як це впливає з документальних джерел, самі отримали цю віру ззовні, від інших народів.

На жаль, псевдопатріотизм саме такого гатунку демонструє Ю. Канигін, коли, з одного боку, відзначає християнську основу західної цивілізації, а з другого боку, приписує його народження праслов'янському світові. У текстах Канигіна проглядається його власна невпевненість у цій захоплюючій версії. Спочатку він безапеляційно заявляє, що християнство не могло народитися у єврейському етнічному середовищі, оскільки, по-перше, воно суперечить єврейській ментальності, а по-друге, Галілея – батьківщина Ісуса, де жили галілеяни – нащадки вихідців з Прикарпаття галлів (кельтської гілки), була язичницькою щодо юдаїзму. Відтак секта есеїв, у якій зародилося християнство, могло існувати лише у праслов'янському (галілейському) середовищі⁸⁷⁹. Але потім тільки припускає, що оскільки родоначальниками галілеян були архаїчні арії-гіпербореї (українські прашури, які прийшли в Палестину із Придніпров'я та Придністров'я), то, імовірно, і сам Христос, і його апостоли, і Іоанн Христитель – усі були арійського індоєвропейського походження, а саме християнство увібрало в себе арійську духовність української прабатьківщини – Оратанії, або Арратті⁸⁸⁰.

В чому Канигін беззастережно переконаний, так це в тому, що «Християнство, його висока духовність генетично пов'язані з племенами, які приходили на Близький Схід, попередньо «виварившись» в інтелектуально і духовно багатому, історично насиченому середовищі Північної Припонтиди. Його тут формували не одне етнічне плем'я: арії, скіфи, сармати, алани, болгари, готи, гуни, хозари, авари, печеніги, половці, войовничі племена кельтів, галлів, франків, германців, англосаксів чи їх предків»⁸⁸¹. Патріотизм канигінського штибу полягає, як бачимо, у претензіях на слов'янське авторство у творенні християнської релігії, а відтак і на статус першородства української (принаймні слов'янської) цивілізації щодо західної, породженої християнством. Такого роду схема може тільки спровокувати недовіру європейців до культурного і ментального

⁸⁷⁹ Канигін Ю. Біблія і сучасна наука. – С. 215–216.

⁸⁸⁰ Канигін Ю. Віхи священної історії. – С. 8–9.

⁸⁸¹ Там само. – С. 176.

потенціалу українців і вберігає від цього тільки те, що вузьке коло adeptів канигінських концепцій перебуває на околицях культурного життя країни. На щастя, поки що на околицях.

Ще більшим є потенціал європейського скепсису щодо України в разі набуття у ній популярності тими розумуваннями на релігійну тематику, яким віддається Ю. Шилов. Явно антицерковними і антихристиянськими настроями віє від шиловських роздумів про два полюси спіралі, якою пройшла людська цивілізація, один з яких (початковий) – неолітична революція (перехід від привласнюючого до продуктивного господарства), а другий (сучасний) – науково-технічна революція, гуманітарною стороною якої є неоязичництво.

Роздуми Шилова виходять далеко за межі етноцентричного самозамилування. Нинішню точку цивілізаційної спіралі він розглядає у контексті концепції про підсвідому схильність європейської цивілізації до самознищення. Одним із джерел цієї схильності він вважає Біблію як історичну опору єврейського та інших семітських народів, чия «мінусова культура» характеризується Шиловим як паразитична, оскільки не може існувати без підживлення іншими культурами. Релігійне вчення про кінець світу Шилов розцінює як провокування «передінфарктного стану» європейської цивілізації: адже релігія як ідеологія класового суспільства відчуває неминучість загибелі останнього, а відтак і своє зникнення разом з ним, і тому проповідує його як «кінець світу». Аналогом релігійного вчення про «кінець світу» Шилов вважає проповідь «світової революції» істматом⁸⁸².

Потенціал розвитку європейської цивілізації Шилов бачить винятково у зверненні до дохристиянської культурно-релігійної основи. В його інтерпретації, християнізація Європи у формі повного відкидання язичницької спадщини надовго завела європейську цивілізацію у глухий кут і тільки у часи Відродження, зі зверненням до античної спадщини відкрилися можливості для її самопорятунку. Збереження на Русі після її хрещення так званого двоєвір'я – поєднання християнських канонів з реліктами язичництва, нібито забезпечило тут процес Відродження задовго до аналогічного процесу у Європі. При цьому Шилов уникає

⁸⁸² Шилов Ю. Истоки славянской цивилизации. – С. 628–634.

пояснень, чому Європа, а не Росія дали еталонні зразки ренесансної літератури, мистецтва, музики, науки тощо. Чи можуть історичною пам'яттю українців бути канонізовано вітчизняні культурні зразки середньовічного періоду як більш передові щодо європейських?

Апологетика язичництва Шиловим має результатом намагання прив'язати його до науково-технічної революції як обов'язкового елемента, духовної основи останньої у вигляді місій Блаватської, Вівекананди, Реріхів. Шилов наївно дивується, чому усі визнають основою відродження багатьох народів неонаціоналізм, але не визнають такої самої ролі за неоязичництвом⁸⁸³. Між тим саме у неоязичництві Шилов бачить порятунок від цивілізаційного суїциду. Неоязичництво він розуміє як неоправослав'я, але змальовує його лише у загальних рисах – як злиття наукових, філософських, релігійних, політичних та інших елементів культури, як гармонізацію суспільства і всередині нього, і у його зв'язках з природою, з планетою, з всесвітом, з богом⁸⁸⁴.

Апологія язичництва є закономірним логічним результатом штучного заглиблення в історичному часі етногенезу українців, ототожнення його з генезисом індоєвропейців, давніх аріїв. Адже дохристиянська релігійна ідентичність давніх українців, згідно з цією схемою, за своїм якісним ціннісним наповненням мусить бути не менш високою, ніж християнська. Без цього елемента конструкція, заснована на думці про цивілізаційну першість і слов'янства, і українства, розсипається та й взагалі стає позбавленою патріотичного сенсу.

Вправи з асимілюванням християнства з язичництвом, з дохристиянським етногенезом українців рано чи пізно мусили спричинити феномен заперечення християнства як релігії, чужої українському народу. Ідеолог сучасного язичництва (без нео-) Г. Лозко, торкаючись «головних трагічних подій в історії слов'янства, без яких картина занепаду етнічних цінностей була б неповною», відверто виступає противником християнської і релігії, і церкви: «Значною мірою християнізація (а особливо поділ на слов'ян-католиків і слов'ян-православних) посилила не тільки

⁸⁸³ Шилов Ю. Давня історія України ... – С. 163–164.

⁸⁸⁴ Шилов Ю. Истоки славянской цивилизации. – С. 634.

процеси дезінтеграції слов'янського суперетносу, але й спричинила безліч братовбивчих війн і, загалом, стала причиною ослаблення їх етнічного імунітету. Цей факт переважно не береться до уваги, коли історики доводять «прогресивну роль» християнства». Насправді ж, за її словами, «насильницька християнізація слов'янських народів має всі ознаки етноциду, і саме тому не може бути однозначно віднесена до прогресивних явищ», бо супроводжувалася приниженням людської гідності з боку християнських місіонерів та правителів, зневагою до язичництва, втратою слов'янами родової пам'яті внаслідок втрати їхньої природної релігії⁸⁸⁵. Ідеологія реставрації язичництва передбачає входження українства у глобалізований світ під антихристиянським прапором, під гаслом, що «Відродження етнічних релігій сьогодні – це нова ознака сучасної національної культури, одна з найбільш радикальних новаторських спроб узгодити життя етнічних спільнот з їхніми природженими (автохтонними) духовними системами»⁸⁸⁶.

Не важко уявити, що християнська Європа, якби і сприйняла язичницьку Україну, то хіба що з поблажливою іронією, як чудернацьку екзотику. Але навряд чи нашу країну і наш народ стали б сприймати як таких, що прагнуть нових цивілізаційних обривів.

Усі паранаукові твори на тему індоєвропеїзму містять сюжети про безперервні масові міграції праукраїнців. На перший погляд, ці сюжети суперечать концепції про безперервність автохтонного населення на території сучасної України. Але без цих сюжетів неможливо сконструювати міфи про праукраїнське авторство найвидатніших здобутків людської цивілізації, локалізованих на територіях, віддалених від України тисячами кілометрів.

Відомо, що творіння людської культури мають здатність дифузювати (розтікатися, розпливатися, розповсюджуватися) відносно самостійно, без супроводу їх творців, і для схеми про праукраїнське походження достатньо було б інших міфологізованих конструкцій – скажімо, про запозичення аратівських культурних зразків сусідніми народами і про пересування їх на гігантські території засобами передачі від народу до народу. Але

⁸⁸⁵ Лозко Г. Християнізація слов'ян як етноцид / Галина Лозко // Історія та гуманітарні дисципліни // <http://ukrhist.at.ua/publ/11-1-0-350>.

⁸⁸⁶ Там само.

якщо паранаукові схеми потребують безпосередньої участі творців людської цивілізації у розповсюдженні своїх досягнень, то це змушує припускати, що автори цих схем надають надмірної ваги біологічному чиннику в історії цивілізації, тобто перебувають під впливом расових теорій щодо джерел і чинників прогресу.

Власне, творці міфу про україноарійство самі підтверджують таке припущення роздумуваннями про расові цикли в історії людства: мовляв, на кожному історичному колі панує, точніше, домінує певна людська раса – так звана корінна, яка нібито веде історичний прогрес, в той час як інші раси залишаються на узбіччі, у латентному стані.

Зокрема, зараз домінує п'ята післяпотопна раса (біла), яка є плодом Тираса і народу Тувалкаїна, що розпочав формуватися близько 20 тис. років тому у північно-західній Європі. Слов'яни являють собою її підрасу. До видатних здобутків білої раси Ю. Канигіним віднесено творення «правильної віри» – християнства, індустріалізацію, творення громадянського суспільства, розвиток науки, капіталістичних ринкових відносин, інформатизацію і комп'ютеризацію планети, вихід у космос, розвиток літератури і мистецтва. Власне, ця раса і уособлює західну цивілізацію. Але, за уявленнями Канигіна, зараз відбувається «кінець п'ятого циклу (кола) всесвітньої історії і народження шостого, що означає зміну корінних (пануючих на планеті) людських рас. Втрачає свої провідні позиції як біла раса (етноси Європи і США). На «історичну поверхню» виходить жовта раса (етноси Китаю, Індії, Кореї, Латинської Америки, що перебували наче у латентному стані). Зливаючись з білою расою, яка йде з авансцени, вони утворюють принципово новий людський конгломерат – шосту корінну расу, покликану панувати (домінувати) на Землі в найближчі століття»⁸⁸⁷.

Ю. Канигін уникає прогнозувати майбутнє слов'янської «підраси», але головне, до чого підштовхує логіка його міфотворення, що саме з цієї «підрасою» як ядром арійства слід пов'язувати джерела здобутків усієї білої раси. Як зауважує стосовно подібних схем К. Галушко, «такі ідеї можуть тішити ультра-патріотів або палких слов'янофілів, але найпевніше вони розраховані на людей

⁸⁸⁷ Канигін Ю. Парадокси історії в контексті Біблії / Ю. М. Канигін, В. І. Кушерєць. – К., 2008. – С. 138–147; Канигін Ю. Українська мрія. – С. 17.

з комплексом національної меншовартості, які прагнуть компенсувати це незручне відчуття, вигадуючи собі славетне минуле. Чомусь логічним продовженням усіх згаданих теорій є міркування про чисті раси, обрані народи, а «чистокровні арійці» з нацистської доктрини лише перейменовуються на «аріїв-українців», а природним і одвічним ворогом стають усе ті ж євреї. Проблеми стародавньої історії України, як не прикро, новітніми самозваними пророками і провидцями подаються в дусі ідеологів «третього рейху». Не менш слухним є спостереження, що «у засади, логіку, смисл давньої української історії авторами псевдотеорій закладаються ті ж аргументи, які слугували підставою для знищення українців як «неповноцінних слов'ян» у 1941–1945 роках»⁸⁸⁸.

Остання думка має ґрунт, якщо згадати відомий твір ідеолога німецького нацизму Альфреда Розенберга. В ньому він обстоює північноєвропейське походження арійців і приписує їм авторство творення цивілізації, заснованої на культурі світлого початку, світлих сонячних сил. Територію розповсюдження цього культу він ототожнює з територією розселення сучасних народів, чії мови входять до індоєвропейської мовної сім'ї. За такої локалізації культ світлого початку зупинив своє просування у Малій Азії – території розповсюдження релігійних систем, в основі яких лежить культ темних сил. Щоправда, у Розенберга виникла проблема з Єгиптом, де панував культ Сонця (Амона): він опинився відокремленим Малою Азією від арійського маршруту. Вихід було знайдено: Розенберг «розшукав» якусь окрему арійську гілку, що добралася до долини Нілу і встановила там своє панування⁸⁸⁹. Схема Розенберга стала основоположним елементом расистської теорії нацизму про раси, що були лідерами людського прогресу, і навпаки.

Найбільш небезпечно, що розумування щодо расової величчї арійських праукраїнців мають своїм результатом продукт, аналогічний нацистському, – юдофобію. У Ю. Канигіна галілейська (у його розумінні – прагаличанська) ідентичність Христа має своїм

⁸⁸⁸ Галушко К. Битий шлях від археології до нацизму.

⁸⁸⁹ Розенберг А. Миф XX века. Оценка духовно-интеллектуальной борьбы фигур нашего времени / Пер. с нем. / Альфред Розенберг. – Tallinn : Shildex, 1998. – 527 с.

антиподом Антихриста, якого «християнські письменники одно-стайно відносять до єврейського народу»⁸⁹⁰. Однак, і у такій версії ксенофобія видається Шилову недостатньою і він робить у бік Канигіна натяк, що той став «титлованим класиком жанру», який розробляє схему «Причорномор'я – батьківщина семітів». Віддавання ж трипільської культури семітам в його очах є нічим іншим, як зрадою⁸⁹¹.

З підозрою ставляться до припущення, що Трипільську культуру заснували семітські племена, і адепти шиловської концепції про автохтонну безперервність ланцюга від трипільців до українців. Директор Тальнівського музею історії хліба В. Мицик з цього приводу обурено зауважив: «Якщо за радянського часу нам відмовляли у нашій історії, то тепер уже почали її привласнювати. Дивна постановка питання та ще й з певним політичним підтекстом»⁸⁹².

Причина, з якої Ю. Шилов ставить у Північному Причорномор'ї перед семітами шлагбаум (хай в ньому немає жодної потреби) полягає у його оцінках семітів-юдеїв. Попри спроби завуальовати ці оцінки езоповою мовою вони межують з відвертим антисемітизмом, зокрема, коли він віддається розумуванням над проблемою «розбудови щасливого майбуття»: біда у світі, мовляв, починається не з наявності негативу у вигляді юдеїв, сіоністів, більшовиків, фашистів та інших (цікавий вже сам по собі класифікаційний реєстр), а з нав'язування думки вважати його позитивом, «що автоматично спричиняє розростання в суспільстві “ракової пухлини самознищення”»⁸⁹³.

Свої міфи Ю. Шилов не проти поставити на службу тим політичним силам, які готові визнати його науковим авторитетом. Так, він безпідставно і безапеляційно ставить знак тотожності між юдаїзмом і тоталітарними ідеологіями, спрямованими проти людської цивілізації, називаючи його паразитичним і морально виправдовуючи (у вигляді роз'яснення причин), історичні випадки пере-

⁸⁹⁰ Канигін Ю. Віхи священної історії. – С. 182.

⁸⁹¹ Шилов Ю. Давня історія України ... – С. 155–156.

⁸⁹² Мицик В. Хто заснував трипільську культуру / В. Мицик // Історія та гуманітарні дисципліни. // <http://ukrhistoria.at.ua/publ/10-1-0-456>.

⁸⁹³ Шилов Ю. Давня історія України ... – С. 167.

слідування євреїв. Шилов поблажливо допускає можливість перебування на тілі нової цивілізації і «паразита», але за умови, щоб той не став домінуючим⁸⁹⁴ (інакше кажучи, «щоб знали своє місце»).

Антисіонізм (по суті, юдофобія) Шилова, про що розповідають українські археологи, спричинений запереченням його конструкцій з боку інших фахівців – і українських, і російських. Не отримавши підтримки у перших, він почав звинувачувати їх у націоналізмі, а не отримавши підтримки у других, він почав звинувачувати їх у сіонізмі. В результаті, якщо спочатку прямим спадкоємцем Аратти він називав Україну, то потім – Російську імперію, до відродження якої почав палко закликати⁸⁹⁵.

Підтекст шиловських міркувань можна розуміти подвійно: або усі його інтерпретації археологічних матеріалів здійснені заради обґрунтування «паразитизму» юдаїзму (улюблений аргумент антисемітів), або юдаїзм і євреї вкотре використані у вигляді цап-відбувайла для мобілізації людства (або хоча б його української частини) шляхом нав'язування йому нової єдино правильної ідеології, яка, увільнена від «неспроможних» конкурентів, неминуче стала б фундаментом нового тоталітаризму.

Риторика проукраїнського міфотворення переповнена апологетикою слов'янства і загалом українства і виглядає суперпатріотичною. Особливо коли йдеться про слов'янсько-українську перспективу, про місію України у світі. Національна ідея повинна містити у собі проект майбутнього, суспільний ідеал, уявлення про шляхи і засоби його досягнення. Водночас, плануючи майбутнє, народу слід виходити зі свого історичного досвіду, залучати на підтримку національну традицію. І поки традиція впливає із міфотворчості, то і національний проект неминуче буде зведений до містичного моделювання – пафосно оформленого, але практично марного.

Твори Ю. Канигіна і Ю. Шилова є показовою ілюстрацією такого роду національного проектування. Міф про проукраїнську сутність першовитоків людської цивілізації, ототожнення праукра-

⁸⁹⁴ Шилов Ю. Истоки славянской цивилизации. – С. 632–636.

⁸⁹⁵ Див. у: Залізняк Л. Новітні міфи з індоєвропейської Східної Європи. – С. 95.

їнців з давнім населенням, розсіяним у Понті, до якого звертався Апостол Петро зі словами «А ви – рід обраний, царствене священство, народ святий, люди відновлення, поставлені для того, щоб сповіщати чесноти Того, Хто покликав вас із темряви у чудове Своє світло: колись не народ, а нині народ Божий...», трансформується Канигіним у сучасну заповідь, якою він закликає керуватися україністику і слов'язознавство⁸⁹⁶. Коли Канигін говорить про майбутнє українське диво, про стрімкий і могутній злет нашого народу, то його уявлення про джерела цього злету обмежуються образом України – «колиски християнської цивілізації», а відповідно «наш виклик історії» обмежується тим, що «у якісь незбагненній глибині ми її бачимо, ми її чуємо! Вона проходить крізь нас, ми відчуваємо її!»⁸⁹⁷.

Навіть коли Ю. Канигін говорить, що «наша сьогодення політика, теперішній стан більше залежать від майбутнього, ніж від минулого», він однаково кличе на допомогу релігійний фаталізм, звернений до праісторичних джерел: «Слабка детермінованість української історії, непередбачуваність багатьох її поворотів – у цьому особливість життя Тубала, зафіксованого у Святому Письмі. Нас веде Майбутнє, вказують шлях Пророки, а за ними стоїть Великий проектувальник і Зодчий нашого світу. Ми дали світу хліб, але “мрія” не стільки про хліб насущний, скільки про Дух святий, наші сни про велике минуле, яке тисне на нашу свідомість, відриває її від грішної землі»⁸⁹⁸.

Апологетика національної древності не залишає місця для роздумів над питанням про матеріальні джерела здійснення української мрії. Залишається по-канигінськи покладатися на те, що «слово Боже, сконцентроване в Біблії, яке є визначальним чинником християнської віри і поведінки, в наш вік глобалістики, кібернетики, штучного інтелекту відкривається дещо по-новому, ми б сказали більш глибоко – як багатоланкова, цільова програма, що коректується в часі»⁸⁹⁹.

⁸⁹⁶ Канигін Ю. Біблія і сучасна наука. – С. 219.

⁸⁹⁷ Канигін Ю. Віхи священної історії. – С. 410.

⁸⁹⁸ Канигін Ю. Українська мрія. – С. 142.

⁸⁹⁹ Канигін Ю. Людина і цивілізація ... – С. 81.

Національний проект не може бути реалізований без взаємодії з іншими державами і народами: Україна не перебуває у світовому вакуумі. Визначення стратегічних партнерів завжди зумовлюється міркуваннями суто прагматичними. З такої позиції необхідно підходити і до визначення формату зв'язків України з Росією. Однак, якщо виходити з проукраїнського біблійства, з канигінської презумпції, що ми нація ірраціональна, «не від світу цього», то не потрібні будь-які міркування взагалі, бо хоч як Захід «підтримує тенденції, що ведуть до розмивання слов'янства», однаково згідно біблійних текстів ХХІ століття буде його століттям (століттям Тираса): «Буде здобута істинна слов'янська соборність, виникне органічна єдність на основі духовності, християнської віри (церковні відмінності не будуть відігравати такої помітної ролі, як зараз) і багато в чому єдиної долі. Україна і Росія набудуть істинної величі і будуть взаємодоповнювати одна одну як лідер молодого, сильного, високодуховного слов'янського суперетносу, що розкинувся від Неману до Тихого океану»⁹⁰⁰.

Згадування про антислов'янську інтригу з боку Заходу органічно вкладається у популярну в Росії і серед проросійських кіл в інших країнах конспірологічну версію світової історії, яку Ю. Канигін розвиває праісторичними міфами про якісь особливі знання, що збереглися після загибелі прадавньої цивілізації. Ці неявно виражені знання нібито дозволяють зрозуміти такі феномени сучасності, як існування латентних (прихованих, езотеричних, окультних) структур (організацій), що є одним з факторів, які впливають на хід історії: «Зараз подібні структури (масонські, окультні, включаючи “таємний уряд”, “комітет 300” й ін.) працюють над проблемою “нового порядку” на Землі, і за “зброю” мають “істини давніх традицій”»⁹⁰¹.

Ю. Шилов на службу українській мрії намагається поставити не біблійний містицизм, а прадавній досвід державності Аратти. Суттєво відзначити, що поняття «державність» і «цивілізація» ним ототожнюється – винятково важливий момент при оцінюванні суспільної користі праукраїнської міфотворчості для національних

⁹⁰⁰ Канигін Ю. Українська мрія. – С. 144.

⁹⁰¹ Канигін Ю. Парадокси історії ... – С. 24.

проектів. Шилов не обмежується тим, що називає Україною і Русь, і всі уявлені ним доруські суспільства, яким він дає назви Арсанія, Дандарія, Оріяна, Аратта та інші і яким видає «метричне свідоцтво» з датою 7000 р. до н. е. Його не влаштовує, зокрема, «спрощена доктрина про Русь як “колиску трьох братніх народів”»: він стоїть «на позиції корінної якості української етнокультури – яка від часів Людовика зберігає прабатьківщину не тільки слов'ян та інших індоєвропейських народів, а й загальнолюдської цивілізації також»⁹⁰².

Ототожнення «цивілізації» і «державності», виведення української цивілізації/державності з праісторичних часів може викликати упереджене сприйняття України європейським і майже усім світовим співтовариством. І справа не лише у претензіях на цивілізаційне авторство. За Ю. Шиловим, «національні ідеї всіх часів і народів формуються навколо святинь рідної землі, освячених минущиною (тобто історією). А святині – це інструменти суспільно-етнічних зв'язків. Чим давніше – тим святіше, бо перевірено часом, відзначено подіями, полито потом і кров'ю поколінь. Ця давнина – запорука нашого майбутнього: якщо вони жили з давніх-давен, то будемо жити і ми, й наші нащадки!...». З певними натяжками з цим можна в цілому погодитися. Але далі з'являється положення, що «українська культура має не тільки національне, а й слов'янське, індоєвропейське, загальнолюдське значення. У культурі України – корінь світової цивілізації (тоді як у культурі Греції – корінь лише європейської цивілізації класових формацій). Збережуть українці той корінь, витлумачать світові його актуальність – буде слава. А остаточно занедбають – буде ганьба...»⁹⁰³.

При цьому Ю. Шилов бачить цей «корінь» не в Русі, а у більш давніх часах. Понад те, він ремствує, що перший тип влади у суспільстві, заснований на образно-інтуїтивному світосприйнятті через посередництво жерців, тобто владу архаїчного типу, було витиснуто другим, логіко-аналітичним типом, заснованим на класових, тобто штучних зв'язках і на фізичній силі. Відповідно, класову державу Русь, де правили воїни (раджанья, рася, русь) Шилов вважає кроком назад порівняно з обцинінністю Аратти. За

⁹⁰² Шилов Ю. Давня історія України ... – С. 3, 154.

⁹⁰³ Там само. – С. 154, 155.

Шиловим, на такій моралі, ідеології і культурі – з юдейсько-сіоністськими, людиноненавистницькими щодо гоїв і людства засадами, зросли і «світові релігії», і дискредитований вже «інтернаціоналізм», і знахабнілий нині «глобалізм»⁹⁰⁴.

Який же найбільш позитивний для сучасного людства досвід дає давня Аратта? Відповідь можна відшукати у таких шиловських рядках: «Треба виділити особливо, що найдавніша держава Аратта (подібно до наступних цивілізацій Тибету або Центральної Америки, тих же найдавніших Шумеру, Індії, Греції та ін.) виросла з періоду не “воєнної”, а “священної демократії”, – і являла собою не рабовласницьку (тобто першу класову), а первіснокомуністичну (апофеоз общинного ладу) формацію»⁹⁰⁵. І якщо такий український «корінь світової цивілізації» прийняти за дороговказ її подальшого розвитку, то Україна у світі може сприйматися як цивілізаційне гальмо, як маргінальне і суто регіональне явище. Слушно щодо цього було зауважено: «Усі ці сміливі, але відірвані від конкретного археологічного матеріалу побудови надто умоглядні, щоб бути переконливими. Водночас вони створюють примарне історичне підґрунтя під відому неоімперську концепцію євразійства, започатковану графом М. Трубецьким на початку ХХ ст. і відроджувану нині у постімперській Москві»⁹⁰⁶.

Міфологічні конструкції походження українців можуть мати і суто політико-соціальну мотивацію. І. Каганець відповідно до своєї схеми про потребу на кожному етногенетичному оберті якогось «чоловічого начала» для зачаття нового типу українця ставить питання: «Яка спільнота сьогодні відповідає цим критеріям?» І сам же відповідає: «Лише одна – західна українська діаспора, передусім молода генерація бізнесменів, управлінців та експертів. По-перше і по-друге, це не просто індоєвропейці, а українці (тобто по цим критеріям маємо ідеальний варіант). Очевидно, що з ними значно легше порозумітися, ніж, скажімо, з американськими англосаксами. По-третє, вони є носіями ментальності, сформованої в умовах ділового (навіть надмірно ділового) і прагматичного Заходу.

⁹⁰⁴ Шилов Ю. Давня історія України ... – С. 160–161.

⁹⁰⁵ Шилов Ю. А. Пародина ариев. – С. 621.

⁹⁰⁶ Залізник Л. Новітні міфи в індоєвропейістиці Східної Європи. – С. 90.

По-четверте, через одне покоління їм загрожує цілковита асиміляція – ще трохи, і вони вже будуть не етнічними українцями, а звичайними американцями, канадцями, австралійцями чи англійцями. Очевидно, – підсумовує Каганець, – що потрібна особиста присутність українців діаспори, а не просто їхні інвестиції. Україна потребує від своєї рідної діаспори передусім організаційного ферменту, запровадження ефективного менеджменту в усіх без винятку сферах життя»⁹⁰⁷. Що ж, доволі ефективний піар-хід: адже заперечуючи цю концепцію, можна наразитися і на звинувачення в упередженості до української діаспори, яка завжди зберігала і обстоювала ідею незалежності України. Тобто, можна легко потрапити в антипатріоти.

Давньоарійська міфотворчість може бути затишним притулком для схильних до містичної історії, для тих, хто вірить у якісь сакральні сили, спроможні кратно збільшити потенціал українців. Як приклад, можна навести легенду про козаків-характерників, наділених заснованими на давніх знаннях надзвичайними можливостями, які ведуть свою традицію з часів великого переселення арійських племен з України в Індію – від могутніх воїнів «махаратів», які належали до касты кшатріїв-правителів і які воювали містичними стрілами «астрами», зарядженими духовною енергією ведичних мантр⁹⁰⁸.

Звісно, до подібних фантазій можна поставитися з поблажливістю, але сама їх поява свідчить про те, що маргінальна історіотворчість може захоплювати людей і відволікати їх від тверезого погляду на минувшину. Під час переходу української нації у нову якість такого роду інтелектуальні вправи можуть негативно вплинути на зміст її історичної пам'яті, принести в неї замість інтегруючого початку дезінтегруючий, хай навіть самі їх учасники керуються патріотичними мотивами.

⁹⁰⁷ Каганець І. Генеологія України.

⁹⁰⁸ Каляндрук Т. Втрачена спадщина? Хто такі козаки-характерники / Т. Каляндрук // Історія та гуманітарні дисципліни // <http://ukrhist.at.ua/publ/15-1-0-460>.

5.3. Політична ностальгія і пошуки реального минулого

У 40–80-х роках ХХ століття постала низка нових радянських міфів. Вони були сформовані потужною партійною пропагандою і глибоко вкорінилися у суспільній свідомості. Вони звеличували панівну систему і перетворювали високі ідеологічні постулати у прості буденні образи, зрозумілі пересічним громадянам країни. Ці міфи знайшли відображення в офіційній радянській історіографії і втілилися у численних наукових працях, покликаних показати величні здобутки соціалізму. Однак за глянцевою картиною пропаганди, за гучними гаслами приховувались драматичні антагонізми, жорстока дійсність.

«Золотий вересень» і воз'єднання західних земель України

Однією з найбільш помітних подій 30–40-х років ХХ століття у вітчизняній історії стало з'єднання західних земель України з УРСР. У 1939–1940 рр., згідно з пактом Молотова–Ріббентропа, СРСР заволодів значними територіями, частина з яких – Волинь, Галичина, Північна Буковина і деякі повіти Бессарабії – увійшли до складу УРСР. Ця подія супроводжувалась докорінними соціальними перетвореннями і справила значний вплив на долю різних народів, на життя мільйонів людей.

17 вересня 1939 року Червона армія вступила на територію Західної України. Почалося створення нових органів влади – тимчасових управлінь у містах і селянських комітетів у селах. Цим органам підпорядковувались озброєні загони – робітнича гвардія і сільські дружини, покликані забезпечувати «революційний порядок» та боротися з «класовими ворогами». Тимчасові органи влади, розраховані на перехідний період, перебували під повним контролем військового командування і партійно-державних чиновників, відряджених у регіон ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У.

Уже восени 1939 року в Західній Україні розгорнулись радикальні соціально-економічні перетворення. Тимчасові управління здійснювали керівництво фабриками і заводами, націоналізацію великих підприємств. Селянські комітети брали на облік маєтки поміщиків, монастирів, державних чиновників, а згодом проводили розподіл земель, худоби та реманенту, що належали «класово чужим елементам». Нові господарські відносини будувалися на

основі безоглядного перерозподілу власності, руйнування усталеного способу життя людей.

Радянська пропаганда постійно наголошувала на ініціативі і самодіяльності місцевого населення, але насправді все вирішувалося згори, у Москві. 1 жовтня 1939 року Політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло питання, що стосувалися Західної України. На цьому засіданні було прийняте рішення провести Українські народні збори, перед якими ставилося завдання: затвердити передачу поміщицьких земель селянським комітетам, проголосити радянську владу в краї, прийняти рішення про входження Західної України до складу УРСР, а також про націоналізацію банків і великої промисловості⁹⁰⁹.

Головним інструментом радянзації західних земель України стали політичні репресії. З передовими частинами Червоної армії активно співдіяли оперативно-чекістські групи, на які покладалися спеціальні завдання з «освоєння» приєднаних територій. Уже на 1 жовтня 1939 року ці групи арештували 3914 осіб (не рахуючи військовополонених), серед яких були колишні чиновники, політичні і громадські діячі, поміщики і власники підприємств, жандарми, поліцейські та інші «ворожі елементи». До кінця наступного місяця загальна кількість заарештованих у Західній Україні зросла до 5972 осіб⁹¹⁰.

У жовтні 1939 року військовий прокурор 6-ої армії Нечипоренко доповів Й. Сталіну та К. Ворошилову про «вражаючі факти найгрубішого свавілля і злочинних дій з боку... командно-політичного складу частин...» Прокурор повідомляв про «самосуди над полоненими, підозрілими затриманими», про «розправи над мирними мешканцями куркульського походження». Спеціальне розслідування підтвердило наведені звинувачення, однак винні у цих жахливих беззаконнях відбулися лише доганями⁹¹¹.

Після перших «зачисток» сталінський режим розпочав масові депортації місцевого населення. Вони торкнулися багатьох про-

⁹⁰⁹ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСП). – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 1014. – Арк. 57–59.

⁹¹⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 33. – Арк. 95; Див. також: Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941 гг. – Т. 1. – Варшава – М. : 2001. – С. 174, 246–248.

⁹¹¹ Див.: Мельтюхов М. И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг. – М., 2001. – С. 373–380.

шарків суспільства, яких влада вважала «класовими ворогами», потенційними противниками. У 1940–1941 роках було проведено чотири масштабні акції, спрямовані на «очищення» приєднаних земель. У лютому 1940 року відбулося виселення осадників, працівників польської державної лісової охорони, а також членів їхніх сімей. За даними НКВС УРСР, із західних областей республіки тоді було виселено 17,2 тис. сімей, або 89,1 тис. осіб⁹¹².

У квітні того ж року проведено депортацію сімей репресованих, тобто родин заарештованих польських офіцерів, чиновників, землевласників, промисловців, політичних і громадських діячів різних національностей та ін. У ході цієї операції із західних областей УРСР було виселено 10,5 тис. сімей, або 32,1 тис. осіб⁹¹³. Ще через кілька місяців, у червні, здійснено виселення біженців, які опинилися на цих землях після початку нацистської агресії. Репресіям піддано 24,7 тис. сімей, або 57,8 тис. осіб⁹¹⁴.

Перші три депортації торкнулися насамперед поляків, українців та євреїв. Виселені опинилися у віддалених районах Радянського Союзу. Вони перебували в надзвичайно скрутному матеріальному становищі. Людей розміщували в землянках, бараках, в підвальних приміщеннях тощо. Постійно не вистачало продуктів харчування, предметів першої необхідності. В медичних закладах бракувало персоналу та ліків. Серед виселених стрімко зростала смертність.

У травні 1941 року сталінський режим провів четверту масову депортацію із західних земель України. Вона стосувалася членів сімей учасників українських і польських націоналістичних організацій, які перейшли на нелегальне становище і переховувалися від органів влади, а також членів сімей учасників націоналістичних організацій, які були засуджені до вищої міри покарання. Тоді було «вилучено» понад 11 тис. осіб. У червні того ж року з Молдавської РСР, Чернівецької та Ізраїльської областей УРСР виселено ще близько 30 тис. осіб⁹¹⁵.

⁹¹² ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 33. – Спр. 10. – Арк. 159–160.

⁹¹³ Там само. – Спр. 91. – Арк. 166, 169–171, 223, 292.

⁹¹⁴ Там само. – Спр. 55. – Арк. 269–270.

⁹¹⁵ Гурьянов А. Э. Масштабы депортации населения в глубь СССР в мае–июне 1941 г. // Репрессии против поляков и польских граждан. – М., 1997. – С. 138. Див. також: Баран В. К., Токарський В. В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. – Л., 2009. – С. 137–172, 207–208.

Однак радянізацію західних земель України перервала Друга світова війна. Цей процес було завершено після звільнення республіки від нацистської окупації. Він здійснювався тими ж силовими методами, всупереч волі значної частини населення. Після війни в західних областях УРСР розгорнувся масовий рух опору, який називали «малою Хмельниччиною». З метою придушення національного підпілля сталінський режим знову вдався до масштабних політичних репресій та депортацій.

У 1947 році влада провела найбільш масову акцію з виселення українців західних областей УРСР. У ряді міст регіону було створено пункти для прийому так званого спецконтингенту, сформовано оперативний штаб МВС УРСР у Львові. Депортацію здійснено в жовтні 1947 року, з семи західних областей України вивезено 26,3 тис. сімей, або 77,8 тис. осіб. Серед виселених налічувалось 35,4 тис. жінок і 22,3 тис. дітей, які також потрапили в число «неблагонадійних»⁹¹⁶.

За офіційними даними, протягом 1944–1952 рр. у західному регіоні України репресіям піддано до 500 тис. осіб, в тому числі заарештовано понад 134 тис., вбито більш як 153 тис., вислано за межі УРСР без права повернення понад 203 тис. осіб⁹¹⁷. Навіть керівництво КДБ СРСР згодом визнало, що «в процесі здійснення заходів по виселенню мали місце факти порушень соціалістичної законності – необґрунтовані арешти ряду громадян, огульний підхід в оцінці їх соціальної небезпечності»⁹¹⁸.

Ліквідація карткової системи і зниження цін: що було насправді

За роки війни і нацистської окупації Україна зазнала величезних втрат. За цей час було зруйновано понад 16 тис. промислових підприємств, виведено з ладу 10 магістральних залізниць, підірвано матеріально-технічну базу сільського господарства, знищено десятки тисяч шкіл, технікумів, вищих навчальних

⁹¹⁶ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – Кн. 1. – К., 1994. – С. 282–285.

⁹¹⁷ Лаврентий Берия. 1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы. – М., 1999. – С. 49.

⁹¹⁸ «Мероприятия по выселению являлись чрезвычайной мерой» // Источник. – 1996. – № 1. – С. 139.

закладів, музеїв, театрів, будинків культури та інших соціальних об'єктів. За офіційними даними, прямі матеріальні збитки, яких зазнала Українська РСР, становили 285 млрд. крб. (у довоєнних цінах), тобто 42 % від загальних збитків СРСР.

За таких умов значно загострилися соціальні проблеми. Чимало людей жили у бараках і підвальних приміщеннях, не вистачало харчів, одягу та інших предметів першої необхідності. Продовжував діяти механізм «мобілізації коштів населення», запроваджений урядом на початку війни. Він передбачав збільшення сільськогосподарського податку, прибуткового податку з населення, підвищення цін на горілку, тютюн, деякі інші товари, введення нового податку на холостяків та малосімейних і т. п. Заохочувалися внески громадян у фонд оборони і проводилися підписки на державні позики, які покривали значну частину всіх військових витрат.

У цей час у країні існувала карткова система розподілу продовольчих і промислових товарів, населення перебувало на централізованому нормованому постачанні. Карткова система була запроваджена в 1941–1942 рр., зокрема на хліб – повсюдно влітку 1941 року, а на важливі промислові товари – протягом 1942 року. Державне забезпечення хлібом за картками поширювалось на робітників та службовців промислових підприємств і будов, організацій і установ (разом із членами сімей), на дитячі будинки і лікарні, будинки інвалідів. Централізовано забезпечувалися хлібом представники сільської інтелігенції – вчителі, лікарі, працівники районних підприємств та установ⁹¹⁹.

Крім того, хліб за картками одержувало населення, евакуйоване з окупованих територій. Норми забезпечення хлібом та іншими продуктами були диференційовані, насамперед за галузями господарства. Так, на кінець війни співвідношення між найменшими і найбільшими нормами забезпечення робітників становило: хліба – 1:2,4, м'яса, риби, круп – 1:2,5, цукру і кондитерських виробів – 1:1,25 тощо. В 1944 році поряд з картковою системою введено комерційну торгівлю товарами, але за значно вищими цінами (скажімо, пайкова, тобто карткова, ціна 1 кг житнього хліба в різних районах СРСР становила від 0,75 до 1,15 крб., а комерційна – від 8 до 10 крб.)⁹²⁰.

⁹¹⁹ Докладніше див.: Любимов А. В. Торговля и снабжение в годы Великой Отечественной войны. – М., 1968.

⁹²⁰ Див.: Баран В. К. Історія України 1945–1953 рр. – Л., 2005. – С. 48–49.

Влітку 1946 року на восьмій сесії Верховної Ради УРСР було прийнято «Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Української РСР на 1946–1950 рр.» Він розроблявся на основі контрольних показників, визначених для України союзним планом четвертої п'ятирічки. При цьому традиційно наголос робився на важкій індустрії, яка розглядалася як база соціалістичної економіки і на відбудову якої спрямовувались найбільші кошти. Такий підхід закріпив суттєві диспропорції в розвитку господарства УРСР, що поглибилися в період Другої світової війни, насамперед між промисловістю і сільським господарством, а також промисловістю групи «А» (виробництво засобів виробництва) і групи «Б» (виробництво предметів споживання).

Політичне керівництво СРСР ухвалило рішення скасувати карткову систему уже в перший рік четвертої п'ятирічки. Проте у серпні 1946 року, в зв'язку з гострими проблемами у сільському господарстві, від цього рішення довелося відмовитись. Ще через кілька тижнів Рада Міністрів СРСР почала так зване зближення комерційних і пайкових цін, дещо знизивши перші і помітно підвищивши другі. Так, ціна житнього хліба (в другому ціновому поясі) у комерційній торгівлі знизилася з 10 до 8 крб., або на 20 %, а пайкова – зросла з 0,85–1,10 до 3,40 крб., тобто більш ніж утричі.

Істотно підвищилися пайкові ціни на інші важливі продукти харчування, в тому числі на цукор з 5,20–6 до 15 крб., м'ясо – з 11,20–12 до 30 крб., масло – 22,50–23 до 60 крб. тощо. У той час майже половина працюючих (43 %) одержувала заробітну плату менше 300 крб. на місяць, а третина працюючих мала зарплату від 300 до 600 крб. Ці заходи негативно позначилися на становищі більшості громадян, які перебували на централізованому забезпеченні за пайковими цінами, хоча уряд і вжив застережних заходів, зокрема ввів «хлібну надбавку» до зарплати низькооплачуваних робітників і службовців⁹²¹.

Протягом 1947 року становище в економіці СРСР поліпшилось, відставання від визначених завдань вдалося подолати. У зв'язку з цим склалися необхідні умови для ліквідації карткової

⁹²¹ Попов В. П. Экономическая политика советского государства. 1946–1953 гг.– Тамбов, 2000.– С. 96–98; Пихоя Р. Г. Под знаком Сталина. – М.–СПб, 2009. – С. 93–94.

системи і переходу до так званої вільної торгівлі. Крім того, політичне керівництво країни планувало провести грошову реформу, що обумовлювалось рядом обставин. Ця реформа готувалася таємно і під особистим контролем Й. Сталіна. Однак, попри всі перестороги, закрита інформація стала «просочуватись» і подекуди викликала неабияку торговельну лихоманку.

14 грудня 1947 року вийшла постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про проведення грошової реформи і відміну карток на продовольчі та промислові товари». Однією з причин реформи став значний надлишок грошей в обігу, пов'язаний з потужною емісією періоду війни. Цю реформу проводили також з метою чергової «мобілізації коштів» для потреб відбудови. Обмін грошей здійснювався в ощадкасах, поштових відділеннях, на великих підприємствах і т. п.; усього в СРСР діяло 46 тис. виплатних пунктів. Старі грошові знаки обмінювалися на нові у співвідношенні 10:1 (розмінна монета обміну не підлягала), обмін тривав лише один тиждень – з 16 по 22 грудня.

Особливих втрат від реформи зазнали вкладники ощадних кас, оскільки переоцінці не підлягали тільки найменші вклади – до 3 тис. крб. (вклади від 3 тис. до 10 тис. крб. переоцінювались у співвідношенні 3:2, а вклади понад 10 тис. – у співвідношенні 2:1). Певних збитків населення зазнавало й у зв'язку з переоцінкою облігацій державних позик, які обмінювалися на облігації нової позики у співвідношенні 3:1. Грошова реформа мала відверто конфіскаційний характер, в радянській традиції перерозподілу власності, що офіційно обґрунтовувалось необхідністю обмеження «спекулятивних грошових нагромаджень».

Одночасно з грошовою реформою було відмінено карткову систему. Продовольчі і промислові вироби стали продаватися у відкритій торгівлі за єдиними державними роздрібними цінами. Так, кілограм житнього хліба в залежності від цінового поясу коштував від 2,80 до 3,20 крб., цукор – від 13,50 до 16,50 крб., м'ясо – від 28 до 32 крб., масло – від 62 до 66 крб. і т. д. Цей новий рівень цін перевищував довоєнний приблизно втричі. Крім того, через нестачу фондів і з метою боротьби зі спекуляцією введено «норми відпуску товарів в одні руки»: хліба – не більше 2 кг, крупи –

1 кг, м'яса – 1 кг, молока – 1 л, взуття – 1 пару, сірників – 2 коробки та ін., хоча це не позбавило торгівлю черг і хронічних дефіцитів⁹²².

У той же час вилучення в процесі реформи значної кількості грошей і таким чином скорочення загальної купівельної спроможності створювало можливість та необхідність зниження цін на товари. У 1948–1952 рр. Рада Міністрів СРСР щороку навесні приймала постанови про зниження державних роздрібних цін. Згідно з цими постановами, ціни на окремі товари знижувались на 10–30 %, але вони й далі перевищували довоєнний рівень. Проведення грошової реформи, відміна карткової системи і деяке зниження цін на окремі товари супроводжувались гучними пропагандистськими акціями, за якими приховувалися конфіскаційний характер реформи і надмірна мобілізація коштів населення на потреби відбудови.

Реалії «розквіту» культури і науки

Після війни почалася відбудова закладів освіти, науки і культури. Ці завдання не були пріоритетними для сталінського керівництва, що надавало першочергового значення зміцненню індустріальної і військової могутності країни. Проте поступово стан справ у сфері культури змінювався на краще – завдяки зростаючим державним видаткам, а також ентузіазму та ініціативі громадськості. За 1946–1950 рр. в Україні було введено в дію 2,6 тис. шкіл на 483,3 тис. учнівських місць. За той же період кількість вищих навчальних закладів в УРСР зросла з 154 до 158, а чисельність студентів – з 99 тис. до 147 тис. осіб.

Але разом з відбудовою закладів освіти, науки і культури відбувалося небувале нарощування політичного та ідеологічного контролю держави над інтелігенцією, над усім українським суспільством. Цей контроль здійснювали органи цензури, творчі спілки і численні партійні комітети, що діяли в культурно-освітніх установах. За кожним кроком і кожним вимовленим словом сліdkували спеціальні служби, які систематично готували повідомлення

⁹²² РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 162. – Спр. 38. – Арк. 175–178; Попов В. П. Экономическая политика советского государства. 1946–1953 гг. – С. 77–103; Пихоя Р. Г. Под знаком Сталина. – С. 94–100; Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – М., 1999. – С. 78–89.

найвищому партійному і державному керівництву УРСР та СРСР, в яких фіксували настрої інтелігенції, позитивні і негативні висловлювання окремих осіб.

У липні 1946 року було створено Головне управління у справах літератури та видавництва при Раді Міністрів УРСР, або Головліт УРСР, який здійснював цензорський контроль преси, радіо, музеїв, театрів, бібліотек та ін. Жоден літературний, мистецький чи науковий твір не міг вийти у світ без дозволу всесильної цензури. Працівники Головліту УРСР і його підрозділів на місцях – облітків ретельно вичитували всі рукописи, виявляючи навіть найменші відступи від політико-ідеологічних канонів (так званий попередній контроль). Вони вибірково контролювали також опубліковані твори, шукаючи можливі недоліки, які мовою цензорів називалися «дефектами» (наступний контроль).

За вказівкою Агітпропу ЦК ВКП(б) після війни було введено нове положення про спеціальні фонди літератури, яке активізувало процес перевірки і «очищення» книжкових фондів країни. Тоді ж було видано зведений список «політично шкідливої» літератури, який налічував 7 тис. назв книжок, що підлягали вилученню з бібліотек загального користування. До цієї «шкідливої» літератури належали дореволюційні і зарубіжні видання, книжки церковно-релігійного змісту та ін. Крім того, стали регулярно випускатися списки на вилучення, що включали твори багатьох акторів, котрі стали жертвами репресій чи різноманітних ідеологічних кампаній⁹²³.

Поряд з таким планомірним і систематичним контролем сталінський режим проводив періодичні викривальні кампанії, щоб добитись цілковитого послуху серед інтелігенції. Ці кампанії здобули найбільшого розмаху у перші післявоєнні роки, втілюючись у сумнозвісній політиці «ждановщини». Саме тоді, після прийняття відповідних загальнопартійних рішень, ЦК КП(б)У ухвалив низку розгромних постанов, присвячених питанням науки, літератури й мистецтва і спрямованих на викриття різноманітних політико-ідеологічних прорахунків, допущених представниками української інтелігенції.

У цей час прийнято постанови «Про журнал сатири і гумору “Перець”», «Про журнал “Вітчизна”», «Про репертуар драматичних

⁹²³ РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 125. – Спр. 612. – Арк. 14–15, 53–54; Оп. 132. – Спр. 97. – Арк. 121; Спр. 149 – Арк. 65–66, 94.

і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення» (1946 рік), «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», «Про перевірку виконання Спілкою письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград»» (1947 рік), «Про стан і заходи поліпшення музичного мистецтва на Україні у зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) «Про оперу «Большая дружба» В. Мураделі» (1948 рік) та ін. Усі ці постанови спрямовувались на викриття «українського буржуазного націоналізму»⁹²⁴.

Гострій критиці було піддано кіноповість О. Довженка «Україна в огні», повість Л. Смілянського «Софія», оповідання В. Чередниченко «Я – щаслива Валентина», цикл віршів Т. Масенка «З далеких доріг». Преса таврувала як «порочну» творчість О. Кундзіча, критикуючи його твори «Українська хата», «Як Тарас їздив по Україні», а також статтю «Шукання», в якій він начебто «обстоював свої формалістичні, естетські шкідливі позиції». Засуджено окремі статті О. Дорошевича, Л. Коваленка, Д. Косарика, Г. Лазаревського, М. Рудницького, А. Шамрая, С. Шаховського.

Не менш гострій критиці піддано «Нарис історії української літератури», що вийшов за редакцією Є. Кирилюка та С. Маслової. Авторів книги звинуватили в тому, що вони ігнорували класову боротьбу, «надавали вирішальну роль в розвитку творчості письменників національному моментові». Авторам дорікали, що вони не показували великого впливу російської культури на українську літературу, боротьбу більшовицької партії проти ворогів народу. Все це розцінювалось як «спроба протягнути націоналістичні концепції» М. Грушевського, С. Єфремова та інших⁹²⁵.

Партійне керівництво висловило невдоволення діяльністю театральних колективів республіки, які недостатньо показували радянську дійсність та здобутки соціалізму. Так, у репертуарі Київського драматичного театру імені І. Франка радянській тематиці з шістнадцяти вистав було присвячено три, у Харківському драматичному театрі імені Т. Шевченка з сімнадцяти – три. Натомість

⁹²⁴ Див.: Юрчук В.І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні. – К., 1995. – С. 26–49.

⁹²⁵ РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 125. – Спр. 293. – Арк. 1–35, 41–43; Баран В. К. Історія України 1945–1953 рр. – С. 82–83.

на сценах театрів переважали п'єси дореволюційних авторів, які, за словами критиків, «кликали глядача назад, до буржуазного замилювання минулим, до національної обмеженості...»

У наступні роки головний удар було завдано по трьох письменниках, які в минулому належали до «націоналістичних літературних організацій – «Вапліте», «Неокласиків» та інших». З високих партійних трибун засуджено «рецидиви націоналістичної ідеології» у поемі М. Рильського «Мандрівка в молодість», романі Ю. Яновського «Жива вода», повісті І. Сенченка «Його покоління». Нищівній критиці піддано письменників П. Карманського, М. Рудницького, А. Патрус-Карпатського, яких звинувачено в націоналізмі і виключено зі Спілки радянських письменників України.

У ході «ждановщини» було розкритиковано українських істориків, зокрема працівників Інституту історії України АН УРСР С. Белоусова, К. Гуслистого, М. Супруненко, М. Петровського, Ф. Ястребова та ін. Особливої критики зазнав львівський історик І. Крип'якевич, якого тодішній перший секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович назвав «запеклим націоналістом», «одним з останніх представників вимираючого виду буржуазно-націоналістичних істориків України». Партійний лідер наголошував, що «справа не стільки в особистих писаннях Крип'якевича, скільки в концепції, яку той представляє»⁹²⁶.

У 1948 році розгорнуто кампанію боротьби з генетикою, яку оголошено «буржуазною псевдонаукою». Початок цій кампанії поклала так звана серпнева сесія Всесоюзної академії сільсько-господарських наук імені Леніна. У доповіді президента ВАСГНІЛ Т. Лисенка, виголошеній на згаданій сесії, розвінчувався «реакційний вейсманізм-менделізм-морганізм» і завдавався нищівний удар по генетиці, клітинній теорії, фізіології вищої нервової діяльності та інших біологічних дисциплінах. Після сесії звільнено з роботи провідних українських вчених-генетиків, зокрема М. Гришка, С. Гершензона, І. Полякова, Л. Делоне, Є. Фінкельштейна та ін., розгорнувся справжній погром у радянській біології⁹²⁷.

⁹²⁶ Баран В. К. Історія України 1945–1953 рр. – С. 83–85.

⁹²⁷ РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 132. – Спр. 72. – Арк. 125–127; Спр. 40. – Арк. 5–10, 13, 14; Спр. 50. – Арк. 19–34; Спр. 66. – Арк. 1, 2, 7, 9–12, 20, 21, 24–32, 38–44; Спр. 74. – Арк. 272–274, 279–280, 294–295, 299–300, 320–321; Державний

У 1949 році проведено кампанію боротьби з «низькопклонством перед Заходом», «безродним космополітизмом», що мала явний антисемітський характер. У пресі засуджувалась група літературних, театральних, музичних критиків, названих «ура-космополітами», ворогами соціалістичного мистецтва. Їх звинувачували в тому, що вони прагнули популяризувати світову єврейську літературу, не давали належної оцінки радянській соціалістичній культурі. В Україні критиці піддано Є. Адельгейма, І. Гордона, Л. Санова, І. Стебуна, які начебто вели підривну, шкідницьку роботу⁹²⁸.

На початку 50-х років ХХ століття сталінський режим розгорнув чергову кампанію нападок на українську інтелігенцію. У 1951 році в газеті «Правда» з'явився ряд редакційних статей, в яких критиковано українських літераторів і митців. У цих статтях «викрито» серйозні «ідейні помилки» у творчості поета В. Сосюри (вірш «Любіть Україну»), а також композиторів К. Данькевича і Г. Жуковського (опери «Богдан Хмельницький» та «Від усього серця»). У ході чергових кампаній критики зазнали десятки українських письменників, літературних критиків, митців, звинувачених у численних політико-ідеологічних та художніх помилках⁹²⁹.

Звичайно, політика сталінського режиму в галузі культури і науки мала різні грані і прояви. Проте її серцевину становило прагнення нівелювати самобутній національний характер української культури, цілковито підпорядкувати літературну, мистецьку і наукову творчість політичній волі партії, поставити інтелігенцію на службу державі. Немає сумніву, що руйнівні ідеологічні кампанії, відомі під назвою «ждановщини», відбувалися за прямою вказівкою

архів Харківської області. – Ф. п-2. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 65–68, 95–96; Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. п-19. – Оп. 7. – Спр. 82. – Арк. 1–95; Оп. 10. – Спр. 1. – Арк. 81; Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО. – Ф. п-102. – Оп. 2. – Спр. 1101. – Арк. 77–79; Спр. 1046. – Арк. 1–80. Див. також: Сойфер В. Н. Власть и генетика. История разгрома генетики в СССР. – М., 1993.

⁹²⁸ РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 132. – Спр. 116. – Арк. 120–123. – Спр. 229. – Арк. 2–8; Оп. 133. – Спр. 311. – Арк. 73.

⁹²⁹ Там само, Оп. 133. – Спр. 311. – Арк. 9–13, 35–50, 91–98. Див. також: Баран В. К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Л., 1996. – С. 60–65.

«вождя народів». Не даремно М. Хрущов колись зауважив: «Думаю, якби Жданов особисто визначав політику з цих питань, вона не була б такою жорстокою».

Відновлення соціалістичної законності

Після смерті диктатора розгорнувся процес десталінізації радянського суспільства, складовою частиною якого проголошувалось відновлення соціалістичної законності. Уже з весни 1953 року до початку 1956 року нове політичне керівництво вжило ряд заходів, спрямованих на згортання масових репресій, зокрема ліквідувало воєнні трибунали військ МВС і Особливу нараду МВС. Справи про злочини, спрямовані проти держави, тепер розглядалися не військовими, а цивільними судами.

Почався перегляд справ деяких жертв сталінських репресій. Президія ЦК КПРС розглянула питання про реабілітацію діячів єврейської культури, розстріляних в 1952 році. Відбувалась селективна реабілітація окремих партійних і державних діячів, у тому числі з України. У вищій інстанції ринув потік листів, автори яких зверталися з проханням переглянути справи, що стосувалися звинувачення у політичних «злочинах», «контрреволюційній діяльності».

У ці роки каральні органи були поставлені під більший жорсткий партійний контроль. Проведено значні кадрові перестановки, відкриті судові процеси над деякими працівниками спецслужб. Посилено прокурорський нагляд за дотриманням законності в місцях позбавлення волі, за роботою адміністрації таборів і колоній. Однак політичний мотив подібних новацій полягав не стільки в тому, щоб відновити соціальну справедливість і полегшити долю в'язнів, скільки в бажанні зміцнити позиції партійного апарату в структурі влади, підпорядкувати йому інші сектори влади.

Після XX з'їзду КПРС процес десталінізації пришвидшився, зокрема у березні 1956 року Рада Міністрів СРСР прийняла постанову № 342–21бсс «Про додаткове зняття з обліку деяких категорій спецпоселенців», а у травні – постанову № 644–376с «Про зняття обмежень по спецпоселенню з членів сімей українських та білоруських націоналістів, що звільняються із заслання на поселенні». На початку 1950-х років на спецпоселенні перебувало

понад 171,5 тис. «оунівців», з них 131,3 тис. – дорослих. Найбільшими національними групами серед спецпоселенців були німці, чеченці та українці, а серед засланих та висланих – росіяни та українці⁹³⁰.

У всіх союзних республіках працювали комісії Президії Верховної Ради СРСР, які розглядали справи ув'язнених. Зокрема, згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 березня 1956 року комісії переглядали справи засуджених за посадові, господарські злочини, а також неповнолітніх. Так, на Запоріжжі налічувалось 3,6 тис. ув'язнених, у тому числі – 770 жінок. Комісією у цій області було розглянуто 580 справ: звільнено 447 осіб (63 неповнолітніх), знижено термін покарання 60 особам (13 неповнолітнім). Політичних в'язнів на Запоріжжі не утримувалось⁹³¹.

У відповідності з постановою ЦК КП України 30 листопада 1956 року створено комісію, якій доручалось розглянути справи деяких осіб, звільнених з ув'язнення і заслання. До складу комісії увійшли М. Підгорний (голова), М. Гречуха, В. Нікітченко, О. Бровкін, Д. Панасюк, К. Москалець, а дещо пізніше – М. Гурєєв та В. Валусєв. У центрі її уваги були питання, пов'язані з поверненням у західні області України учасників оунівського підпілля. Станом на 1 грудня 1956 року після звільнення з таборів і спецпоселення їх повернулось у регіон понад 60 тис. осіб⁹³².

Завдання комісії ЦК КП України фактично полягало в тому, щоб перешкодити поверненню «політично непевних елементів». Згідно з указом Президії Верховної Ради УРСР від 9 листопада 1956 року, «колишнім керівникам і активним учасникам українського націоналістичного підпілля», які були засуджені і відбули покарання, заборонялось повертатися у західні області УРСР. Комісія вимагала від обласних комітетів партії: слідкувати за неухильним застосуванням згаданого указу установами Міністерства внутрішніх справ УРСР.

⁹³⁰ Державний архів Російської Федерації (далі – ДА РФ). – Ф. 9479. – Оп. 1. – Спр. 641. – Арк. 69–127.

⁹³¹ ДАЗО. – Ф. п-102. – Оп. 3. – Спр. 1256. – Арк. 8, 12.

⁹³² Центральний державний архів громадських об'єднань України. – ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 76. – Арк. 147.

На початку 1957 року відповідні комісії почали діяти у всіх західних областях республіки. До них увійшли другі секретарі обкомів партії, начальники обласних управлінь КДБ і МВС, обласні прокурори. Комісії створювались «для розгляду матеріалів і організації роботи по переміщенню за межі західних областей осіб з числа колишніх оунівців та їх пособників, перебування яких в цій місцевості визнано небажаним». Крім того, комісії розглядали пропозиції органів КДБ про додаткове опротестування частини рішень комісії Президії Верховної Ради СРСР про дострокове звільнення таких осіб, щоб повернути їх до місць ув'язнення або заслання⁹³³.

У Львові відбулася нарада других секретарів обкомів партії, начальників обласних управлінь КДБ і обласних прокурорів за участі керівних працівників ЦК КП України, Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР і республіканської прокуратури. На нараді було заслухано повідомлення про стан роботи обласних комісій, визначено завдання на найближчу перспективу, а головне – дано докладні вказівки і рекомендації представникам місцевих партійних, державних органів, обласних комісій, попередньо погоджені на засіданні Президії ЦК КП України.

Спеціальна інструкція вимагала: ще раз, більш ретельно розглянути стан справ у кожному селі, районі і скласти списки тих осіб, перебування яких є небажаним; роботу проводити без зайвого поспіху, але таким чином, щоб переміщення зазначених осіб здійснити в основному протягом січня–березня 1957 року; переміщення небажаних осіб здійснювати насамперед шляхом добровільного переселення або в порядку оргнабору робочої сили; доцільність переїзду в інші райони країни обґрунтовувати економічними причинами – перенаселенням західних областей, нестачею землі, обмеженою кількістю великих промислових підприємств тощо.

Всю роботу слід було проводити диференційовано, «з конкретним підходом до кожної особи... Потрібно було враховувати поведінку цих людей, їх ставлення до праці, висловлювані ними погляди, наявність в них житла і т. д. Перебування на спецпоселенні сімей частини цих осіб використати для того, щоб порадити їм

⁹³³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 77. – Арк. 2, 181.

виїхати за межі західних областей і по місцю нового проживання клопотати про звільнення з спецпоселення їх сімей»⁹³⁴.

Якщо така робота не даватиме наслідків, рекомендувалося застосовувати інші засоби впливу: «бесіди товаришів з числа райпартактиву» і «виклики до органів КДБ для поради залишити дану місцевість». На нараді звучали конкретні вказівки з приводу того, як проводити «вилучення осіб, яких знову будуть повертати до місць ув'язнення...» Крім того, комісія ЦК КП України розробила пропозиції про посилення роботи партійних і радянських органів республіки у зв'язку з поверненням з місць ув'язнення колишніх учасників оунівського підпілля, подавши їх на розгляд Президії ЦК КП України⁹³⁵.

На кінець 1956 року з 60 тис. осіб, що прибули в західний регіон, 6 тис. осіб залишили його межі: повернулись до місць відбування покарання (600 осіб), виїхали до східних областей самостійно (понад 5 тис.), за оргнабором і в порядку переселення (близько 400). Протягом 1956 року, виконуючи вказівку Президії ЦК КП України, органи влади притягнули до судової відповідальності 388 колишніх учасників підпілля, які повернулися у західний регіон УРСР, у тому числі в листопаді–грудні – 259 осіб (у Волинській області – 56, Львівській – 52, Станіславській – 44, Дрогобицькій – 40, Ровенській – 33, Тернопільській – 25).

Поряд з тим КДБ при Раді Міністрів УРСР і Прокуратура УРСР у жовтні–листопаді 1956 року направили до КДБ при Раді Міністрів СРСР та Генеральному прокурору СРСР 148 справ на 158 колишніх активних учасників оунівського підпілля з проханням порушити клопотання перед Президією Верховної Ради СРСР про скасування рішень її комісій про дострокове звільнення цих осіб. До кінця року Президія Верховної Ради СРСР скасувала рішення комісій щодо 19 осіб з поверненням їх до виправно-трудових колоній, заборонила проживати на території УРСР 11 особам. У клопотаннях щодо скасування рішення комісій стосовно 26 осіб було відмовлено⁹³⁶.

⁹³⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 77. – Арк. 182.

⁹³⁵ Там само. Арк. 7, 8.

⁹³⁶ Там само. Арк. 2, 3.

Станом на 1 березня 1957 року із загальної кількості понад 1,6 тис. осіб, намічених до «переміщення» за межі західних областей, органи влади виселили 710 осіб. З надісланих у КДБ при Раді Міністрів СРСР і Прокуратуру СРСР 212 справ з опротестуванням рішень про дострокове звільнення активних учасників підпілля було розглянуто 180 справ, з яких підтримано клопотання на 99 осіб, відхилено на 81 особу, 33 справи знаходились на розгляді. На цей час Президія Верховної Ради СРСР розглянула справи на 99 осіб і прийняла рішення повернути до місць ув'язнення 50 осіб, заборонити проживати на території західних областей УРСР 23 особам⁹³⁷.

На цьому прикладі повернення в західні області України колишніх учасників оунівського підпілля яскраво видно лицемірство тодішньої радянської пропаганди, яка твердила про відновлення соціалістичної законності в країні. Нове політичне керівництво на чолі з М. Хрущовим однією рукою ухвалювало рішення про подолання наслідків сталінських беззаконь, а іншою – у звичному адміністративному порядку чинило протиправні дії, керуючись суто політичними мотивами. При цьому слід нагадати, що учасники українського національно-визвольного руху навіть у період хрущовського «потепління» розглядалися владою як «вороги народу», а тому не підлягали реабілітації.

«Всебічний» розвиток націй і народностей

Політика більшовиків у сфері національних відносин зазнала складної еволюції і відзначалася внутрішньою суперечливістю. У свій час партія більшовиків пропагувала гасло «самовизначення націй», розглядаючи його як важливий засіб посилення революційного руху. Разом з тим вона виступала за здійснення світової пролетарської революції, а в кінцевому підсумку – за повне злиття націй. Конкретний підхід у національному питанні залежав насамперед від вимог політичного моменту, від соціально-класової стратегії.

Існування тоталітарної системи дозволяло владі довільно маніпулювати долями цілих народів. Деякі з них зазнали жорстоких

⁹³⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 77. – Арк. 178, 179.

переслідувань, безжальних депортацій. 11 травня 1944 року вийшла постанова № 5859сс Державного комітету оборони (ДКО) про виселення кримських татар із Кримської АРСР. Це рішення мотивувалося тим, що кримські татари співпрацювали з німцями, що начебто саме татарські націоналісти винні у винищенні мирного населення півострова.

Так цілий народ оголосили «ворожим», звинувативши у «зрадничтві» і «співробітничтві з окупантами». 18 травня 1944 року стало днем трауру в історії кримських татар: протягом доби тисячі людей вигнано з рідних домівок, посаджено в товарні вагони і відправлено на спецпоселення до Середньої Азії. Під час цієї акції в Узбецьку РСР було виселено 35,3 тис. сімей кримських татар, або 151,6 тис. осіб, з них 26,7 тис. чоловіків, 53,5 тис. жінок і 71,3 тис. дітей. У республіці організовано 76 спецкомендатур НКВС, покликаних здійснювати постійний нагляд за депортованими⁹³⁸.

2 червня 1944 року з'явилась чергова постанова № 5984сс ДКО, яка зобов'язувала Наркомат внутрішніх справ СРСР виселити з території Кримської АРСР черговий «спецконтингент» – 37 тис. осіб «німецьких посібників із числа болгар, греків і вірменів». Наприкінці того ж місяця з Криму виселено 37,1 тис. болгар, греків, вірменів, а також 1,1 тис. німців, італійців, румунів і представників інших національностей. Тоді ж за постановою № 6100сс ДКО з території півострова депортовано понад 3,6 тис. іноземних громадян, із них 3,5 тис. осіб грецького, 116 – іранського, 105 – турецького підданства⁹³⁹.

З іншого боку, у своїй «промові Перемоги», виголошеній навесні 1945 року, Й. Сталін підкреслив виняткову роль російського народу як «керівної сили Радянського Союзу». Він назвав його «найвидатнішою нацією серед усіх націй, що входять до складу СРСР», давши новий поштовх політиці русифікації і спричинивши переоцінку історичного минулого народів Радянського Союзу. Стрімке наростання централізму посилювало етнічне нівелювання, звужувало можливість економічного і культурного

⁹³⁸ ДА РФ, Ф. 9479. – Оп. 1. – Спр. 180. – Арк. 5, 9.

⁹³⁹ Там само. – Спр. 151. – Арк. 2, 12–14; Спр. 179. – Арк. 226, 227; Див. також: Баран Володимир. Крим: 1944 рік (Архівні джерела про депортацію) // Сучасність. – 1993. – № 8. – С. 72–78.

розвитку республік. За гаслами інтернаціоналізму приховувалась давня імперська політика, спрямована на знеособлення національних меншин.

Після смерті «вождя народів» радянська національна політика зазнала певної еволюції. Проте мова йшла не про якісь докорінні зрушення, а про чергову зміну форм і методів реалізації стратегічних орієнтирів. У цей час почалося деяке розширення прав союзних республік, намітилось пом'якшення у культурній та мовній сферах, що сприяло посиленню національних почуттів. Критика «культу особи» супроводжувалась закликами до зміцнення братерської дружби між народами СРСР, подолання «грубих порушень ленінських принципів національної політики КПРС».

У період «відлиги» політичне керівництво країни зробило спробу відійти від крайніх, репресивних методів вирішення національних проблем і випробувати можливості обмеженої децентралізації для підвищення ефективності функціонування системи. Після XX з'їзду КПРС національно-культурні процеси в Україні поживались, засвідчивши певні зрушення в радянській національній політиці. Так, дещо зросла кількість журналів, ще помітніше – книжок і брошур, що видавалися українською мовою (щоправда, кількість газет українською мовою, навпаки, зменшилась)⁹⁴⁰.

Однак уже наприкінці 1950-х років з'явилися симптоми відступу, посилення традиційного курсу. У квітні 1959 року Верховна Рада УРСР прийняла новий шкільний закон, який давав право батькам вибрати своїм дітям мову навчання і завдав відчутного удару по українському шкільництву. Проти закону рішуче виступили представники творчої інтелігенції, які слушно вбачали в ньому знаряддя національного нівелювання і знеособлення. Кількість шкіл з російською мовою навчання почала поступово збільшуватись, а з українською мовою викладання – скорочуватись.

У великих промислових центрах, насамперед на сході України, більшість учнів навчалася в школах з російською мовою

⁹⁴⁰ Див.: Чернов П. До пресової політики в УРСР // Сучасність. – 1962. – № 5. – С. 69–79; Кравців Б. Прогресування русифікації в Українській РСР. На основі радянських бібліографічних і статистичних даних // Сучасність. – 1972. – № 10. – С. 67–69.

викладання: в Сталіно – 97,4 %, Кадіївці – 93,6 %, Горлівці – 91,8 %, Одесі – 87,9 %, Харкові – 87 %. У Кримській області було лише три школи з українською мовою викладання, в яких навчалося 613 учнів. У Києві, столиці Української РСР, в 1959/60 навчальному році дві третини учнів загальноосвітніх шкіл займалися в школах з російською мовою викладання⁹⁴¹. Тому новий шкільний закон, який, на перший погляд, здавався цілком демократичним, у конкретній ситуації радянських союзних республік став засобом національного знеособлення неросійського населення.

Новий поштовх асиміляційним процесам в СРСР дав XXII з'їзд КПРС, який прийняв третю Програму партії. У доповіді М. Хрущова на з'їзді була сформульована концепція радянського народу, покликана теоретично обґрунтувати досягнення радянської національної політики. Хрущов сказав: «В СРСР склалася нова історична спільність людей різних національностей, які мають спільні характерні риси, – радянський народ. Вони мають спільну соціалістичну Батьківщину – СРСР, спільну економічну базу – соціалістичне господарство, спільну соціально-класову структуру, спільний світогляд – марксизм-ленінізм, спільну мету – побудову комунізму, багато спільних рис у духовному обличчі, в психології»⁹⁴².

З цього часу процес русифікації України ставав усе відчутнішим. Почалося неухильне зменшення кількості книжок і брошур, виданих українською мовою. Відбулося далі зменшення кількості загальноосвітніх шкіл з українською мовою викладання, особливо на сході та півдні республіки. В установах, навчальних і наукових закладах, на фабриках, заводах та інших підприємствах, партійних та державних органах УРСР у листуванні, технічній та службовій документації застосовувалась виключно російська мова. Тому «знання саме цієї мови стало конечним для щоденного життя, праці й заробітку»⁹⁴³. Натомість, українська мова інтенсивно витіснялась з різних сфер суспільного буття. За влучним висловом

⁹⁴¹ Яремчук В. Д. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність. – К., 1993. – С. 40–41.

⁹⁴² XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза 17–31 октября 1961 года: Стеногр. отчет. – Т. 1. – М., 1962. – С. 153.

⁹⁴³ Клейнер І. Національні проблеми останньої імперії (Національне питання в СРСР очима радянських дисидентів). – Париж, 1978. – С. 165.

С. Процюка, вияв національної «байдужості» став неначе «офіційно висвяченою гарантією радянської благонадійності»⁹⁴⁴.

У другій половині 1960-х років, коли було припинено лібералізацію в СРСР, права союзних республік істотно звузились. Відбувся черговий перерозподіл владних компетенцій, здійснених з допомогою економічних важелів. Ліквідація раднаргоспів і відновлення галузевих міністерств призвели до різкого посилення централізму в управлінні промисловістю та будівництвом. Нестійка економічна автономія, здобута Україною на рубежі 1950–60-х років, змінилась цілковитою залежністю республіки від союзних господарських органів, що зберігалася до часів перебудови. Паралельно посилювався централістський тиск в інших сферах, зокрема в національно-культурному житті.

У складному механізмі русифікації України І. Дзюба виділив кілька ключових ланок: офіційне життя, офіційні зносини, які велися російською мовою, за винятком окремих публічно-представницьких акцій, наприклад ювілею Т. Шевченка чи урядових прийомів; партійне, комсомольське, профспілкове та інше громадське життя, що також велося майже виключно російською мовою; господарське життя і господарські зносини, які у всьому їх величезному обсязі велися російською мовою. Крім того, Дзюба назвав ще ряд каналів русифікації України, зокрема діловодство, армію, видавничу справу, культурно-просвітницькі центри, дитячі садки і дитячі яслі, ремісничі та інші училища, а також середню та вищу школу⁹⁴⁵.

Так, у вищих навчальних закладах східних та південних областей УРСР, в абсолютній більшості технічних вузів республіки викладання велося майже виключно російською мовою. У вузах західних і частково центральних областей, в деяких гуманітарних навчальних закладах українська мова не втратила свого значення, хоча спроби обмежити її застосування не припинялися⁹⁴⁶.

⁹⁴⁴ Процюк С. До патології міжетнічної інтеграції (на прикладі українських мішаних подруж у СРСР) // Сучасність. – 1978. – № 1. – С. 67.

⁹⁴⁵ Дзюба І. Інтернаціоналізм или русификация? – Сучасність, 1973. – С. 217–229.

⁹⁴⁶ За даними Н. Внукової і В. Леонтєвої, українською мовою в базових республіканських вузах культури володіли лише 8 % викладачів (див.: Внукова Н. Н., Леонтєва В. Н. Реальное двуязычие в украинском вузе // Социологические исследования. – 1991. – № 6. – С. 93).

Нерівноправне становище української мови породжувало мовний нігілізм і приводило до поширення так званого «суржика», однаково далекого як від української, так і від російської літературних мов. Загалом можна констатувати, що вища школа залишалась потужним засобом культивування духу вищості російської і друго-рядності української мов.

Одним з інструментів наближення до «повної єдності націй» служила демографічна асиміляція. Вона відбувалась у багатьох напрямках, у тому числі шляхом збільшення кількості мішаних шлюбів. На цьому процесі позначались не лише природні, але й соціальні фактори, пов'язані з особливостями радянської національної політики. Для таких сімей було характерне явище, назване нестабільним етнічним становищем другого покоління. У зв'язку з цим радянський дослідник В. Козлов писав: «Традиція надавати перевагу національності батька відступає на другий план перед іншими факторами, неабияке місце серед яких займає “престижність” тієї чи іншої національності в даній республіці». Він підкреслював, що діти від шлюбів росіян з представниками інших національностей при одержанні паспорта найчастіше обирали російську національність⁹⁴⁷.

Істотний вплив на розвиток національних відносин в СРСР справляли міграційні процеси. У післявоєнний період влада продовжувала планові переселення, здійснюючи їх у величезних масштабах. Сотні тисяч людей направлялись на освоєння цілинних і перелогових земель, нафтових і газових родовищ тощо. Тисячі спеціалістів і кваліфікованих робітників у рамках обміну кадрами перерозподілялися між союзними республіками. Паралельно йшли значні потоки стихійної міграції, насамперед з деяких районів Уралу, Сибіру та центру Росії. Ці потоки спрямовувались головним чином на південь і захід СРСР, в місця з більш сприятливими кліматичними умовами, добре розвинутою інфраструктурою та ін.⁹⁴⁸

⁹⁴⁷ Козлов В. И. Национальности СССР: этнодемографический обзор. – М., 1975. – С. 230. Див. також: Процьок С. До патології міжетнічної інтеграції (на прикладі українських мішаних подруж у СРСР). – С. 57–68.

⁹⁴⁸ Див.: Руткевич М. Н. О двух аспектах межнациональных отношений // Социологические исследования. – 1991. – № 3. – С. 9, 10.

Зусилля влади щодо уніфікації суспільства спрямовувалися також на заглушування історичної пам'яті українського народу. Деякі етнічні та історичні назви місцевостей, поселень, вулиць замінялися на шаблонні, зате ідеологічно вивірені назви. Майже у кожному місті й селищі України були вулиці Леніна, Маркса, Суворова, Жовтнева й Першотравнева і т. п. Не варто скидати з рахунку значення таких «побутових» каналів русифікації, як вівіски, реклама, дороговкази, написи на виробках, в автобусах, тролейбусах, інших видах транспорту тощо. Усе це створювало відповідну морально-психологічну атмосферу, що в кінцевому підсумку сприяло реалізації стратегічних політичних завдань, визначених партією та державою.

Радянська національна політика, орієнтована на творення єдиного радянського народу, а в перспективі – на повне злиття націй, стимулювала нівеляційні явища у неросійському середовищі. Певні поступки влади, зроблені в період хрущовської «відлиги», втілились, за словами Івана Лисяка-Рудницького, в сучасний «переяславський курс». Проте ці зміни виявились нестійкими і поверховими, швидко розвіявши надії на можливість дійсного суверенітету союзних радянських республік.

Перехід до так званого розгорнутого будівництва комунізму супроводжувався посиленням нівеляційних тенденцій в національній політиці КПРС. Можна констатувати, що національно-культурне життя в Україні відображало загальні процеси трансформації радянського тоталітаризму, коли на зміну обережній, дозованій лібералізації прийшла часткова ресталінізація суспільства.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Август Октавіан 186
 Авдеєнко Олександр 156
 Аврелій Августин 35
 Агафангел (Пашковський) 491
 Агафангел (Савін) 491
 Адамс Ларі 25
 Адельгейм Євген 573
 Адорно Теодор 79
 Айвазовський Іван 222
 Алексєєв Михайло 157
 Алексєєв Сергій 420
 Амосов Микола 222, 245
 Ангеліна Парасковія 215
 Андрієвський Іван 539
 Андрієвський Опанас 344
 Андріюті Імре 191
 Аненков Микола 194
 Анненський Петро 366
 Антонов-Овсієнко Володимир 177,
 197
 Антонович Володимир 340, 341, 342,
 343, 344, 345, 362 350, 351, 353,
 363, 370, 378, 479
 Антонюк Олександр 470, 474
 Апостол Данило 353, 373
 Апостол Петро 557
 Арко Сара 503, 504, 506
 Арнаутова Юлія 64, 91
 Артог Ференц 79
 Артjom (В. Сергєєв) 226
 Артюх Володимир 211, 467, 477, 504
 Ассман Яан 80, 88, 91, 184
 Ахматова Анна 222
- Багалій Дмитро 341, 343
 Багров Микола 425
 Базилєвський Володимир 23
 Байда-Вишневецький Дмитро 361
 Бакунін Михайло 196
 Балицький Всеволод 151, 152
 Балушок Лев 543
- Бандера Степан 98, 102, 210, 214, 216,
 222, 226, 227, 233, 235, 237, 239,
 242, 243, 245, 384, 460, 461, 462,
 465, 472
 Барбюс Анрі 148
 Барвінський Василь 251
 Барвінський Олександр 362, 363, 379
 Бародай Віктор 133
 Барт Ролан 10, 60, 61, 133, 528
 Бартлетт Фред 83
 Бартошевський Владислав 287, 288
 Баханов Костянтин 410
 Бахтін Михайло 12
 Бебель Август 196
 Бебик Валерій 539
 Безак 194
 Белінський Вісаріон 205
 Бергер Пітер 79
 Беренштам Володимир 344
 Берман Мартин 178
 Белоусов Сергій 572
 Білінські 140
 Білозерський Василь 357
 Білоусько Олег 539
 Бісмарк Отто фон 326, 382
 Блаватська Євгенія 447
 Бобринський Олександр 197
 Боголюбський Андрій 507
 Богун Іван 378
 Бодянский Осип 331, 512
 Боженко Василь 177
 Борецький Іов 334, 369
 Борисов Інокентій 335
 Борщак Ілько 372
 Брайчевський Михайло 377
 Брандин Андрій 197
 Брежнев Леонід 173, 198, 222, 223,
 228, 239
 Бровкін Олексій 575
 Бродель Фернан 81, 82
 Бройдерман Зелік 180, 181
 Брут Марк Юній 188

- Брюлов Олексій 191
Будницький Олександр 179
Буз Джон 503
Бузек Єжі 282
Булгаков Михайло 222
Бульба Тарас 222
Бураков Василь 193
Бурбуліс Генадій 429
Бурдьє П'єр 480, 481, 483, 484, 525
Буряк Людмила 467
Бухановський Олександр 78
- Вайнруб Матвій 174
Вайяна 196
Валенса Лех 286
Валуєв Віктор 575
Вальтер Бен'ямін 92
Варбург Артур 79
Васильєв Валерій 108
Васильчиков 194
Ватутін Микола 197
Вашингтон Джордж 230
Вашкевич Віктор 467
Вебер Макс 184, 217
Величко Самійло 99, 331
Вельцер Харольд 79
Вергінелла Марта 504
Вересай Остап 253
Вернадський Володимир 273
Веспасіан 125
Веденєєв Дмитро 179, 467, 477
Веліконья Міт'я 504, 505
Венелін Юрій 512
Виговський Іван 265, 372, 384
Винниченко Володимир 210, 228, 375, 378, 479
Вишневецькі 271
Вишньовський Тадеуш 205
Вівекананда 447
Візель Елі 169
Вілсон Едвард 511
Вільгельм I 187
Вільгельм Тель 188
Вільдштейн Броніслав 200
- Вільчинський Юрій 117
Виола Ліна 161
Вітковський Віталій 19
Віттенштайн Людвіг 94
Владимирський-Буданов М 342, 367
Власов Валерій 381
Власов Олексій 433
Вовк Федір 241
Войнаровський Андрій 355
Володимир (Сабодан) 496, 498, 501
Володимир Великий 208, 222, 372
Волоколамський Іларіон, митрополит 431
Вольтер 355
Воронцов Михайло 145
Ворошилов Климент 563
- Гаврилук Остап 205, 210
Гагарін Юрій 530
Гадамер Ганс-Георг 82
Гайдар Аркадій 198
Галаган Григорій 365
Галаган Катерина 366
Галаган Павло 365, 366, 367
Галаган Яків 144
Галагіда Ігор 219
Галан Ярослав 205, 210
Галенко Олексій 32
Галушко Кирило 553
Гальббакс Моріс 95, 96
Гаман-Голутвина О.420
Гамм 193
Ганка Вацлав 351
Ганус Андрій 504
Гегель Георг 120, 187
Геймо 200
Гелд Деніел 503
Гельман Михайло 195
Гельман Поліна 173
Генерал Чупринка 210
Геродот 124, 131, 476
Гершензон Самуїл 572
Гинзбург Євгенія 303
Гирич Ігор 191, 199, 467

- ГирсЧарлз 193
 Гізель Іннокентій 327
 Гінцбург Ілля 191
 Гірц Кліфорд 217
 Гіталов Олександр 215
 Гітлер Адольф 167, 410, 528
 Глебова Ірина 17
 Гловацький Віталій 205
 Гнатюк Оля 392
 Гоголь Микола 191, 198, 360, 389
 Гол Стенлі 505
 Голіцин Олександр 193
 Голубець Микола 429
 Голубовський Павло 341
 Гольдман Самуїл 177
 Гонтарчик 287
 Гонта Іван 70
 Гончар Олень 143, 209
 Горбань Євген 192
 Горбатов Борис 170
 Горбачов Михайло 160, 234, 239, 248, 416
 Гордон Ісак 573
 Горман Джордж 136
 Городецький Віталій 273
 Горький Максим 198, 210
 Грабар Віктор 366
 Грабовський Сергій 426
 Грабський Михайло 173
 Грабянка Григорій 99, 100
 Граціозі Андреа 430
 Грдіна Ігор 504
 Гребенник Григорій 130
 Греков Борис 261
 Гречуха Микола 575
 Григоренко Петро 157, 209, 212, 215
 Гриневич Владислав 471
 Гриник Василь 286, 299
 Грицак Ярослав 118, 134, 228, 253, 467, 476, 477
 Гришко Михайло 572
 Грінченко Борис 378, 379
 Грінченко Гелінада 79
 Гросман Василь 157
 Гросс Ян 283, 284
 Грушевський Михайло 177, 208, 210, 214, 222, 223, 227, 228, 232, 234, 235, 236, 239, 243, 341, 350, 351, 353, 357, 363, 364, 367, 368, 369, 370, 371, 373, 375, 375, 378, 379, 398, 436, 444, 448, 452, 479, 571
 Грушевський Олексій 341
 Гузар Любомир 494
 Гуляницький 378
 Гундорова Тамара 108
 Гупан Нестор 406
 Гуревич Петро 422
 Гурєв Михайло 575
 Гусєва Наталія 540
 Гуслистий Кость 572
 Даллін Олександр 161
 Данило Галицький 372
 Данилов Віктор 159
 Данилов Олександр 419, 420, 421, 422, 423, 424, 426, 427, 429, 430, 432, 433, 434, 435, 439, 439, 440
 Данілін Петро 420
 Данкан Белл 81
 Данькевич Кость 573
 Дашкевич Михайло 341
 Дашкевич Ярослав 467
 Дебеньяк Бруно 503
 Делоне Леон 572
 Демут-Малиновський Віталій 190
 Демченко Михайло 215
 Дерев'яно Андрій 193
 Держинський Фелікс 210, 226
 Дзюба Іван. 172, 582
 Димитров Георгі 210
 Дідушицький (Дзедушицький) В. 361
 Добровольський Леонід. 344
 Довженко Олександр. 197, 571
 Довнар-Запольський Митрофан 341
 Дойч Карл 232
 Долуцький Ігор 427
 Доманицький Віталій 356
 Донський Дмитро. 190

- Донцов Дмитро 373
Дорошевич Олексій 571
Дорошенко Дмитро 371, 373, 374
Дорошенко Петро 372, 373, 378
Доценко Євген 421
Драгоманов Михайло 345, 346, 374,
378, 379, 479
Драй-Хмара Микола 366
Драпушко Роман 19
Дубецький Михайло 362
Дубін Борис 79
Дуглас Мері 83
Дудасв Джохар 210
Дудка-Степович Андрій 366
Дурдуківський Валерій 356
Дюк Надія 504
Дюмін 137
Дюпре Оноре 189
Дюранті Волтер 147
- Едуардс Бернард 191
Ейслер Єжи 294
Еккерт Георг 266
Еліаде Мірча 422
Емар Моріс 79
Енгельс Фрідріх 195, 196, 202, 327
Еренбург Ілля 180
Ерріо Едуар 148
- Євтушенко Євгеній 172
Єкельчик Сергій 94, 95, 96
Єльцин Борис 420
Єпископ Євтихій 348
Єпископ Лазар (Журбенко) 348
Єпископ Олександр (Драбинко) 498
Єрасов Борис 422
Єрушалмі Йерун 95, 96
Єфремов Сергій 209, 356, 571
Жадан Сергій 70
Жданов Андрій 574
Жигецький Павло 350, 366
Жовкевський Станіслав 339
Жорес Жорж 196
Жуков Георгій 529
- Жуковський Григорій 573
Жутар Франсуа 126
- Залеський Богдан 360, 389
Залізник Леонід 547
Заньковецька Марія 199
Заседа Ігор 173, 174
Затулін Костянтин 416
Зашкільняк Леонід 79, 398, 467, 470
Збарзькі 271
Здравомислов Андрій 419
Зелений 193
Зельдович Яків 173
Зерній Юлія 79, 466, 473
Зінов'єв Григорій 138
Зінченко Олександр 504
Злоба Віталій і Ігор 196
Зотов Володимир 294
Зубрицький Михайло 363
- Іван Павло II 299, 492
Іван IV 335
Іванов Петро 341
Івашкевич Ярослав 273
Іловайський Дмитро 332
Ільєнко Юрій 276
Ільїн Петро 540
Імператор Костянтин 125
Іоффе Абрам 173
Існенга Моріс 11
Ісус Христос 102
Іштван 187
Кавалерідзе Іван 196, 199
Каганець Ігор 536, 539, 560
Каганович Лазар 143, 145, 150, 178,
179
Казимир III 388
Калина Ісаак 418
Калиновський Мартин 264
Калнишевський Петро 104
Каменєв Лев 178
Камінський Олексій 428
Кампанелла Томазо 196

- Канигін Юрій 536, 538, 539, 540, 540,
545, 546, 549, 553, 554, 555, 556,
557, 558
Капіца Сергій 173
Капніст Василь 360
Капушцінський Йосип 205
Кара Юрій 530
Кара-Мурза Сергій 422, 424
Карамзін Микола 332, 334, 347
Каратницький Адріан 504
Карацуба Ірина 428, 429, 444
Карл XII 277
Карлова Валерія 211, 467
Карманський Петро 572
Кассіерер Ернст 524
Касьянов Георгій 31, 396
Катерина II 187, 190, 192, 193, 216,
225, 230, 250, 330
Качинський Лех 288
Кваснєвський Александр 282
Квятковскі Пьотр 82
Кемпбелл Деніел 422
Керес Леон 287
Киридон Алла 79, 467
Кирилук Євген 571
Кисіль Адам 389
Кілінський Ярослав 140
Кінан Едвард 79
Кіпріан, митрополит 347
Кістяківський Богдан 346
Кіфішин Андрій 536
Клейгельс 194
Клейнер Ісак 478
Кличко Віталій 239
Клодт Петро 190
Ключевський Василь 123
Ключевський Микола 232
Коваленко Леонід 571
Коваль Михайло 397
Ковба Жанна 285
Ковпак Сидір 197
Ковч Омелян 181
Коган Ісак 178, 180
Когут Зенон 104, 317
Кожедуб Іван 239
Козеллек Райнхард 80, 82, 86, 92
Козлов Віталій 583
Кока Юрген 22
Кокін Сергій 295
Колесник Ірина 467
Коллінгвуд Роберт 63, 89
Колумб Христофор 230
Комерічкі Саша 504
Конар Федор 153
Конашевич-Сагайдачний Петро 20,
141, 142, 146
Коник Анастасія 474
Кониський Олександр 362, 378
Конквест Роберт 159
Коновальць Євген 375
Коновалов Микита 540
Копелев Лев 157
Корзон Тадеуш 362
Корольов Сергій 530
Корчак-Чепурківський О. 366
Косарик Дмитро 571
Косіор Станіслав 378
Косов Сільвестр 263
Костомаров Микола 194, 275, 276, 333,
334, 336, 341, 350, 358, 372, 378,
378, 469
Косуліна Лідія 420
Котляр Микола 358
Котляревський Іван 192, 199, 350, 356,
357
Котляревський Назар 366
Котляревський Олексій 241
Коффі Анан 492
Кох Едвард 474
Коциловський Йосафат 299
Коцюбинський Михайло 379
Коцюбинський Юрій 177, 197
Кравчук Леонід 130, 174, 206, 222, 237,
239, 249, 276, 449, 450, 484, 492
Красицький Федір 196
Красний Пінхус 177
Краснов Петро 433
Крашевський Юліан 273

- Кравич Данило 207
Крейн Сюзен 96, 97
Кривич Вікторія 143
Кривоніс Максим 467
Кривошея Віталій 471
Кримський Агатангел 182, 241, 253,
350, 366
Крип'якевич Іван 572
Кричевський Ілля 173
Кричевський Міхаїл 373
Крупницький Борис 372
Ксіменес Едуард 190
Кузнцов Микола 205, 210
Кузьо Тарас 79
Куліш Микола 442
Куліш Пантелеймон 194, 333, 335, 336,
339, 340, 350, 350, 357, 362, 378,
378
Кульч Тодор 505
Кульчицький Станіслав 381, 397, 398,
406, 407
Кундзіч Олень 462
Кунніков Цезар 173
Купрін Олексій 198
Куракін Василь 355
Курносів Юрій 397
Куртика Януш 288, 289, 297
Кут Андрій 207
Кучинський Антін 345
Кучма Леонід 130, 206, 214, 237, 238,
239, 241, 258, 259, 261, 265, 267,
269, 271, 273, 414, 449, 451
- Лавров Сергій 164
Лазаревський Григорій 571
Лангман Любов 169
Ландау Лев 173
Ландсберг Карл 173
Лассаль Фердінанд 196
Лафонген Жан 126
Лебедева Юлія 265
Лебон Густав 521
Левенець Юрій 12
Левицький Андрій 361
Левицький Кость 379
- Левицький Орест 344
Леві-Строс Клод 9, 60, 88, 134
Левін Моше 121
Ленкавський Степан 373
Леонтович Федір 342
Лепелетьє 188
Лепкий Богдан 357
Лермонтов Михайло 210
Леся Українка 199, 208, 233, 238, 378,
479
Левашов Микола 194
Ленарчич Андрей 504, 510
Ленін Володимир 177, 195, 196, 199,
201, 205, 210, 216, 225, 226, 230,
235, 239, 249, 394, 410, 528, 529
Линниченко Ігор 341
Липинський В'ячеслав 209, 210, 353,
357, 371, 372, 390
Липський Всеволод 366
Лисенко Микола 199, 378
Лисенко Трохим 572
Лисяк-Рудницький Іван 584
Литвак Борис 358
Литвинов Максим 147
Лібкнехт Карл 195, 196, 202
Лівицький Андрій 366
Ліппман Уолтер 23
Ліпський Ян Юзеф 283, 284
Лобисевич Орест 373
Лозко Галина 551
Ломоносов Михайло 330
Лосев Олексій 422
Лось Федір 396
Лотман Юрій 185
Лотоцький Омелян 356
Лоуенталь Давид 79
Лук'яненко Левко 148, 215
Лукашенко Олександр 482
Лукман Томас 79
Луман Ніколас 79
Луначарський Анатолій 199
Люббе Генріх 103
Люксембург Роза 195
Ляскоронський Вацлав 341, 344
- Мазепа Іван 100, 108, 207, 208, 222,
227, 232, 235, 237, 239, 243, 250,

- 274, 276, 277, 278, 279, 331, 353,
354, 357, 358, 359, 370, 372, 373,
378, 384, 446, 460, 461, 462, 465,
472, 488
- Максимейко Михайло 366
Максимова Марина 425
Максимович Михайло 333, 335, 479
Малиновський Олександр 366
Манізер Михайло 199
Мануїльський Дмитро 197
Манхейм Карл 529
Марат Жан-Поль 188
Маринович Мирослав 475
Марія-Терезія 187
Марков Олег 172
Марков Сергій 416
Маркс Карл 195, 196, 202, 327
Мартос Ісак 190, 211
Масенко Терентій 571
Маслов Сергій 571
Масненко Володимир 472
Матушевський Федір 356
Махно Нестор 156, 162, 272
Махцевич Павел 284, 287
Машуров 139
Маяковський Володимир 104
Мегілл Артур 82, 85, 87, 88
Медведев Рой 157
Медведев Дмитро 415, 417, 418
Мелетінський Євген 422
Мельє 196
Мельник Андрій 375, 472
Мельников Андрій 190
Мельничук Олексій 495
Меркулов Степан 196
Мехліс Лев 178
Миик Володимир 450
Микола I 190, 193, 332
Микола II 190, 356
Мисан Віталій 381
Михайловський Сергій 196
Мікешин Микола 191
Міллер Олексій 129, 419
Мінін Кузьма 210
- Мінк Жорж 300
Мірабо 126
Мірчук Іван 373
Міхновський Микола 379
Міцкевич Адам 205
Могила Петро 334, 369
Молотов В'ячеслав 142, 143, 144, 145,
150, 153
Молчановський Н. 341
Мольєр Жан 126
Мор Томас 196
Мордвінов 131
Мордвінова Надія 193
Мороз Олександр 238
Мороко Володимир 381
Москалець Кость 575
Московський патріарх Кирил 354, 355
Мотика Гжегож 296
Мстислав (Скрипник) 343
Муцій Сцивола 126
- Нагорна Лариса 79, 86, 96, 97, 220,
466, 470, 473, 478, 504, 508, 508
Найдиш Валерій 521
Наймарк Норман 162, 181
Наливайко Северин 373
Наполеон Бонапарт 228, 274
Наришкін Сергій 415
Наріжний Семен 360
Нарочницька Наталя 293
Науменко Віталій 366
Наумова Ірина 466
Некрасов Віктор 172
Нельсон 274
Нелюбович-Тукальський Йосип 378
Немирич Степан 373, 378
Несмеянов Андрій 419
Нечипоренко Петро 366
Нікітченко Валерій 575
Нора П'єр 16, 17, 95, 96, 99, 121, 122,
183, 318
Нуарель Жорж 121
- Отієнко Іван 194, 209

- Оглоблин Олександр 331, 333, 357,
372, 373, 376
Олександр I 331, 332
Олександр II 190, 196, 332
Олександр III 190
Олександр Македонський 125
Олексій Михайлович 192, 353
Олесь Олександр 378
Олішкевич Георгій 191
Ольга, княгиня 372
Ольгердт, князь 388
Орвелл Джордж 93, 150
Орджонікідзе Серго 197, 204
Орлик Пилип 99, 100, 209, 357, 378
Ортега-і-Гассет Хосе 63, 90
Осадчий Михайло 157
Осипенко Поліна 139
Осман II 265
Островський Микола 198
Острозькі 271
Острозькі Костянтин Іванович і Федір
Костянтинович 271
- Павленко Сергій 276
Павлович Сердж 503
Павловський Іван 356
Павлюченков Сергій 420
Падун Леонід 495
Паламарчук Степан 539
Палієнко Микола 366
Панасюк Дмитро 575
Паночко Михайло 495
Панченко Володимир 185
Панченко Петро 381, 404, 406, 407
Патріарх Варфоломій 353
Патрус-Карпатський Андрій 572
Петлюра Симон 210, 222, 228, 232,
237, 239, 250, 366, 378, 384, 479
Петро I 100, 103, 187, 189, 190, 192,
225, 239, 278, 279, 330, 354, 355, 529
Петровський Григорій 197
Петровський Михайло 572
Петрушевич Євген 479
Петрушевський Дмитро 366
- Пик Вільгельм 144
Пирогов Микола 340
Писаренко Олексій 196
Підвойський Микола 197
Підгорний Микола 575
Підкова Іван 205
Піلسудський Юзеф 111
Піхно Дмитро 341
Планк Макс 545
Плеханов Георгій 196
Погодін Микола 335, 350, 351
Пожарський Дмитро 210
Познанський Борис 340
Покровський Іван 253
Покровський Михайло 366, 375, 376
Полад Бюль-Бюль Огли 299
Полетаєв Олексій 79, 87
Поліщуки Степан і Роман (батько і
син) 180
Полонська Жанна 191
Полонська-Василенко Наталя. 258
Полосін Віктор 422
Полуботок Павло 103, 105
Полупанов Микола 144
Поляков Ігор 572
Полянський Віталій 331
Пометун Олена 406
Помпей Гней 186
Попович Мирослав 11
Портнов Андрій 79
Посікора Михайло 207
Постишев Петро 152, 197
Потьомкін Григорій 190, 211
Примаков Віталій 197
Присяжнюк Микола 422
Прокопович Феофан 24
Процюк Степан 470
Прудон Г'єр 196
Пугачов Омелян 210
Путін Володимир 248, 415, 529
Пуфендорф Самуїл 14,
Пушкар Мартин 372
Пушкін Олександр 104, 191, 198, 210,
355

- Пушнік Маруша 504, 512
- Радослава Ігнат'єва 198
- Ранк Отто 422
- Рафал Внук 214, 215
- Ревуцький Анатолій 177
- Рейган Рональд 157
- Ренан Ернест 301
- Реріх Микола 447
- Репін Ілля 273
- Репіна Любов 79, 86
- Рибалко Петро 238
- Ріббентроп Йоахім 168
- Риков Олексій 204
- Рилсєв Кіндрат 355
- Рильський Максим 572
- Рильський Тадей 340
- Ришельє Жан 190
- Рікер Поль 392
- Родін Сергій 31
- Розенберг Альфред 554
- Розумовський Кирило 353, 373
- Ролан Ромен 148
- Романов Михайло Федорович 190
- Романов Олексій 490
- Романова Єлизавета 130
- Романови 17, 133
- Романчук Юрій 379
- Романюк Володимир 484
- Рос Майкл 502, 505
- Рубінштейн Володимир 344
- Руденко Микола 157, 215
- Рудницький Микола 571, 572
- Рузвельт Франклін 157
- Русина Олена 542
- Рюзен Йорн 84, 87, 88, 89, 90, 91, 92,
182, 506, 508
- Савельєва Ірина 79, 87
- Сакаєв 138
- Самойлович Іван 272
- Самсонович Г. 130
- Сангушки 271
- Сандберг Джейкоб 160
- Санов Леонід 573
- Сапега Леон і Адам 361
- Сапегі 271
- Сарбей Віталій. 381, 396, 397, 401
- Сафронов Віктор 540
- Сахаров Андрій 226
- Свердлов Яків 195, 197
- Сверстюк Євген 157
- Святослав, князь
- Селімович Альма 504
- Семененков Ігор 420
- Семенюк Святослав 504, 508
- Семиноженко Володимир 418
- Сен-Сімон Анрі 196
- Сенченко Іван 572
- Септимій Север 125
- Серафімович Олексій 210
- Сербин Роман 229
- Середа Володими 119, 204, 213, 504
- Сенкевич Генрік 362
- Симиренко Віталій 344
- Симоненко Ігор 467
- Симоненко Петро 249
- Синявський Орест 344
- Синявські 271
- Сковорода Григорій 199, 208
- Скоропадський Іван 353, 373
- Скоропадський Павло 479
- Скрипник Микола 177
- Скрипник О. 276
- Слабченко Микола 376
- Славінський Михайло 263
- Словацький Юліуш 378
- Слуцькі 271
- Смільянський Леонід 571
- Сміт Вінстон 93, 99
- Сміт Ентоні 13, 218, 219, 229, 230, 502,
503, 505, 506, 508
- Смолій Валерій 381, 397, 467
- Смоляр Анатолій 118
- Смотрицький Мелетій 101
- Снайдер Тімоті 104
- Соболевський Олександр 335, 350
- Сокол Олексій 200

- Соколова Раїса 423
Соколовський Семен 177
Солдатенко Валерій 467, 468
Солженіцин Олександр 157, 481
Соловійов Сергій 334
Соловійов Юрій 414
Сосюра Володимир 358, 573
Спицький Валерій 396, 401
Срезневський Ізмаїл 335, 349
Ставрянін Сергій 426
Стаднюк Іван 157
Сталін Йосип 142, 143, 144, 145, 146, 147, 150, 151, 153, 156, 160, 168, 196, 197, 204, 214, 225, 227, 232, 235, 239, 249, 391, 393, 410, 428, 430, 442, 445, 456, 457, 528, 529, 563, 568, 579
Стальський Сулейман 210
Старицький М. 378
Стародубцева Людмила 79
Стаханов Олексій 215
Стебун Ілля 573
Стельмах Михайло 157
Степанков Валерій 381
Стефанік Василь 205
Стецьків Ярослав 209
Століпін Петро 190, 194, 195, 436
Стороженко Михайло 344
Строганов Олександр 193
Ступка Богдан 276
Субтельний Орест 381, 398
Субхі 138
Суворов Олександр 191, 226, 230
Сундберг Деніел 120
Супруненко Микола 572
Сусленський Яків 180
Суслов Михайло 157
Сціборський Орест 373
- Табачник Дмитро 245, 418
Таїрова-Яковлева Тетяна 248
Татаркевіч Владіслав 94
Теліга Олена 209
Темірова Наталя 381
- Терехов Роман 152
Терещенко Костянтин 199
Тимко Падура 249
Тимошенко Тимофій 194
Тимошенко Юлія 214, 218
Тимченко Сергій 381, 404, 406, 407
Тит, імператор 125
Тихонович Віталій 223
Тичина Павло 112
Тіто Йосип Броз 509
Тішков Валерій 25
Тойнбі Арнольд Джордж 131
Токунага Наоша 154
Томашівський Стефан 371, 372
Тотл Даглас 159
Тош Джон 81
Трегуб Олена 467
Трегубов Слисей 367
Треньов Костянтин 198
Трофим'як Маркіян 495
Троцький (Бронштейн) Лев 177, 178, 179, 195
Трубецький Микола 560
Тудор Степан 205
Турченко Федір 381, 399, 401, 402, 403, 404, 406, 407
Тьєрі Огюстен 337
Тьєсс Анрі-Мішель 123
- Уваров Сергій 332
Удод Олександр 331
Уінстедлі 196
Ульяновський Андрій 422
Уманець Федір 357
Урицький Михайло 210
Урманер 138
Устрялов Ніколай 332
Уткін Андрій 420
Ушинський Костянтин 198
- Файнер Моше 173
Файхтінгер Йохан 17
Фарин Соломон 480
Фарино Казимир 414

- Федевич Климентій 504, 508
 Феденко Панас 176
 Федик Лариса 467
 Федоров Іван 205
 Федоров Олексій 172, 197
 Федорович Віталій 361
 Фернандес де ла Вега Марія Терезія 418
 Фестінгер Леон 521
 Филипович Павло 366
 Філарет (Денисенко) 277, 494, 495
 Філіпов Олександр 417, 419, 420, 421, 422, 423, 425, 426, 427, 428, 430, 431
 Фінкельштейн Євген 572
 Фішман Арон 474
 Фомін Юрій 173
 Франкенштайн Еймосам 96, 97
 Франко Григорій 474
 Франко Іван 199, 205, 208, 222, 233, 238, 367, 374, 378, 378, 479
 Франсуа Едвард 16,
 Фредр Андрей 205
 Фрейман Григорій 406
 Френкель Ігор 173
 Фрідріх Великий 23
 Фрідріх II Барбароса 187
 Фрішке Анджей 287
 Фройд Зігмунд 36, 43, 44, 106, 107, 108, 109
 Фромм Еріх 43, 107
 Фуко Мішель 60, 79, 112
 Фундуклеєв 194
 Фур'є Жан Батіст 196
 Фурманов Дмитро 210
 Хайкін 173
 Хаїт Ідель 173
 Хальбваск Моріс 80, 84, 91, 121, 183
 Хапаєва Дарія 79
 Харитон 173
 Хаттон Поль 79
 Хвильовий Микола 233
 Хвойка Вікентій 548
 Хельберг-Хірс С. 18
 Химка Джон Пол 229
 Хмельницький Богдан 100, 102, 191, 192, 199, 208, 214, 222, 233, 238, 239, 262, 263, 264, 351, 352, 353, 370, 372, 372, 373, 377, 378, 389, 446
 Хміль Іван 158
 Ходакевич Марк Ян 284
 Ходкевичі 271
 Холмський Іван 261
 Хоружинська Ольга 367
 Хоскінг Джон 79
 Хрженяк Майя 504
 Хрушов Микита 172, 235, 239, 574, 578, 581
 Хюбнер Карл 521
 Ценцкевич Славомір 287
 Церетелі Михайло 335
 Ціпко Олександр 248, 249
 Цуладзе Анатолій 422, 425
 Чайковський Міхал 360
 Чайковський Петро 198
 Чалдіні Роберто 422
 Чапаєв Василь 197
 Чарторийський Адам 331
 Чацький Тадеуш 331
 Чепа Андрій 373
 Чередниченко Вікторія 462
 Черкасов Олександр 434
 Чернишевський Микола 196
 Чертков Анатолій 512
 Чехов Антон 198
 Чижов Михайло 190
 Чикатило Андрій 78
 Чмихов Михайло 539
 Чорновіл В'ячеслав 157, 214, 215, 222, 227, 239
 Чорторийські 271
 Чубар Влас 145, 197
 Чубарьян Олександр 293
 Чубинський Павло 143, 208
 Чудновський Михайло 194

- Чуєв Фелікс 142
Чуйков Василь 174
- Шабец Ксенія 504
Шавлі Йожко 504
Шадрін Анатолій 420
Шальє 188
Шамрай Анатолій 571
Шаповал Юрій 200, 208, 253, 295, 381, 406, 407
Шараневич Ігор 363
Шахматов Олексій 335, 350
Шаховський Сергій 571
Швидко Галина 381
Шевельов-Шерех Юрій 511
Шевченко Андрій 238
Шевченко Тарас 98, 104, 192, 194, 197, 198, 199, 208, 222, 223, 226, 233, 234, 238, 336, 352, 374, 378, 378, 479, 582
Шелест Петро 156
Шеллінг Фрідріх 332
Шилов Юрій 536, 537, 538, 539, 541, 546, 550, 551, 555, 556, 558, 559
Шимановський К. 273
Шишко Андрей 396
Шкляр Леонід 426
Шкуро Олександр 433
Шмітек Змаго 505
Шолом-Алейхем 239
Шолохов Михайло 156
Шоу Бернард 148
Шпенглер Освальд 136
Шульга Тарас 427
Шульгін Олександр 148
Шульц Хаїм 16
Шутий Володимир 358
Шухевич Роман 216, 242, 451, 472
Шушкевич Станіслав 425, 427, 429, 431
- Щедрін Федір 191
Щербина Всеволод 344
- Щербицький Володимир 160, 198, 223, 228, 235, 239
Щорс Микола 177, 197
- Юз Джон 139
Юзефович Михайло 24, 343
Юлій Цезар 186
Юнг Карл Густав 6, 43, 44, 527
Ющенко Віктор 164, 165, 206, 208, 209, 214, 241, 248, 249, 259, 260, 262, 269, 270, 273, 277, 414, 449, 451, 460, 462, 495, 496, 497, 498, 499, 500
- Яворський Микола 375, 376
Яворський Стефан 357
Яковенко Наталя 99, 100, 133, 182, 189, 472, 508
Яковлев Олександр 158
Ян Гус 187
Ян III Собеський 205
Яновський Юрій 572
Янукович Віктор 110, 111, 113, 214, 266, 449, 451
Яремчук Любов 207
Ярослав Мудрий 208, 245, 372
Ясперс Карл 117
Ястребов Федір 572

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Баран Володимир – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'янських народів Волинського державного університету ім. Лесі Українки

Баханов Костянтин – доктор педагогічних наук, професор Бердянського державного педагогічного університету

Бойко Олександр – доктор політичних наук, професор, ректор Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя

Бушанський Валентин – доктор політичних наук, провідний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Верстюк Владислав – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу Інституту історії України НАН України

Гирич Ігор – кандидат історичних наук, завідувач відділу Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Глушко Антон – аспірант відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Гнатюк Оля – доктор філологічних наук, професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Грицак Ярослав – доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії України Українського католицького університету

Калакура Ярослав – доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Карме Агусті Рока – професор університету де Ллейда (Іспанія)

Киридон Алла – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин Київського славістичного університету

Кулик Володимир – доктор політичних наук, провідний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Левітас Фелікс – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Майборода Олександр – доктор історичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Набок Світлана – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Нагорна Лариса – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Перевезій Віталій – кандидат історичних наук, доцент, вчений секретар Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Радзівілл Олена – начальник редакційно-видавничого відділу Національного авіаційного університету

Рябчук Микола – науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Турченко Федір – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету

Шайгородський Юрій – доктор політичних наук, доцент, головний науковий співробітник відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Шановал Юрій – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Для нотаток

Наукове видання

Шаповал Юрій
Нагорна Лариса
Бойко Олександр та ін.

КУЛЬТУРА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

За загальною редакцією
Юрія Шаповала

Підписано до друку 14.08.2013 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 34,9 Обл.-вид. арк. 31,67
Тираж 300 прим. Зам. № 707

Видавець Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України
01011, м. Київ, вул. Кутузова, 8
Тел. (044) 285-65-61

www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009

Виготовлювач ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області,
вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124

E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.